

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

İŞ HUKUKU VE SOSYAL GÜVENLİK HUKUKU BİLİM DALI

AMARTYA SEN'DE ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK VE ADALET:

SOSYAL HAKLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

DOKTORA TEZİ

Gülşen ÇETİN AYDIN

BURSA-2017

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

İŞ HUKUKU VE SOSYAL GÜVENLİK HUKUKU BİLİM DALI

AMARTYA SEN'DE ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK VE ADALET:

SOSYAL HAKLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

DOKTORA TEZİ

Gülşen ÇETİN AYDIN

DANIŞMAN:

PROF. DR. PİR ALİ KAYA

BURSA-2017

T. C.

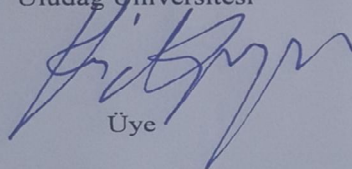
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Bilim Dalı'nda 711113004 numaralı Gülşen ÇETİN AYDIN'ın hazırladığı "Amartya Sen'de Özgürlük, Eşitlik ve Adalet: Sosyal Haklar Açısından Bir Değerlendirme" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 24/11/2017 günü 11.00 - 13.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininBAŞARILI..... (başarılı / başarısız) olduğunaOY BİRLİĞİ..... (oybirliği / oy çekişi) ile karar verilmiştir.

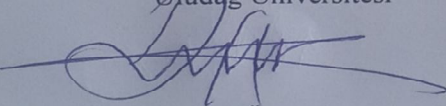
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Pir Ali KAYA
Uludağ Üniversitesi

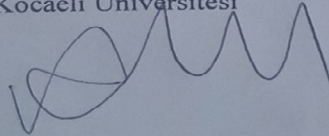
Üye

Doç. Dr. Derda KÜÇÜKALP
Uludağ Üniversitesi

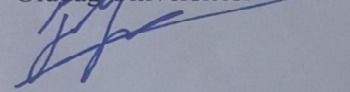
Üye

Doç. Dr. Aziz ÇELİK
Kocaeli Üniversitesi

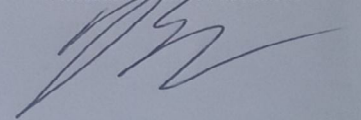
Üye

Prof. Dr. Ferudun YILMAZ
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Deniz KAĞNİCİOĞLU
Anadolu Üniversitesi

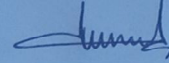
24/11/2017

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “*Amartya Sen’de Özgürlük, Eşitlik ve Adalet: Sosyal Haklar Açısından Bir Değerlendirme*” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

24.11.2017

Adı Soyadı : Gülşen ÇETİN AYDIN
Öğrenci No : 711113004
Anabilim Dalı : Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Programı : İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku
Statüsü : Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Gülşen ÇETİN AYDIN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bilim Dalı : İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : VIII + 305.
Mezuniyet Tarihi : / / 2017
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Pir Ali KAYA

AMARTYA SEN'DE ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK VE ADALET: SOSYAL HAKLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Bu çalışma özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramlarını Amartya Sen'in bakış açısıyla irdelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, insanı esas alan bu kavramları hümanist ve etik bir bakış açısı olan Sen'in görüş ve düşünceleri çerçevesinde anlama çabasını içermektedir. Çalışmada özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramlarının literatürdeki yeri ve Sen'in bu kavramlarla ilişkilendirilebilecek olan yaklaşımları ele alınmaktadır. Tezde Sen'in yaklaşımları özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramları çerçevesinde irdelenmektedir. Bu doğrultuda Sen'in özgürlük görüşünün pozitif özgürlük, eşitlik düşüncesinin faydacı eşitlik, adalet görüşünün tarafsız seyirci ve sosyal hak düşüncesinin yapabilirlikler üzerine şekillendiğini söylemek mümkündür. Sen'in bu kavramlara ilişkin görüşü toplumsal düzenlemeler için geniş bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Eşitlik, Özgürlük, Sosyal Haklar, Adalet, Amartya Sen.

ABSTRACT

Name and Surname : Gülşen ÇETİN AYDIN
University : Uludag University
Institution : Institute of Social Science
Field : Labor Economics and Industrial Relations
Branch : Labor Law and Social Security Law
Degree Awarded : PhD Thesis
Page Number : VIII + 305.
Degree Date : / / 2017
Supervisor : Professor Dr. Pir Ali KAYA

FREEDOM, EQUALITY AND JUSTICE IN AMARTYA SEN: AN EVALUATION IN TERMS OF SOCIAL RIGHTS

This study aims to investigate the concepts of freedom, equality, justice and social right from the view point of Amartya Sen. It includes the endeavor of understanding these human based concepts from the framework of Amartya Sen's humanistic and moral thoughts. The study deals with the place of the concepts of freedom, equality, justice and social right in the academic literature and Sen's approaches related to these concepts. In the thesis, Sen's approaches are examined through the framework of the concepts of freedom, equality, justice and social right. Accordingly, it is possible to assert that Sen's view of freedom is based on positive freedom, his view of equality is based on pragmatic equality, his view of justice is based on neutral audience, and his view of social right is based on capabilities. Sen's opinions about these concepts provides a wide range of perspective for social regulations.

Keywords:

Equality, Freedom, Social Rights, Justice, Amartya Sen.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, yalnızca bireysel bir çabadan ibaret olmayıp çevremdeki pek çok insanın emeği ve desteği bulunmaktadır. Öncelikle, gerek lisans-lisansüstü çalışmalarında gerekse hayata ilişkin hemen hemen her konuda desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve üzerimde çok emeği olan tez danışmanım Prof. Dr. Pir Ali Kaya'ya sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum. Zorluklar karşısındaki asil ve onurlu duruşu, çalışma hayatında benimsediği prensipleri, merhametli ve yardımsever kişiliği yaşamımda her zaman bir dayanak noktası olmuştur. Onurlu yaşamının, sistemin gerektirdiklerinin yanı sıra kişinin kendisine has bir yaklaşımla sürdürebileceğini her seferinde vurgulayan ve kendi yaşamında bunu en güzel haliyle uygulamaya geçiren sonraki kuşaklara örnek bir duruşu vardır. Bütün bu yönleriyle kendisini tanıma fırsatı bulduğum için çok şanslı olduğumu belirtmek isterim. Eğitim hayatım boyunca vermiş olduğu cesaretle hayatımda önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.

Tez çalışması boyunca tez izleme jürisi üyeleri olarak kıymetli zamanlarını ayıran ve özellikle tez konusunun belirlenmesinde kritik rolü olan Prof. Dr. Ferudun Yılmaz ve Doç. Dr. Derda Küçükalp'e teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca çalışmama ilişkin önerileriyle, titizlikle okuduğu metinlere getirdiği yapıcı eleştiri ve önerileriyle tezin şekillenmesinde büyük emeği olan tez savunma jüri üyeleri Prof. Dr. Deniz Kağnıcıoğlu ve Doç. Dr. Aziz Çelik'e teşekkür borçluyum.

Son olarak, tez çalışması boyunca sabır ve anlayışını esirgemeyen sevgili eşim Sabri AYDIN'a, desteklerini yaşamımın her anında hissettiğim çok kıymetli canım annem ve canım babama özverileri ve üzerimdeki emekleri için sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Gülşen ÇETİN AYDIN

Bursa-2017

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE ÖZGÜRLÜK

1.1. Özgürlük Kavramı ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	9
1.1.1. Özgürlük Kavramı ile İlgili Yaklaşımlar.....	13
1.1.2. Özgürlük Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	36
1.1.3. Özgürlük Türleri.....	43
1.1.3.1. Negatif, Pozitif ve Tahakkümsüzlük Olarak Özgürlük Anlayışı.....	49
1.2. Sen’in Özgürlük Anlayışı.....	56
1.2.1. Sen’in Yapabilirlik Yaklaşımı.....	62
1.2.2. Sen’in Sosyal Seçim Yaklaşımı.....	67
1.3. Sen’in Özgürlük Anlayışına Yönelik Eleştirisi.....	76
1.3.1. Sen’in Özgürlük Düşüncesini Eleştirenler.....	77
1.3.2. Sen’in Özgürlük Düşüncesini Destekleyenler.....	82
1.4. Sen’in Özgürlük Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi.....	84
1.4.1. Sen’in Çalışma Hakkına Bakışı.....	86
1.4.2. Sen’in Sendika Hakkına Bakışı.....	99

İKİNCİ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE EŞİTLİK

2.1. Eşitlik Kavramı ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	106
2.1.1. Eşitlik Kavramı ile İlgili Yaklaşımlar.....	108
2.1.2. Eşitlik Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	115
2.1.3. Eşitlik Türleri.....	118
2.2. Sen’in Eşitlik Anlayışı.....	123
2.3. Sen’in Eşitlik Anlayışına Yönelik Eleştirisi.....	129
2.4. Sen’in Eşitlik Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE ADALET VE SOSYAL HAKLAR

3.1.	Adalet Kavramı ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	134
3.1.1.	Adalet Kavramı ile İlgili Yaklaşımlar.....	137
3.1.2.	Adalet Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	145
3.1.3.	Adalet Türleri.....	147
3.2.	Sen’in Adalet Anlayışı.....	151
3.2.1.	Sen’in Yeterlilik Yaklaşımı.....	156
3.3.	Sen’in Adalet Anlayışına Yönelik Eleştirisi.....	159
3.4.	Sen’in Adalet Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi.....	162
3.5.	Sosyal Hak Kavramı ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	165
3.5.1.	Sosyal Hak Kavramı İle İlgili Yaklaşımlar.....	174
3.5.2.	Sosyal Hak Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	179
3.5.3.	Sosyal Hak Türleri.....	184
3.6.	Sen’in Sosyal Hak Anlayışı.....	188
3.6.1.	Sen’in Yetenek Yaklaşımı.....	192
3.7.	Sen’in Sosyal Hak Anlayışına Yönelik Eleştirisi.....	204
3.7.1.	Sen’in Sosyal Güvenlik Hakkına Bakışı.....	207
3.7.2.	Sen’in Sağlık Hakkına Bakışı.....	215
3.7.3.	Sen’in Onurlu Yaşama Hakkına Bakışı.....	224
3.7.4.	Sen’in Eğitim Hakkına Bakışı.....	229
3.7.5.	Sen’in Konut Hakkına Bakışı.....	239
3.7.6.	Sen’in Kültürel Yaşama Katılma Hakkına Bakışı.....	244
	SONUÇ	250
	KAYNAKLAR	262
	ÖZGEÇMİŞ	303

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Uluslararası	Türkçe
Adı geçen eser	Ibid.	a.g.e.
Adı geçen makale	Ibid.	a.g.m.
Sayfa/sayfalar	p./pp.	s:
Editör	ed. by	ed.
Çeviren	trans. by	çev.
Milattan Önce	B.C.	M.Ö.
İsa'dan Önce	B.C.Ö.	İ.Ö.
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi	European Convention on Human Rights	AİHS
Uluslararası Çalışma Örgütü	International Labor Organization	ILO
Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights	ICESCR
Birleşmiş Milletler	United Nations	BM
Avrupa Sosyal Şartı	European Social Charter	ASŞ
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi	European Court of Human Rights	AİHM

GİRİŞ

Amartya Sen, yoksulluktan kurtulmanın yollarını arayan sosyal kuramcı ve siyaset felsefesi ile ilgilenen bir filozoftur. Sen, çok yönlülüğü esas alan ve dezavantajlı grupların korunması temelinde yapılan çalışmalara öncülük eden bir bilim adamıdır. Çalışmalarının çıkış noktası, yaşadığı bölgede karşılaştığı sorunlara faydalı olabilme düşüncesidir. Çalışmalarında insanı temel almaktadır. Bu nedenle *Kimlik ve Şiddet* adlı eserinde daha barışçı bir dünyanın nasıl yaratılabileceğinden bahsetmektedir. Aynı anlayışı *Etik ve Ekonomi* adlı eserinde de görmek mümkündür. Bu eserde insan davranışlarının ahlaki boyutunun öneminden bahsetmektedir. *Özgürlükle Kalkınma* adlı çalışmasında ise, kalkınmanın bireysel özgürlük üzerindeki etkisini beşeri bir değer olarak görmektedir. Ayrıca insanı temel alan bir siyasi yaklaşımın mümkün olabileceği düşüncesini benimsemektedir. Sen, yer yer liberal yer yer sosyal demokrat bir bakış açısı izlemektedir. Çalışmamızda, siyaset felsefesinin konusu olan özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramlarına Amartya Sen'in görüş ve düşünceleri çerçevesinde yer verilmektedir.

Toplamda üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, *Amartya Sen'de Özgürlük* ana başlığı altında özgürlük kavramı ile ilgili değerlendirme yapılmıştır. Sen'in özgürlük anlayışı, Sen'in özgürlük anlayışını benimseyenler ve eleştirenler, Sen'in özgürlük anlayışının sosyal haklar temelinde değerlendirilmesi başlıkları ele alınmaktadır. Özgürlük, doğuştan gelen bir hak olması sebebiyle öncelikli bir alan olarak düşünülmüş ve çalışmada ilk olarak özgürlük kavramı ele alınmıştır. Özgürlük, baskı ve zorlamaların olmadığı bir alanda gelişme fırsatı bulacaktır. Sen, özgürlüğü geniş bir biçimde ele almıştır. Çalışmalarında özellikle bireysel özgürlüklerin önemini vurgularken, toplumsal düzenlemelerin de bireysel özgürlüklerin önünü açtığını ve onları güçlendirdiğini ifade etmektedir. Sen, bireylerin özgürlüklerini kullanabiliyor olmasının aynı zamanda yeteneklerini kullanabilmeleri için de fırsat sunduğunu belirtmektedir. Çünkü bireyler özgürlükleri sayesinde yeteneklerini güvence altına almaktadır. Sen'e göre, baskı ve zorlamalar özgürlüklerin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Ayrıca Sen, özgürlüğü kalkınmanın başlıca aracı olarak ifade etmektedir. Çünkü Sen'e göre kalkınma, ancak

özgürlükler aracılığıyla gerçekleşebilecektir. Sen, bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesi için kalkınmanın önünün açılması gerektiğini düşünmektedir. Sen'in bireysel özgürlük vurgusu bireylerin kapasitelerini genişletebilmeleri üzerinedir. Bireylerin, kapasiteleri oranında ilerleme kaydetmeleri özgürlüklerini kullanabildikleri ölçüde gerçekleşecektir. Bu sayede, sahip oldukları kaynakları daha verimli kullanarak yoksun oldukları alanları azaltma fırsatı bulabileceklerdir.

Özgürlükleri bireysel özgürlük temelinde ele alan Sen, yapabilirlik yaklaşımını da birey özelinde ele almıştır. Çünkü yapabilirlik kavramı, bireylerin bir şeyi yapma kudretine sahip olması ile ilgilidir. Sen'e göre bireyler, yapabilirlikleri sayesinde işlev kazanmaktadır. Bu nedenle, işlevlerini sınıflandırarak yapabilirlik seviyelerini bir üst seviyeye taşıyabilme şansı elde etmektedirler. Sen'in yapabilirlik yaklaşımında yapabilirlikler, bireylerin ulaşmak istediklerine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla, yapabilirlik yaklaşımı bireylerin fırsatlar karşısındaki gücünü göstermekte ve aynı zamanda bireylerin fırsatlara yönelik tutum ve davranışlarını belirlemektedir. Öte yandan yapabilirlik yaklaşımında, Sen'in yoksulluğu ele alış şekline dair fikir edinmekteyiz. Sen özellikle, ekonomik yetersizlikler içerisindeki bireylerin ekonomik yoksunluklarına ilave olarak eğitim, sağlık, beslenme gibi yetersizliklerden de kurtulma çabalarını, bireylerin yapabilirlikleriyle bağdaştırmaktadır. Sen, yoksulluğun yaygın olarak görüldüğü yerlerde bireyler arası gelir transferlerinin toplumdaki toplam yoksulluğu azaltıcı yönde olması gerektiğini düşünmektedir. Aksi takdirde, toplumsal kurallar çerçevesinde alınacak kararların sosyal seçimi olumsuz yönde etkileyeceğini ifade etmektedir. Çünkü sosyal seçim, birbirinden farklı görüş ve düşünceye sahip bir grup bireyin görüşlerindeki farklılıkların tercihlerine de yansımalarıdır. Sosyal seçim teorisinde Sen, bir grup bireyin tercihlerini tek bir tercihte yansıtılmalarını değerlendirmiştir. Bu teori, bireylerin çıkarları doğrultusunda aldıkları sosyal ve grup kararlarını kapsamaktadır. Aynı zamanda sosyal seçim teorisinde, bireysel tercihlerdeki özgürlüğün de altı çizilmektedir.

Çalışma ya da çalışmama durumu da bireyin tercihi bırakılmıştır. Çalışma, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan geliri elde etmesi ve kimseye muhtaç olmadan yaşayabilmesi için kendi iradesi doğrultusunda yaptığı iş ve eylemler

bütününe sahip olma hakkını ifade etmektedir. Kişinin özgür iradesiyle karar vermesi gereken bir durumu ve ücret karşılığı bir işte çalışma arzusunu ifade etmektedir. Ancak çalışma hakkı ile yalnızca ücret elde etmek değil, aynı zamanda bireyin sosyalleşme sürecinin de bir parçasıdır. Bunun yanı sıra, birey çalışması karşılığı elde ettiği sosyal güvence ile karşılaşılabileceği risklere karşı koruma hakkı da kazanmaktadır. Çalışma hakkının bir uzantısı olarak bireyler, çalışma hayatında karşılaştıkları zorluklar ve haksızlıklar karşısında örgütlenme hakkı da elde etmektedir. Çalışan bireylerin, çalışma yaşamından doğan eşitsiz uygulamalara maruz kalması karşısında, hak ve menfaatlerini güvence altına alan ilkenin sendika özgürlüğü ilkesi olduğunu belirtmek gerekir. Sendika hakkı ile birlikte bireyler sosyal ve kültürel düzeyde faaliyetlere katılabildiği gibi, en temelde çalışmalarını karşılığında aldıkları ücretlerin makul oranda olması gerekliliği üzerine yoğunlaşmaktadırlar.

Çalışmanın ikinci bölümünde, *Amartya Sen'de Eşitlik* ana başlığı altında eşitlik kavramı ile ilgili değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca, Sen'in eşitlik anlayışı ve Sen'in eşitlik anlayışının sosyal haklar temelinde değerlendirilmesine yer verilmiştir. Eşitlik kavramında, her bireyin eşit koşullarda değerlendirilmesi ve eşit muamele görmesi gerektiği ve buna bağlı olarak bireylerin doğuştan eşit olarak yaratıldıkları görüşlerine yer verilmektedir. Eşitlik yalnızca yasalarla görünür kılınmamalı aynı zamanda sosyal hayatta da varlığı hissedilebilmelidir. Bu şekilde gerçek anlamda bir eşitlikten bahsedebilmek için eşitliğin sosyal ve ekonomik alanda da var olması beklenmektedir. Bunun yanı sıra eşitliğin görmezden gelinmesi toplumsal alanda bazı durumların ihlalinin de beraberinde getirecektir. Bu ihmal nedeniyle bireysel ilişkilerden tutun toplumsal düzenlemelere kadar istenilmeyen durumlar ortaya çıkacaktır. Oysa, toplumsal düzenlemelerin, sosyal politikaların ve hukuki işlemlerin temeli eşitlik üzerinedir. Toplumda en sık görülen eşitlik türü, şartların eşitliği olarak bilinen fırsat eşitliğidir. Çünkü fırsat eşitliği, anlaşılması ve ifade edilmesi en kolay eşitlik türüdür. Fırsat eşitliğinde, tüm bireylerin eşit şartlarda başlangıç yapabilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, fırsat eşitliği farklı yetenekteki bireylere becerilerini sergileyebilecekleri bir alan sunmaktadır.

Toplum bilimlerinde eşitlik düşüncesinin aksine eşitsizlikten yola çıkarak hareket edilmektedir. Eşitsizliğin birden fazla boyutu vardır. Gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlik zamanla kendisini toplumsal, siyasal ve kültürel alanda da göstermeye başlayacaktır. Bu şekilde toplumun her alanına yayılacak ve eşitlik temelli uygulamalar karşısında direnç gösterecektir. Bunun sonucu olarak, toplumsal ilişkilerde çatışmanın yaşanması kaçınılmaz bir gerçektir. Bunu ortadan kaldırmanın yolu, eşitlik düşüncesinin gerçek anlamda toplumun her kesiminde uygulanması gerektiğidir. Çünkü her ne kadar eşitsizlik barındıran durumlarla karşılaşmak kaçınılmaz olsa da, toplumun her kesiminde hak gözetme ve adalet fikri toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla eşitlik ilkesinde kamu yararının gözetildiğini ve toplumsal çıkarların ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Sen'in eşitlik anlayışının merkezinde de toplumsal menfaatlerin ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Sen, bireysel özgürlüklerden yola çıkarak toplumsal özgürlüğü amaçladığı gibi eşitliği de özgürlüklerle bağdaştırmaktadır. Özellikle temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasında yaşanan eşitsizliğin ekonomik eşitsizlikten daha yoğun olduğu fikrini benimsemiştir. Çünkü sosyal eşitlik düşüncesinin herkese adil bir başlangıç yapma fırsatı verebileceğini düşünmektedir. Bu sayede toplumun en küçük birimi olan aile içinde bile eşitsiz uygulamalar ile karşı karşıya kalan bireylerin yoksunluklarının azaltılabileceği düşüncesini ortaya atmıştır. Öte yandan eşitsizliğin yalnızca dezavantajlı ya da ekonomik yönden güçsüz grupların yaşadığı bir sorun olarak değerlendirilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Güçlü grupların da sahip olduğu hak ve menfaatlere ilişkin denetimlerini kaybetme korkusu yaşadıklarını belirtmektedir. Sen'in eşitlik fikri üzerinde durduğu bir başka konu ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği meselesidir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda kadınların toplumdaki yeri ön plana çıkmaktadır. Doğum ile başlayan kadın-erkek arasında farklı muamele sorunu bireylerin yaşadığı bölgeye göre farklılık göstermektedir. Sen, bölgesel farklılıkların aynı zamanda temel imkanlardaki eşitsizliği de ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Özellikle kız çocuklarının aile içindeki rolleri gereği eğitim hakkından mahrum kaldıklarını vurgulamaktadır. Bu nedenle eşitlik ile ilgili çalışmalarında toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, *Amartya Sen'de Adalet ve Sosyal Haklar* ana başlığı altında adalet ve sosyal hak kavramı ile ilgili değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca Sen'in adalet ve sosyal hak anlayışı ve Sen'in sosyal haklara bakışı ele alınmıştır. Sosyal haklar, toplumda ekonomik yönden güçsüz bireylerin desteklenmesini ve toplumsal alanda dışlanmadan bir yer edinebilmesini sağlamaktadır. Toplumdaki sınıflar arası farklılıkların en aza indirgenip her bir bireyin kendisini rahat bir şekilde ifade edebileceği bir alan yaratılmasını esas alan uygulamalar, aynı zamanda sosyal hakların içeriğinin olumlu yönde etkisi olduğunu göstermektedir. Sosyal haklar, sosyal adalet düşüncesinden beslendiği için hak ve adalet kavramlarını iç içe geçmiş kavramlardır. Dolayısıyla hak kavramı ile adil bir oluşumun gerçekleşeceğini düşünmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü toplumları ayakta tutan adil uygulamaların varlığı ve bireylerin adalete olan inançlarıdır. Adalet, toplumdaki bireylerin birbirleri ile olan ilişkilerini düzenlemektedir. Adalet toplumda yaşayan bireylerin ortak bir paydada yer almasını sağlar.

Sen'in adalete olan yaklaşımı adaletsizliklerden yola çıkarak adalete ulaşılabileceği yönündedir. Adaletsizliği ise, bireylerin bir durumdan elde ettikleri fayda ile elde edecekleri fayda arasındaki farkın ortaya koyacağını belirtmektedir. Dolayısıyla Sen'in adalet düşüncesi her bireyin eşit bir şekilde işlevsel mallardan yararlanmasını sağlamaktır. Bireylerin eylem kapasitelerinin eşitlenmesi gerektiği düşüncesi Sen'i aynı zamanda adalet ile ilgili sorunların temelinde yoksulluğun olabileceğini düşünmeye sevk etmektedir. Yoksulluğun adalet düşüncesi içinde yer almasını Sen, insanların refahı ile ilişkilendirmektedir. Sen, adalet ilkelerine ekonomik ve sosyal hakları da dahil edilmesi ve bu şekilde genişletilmesi gerektiği düşüncesini benimsemektedir. Bu nedenle Sen, sosyal hakları bireylerin kendilerini daha iyi ifade edebileceği bir yaşam sürdürebilmeleri açısından önemli görmektedir. Sosyal hak anlayışı kapsamında değerlendirdiğimiz Sen'in yetenek yaklaşımında yoksulluk ele alınırken, Sen yalnızca negatif hak ve özgürlüklerin yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Yetenek yaklaşımında hak ve özgürlükler, temel insan hakları bağlamında değerlendirilmiş ve herkesin insan onuruna yakışır bir hayat sürdürebilmesi esas alınmıştır. Sen, yetenek yaklaşımında bireylerin sahip oldukları nitelikleri sayesinde birbirlerinden farklılaştıklarını ifade etmektedir. Bir kişinin sahip

olduğu fiziksel özellikleri, mesleği, statüsü onu diğer insanlardan farklı kılmaktadır. Bireyler farklılıkları sayesinde kendilerini değerlendirebilecekleri bir ortam elde edebilmektedir. Öte yandan, yapabilirlik yaklaşımında olduğu gibi yetenek yaklaşımı da yoksulluk konusunda farklı bir bakış açısı getirmektedir. Sen, yeterlilik yaklaşımında demokratik uygulamaların önemini belirtmektedir. Yeterlilik yaklaşımının belirleyici özelliği ise, ihtiyaç sahibi bireylerin alacağı yardım miktarının eşit seviyede gerçekleşmesi gerektiğidir. Bu doğrultuda yeterlilik yaklaşımının Sen için önemi, yoksulluk çizgisinin belirlenebilmesine yöneliktir.

İnsanların onurlu bir yaşam sürdürebilmesi, başta sağlıklı birer birey olmalarıyla gerçekleşecektir. Bunun yanında beslenme, barınma gibi tüm temel ihtiyaçlarını kimseye muhtaç olmadan giderebilmesi ve kendi iradesi dışında oluşabilecek tehlike ve risklerden korunmasıyla olacaktır. Onurlu yaşama hakkı, yalnızca bir gruba değil tüm insanlığa hitap eden evrensel nitelikte bir haktır. Onurlu yaşama hakkı ile cinsiyet, din, dil, ırk, mezhep, siyasi görüş gibi bireysel farklılıkların ortadan kalktığı herkesin eşit koşullarda yaşama hakkına sahip olacağı bir yaşam alanı yaratılmaktadır. Yaşama hakkının onurlu hale getirilmesi, insani değerlerin önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Diğer taraftan, bireylerin en çok ihtiyaç duyduğu alanlardan biri de güvenli bir yaşam alanı elde edebilme arzusudur. Bireyler, yaşam kalitelerini arttırmak ve sosyal güvence elde edebilmek için sosyal güvenliğe ihtiyaç duymaktadır. Evrensel bir değer olan sosyal güvenlik hakkı ile bireyler kendi iradeleri dışında karşılaştıkları veya karşılaşmaları muhtemel görülen her türlü risk ve tehlikeler karşısında güvence elde etmektedir. Ayrıca sosyal güvenlik, yoksulluğun önlenmesinde bireyleri esas alarak ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik destekleyici ve koruyucu faaliyetlerde bulunmayı gerektirmektedir. Sosyal güvenlik hakkı kapsamı içerisinde değerlendirebileceğimiz sağlık hakkını, bireyler için fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan tam bir iyi olma hali olarak ifade etmek mümkündür. Sağlık hakkında yalnızca kişinin iyi olmasını değer, aynı zamanda çevresel koşulların da uygun olması gerektiği belirtilmektedir. Çünkü sağlıklı bir bireyin kötü çevre koşullarından etkilenmesi sağlığını tehlikeye sokabilir ve bu nedenle kişinin yaşam dengesi bozulabilir. Ayrıca, bireyin sağlığının bozulması yapabilirliklerini de olumsuz etkileyecektir.

Eğitim sayesinde bireyler kişiliklerinin gelişmesine, öz saygılarının güçlenmesine katkıda bulunacaklardır. Kendine güvenen, bireysel hak ve özgürlüklerinin farkında olan bireyler haline dönüşeceklerdir. Herkes eğitim sayesinde toplumsal bir statü elde edecek ve bu sayede sosyo-ekonomik alanda özgürlüklerini kazanacaklardır. Eğitim alan bireyler ile toplumda nesiller arası bilgi aktarımı da kolaylıkla gerçekleşecektir. Kişiler, eğitim hakkı ile kendi hayatlarını yönetme ve yönlendirme yetkisi elde etmektedir. Eğitim hakkında en büyük sorumluluğu devlet üstlenmektedir. Eğitim ile ilgili bilgi ve belgelerin hazırlanması, eğitimde kullanılacak makine ve teçhizatın temin edilmesi, eğitim verilecek binanın uygunluğunun denetlenmesi gibi birden fazla görevin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle eğitim hakkı, sosyal devlet anlayışının önemli bir ögesi olarak değerlendirilmektedir. Eğitim hakkının yanı sıra beslenme, barınma gibi ihtiyaçlar konut hakkı kapsamında değerlendirilmiştir. Konut hakkı ile ekonomik alanda yeterli güce sahip olmayan bireylerin konut sahibi olmasının kamu politikaları ile desteklenmesi amaçlanmıştır. Konut, kişilerin güvenli bir şekilde yaşama hakkını elde etmelerine yardımcı olmaktadır. Konut hakkı ile yalnızca dört duvarı ve bir çatısı olan muhafaza edilmiş bir yaşama alanı anlaşılmalıdır. Bu hak ile güvenli ve sağlıklı bir çevrede yaşama şansı elde etmek amaçlanmıştır. Konut hakkı ile güvenlik ihtiyacı karşılanan birey, yeteneklerini daha aktif kullanma şansı elde edecektir. Devlet desteği ile ya da devletin vatandaşlarına sunacağı fırsatlar sayesinde konut sahibi olan bireylerin yoksulluk sorunu da azalacaktır. Ayrıca, konut hakkından faydalanan bireyler sağlıklı bir yaşam alanı edeceği için hastalıklarla mücadelesi de daha kolay hale gelecektir.

Toplumda, diğer haklara göre daha az önemli olduğu düşünölen kültürel yaşama katılma hakkı ise, bireyin psikolojik ve zihinsel gelişimi için önem taşımaktadır. Aslında, kültürel yaşama katılma hakkını sadece sosyal ve kültürel aktivitelere katılım olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bir toplumdaki kültürel alandaki gelişmişlik, aynı zamanda bir ülkenin gelişmişlik seviyesinin yükseltilmesini ve kültürel mirasının korunmasını sağlayacaktır. Bireysel boyutta, toplumsal dışlanmanın önüne geçilerek toplumsal yaşama birey daha kolay adapte olacaktır. Kültürel aktivitelerde bulunan bireylerin, davranışsal alanda da kendilerini geliştirmeleri söz konusudur. Toplumsal birlik

ve beraberliğin sağlanması, bireylerin huzur ve refah içinde hayatlarını sürdürmeleri ancak ele aldığımız tüm hakların bir arada olmasıyla gerçekleşecektir. Kültürel haklar, aynı zamanda devletin varlığı ve bütünlüğü için oluşabilecek tehditlerin önlenmesine de katkı sağlayacaktır.

Kısacası, çalışmamızda temel bir insan hakkı olan özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramlarını Amartya Sen'in nasıl anlamlandırıldığı ortaya konulmakta ve Sen'in bu kavramlara ilişkin düşüncelerine yer verilmektedir. Sen, temel hak ve özgürlükler kapsamında her bireyin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bireylerin sahip oldukları kapasiteleri onları birbirinden ayıştırmaktadır. Sen, bireylerin kapasiteleri doğrultusunda yapabilirliklerinin de farklılaştığını ve aynı durumdan elde ettikleri faydanın aynı olmadığını vurgulamaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak herkesin yaşama attettiği değerin ve yaşam mücadelesinin seyrinin aynı olmasa da elde ettikleri faydada bir ortak paydada buluşması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü her bireyin içinde bulunduğu yaşam koşulları ne olursa olsun insan olarak değerli olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Sen'in bakış açısı, yalnızca bir değerlendirme yapma üzerine değil aynı zamanda uygulamadaki eksikliklerin giderilmesi ve özellikle çözüm önerilerinin üretilmesi üzerinedir. Yanlış olan her neyse onun düzeltilmesi yönünde adımlar atılması gerektiğini düşünmektedir. Sen'i bu şekilde düşünmeye iten şey yaşadığı bölgede karşılaştığı zorluklar ve eksikliklerdir. Önerdiği çözüm yolları ise kendi yaşamından izler taşımaktadır. Özellikle yoksulluğa terk edilmiş yaşamların kendi kendine düzelemeyeceği ve bunun için yoksulluğa maruz kalan bireylere destek olunması gerektiği düşüncesini benimsemektedir. Sen, toplumsal barışın toplumsal alandaki eşitsiz ve adaletsiz uygulamaların kaldırılmasıyla sağlanacağını ifade etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE ÖZGÜRLÜK

1.1. Özgürlük Kavramı ile İlgili Genel Bir Değerlendirme

Özgürlük, otorite ve baskı unsurlarının olmadığı bir alanda kişisel tercihler doğrultusunda yaşama imkanı elde etmektir.¹ Düşünen bir varlık olan insan için özgürlük, aklını kullanarak hareket edebilmek adına temel bir gereksinim haline gelmiştir. Çünkü insanlar rasyonel kararlarını verirken ve başkalarıyla işbirliği yaparken diğerlerinden bağımsız olarak hedeflerine giden yolu izleyebilmek için özgürlüğe ihtiyaç duymaktadır.² Özgür düşünmek, hiçbir kurala ve sebebe bağlı olmaksızın düşündürmektir. Özgür düşünce, kendi aklınla kendi ışığın altında düşündürmektir. Özgür eylem ise, üzerinde en fazla düşünülmüş eylemdir. Birçok şey üzerinde düşünüldükten sonra bir karar almaktır.³ Özgür toplum, bireylerin sahip olduğu değerleri koruyan ve bu değerlerin sürdürülebilirliği için çalışan bir toplumdur. Özgürlük sayesinde toplumdaki kültürel ve tarihi değerlerin kıymet kazandığını ve bu değerlerin nesiller arası aktarımının daha başarılı bir hale geldiğini söylemek mümkündür.⁴

Bireyler, içinde yaşadığı sivil toplumla birlikte ahlaki özgürlük de kazanarak kendi kendini yönetebilir hale gelir. Çünkü bireyler yalnızca arzularına göre yönetildiğinde ortaya çıkan durum kölelik olarak ifade edilirken, bireylerin bir düzen içerisinde yaşamak adına kendi kendine koyduğu kurallara razı olup uygulaması ise, özgürlük olarak değerlendirilmektedir.⁵ Bu doğrultuda insanın özgürleşmesi, ekonomik ve toplumsal yapıda meydana gelecek bir değişim sayesinde gerçekleşebilir. Bu değişimle birlikte günlük yaşantısından toplumsal hayatına kadar uzanan ilişkilerini toplumsal güç olarak değerlendirip siyasal güç alanından uzaklaşmadığı sürece birey, gerçek anlamda ortaya

¹ Eamonn, Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), *Özgür Toplumun Temelleri*, Liberte Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016, s: 21.

² Ayn, Rand, “*Kapitalizm Nedir?*”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 37, 2005, s: 170.

³ Hamdi, Yasaman, “Sartre’de Özgürlük”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 42, Sayı: 1-4, 1976, s: 520.

⁴ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 21.

⁵ Alex, Callinicos, (Çeviren: Yasemin Tezgiden), *Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*, İletişim Yayınları: 983, Politika Dizisi: 47, İstanbul, 2005, s: 53.

çıkan soyut yurttaşı kendine dahil edecektir.⁶ Özgürlük yolunda ilerlerken kullanılan kaynaklar, özgürlüğün özgürlük araçlarından ayırdelebilir olmasına bağlıdır.⁷ Çünkü özgürlük insanın amaçları, tutkuları, ihtiyaçları, karakterleri ve yetenekleri gibi araçlarla varlığını görünür hale getirmektedir.⁸ İnsanlık tarihi boyunca bireyler zorlama ve dayatma yoluyla özgürlüklerini kısıtlayan etkenlerden kurtulmayı istemiştir. Bu nedenle, bireylerin varoluşu ve özgürlüğü ayrılmaz bir bütündür. Bu düşünceden hareketle özgürlük, olumlu anlamıyla değil “bir şeyi yapmama” anlamına gelen olumsuz anlamıyla kullanılmaktadır.⁹ Özgürlük, başkalarına zarar verilmediği süre boyunca varlık kazanmaktadır. Başkalarına zarar vererek özgürlüğün kullanılması anlamsız hale gelmektedir. Çünkü burada diğer insanların sahip olduğu rahatsız edilmeme özgürlüğü çiğnenmiş olacaktır. Bu ilke “zararsızlık ilkesi” olarak da ifade edilmektedir.¹⁰ Özgürlük, bireyin kendi yaşamına seçimleri doğrultusunda yön verme yetkisini tanımakla birlikte bağımsızlığın ön şartını sunmaktadır.¹¹ Özgürlüğün bireysel kaynağını kişilerin özel hayatı, tahammül seviyesi, hoşgörüsü gibi değerler oluştururken; toplumsal kaynağı hukukun üstünlüğü, anayasal düzen ve yasaların egemenliği üzerine kurulmuştur.¹²

Özgürlük, bireylerin yaptıkları seçimlerden sorumlu olmasını gerektirir. Özgürlük, iç ve dış etkenlerden etkilenmeden hareket edebilmektir. Çünkü insanlar seçimleri doğrultusunda hareket ederler ve içinde bulunduğu durumu yalnızca yaptıkları ve olmak istedikleri şeyler ile ifade ederler. Ancak, buna karşılık ekonomik özgürlüklerinin olmaması nedeniyle bazı faaliyetleri gerçekleştirmeden yoksundurlar. Bunun yanı sıra, iş aramaya devam edebildiği için özgür olarak nitelendirilse de işverenlerin de onları işe almama

⁶ Raymond, Aron, (Çeviren: Turhan Ilgaz), *Özgürlükler Üzerine Deneme*, 2. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s: 35.

⁷ Çiğdem, Boz, *Amartya Sen'in Yetkinlik Yaklaşımı: Teori ve Uygulama*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turan Yay, İstanbul, 2009, s: 27.

⁸ Bünyamin, Bezci, “Hegel’in Felsefesinde Etik, Politik Olan ve Özgürlük”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2006, s: 242.

⁹ Erich, Fromm, (Çeviren: Şemsa Yeğin), *Özgürlükten Kaçış*, Payel Yayınları / Fromm Kitaplığı Dizisi, 4. Basım, 1996, s: 42.

¹⁰ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 22.

¹¹ Mustafa, Erdoğan, “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Siyasal Yayınevi, Yıl: 6, Sayı: 21, Ankara, 2001, s: 40.

¹² Adem, Karakaş, Salih, Alp, “F. A. Hayek’in Yaklaşımıyla Piyasa Mekanizması ve Özgürlük”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Baskı: Aydan Ofset, Yıl: 11, Sayı: 43, Ankara, 2006, s: 11.

konusunda özgür olduklarını söylemek mümkündür.¹³ Özgürlüğü somut olarak bireylerin seçme ve karar verme yetilerinde görmek mümkündür. Belirtelim ki, seçimlerimizi her zaman hayata geçirdiğimiz söylenemez. Çünkü bazı seçimleri hayata geçirirken ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyarız.¹⁴ Öte yandan özgürlük, eylemlerimizin sonuçlarını denetlememizi değil, beklenmedik ve öngörülemez olanın meydana gelmesini de sağlamaktadır.¹⁵ Özgürlük kavramı ile kendi sınırlarımızın dışına çıkmaksızın herhangi bir engel olmadan düşünülür olanı bulabiliriz. Çünkü aklımız sayesinde özgürlüğün bize sunduğu fırsatları değerlendirebilir ve bunu hayatımızın pratiklerinde kullanma şansı elde edebiliriz.¹⁶ Özgürlüğü, “başkasının keyfi iradesinden bağımsızlık” olarak ifade etmeye kalktığımızda bağımsızlığımızı elde etme yolunda karşımıza çıkan keyfi durumların üstesinden gelme olarak da değerlendirebiliriz.¹⁷

Bir kişinin özgürlüğünün devri özgürlük ilkesi gereği mümkün olmadığı için hiç kimse özgür olmaktan imtina edemez. Kısacası, bir kişinin kendine ait özgürlüğü bir başkasına devretmesi özgürlük çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün olmayan bir durumdur.¹⁸ Diğer taraftan özgürlük, yalnızca sorumluluk alabilen bireylerin hedefi olabilir. Çünkü henüz reşit olmayan çocukların ya da akıl sağlığı yerinde olmayan ve düşünme yetisini kaybetmiş bireylerin özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. Ancak, burada yapacağımız sert ayırım bizi özgürlük hedefinden uzaklaştırır. Bunun yanı sıra, sorumluluk alamayacak durumda olan bireylerin, diğerlerine kıyasla korunması gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.¹⁹ Ayrıca, her gelişmenin özgürlük ruhu içerdiğini söylemek de doğru değildir. Çünkü gelişmenin yaşandığı alanda yeniliği kabul etmeyen bir gruba zor

¹³ H. Yasaman, a.g.m. 1976, s: 515-516.

¹⁴ Zygmunt, Bauman, (Çeviren: Abdullah Yılmaz), *Sosyolojik Düşünmek*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998, s: 30-32.

¹⁵ Zafer, Yılmaz, “Hannah Arendt’in Özgürlük Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9 Sayı:1, 2007, s: 229.

¹⁶ Immanuel, Kant, (Çeviren: Zeki Eyüboğlu), *Pratik Usun Eleştirisi*, Say Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1989, s: 164.

¹⁷ Friedrich, Hayek, (Çeviren: Yusuf Ziya Çelikkaya), *Özgürlüğün Anayasası*, BigBang Yayınları: 4, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 38.

¹⁸ John Stuart, Mill, (Çeviren: Alime Ertan), *Özgürlük Üstüne*, Belge Yayınları, Düşünce Dizisi, 2. Baskı, Cilt: Güven Mücellithanesi, İstanbul, 2000, s: 137.

¹⁹ Milton, Friedman, (Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), *Kapitalizm ve Özgürlük*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988, s: 63.

kullanılarak yeniliğin kabul ettirilmeye çalışılması söz konusu olabilir. Ancak, gelişmenin sürekliliği için ihtiyaç duyulan tek kaynağın özgürlük olduğu unutulmamalıdır.²⁰

Özgürlüğü ahlaki ve iktisadi boyutuyla değerlendirmek mümkündür. Özellikle kendi tercihlerini uygulama fırsatı elde eden bireylerin ahlaki yönden daha sağlıklı ilişkiler kurabildiğini söylemek yerinde bir ifade olacaktır. Özgürlüğün ahlaki boyutu, bireylerin sahip olduğu kabiliyetlerini ister kendileri ister çevresindeki insanlar için kullanabilmelerine imkan vermektedir. Bu sayede özgür toplumun bireyleri daha dayanışmacı bir ortamda sosyal bir varlık olma yolunda ilerleyebilecektir. Bireyler arası ilişkilerin derecesi aynı zamanda ahlaki bir önem kazanacak ve özgür toplumda bireyler yeteneklerini insanlığa faydalı olmak için kullanmayı talep edeceklerdir. Bu şekilde özgürlüğün evrensel bir hale gelmesi kaçınılmaz olacaktır.²¹ Özgürlüğün iktisadi boyutu ise, bireylerin özgürlüklerini kullanabilmeleri için maddi güç elde edebilmeleriyle orantılıdır. Çünkü özgürlük ile refah birlikte değerlendirilmektedir. İktisadi özgürlük beraberinde yeni fırsatlar sunar ve farklı tercih alanları yaratır. Ayrıca bireylerin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olur. Özgürlüğün iktisadi boyutu, bireylerin yeteneklerini ve yaratıcılıklarını kullanabilmelerine imkân tanımaktadır.²²

Özgürlüğün ilk aşaması, kişinin çevresel faktörlere tepki vermesi, görüş bildirmesi ve yaşadıklarına karşı tutum almasıdır. İkincisi aşaması ise, seçim faktörüdür. Çünkü tutum almak aynı zamanda seçim de yapmayı gerektirmektedir.²³ Bireyler, seçimleri sonrası sahip oldukları bilgileri özgürlük sayesinde maksimum anlamda kullanabilir ve edindikleri bilgileri diledikleri alana yönlendirebilirler.²⁴ Bu nedenle; bireyler için özgürlüğün değeri, hedeflerine doğru çıktıkları yolda kendilerine fırsatlar sunmasının yanında, özgürlükleri sonucunda elde ettiklerinin de kendileri için değerli olmasında yatmaktadır.²⁵ Özgürlük

²⁰ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 96.

²¹ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 26.

²² Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 34-35, 39.

²³ Niyazi, Öktem, Ahmet Ulvi, Türkbağ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2003, s: 94

²⁴ Atilla, Yayla, "Hayek'in Büyük Feraseti ve Cesareti", yenisafak.com.tr, (Erişim Tarihi: 19.03.2015).

²⁵ Amartya, Sen, (Çeviren: Ali Süha), *Etik ve Ekonomi*, Doğan Kitapçılık, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s: 55.

insanın kendisini, gelecekte doğacak olan imkanlarını göz önünde bulundurarak yeniden kurduğu ve zamansal olarak keşfettiği varoluşsal benliğini açığa çıkarmaktadır.²⁶

Bireysel açıdan değerlendirildiğinde, mutlak özgürlük arayışı toplumsal dokunun zedelenmesine yol açan talepler bütünü olarak yorumlanabilmektedir. Buradan yola çıkarak demokratik bir toplumu, toplumsal düzende tam anlamıyla özgür saymak yerine özgürlüğü ve özgür olmama durumunu ortak paydada birleştiren bir toplum olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.²⁷ Özgür bir toplumda bireylerin bir düzen çerçevesinde diledikleri şekilde toplumun yapısında değişmesi gerektiğine inandıkları radikal bir değişimi açıkça savunma ve bununla ilgili propaganda yapma özgürlüklerinin olması o toplumun özgür niteliğini vurgulamaktadır. Ancak, savundukları değerleri uygularken kullanacakları yöntem, baskı ve zorlamadan uzak inandırma ve kabul ettirme davranışlarını içermelidir.²⁸ Özgürlüğü elde etmek politik tarihin amacı olup kendi kendini yönetme istemi de özgür insanların doğuştan sahip oldukları haklarıdır. Çünkü insanlar kazandıkları özgürlüklerini tüm değerlerin üstünde tutmaktadır.²⁹ Özgürlüğün olduğu bir toplumda hukukun üstünlüğü ilkesi geçerlidir. Bu ilkeyi destekleyen o toplumdaki adalet kurallarıdır. Özgür toplumlarda devlet yetkililerinin sınırsız güç sahibi olmaları ancak hukukun üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı, anayasa ve yasalar sayesinde engellenebilecektir. Çünkü yasalar toplumları olduğu gibi devletleri de bağlamaktadır.³⁰

1.1.1. Özgürlük Kavramı ile İlgili Yaklaşımlar

Montesquieu, demokratik toplumlar için özgürlük düşüncesi her istediğini yapabileceği olarak görünse de siyasi özgürlüğün, bireylerin her istediğini yapması olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü yasal düzenlemeleri olan bir toplumda bireyler özgürlüğü, istedikleri şeyleri yapma üzerine kullanmalıdır. Aksi halde zorlama ve baskı unsurlarının olduğu, istenilmeyen davranışların yapılmak zorunda bırakıldığı bir

²⁶ Zehragül, Aşkm, “Kant ve Heidegger’de Özgürlük Sorunu”, *Kaygı-Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 11, Bursa, 2008, s: 63.

²⁷ Ernesto, Laclau, (Çeviren: Ertuğrul Başer), *Evensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, Birikim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2000, s: 70-71.

²⁸ Friedman, (Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), a.g.e. (1988), s: 36.

²⁹ John, Dewey, (Çeviren: Vedat Günyol), *Özgürlük ve Kültür*, 2. Baskı, Gün Basımevi, Çan Yayınları, İstanbul, 1964, s: 10.

³⁰ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 33-34.

ortamda özgürlükten söz etmek mümkün değildir. Öte yandan, bireylerin arzu ettikleri her şeyi hatta kanunlar tarafından yasaklanan şeyleri bile yapabilmeleri sonucunda da özgürlükten bahsedemeyiz. Çünkü özgürlük kanunların izin verdiği ölçüde istediğini yapabilir. Ters bir durumda aynı yetki diğer bireylerin de hakkı olacağı için özgürlük düşüncesinin etkisi zayıflayacaktır.³¹ Montesquieu felsefi boyutuyla özgürlüğü, kişinin istediğini yapabildiği düşüncesini ifade etmektedir. Siyasal özgürlük ise, kişinin kendini güvende hissetmesi düşüncesini barındıran kişi güvenliğidir.³² Montesquieu'ye benzer bir ifadeyi Lincoln de kullanmıştır. Abraham Lincoln'e göre: "Dünya, hiçbir zaman özgürlük kelimesinin iyi bir tanımına sahip olamadı. Biz hepimiz özgürlükten söz ederiz, fakat aynı şeyi kastetmeyiz. Burada aynı kelimeyle adlandırılan fakat sadece farklı olmayıp aynı zamanda birbirleriyle bağdaştırılamayacak olan şeyler söz konusudur." Bu nedenle özgürlük, kesin çizgilerle belirtilerek bütün iyiliklerin varlığı ve bütün kötülüklerin yokluğu anlamına gelmemektedir. Hatta özgür olmak bazen açlıktan ölmek, maliyeti yüksek hatalar yapmak, ölümcül riskleri almak anlamına bile gelebilir. Çünkü bireysel sorumluluk boyutu olan özgürlük için özgür birey, kendi seçimlerine ve eylemlerine dayanarak ortaya çıkan bireysel sorumluluğu üstlenmek zorundadır.³³

Dahl, demokrasinin özgürlük için üç açıdan değerlendirildiğinde bir araç olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki özgürlüğün genel anlamdaki varlığıdır. Çünkü demokratik bir sürecin özgürlüklerden, haklardan ve fırsatlardan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir. Öte yandan, demokratik sistemlerde siyasal kültür sayesinde sahip olunan özgürlüklerin kullanıma sunduğu hakların olduğunu da ifade etmektedir. Bu sayede siyasal kültür ve kişisel özgürlüklerin birleşiminden doğan daha kapsamlı bir özgürlük alanı oluşturulmuş olacaktır. İkinci olarak, demokrasinin kişilere kendi kaderlerini tayin özgürlüğü sunduğunu ifade etmektedir. Böyle bir özgürlüğe sahip olmanın bireylerin yaşam tatminleri üzerinde olumlu etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Üçüncü olarak ahlaki özerkliği söylemek mümkündür. Ahlaki özerklik,

³¹ Montesquieu, (Çeviren: Fehmi Baldaş), *Kanunların Ruhu Üzerine-I*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1963, s: 292-294.

³² Montesquieu, (Çeviren: Fehmi Baldaş), a.g.e. (1963), s: 349.

³³ Atilla, Yayla, *Özgürlük Yolu Hayek'in Sosyal Teorisi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Baskı: Adalet Matbaacılık, Ankara, 1993, s: 21-27.

bireylere temel hak ve menfaatlerini genişletme yeteneği elde etmektedir. Etik olarak bir değerlendirme yapıldığında ahlaki özerklik temel ilke kabul edilmektedir.³⁴

Demokrasinin egemen olduğu bir devlet yönetiminde herkesin özgür olduğunu ifade eden Platon, özgürlük ortamında vatandaşların dilediklerini yaptıklarını ve serbest bir şekilde konuşabildiklerini belirtmektedir. Özgürlüğü, bireylerin güzel olarak nitelendirdikleri şeylere benzetmektedir.³⁵ Özgürlüğü çok arzulamış ve susamış olan devlet yöneticilerini ise, “içki sunmayı bilmeyen sakilere” benzetmektedir. Çünkü yönetim biçimi olan demokrasinin fazlaca özgürlükten beslenmesinden kaynaklanan sarhoş edici bir durumun oluşması sonucu yöneticilerin halkın istediği her özgürlüğe cevap verememesinden kaynaklanan bir karmaşa oluşur. Dolaylı olarak da halk yöneticilerini suçlamaya başlar.³⁶ Platon’un vermiş olduğu örnekten hareketle, aşırı ve düzensiz özgürlüğün toplumda kölelik düzenini hakim kılacağını söylemek mümkündür.³⁷ Öte yandan gerçek özgürlüğü, kaba ve gerçek sevgiyi tatmamış insanların hiçbir zaman yaşayamayacağı mutluluk verici bir unsur olarak tanımlamaktadır.³⁸

Aristoteles, köleyi başkasına bağımlı olan ve başkasının yönetebileceği kadar akli yetkisi bulunan ancak aklını tam olarak kullanma yetkisi olmayan kişi olarak tanımlamaktadır. Hatta, doğada köleler ve özgürlerin bedenlerinin farklı yaratıldığını söylemektedir. Kölelerin vücutlarının zor ve ağır koşullardaki işleri yapmaya elverişli olduklarını, özgür kişilerin ise bu işleri beceremediklerini ifade eder.³⁹ Aristotele, *Politika*⁴⁰ kitabında özgürlük kavramını basite indirgeyerek “insanın istediği şeyi yapması” olarak tanımlamıştır. Ancak, birey özgürlük konusunda yalnız değil, çevresindeki kişilerle olan ilişkileri boyutuyla ele alınmalıdır. Bunun yanı sıra, Hannah Arendt her çeşit toplumda

³⁴ Robert A. Dahl, (Çeviren: Levent Köker), *Demokrasi ve Eleştirileri*, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993, s: 110-114.

³⁵ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 24. Basım, İstanbul, 2013, s: 285.

³⁶ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), a.g.e. (2013), s: 292.

³⁷ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), a.g.e. (2013), s: 302.

³⁸ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), a.g.e. (2013), s: 309.

³⁹ Aristoteles, (Çeviren: Mete Tunçay), *Politika*, Remzi Kitabevi, 17. Basım, İstanbul, 2014, s: 17.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Aristotle, (Translated by : Thomas Alan, Sinclair), (Revised an Represented by: Trevor J. Saunders), *The Politics*, Published by: Penguin Group, England, 1992. Aristotle, iyi kavramını dört kısımda incelemektedir. Bunlar: mümkün olan en iyi, koşulların verebileceği en iyi, belirli bir insanın elde edebileceği en iyi ve çoğu yerde halk için uygulanabilir en iyidir. Yetenek, insanı kölelikten özgürleştirebilir.

özgürlüğün egemen olamayacağını ve buna bağlı olarak özgürlüğe ilişkin farklı durumların olabileceğini belirtmektedir. Özgür olmak isteyen bireyin öncelikli olarak yaşamsal zorunluluklarından arınması gerekmektedir. Örneğin, tek amacının hayatta kalabilmek ve kendilerini tehlikelerden koruyabilmek olduğu toplumlarda yaşayan bireylerin davranışlarını özgürlük olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Bu durumda, siyaset felsefesinin konusu olan özgürlük düşüncesinin, siyasi ilişkilere dayandığını ve siyasi sürece katılım olduğunu belirtmek anlamlı olacaktır. Çünkü özgürlük günlük yaşantının bir uzantısı olarak siyasi alanda daha çok konuşulan ve varlığı daha çok hissedilen bir mesele haline gelmiştir. Bunun nedeni, siyasi meselelerin insan özgürlükleri temelinde ele alınması ve çözüm yolunun mutlak suretle insan özgürlüklerine dayandırılması gerektiği düşüncesidir. Hayatımız boyunca siyasal, kültürel ya da dini anlamdaki görüş ve düşüncelerimizin bizi kısıtlamasına izin vermeden toplumsal alanda kurallar çerçevesinde yapmak istediğimizi engellenmeden yapabiliyorsak özgür olduğumuzu söyleyebiliriz. Toplumsal düzenin kurulması ve huzurun sağlanması için bireylerin birbirlerinin haklarını ihlal etmeden bir arada yaşayabilmesi ile mümkün hale gelecektir. Arendt, insanların istediklerini eyleme geçirebildikleri ölçüde özgür olduklarını düşünmektedir. Bu nedenle Rousseau'yu özgürlük için yalnızca isteme gücünün var olmasının yeterli olmadığı konusunda eleştirmektedir.⁴¹

Temeli özgürlük kavramına dayanan Rousseau'nun siyasi alandaki düşüncesine göre, bir insanın özgürlüğünden vazgeçmesi kendi temel kaynağını yok sayması anlamına gelmektedir. Öte yandan özgürlük, insanın değerini sahipken anlamadığı ama yitirir yitirmez onlara duyulan hevesin de yitirildiği masumiyet ve erdem gibi değerlere

⁴¹ Hannah Arendt, (Çeviren: Bahadır Sina Şener), *Geçmişle Gelecek Arasında- Siyasi Düşünce Konulu Altı Deneme*, İletişim Yayınları 351, Politika Dizisi 17, 3. Baskı, İstanbul, 2010, s: 198, 201. Ali Yaşar, Sarıbay, *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Asa Kitabevi, İz Yayıncılık, Bursa, 1998, s: 15-16. Ayrıca bakınız: Maria Eugenia, Yupanqui A., *Amartya Sen's Notion of Freedom A Conceptual History of a Universalist Presumption*, (Master Thesis), Supervisor: Martin Hall, Lund University, 2011, p: 37. Arendt, özgürlüğü siyasi özgürlük temelinde ele almıştır. İnsanın kendini gerçekleştirme özel alandan ayrılarak kamusal alana geçmesiyle olacağı inancındadır. Ayrıca, özgür insan için iç ve dış özgürlük şartlarının var olması gerekmektedir. İsteme gücü iç özgürlüğü ifade ederken istediğini yapma ve eylemde bulunma ise dış özgürlüğü ifade etmektedir.

benzetilmektedir.⁴² Rousseau, özgürlük ve adalet kavramlarının birbirini bütünleyen kavramlar olarak değerlendirmesini genel irade kavramı ile açıklamaktadır. Çünkü özgürlük kavramı genel iradeye bağlıdır ve genel iradeye sahip bireylerin topluma zarar vermesi beklenmeyen ve arzu edilmeyen bir durumdur.⁴³ Arendt de benzer bir şekilde özgürlüğü, bireylerin kamusal alan içinde kendilerini gerçekleştirebileceği siyasi bir düşünce olarak ele almış ve özgürlüğün olması gereken yerinin toplumsal ilişkilerin siyasi alanla eşitlendiği kamusal alan olduğunu belirtmiştir. Özgürlüğü yalnızca eşitlik, adalet gibi konularda değil aynı zamanda siyasi bir örgütlenme içinde insanların bir arada yaşama sebeplerinin de konusu olarak değerlendirmektedir. Arendt, siyasetin özgürlükle var olduğunu ve eylemlerimizin özgürlüklerimiz için bir deneyim niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Arendt, "... şayet insan ilk önce dünyevi, elle tutulur bir gerçeklik olarak özgürlük durumunu tatmamış olsaydı, içsel özgürlük hakkında da bir şey bilmesi mümkün olmayacaktı. İnsan kendisiyle etkileşim içinde değil, önce başkalarıyla etkileşimi sırasında özgürlüğün ya da karışımın farkına varır." der. Dolayısıyla, Arendt'in düşüncesinde özgürlük türlerinden olan bireysel özgürlüğün yer almadığını söylemek mümkündür. Arendt, seçme özgürlüğünü istem duygusunun bir görüntüsü olarak belirtmekte ve iki şey arasında tercihte bulunarak karar veren insanın durumunu yansıtmaktadır.⁴⁴

Arendt, özgürlük ile yalnızca liberal düşüncenin değil diğer düşünce okullarının da ilgilendiğini ve çalışma konusu yaptıklarını belirtmektedir. Bu durumda özgürlük düşüncesinin farklı siyasi görüş ve düşünceler ile birbirinden farklılaştığını söylemek mümkündür. Öte yandan özgürlük düşüncesini çalışmalarının merkezine almayan, istisna olarak adlandırılan ve muhafazakarlığı ile bilinen kişinin Thomas Hobbes olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Hobbes, *Leviathan*⁴⁶ adlı eserinde ve diğer çalışmalarında özgürlüğü,

⁴² Jean Jacques, Rousseau, (Çeviren: Hakan Zengin), *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine*, Morpa Kültür Yayınları, Baskı: Yaylacık Matbaası, Cilt: Yedigün Mücellit, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s: 88. Ayrıca bakınız: Ahu, Tunçel, *Bir Siyaset Felsefesi Cumhuriyetçi Özgürlük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s: 210.

⁴³ Özgüç, Orhan, "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 14, ISSN: 1306-9535, 2012, s: 6.

⁴⁴ Arendt, (Çeviren: Bahadır Sina Şener), *a.g.e.* (2010), s: 198-199, 201. Ayrıca bakınız: Z. Yılmaz, *a.g.m.* (2007), s: 227-228.

⁴⁵ Arendt, (Çeviren: Bahadır Sina Şener), *a.g.e.* (2010), s: 135.

⁴⁶ Thomas Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), *Leviathan*, Yapı Kredi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2014.

önceden karar verilmemiş ya da kabul edilmemiş alternatifler arasından kişinin seçim yapması ve daha önce örnek niteliğinde yapılmış bir seçim yapma özgürlüğü olarak tanımlar ve özgürlüğü iki farklı kategoride değerlendirir.⁴⁷ Özgürlük kavramının en önemli unsuru olarak “engellenmenin olmaması” şeklindeki görüşü benimsemiş ve bahsedilen engellemeyi rasyonel ve irrasyonel varlıkların hareketlerinin önündeki dış faktörlerin yol açtığı engeller olarak nitelendirmektedir. Çünkü dışsal engeller nedeniyle bu varlıkların hareket alanının kısıtlandığını belirtmektedir. Bu çerçevede özgür insanı, kişinin sahip olduğu doğal güce paralel olarak tanımlarken, davranış özgürlüğü üzerindeki tek engelin bireye yöneltilen baskılar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, engellerin bireyin arzu ettiği şeyleri yapma yeteneğinin bir kısmını alsa da, bireyin geriye kalan gücünü akıl yoluyla yerine getirebileceği unutulmamalıdır.⁴⁸ Hobbes özgür insanı, “gücü ve zekasıyla yapmaya muktedir olduğu şeylerde, istediği şeyi yapması engellenmemiş olan birisi” olarak tanımlamaktadır. Ancak özgürlüğün varlıklardan başka nesnelere uygulanması özgürlük tanımının yanlış anlaşılmasına yol açtığını iddia etmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi hareket halinde olmayan bir şeyin engellenmesi de mümkün değildir. Örneğin, konuşma özgürlüğüne sahip bir bireyin konuşmasının ya da sesinin özgürlüğünden değil, kişinin baskı ve zorlama olmadan konuşma özgürlüğüne sahip olduğundan bahsedilmektedir. Benzer bir durumu “özgür irade” kavramında da görmek mümkündür. Özgür iradeye sahip bir bireyin herhangi bir engel olmaksızın arzu ettiği şeyleri gerçekleştirmesinde de arzu edilen şeyin özgürlüğünden değil, bireyin kendi özgürlüğünden söz edilmektedir.⁴⁹

Özgürlüğün tamamiyle bir serbestlik durumu olmadığını ifade eden Locke, bireylerin kendilerini ve sahip oldukları malları bir başkasına devredebilme özgürlüğüne sahip olmalarının aynı şekilde, başkalarının kişiliğine ve mülkiyetine zarar verme özgürlüğünü barındırmadığını belirtmektedir. Ayrıca insanın doğal özgürlüğünü, bir otorite altında olmadan yalnızca doğa yasası çerçevesinde bağımsız olması olarak değerlendirmektedir. “İnsan zorla hiçbir şey yapamaz, çünkü bu insanın doğasına uygun

⁴⁷ Philip, Pettit, “Liberty and Leviathan”, *Politics, Philosophy & Economics*, No: 4 (1), Sage Publications, London, 2005, p: 132.

⁴⁸ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 103, 162-163. Ayrıca bakınız: Akıncı, a.g.e. (2014), s: 13.

⁴⁹ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 163. Ayrıca bakınız: Isaiah, Berlin, “Two Concepts of Liberty”, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, 1969, pp: 118-134.

değildir.” Bunun yanında Locke özgürlüğü, bireylerin kendi düşünce yapısını oluşturabilmesi ve doğal hakları çerçevesinde yaşamını sürdürebilmesi olarak ifade ederken bireycilik kapsamında bireylerin yaşama, özgürlük ve mülkiyet gibi üç temel hakkı olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Doğal hukukun kutsal haklar kategorisinde değerlendirdiği mülkiyet hakkı, kendi bakış açısıyla en önemli hak sınıfındadır. Çünkü, Locke asıl özgürlüğün mülkiyet olduğu ve diğer özgürlüklerin birer araç olduğu düşüncesini benimsemiştir.⁵¹ Öte yandan Locke, insan ile ilgili görüşlerini doğal durumda kişinin kendine ait özgürlüğüne dayandırıyor. Locke’u etkileyen liberal denilebilecek çıkış noktası şudur: “Özgürlük eşitliği verdi. Herkes kendi kendisine egemendi. Ama başkasının egemenliğine tecavüz etmemeliydi. Toplum, kendini koruma amacıyla şekillendi.”⁵²

Hobbes ve Locke’ta da egemen olan *sahiplenici bireycilik* kavramını Macpherson’un siyasal düşüncesinde de görmek mümkündür. Bu kavram ile ifade edilmek istenen toplum içerisindeki birey anlayışının vurgulanmasıdır. Sahiplenici bireycilik kavramında, insanı değerli bir varlık haline getiren bağımsızlığın önemi, bireylerin hiçbir şekilde yeteneklerinde ve arzularında baskı ve zorlama unsurlarının olmaması gerektiği ve bağımsız bir bireyin bedeninin ve yeteneklerinin sahibi olduğu gibi detaylara ulaşılabilir. Macpherson, bu anlayışın yalnızca oluşmuş bir toplumsal yapı içerisinde yerinin olduğunu ifade etmektedir. Özgürlüğün hakim olduğu piyasalarda sahiplenici bireycilik kavramının açıklanmasında mülkiyet kavramı anlam kazanmaktadır. Mülkiyet ile maddi değeri olan ve olmayan varlıklar ifade edilmektedir. Mülkiyet kavramının önemi yalnızca ihtiyaçları karşılamak üzere bir değer yaratması değil, bireylerin kişiliklerinin saf nesnelliği üzerinde bir değere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca sahiplenici bireycilikteki mülkiyet düşüncesi “insan güçler” in yansıması olarak görülmektedir. Macpherson’un insani güçler

⁵⁰ John, Locke, (Çeviren: Aysel Doğan), *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, İlyas Felsefe Dizisi-23, 3. Baskı, İzmir, 2011, s: 30, 44. Ayrıca bakınız: John, Locke, (Çeviren: Hakan Zengin), *Eğitim Üzerine Düşünceler*, Morpa Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s: 181. Ayrıca bakınız: Merter, Akıncı, *Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki*, Dora Yayınevi, 1. Baskı, Bursa, 2014, s: 13. Locke, otorite unsurlarından kurtulmak gerektiğini ve insan hayatına ancak aklın rehberlik edebileceği düşüncesinden hareketle liberalizmin öncülerinden biridir. Ayrıca, özgürlüğün bir başkasının özgürlüğüne zarar verdiği noktada sona erdiğini belirtmektedir. Locke’un mülkiyet kavramı ile ifade ettiği, insanın fiziksel varlığı ve çalışma kapasitesidir.

⁵¹ Locke, (Çeviren: Aysel Doğan), a.g.e. (2011), s: 183. Ayrıca bakınız: N. Öktem, A. U. Türkbağ, a.g.e. (2003), s: 157-158.

⁵² Ali, Timuçin, *John Locke’un Siyaset Anlayışı*, Felsefe Dizisi, Bulut Yayınları, İstanbul, 2006, s: 50.

ile ifade etmek istediği bireylerin istediklerini hayata geçirebilmeleri için sahip oldukları yetenek ve güçleridir. Ahlaki boyutuyla insani güçler, demokratik toplumlardaki insancıl düşüncelerin varlığını vurgulamaktadır. Sahiplenici bireycilik anlayışının kapitalist sistemde karşılığını bulmak oldukça güçtür. Çünkü bu anlayış bireylerin özgür bir ortamda amaçlarını gerçekleştirebileceklerini öngörmektedir.⁵³

Marx, *Kapital* adlı eserinde gerçek özgürlüğün emek üzerindeki zorlama ve kaygının bitmesiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Marx'a göre özgürlük, bireylerin doğa ile uyum içinde olduğu ve rasyonel kararlar almasıyla ortaya çıktığında anlamlı hale gelmektedir.⁵⁴ Kâr hırsı bürümüş işverenlerin sunmuş olduğu kötü çalışma koşulları altında bireylerin sağlıklarına zarar veren bir durum olması karşısında bile ortaya çıkan olumsuz çalışma koşullarının bireyin kendi imkanları ile ortadan kaldırması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bilinçlenmelerine fırsat verilmeyen işçilerin sağlık hakkından faydalanmaları için öncelikle bu konu ile ilgili özgürlüklerini kullanabiliyor olmaları gerekmektedir.⁵⁵ Rasyonel bir varlık olan insanın, akli ile kendisi için neyin iyi ve gerekli olduğuna karar verebilen yapısı sayesinde özgür bir birey olduğunu ifade eden Kant, bireyin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilme yetisine ve ahlaki özgürlük anlayışına sahip olduğunu belirtmiştir. Özgürlüğü, doğa kanunlarından bağımsızlık, zorlama ve baskı unsurlarından bir kaçış olarak ifade etmektedir. Kant'ın bu yöndeki düşüncesi özgürlüklerin sınırlandırılması olarak değerlendirilen negatif özgürlük anlayışı yerine, pozitif özgürlük anlayışı doğrultusundadır. Çünkü Kant'ın ahlaki davranış anlayışı, bireysel özgürlük ile iç içe geçmiştir.⁵⁶ Özgürlüğü kılışsal manada kullanan Kant, istencin akıl yoluyla belirlenmesini özgür istenç olarak ifade etmektedir. Özgür istence bağlı olan herşeye “kılışsal” adını vermektedir. Bu özgürlüğün deneyim yoluyla ispatlanabileceğini

⁵³Crawford Brough Macpherson , “Property As Means Or End”, *Theories of Property Aristotle to the Present*, (Edited by: Anthony Parel and Thomas Flanagan), Published for The Calgary Institute for the Humanities by Wilfrid Laurier University Press, Canada, 1979, p: 6. Ayrıca bakınız: Levent, Köker, *Demokrasi Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi Yayınları: 56, Baskı: Feryal Matbaası, Ankara, 1992, s: 14-21.

⁵⁴ Karl, Marx, (Çeviren: Alaattin Bilgi), *Kapital- Ekonomi Politığın Eleştirisi*, 3. Cilt-Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2009, s: 719-720.

⁵⁵ Marx, (Çeviren: Alaattin Bilgili), a.g.e. (2009), s: 89.

⁵⁶ Immanuel Kant, (Çeviren: Aziz Yardımlı), *Arı Usun Eleştirisi*, İdea Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1993, s: 239. Derda, Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, Dora Basım, 2. Baskı, Bursa, 2016, s: 102-103.

ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle kılışsal özgürlüğü, duyusal dürtüler yoluyla istencin bağımsızlığı olarak tanımlamaktadır.⁵⁷

Hegel, insanın özünün özgürlük olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda özgürlük felsefesine dayanan tarihsel bir özgürlük anlayışına sahip olan Hegel, bireylerin diğer bireylerle ilişki halinde olduklarını düşündüğü pozitif özgürlük düşüncesinde doğal özgürlüğü reddetmektedir. Özgürlüğün ön koşulu, toplu halde ve bir arada yaşamaktır. Ancak, Kant'ta olduğu gibi toplu halde yaşayan bireyin özgürlük arzusu içinde olması, onun özgürlüğü kendini belirleme sorunu olarak görmesine yol açmaktadır. Hegelci özgürlükte, görev ve sorumluluklar aynı zamanda toplumdaki mevcut kurallara uyma anlamı taşıdığı için özgürlük ve devlet çelişmez. Bir halkın ortaya çıkmasının sıradan bir karar ya da isteğe bağlı bir sözleşme olmadığını ve toplumun oluşmasındaki en temel nedenin, o toplumda yer alan insanların gereksinimlerine, bu gereksinimlerden doğan isteklerine ve bu istekleri bir insanın tek başına karşılamasının imkansız olduğuna bağlamıştır.⁵⁸ Zorunluluk ve özgürlük ilişkisinde özgürlüğü, zorunluluğun farkında olunması olarak değerlendirmiş ve özgürlüğün doğa kanunlarında arzulan bağımsızlığın aksine, bir plan doğrultusunda kullanılmasının daha verimli olacağını belirtmiştir.⁵⁹ Hegel'in felsefesinde "özgürlük ilkesi, kendini gerçekleştiren tözün gücüdür." Bu anlamda idenin gerçekleşmesi ile birlikte özgürlük de gerçekleşmektedir. Bilindiği gibi, Hegel'in felsefesinde doğa ile tin, idenin kendini ortaya koyuşunun iki ana ögesi, onun kendini gerçekleştirmesi demek olan yaşamının iki ana anıdır. Doğa ile tin idenin yaşamının iki ana anı ve idenin de akıl demek olduğundan, tüm gerçekliğin yapısı ussaldır. Gerçeklik

⁵⁷ Kant, (Çeviren: Aziz Yardımlı), a.g.e. (1993), s: 270, 366.

⁵⁸ Georg Wilhem Friedrich Hegel, (Translated by: S. W. Dyde), *Philosophy of Right*, Batoche Books Limited, Canada, 2001, p: 117. Ayrıca bakınız: Küçükalp, a.g.e. (2011), s: 106-108. Ayrıca bakınız: Hamdi, Bravo, "Hegel'in Tarih Tasarımında Özgürlük ve İlerleme", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2004, s:158. Ayrıca bakınız: Tülin, Bumin, *Hegel Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği Praksis Felsefesi*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 1987, s: 9-29.

⁵⁹ Doğan, Göçmen, "Hegel'in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme", <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2009/07/hegelin-felsefe-kavrami-uzerine1.pdf>, 2009, s: 8.

dediğimiz şey, idenin kendisini gerçekleştirme ve aynı zamanda aklın özgürlük yönünde gerçekleşmesi de demektir.⁶⁰

Jean-Paul Sartre özgürlüğün, belli bir sistematığın esiri olmadığını ve varoluşçuluk düşüncesinin temelinde özgürlüğü varoluşun etrafında değişmez ve ortak bir değer olarak öne sürmüştür.⁶¹ Varoluşçuluğun temel düşüncesi uyarınca varlık, özden önce gelir. İnsan, daha önceden tasarlanmadığı ve belirlenmediği için daha önce varsayılan insan tabiatını da açıklamak mümkün değildir. Varoluşçuluk felsefesinde, determinizm ile kadercilik söz konusu değildir. İnsan her şeyi kendi seçer ve kendisi yapar. Bütün eylemleri kendi tasarımlarının bir sonucudur. Bu eylemlerinin açıklanması yine kendinde olduğu gibi bunun sonucu olarak da bireyler özgürdür. Sartre'ın deyişiyle: “İnsan, özgürdür. İnsan, kendini yarattığı için özgürdür. İnsan, kendi varlığını aştığı zaman özgürdür. İnsan, bilinçli olduğu zaman özgürdür.” Bu düşünceden hareketle Sartre'ın özgürlük anlayışı, varoluşçuluğun çemberinde kaçınılmaz ortak bir değer olarak görmesinde yatar.⁶² Özgürlük, insanı “kendi için varlık” ya da “kendinden sorumlu varlık” haline getirir. Bu nedenle, bilinçli varlık olmaksızın özgürlükten söz edilemez. Sartre, “insan özgür olmaya mahkumdur, zorunludur.” sözüyle insanların özgürlükten kaçınmayacağını, insan olmanın özgürlükle olan yakın bağlantısına, ortak ya da evrensel yazgısına ve aynı zamanda sorumluluğuna da vurgu yapmaktadır. Sartre, özgürlüğün özellikle insan varoluşuyla bütünleşmiş, ondan ayrılamayacak olan daha çok bireysel yanına, insanın her şeyden önce bilinçli varlık olmak ve var olan ya da kendine sunulan olanaklar arasında her an kaçınılmaz bir biçimde bilinçli seçimler yapan bir varlık olarak bu temel özelliğine dikkat çekmek istemektedir. Ayrıca, özgür insanın yeryüzüne geldiği andan itibaren bütün davranışlarından sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁶³

⁶⁰ Çetin, Türkyılmaz, “Hegel’de Gerçekleşme Kavramı”, *Monokl-Cogito Uluslararası Hegel Kongresi* (14-16 Kasım), İstanbul, 2008, s: 200.

⁶¹ Jean-Paul Sartre, (Çeviren: Asım Bezirci), *Varoluşçuluk*, Say Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, 2010, s: 114.

⁶² Sartre, (Çeviren: Asım Bezirci), a.g.e. (2010), s: 40-41, 114. Ayrıca bakınız: Yasaman, a.g.m. (1976), s: 526-529.

⁶³ Sartre, (Çeviren: Asım Bezirci), a.g.e. (2010), s: 48. Ayrıca bakınız: Şahin, Özçınar, “Doğa-Kültür Karşıtlığı Bağlamında Özgürlük Sorunu”, *Kaygı*, Sayı: 20, 2013, s: 185.

Sartre'a göre, özgürlük bilinçlenmedir. İnsan, hapiste bile özgürlüğünün bilincinde ise, mahkum olarak değerlendirilemez. Çünkü bilincimiz yerinde olduğu sürece potansiyel anlamda özgür olduğumuz anlamına gelmektedir. Sartre, özgürlüğü üç anlamda kullanmaktadır. İlk olarak, herhangi bir şey hakkında insanın farkında olmasıdır. İkincisi, manevi bir disiplin, heyecanların arıtılması, bencil düşüncelerin bir yana bırakılması, bir başkasının yaratıcı gücünün bağımsızlığına saygı duyulması ve böylece bütün öteki insanların bağımsızlığına karşı duyulan saygının elde edilmesidir. Son olarak, insanlığı mutlak bir amaç olarak ele almaktadır. Sartre, özgürlüğü kısaca şu şekilde özetlemektedir: “Kendim için istediklerimi başkaları için de istemem gerekir.” Çünkü bu şekilde düşünülen özgürlük, toplumun ideal düzenini oluşturmaktadır. *Sinekler* adlı tiyatro oyununda insanın özgürlüğü keşfettiği anda, kimsenin, hatta tanrıların bile buna mani olamayacağı dile getirilmektedir. *Özgürlük Yolları*⁶⁴ adlı romanında ise, insanların varlık ve inanç arayışlarını ve bu arayışları içinde özgürlüklerini benimseyişlerini ya da inkâr edişlerini anlatmaktadır. Görüldüğü gibi Sartre, bütün eserlerinde insanın özgürlüğü için çaba sarf etme yolunu tercih etmiştir. O, insanın özgürlüğe mahkum olduğunu vurgulayarak özgürlüğün insanlar için kaçınılmaz bir şey olduğunu anlatmaya çalışmıştır. İnsanın, bireysel anlamdaki özgürlüğünden yola çıkarak toplumsal özgürlüğe varmayı amaçlamıştır.⁶⁵

Özgürlük kavramının kişinin kendi düşünce ve davranışlarından kendisinin sorumlu olması manasında kullanılması, kavramın bireysellik ve felsefi düşünce boyutuyla ele alındığını göstermektedir. Giovanni Sartori'nin de belirttiği gibi felsefi ve siyasal özgürlük arasındaki ayrım “bir şeyden özgürlük” olarak ifade edilen ve kişinin ancak diğerleri (kişi, kurum ve gruplar) tarafından engellenmeden özgür olabileceğini ifade eden siyasal özgürlüğün daha somut ilişkilere dayanmasıdır. Çünkü önemli olan, siyasal özgürlük ile siyasal baskı kavramlarının birbirinden farkının “bir şeyden özgürlük” olduğunun bilinmesi üzerinedir. Öte yandan, istem özgürlüğü olarak da ifade edilen “bir şey için özgürlük”

⁶⁴ Jean-Paul Sartre, (Çeviren: Gülseren Devrim), *Özgürlük Yolları 1- Akıl Çağı*, Can Yayınları, Özal Matbaası, İstanbul, 2007. Sartre, bireyin özgürlüğünün felsefi savunusundan sonra toplumsal sorumluluk konusuna yönelmiştir. – *Sinekler*'de Oreste'yle Jupiter arasındaki uzun konuşmasında, kişinin özgürlüğünün dünya düzenine aykırı olduğu ele almır. Herkes kendi özgürlüğünü yaşar.

⁶⁵ Yasaman, a.g.m. (1976), s: 525-537.

kişiyeye zarar verebileceği düşünölen bilgisizlik ve düşöncelerinin esiri olma gibi davranışlarını kontrol altına alması olarak ifade edilmiştir.⁶⁶ Sartori özgürlük sürecini üç aşamada değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeyi “Ben özgürüm” cümlesi üzerinden yapmaktadır. İlk olarak “bir şey yapmaya iznim var” cümlesinden anlaşıldığı gibi özgürlük izin anlamında kullanılmaktadır. İkincisi “bir şey yapabilirim” cümlesinde olduğu gibi özgürlük yetenek anlamında kullanılmıştır. Üçüncü aşamada ise “bir şey yapmaya gücüm var” cümlesindeki özgürlüğün en iyi anlamı olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷

Polanyi, *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde özgürlüğün boş bir sözcük, insan çabalarını yok etmeye çalışan boş bir çabadan ibaret olup olmadığını ya da insanın bilgi karşısında özgürlüğüne sahip çıkıp bilginin toplum içerisinde gerçekleşmesini sağlayabilecek mi? şeklindeki sorularıyla insanlık durumunu özetlemeye çalışmaktadır.⁶⁸ *Büyük Dönüşüm*'de üzerinde durduğu sorunların emek, toprak ve para temeline ortaya çıktığını ve toplumda meydana gelen sosyal statü değişikliklerini, işsizlik ortamının toplumun yasalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Meydana gelen sorunların çözümünün ise özgürlük ve barışta yattığını söylemektedir.⁶⁹ Kendi kuralları doğrultusunda işleyen piyasayı ütöpic olarak değerlendirmektedir.⁷⁰ Özgürlük sorununu ise, kuramsal ve ahlaki düzeylerde meydana gelen sorun olarak ele almaktadır. İlk, artan ve azalan özgürlüklerin dengelenmesi ile ilgili bir sorun iken, ikincisi ise korunması gerektiği vurgulanan ahlaki özgürlüklerle ilgilidir. Özgürlük ve barışın piyasa ekonomisinde kuramsal bir hal alamayacağını söylerken piyasa ekonomisinin kâr ve refaha odaklandığını ifade etmektedir.⁷¹ Gerçek özgürlüğün toplumun yapısını inkar eden liberal yaklaşımın dışlanmasıyla elde edilebileceğini şu sözleriyle ifade etmektedir. “Liberal ekonomi,

⁶⁶ Giovanni Sartori, (Çeviren: Tuncer Karamustafaoğlu- Mehmet Turhan), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993, s: 356. Derda, Küçükkalp, *Siyaset Felsefesi*, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s: 25. Sartori, liberal düşünce ile demokrasi arasında doğrudan bağ kurar. Liberal olmayan demokrasinin demokrasi olmayacağını savunur. Liberalizm, bireyin özgürlüğünü ön plana çıkararak onu temel değerlerden biri olarak görür ve bu düşünceyi toplumun genelinde geçerli olacak şekilde uygulanması gerektiğini düşünmektedir.

⁶⁷ Sartori, (Çeviren: Tuncer Karamustafaoğlu- Mehmet Turhan), a.g.e. (1993), s: 325.

⁶⁸ Karl, Polanyi, (Çeviren: Ayşe Buğra), *Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2000, s: 344.

⁶⁹ Polanyi, a.g.e. (2000), s: 119.

⁷⁰ Polanyi, a.g.e. (2000), s: 204.

⁷¹ Polanyi, a.g.e. (2000), s: 338-339. Ekonomik liberalizm, bir piyasa sistemi yaratmak üzere yola çıkan bir toplumun düzenleyici ilkesiydi.

ideallerimize yanlış bir yön verdi. Özünde ütopyik birtakım beklentilerin aşağı yukarı gerçekleştiği yer gibi göründü gözümüze. Ama güç ve zorlamaya yer vermeyen toplum olamaz, içinde gücün hiçbir işlevi olmayan bir dünyada da, yalnızca insan iradesi ve istekleriyle biçimlendirilmiş bir toplum varsayımı da bir hayaldir. Ama toplumu iktisadi sözleşme ilişkileriyle, sözleşme ilişkilerini de özgürlükle özdeşleştiren piyasa görüşünün sonucu buydu.”⁷²

Hayek, özgürlük ile en geçici durumların bile arkadaşları arasında yaşayan bir insanın yakından yaklaşmayı umduğu, ancak mükemmel bir şekilde gerçekleşmesini bekleyecek bir devlet tanımladığını işaret edeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla özgürlük politikasının görevinin tamamen ortadan kaldırmasa bile zorunluluğu ya da zararlı etkilerini en aza indirmek olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra özgürlüğün özgürlüğü düşüncesinin “başka birinin keyfi iradesinin bağımsızlığı” olduğunu belirtmektedir.⁷³ Hayek, özgürlük geleneğinin kamusal alanın bireye karşı müdahale edebileceğini düşündüğü tek durumun ancak, toplumsal refah ve ortak iyilik hali olduğunu ifade etmektedir. Özgür bir toplumda ortak iyilik hali, herkesin birbirinden farklı ve birbiri tarafından bilinmeyen amaçlarını kolaylaştırmaktadır.⁷⁴ Özgürlük, insanların kendi yaşamlarını denetleyemeyecekleri güçlere bırakması anlamına geldiğinde, bireylerin kendi kaderlerini yönlendirebileceklerine inanan rasyonel görüşü savunanların kabul edemeyeceği bir durum ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ Oysa, bireylerin kendi akıl ve düşünceleri doğrultusunda hareket edebilmeleri özgürlüğün esası olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında özgür toplumlarda herkesin özgürlüklerini kullanabilecekleri bir asgari gelir imkânının yaratılmasını sağlayacak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunacak tek mekanizmanın devlet olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Öte yandan özgürlüğün

⁷² Polanyi, a.g.e. (2000), s: 342-343.

⁷³ Friedrich. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, (Edited by: Ronald Hamowy) The Definitive Edition, Volume: XVII, The University of Chicago Press, Printed in The United States America, 2011, p: 59.

⁷⁴ Friedrich, Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Cilt: 2, İstanbul, 1995, s: 21.

⁷⁵ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 53.

⁷⁶ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 122-123.

en büyük teminatlarından birinin demokrasi olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁷ Ayrıca, özgürlük ile birlikte barış ve adaleti “üç büyük negatif değer” olarak ifade etmektedir. Demokrasi ile birlikte bu üç değer de hükümetin temin etmesi gerektiği değerler olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Çünkü Hayek, bireylerin sosyal adalet hayali peşine düşmeden, davranışlarında özgür bırakılmaları halinde, faaliyetlerinin kendiliğinden koordine edileceği ve buna bağlı olarak toplumsal mutluluğun artacağı görüşünü benimsemiştir.⁷⁹

Hayek’in de ifade ettiği gibi özgürlük, bireylerin fayda elde edebileceği şekilde ortak iyilik için uğraşır. Bu doğrultuda Bentham da, çok sayıda kişinin mutluluk maksimizasyonunda özgür toplumun ulaştığı yer işaret edilmektedir.⁸⁰ Çünkü özgür olmak, yalnızca hayatta karşılaşılan zorluklara ve başkaları tarafından verilen emirlere konu olmak değil aynı zamanda, bireyin kendisinin de otorite kurabiliyor olması anlamına gelmektedir. Özgür birey bu sayede kendisine karşı yapılan eşitsizliklerden kurtularak diğer otorite konumunda olan kişilerin olmadığı bir alanda yeni bir yaşam kurabilecektir.⁸¹ Özgürlüğü, “bir şeyi yapma veya yapmama, belli bir şekilde davranıp davranmama erki” olarak tanımlayan Gözler, özgürlüğü kişilerin serbest bir şekilde davranması olarak yorumlamaktadır. Gözler’in burada vurgulamaya çalıştığı, hürriyetin insan fiilinin bir niteliği olarak kullanılmasıdır. Buradan hareketle eylemlerimizin niteliğini özgürlüklerimizin belirlediğini söylemek mümkündür.⁸² Bastiat, elde ettiği deneyimler sonucu ve atalarının da en büyük arzusunun özgürlük olduğunu vurgulayarak gerçek anlamda özgürlüğü üstün bir değer olarak tanımlamaktadır. Bastiat’ya göre özgürlük, bireylerin doğal haklarının ihlal edilmemesi anlamına gelmektedir. Ayrıca Bastiat, özgürlüğün toplumsal düzende uyum ve sürekli ilerleme olduğunu vurgulamaktadır.

⁷⁷ Friedrich Hayek, (Çeviren: Mehmet Öz), *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Cilt: 3, İstanbul, 1997, s: 9.

⁷⁸ Hayek, (Çeviren: Mehmet Öz), a.g.e. (1997), s: 197.

⁷⁹ Ragıp, Ege, (Derleyenler: Ozan, İşler, Feridun, Yılmaz), “Friedrich A. Hayek’in Descartes’i Okuması”, *İktisadi Felsefeyle Düşünmek*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s: 134.

⁸⁰ Nigel, Ashford, (Çeviren: Can Madenci), *Özgür Toplumun İlkeleri*, Basımevi: Brommatryck & Brolins, ISBN 978-91-977569-2-1, 2009, s: 27-28. Bentham’ın özgürlük anlayışı demokrasi ve yararcılık anlayışına bağlı olarak negatif özgürlük düşüncesi kapsamında değerlendirilmektedir. Özgürlüğü, engellenmenin olmaması olarak tanımlamaktadır.

⁸¹ Hannah, Arendt, (Çeviren: Bahadır Sina, Şener), *İnsanlık Durumu*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s: 70-71.

⁸² Kemal, Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Bursa, 2004, s: 146.

Özgürlüğü birden fazla yönüyle değerlendirmektedir. Örneğin, otorite karşısında tartışma ve vicdan özgürlüğümüz olduğundan, eğitim ve öğretme özgürlüğünden, basın özgürlüğünden, çalışma özgürlüğünden, örgütlenme özgürlüğünden, serbest ticaret yapma özgürlüğünden bahsederek özgürlüğün aslında tek bir yönüyle değerlendirilmemesi gerektiğini ve tüm bu özgürlüklerin özgürlüğü oluşturduğundan bahsetmektedir.⁸³

Tocqueville'e göre, "Özgürlüğün modern nosyonuna, demokratik nosyonuna ve doğru nosyonuna göre kendi kendini yönetmek için zorunlu ışıkları doğadan almış olduğu varsayılan her insan, kendisinden başkasını ilgilendirmeyen her şeyde, hemcinslerinden bağımsız olarak yaşamak ve kendi yazgısını düşündüğü gibi düzenlemek üzere, eşit ve zaman aşımına uğramayan bir hakkı da doğarken beraberinde getirir." Bu tanıma göre özgürlük, belirsizlik ile birlikte bir olumsuzluk barındırmaktadır. Herkesin kendi yazgısı hakkında seçim yapabilmesi olumsuzluğu, herkesin kendinden başka birine bağlı olmayan durumun nereye kadar gideceğini bilmesi gerektiği de belirsizliği işaret etmektedir. Tocqueville özgürlüğü, ulusun kendi kendini yönetme yetisi, hukuki özgürlük, düşünce, konuşma ve yazma özgürlüğü olarak; kişisel ve entelektüel özgürlükleri, hukukun keyfiliğe karşı sunduğu korumayı ve yurttaşların seçilmiş temsilcileri aracılığıyla kamusal işlere katılımları olarak belirtir. Bütünü oluşturan özgürlükler eşitlikçi ve refah toplumları yüceltmeye yöneliktir. Bunun yanında, özgürlük ve demokrasinin uyumlu olması gerektiğini, uyumun bozulduğu anda eşitliğin devreye girdiğini ifade eder ve özgürlüğün ilerlemesi eşitliği tehlikeye düşürerek, demokrasinin despotizme dönüşme tehlikesini de beraberinde getirir.⁸⁴ Tocqueville, özgürlük ile determinizm felsefesini şu şekilde özetlemiştir: "Yaradan, insan türünü ne tümüyle bağımsız ne de tastamam köle yaratmıştır.

⁸³ Frederic Bastiat, (Translated by: Jane Willems, Michel Willems), *The Man and The Statesman: The Correspondence and Articles on Politics*, (General Editor: Jacques de Guenin), Published by: Liberty Fund, Indiana, 2008, pp: 427, 433-434. Frederic Bastiat, hayatı Tanrı'nın bir lütfü olarak görmektedir. Hayatı, insanların yetenekleri, özgürlükleri, mülkiyetleri gibi insanı insan yapan değerler olarak ifade etmektedir. Bu nedenle hayat, özgürlük ve mülkiyet gibi kavramları insanların yasalar yaptığı için var olmadığını savunmaktadır. Tam tersine, uzun zamandan bu yana var olan bu unsurların kendisinin insanları hukuk kuralları oluşturmaya yönlendirdiğini düşünmektedir.

⁸⁴ Raymond, Aron, (Çeviren: Turhan Ilgaz), *Özgürlükler Üzerine Deneme*, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s: 23-24. Ayrıca bakınız: Manfred, Schmidt, (Çeviren: M. Emin, Köktaş), *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2001, s: 79. Tocqueville'nin özgürlük hakkında vermiş olduğu en açık tanım, 1836 yılında yayımlanmış olan "1789'dan Önce ve Sonra Fransa'da Toplumsal ve Siyasal Durum" başlıklı denemesinde yer almaktadır.

Onun çevresinde, içinden çıkamayacağı yazgısal bir daire çizdiği doğrudur, ama engin sınırları içinde, insan güçlü ve özgürdür; halklar da böyledir. Günümüz toplumları, kendi bağrıları içinde koşulları eşit kılmamazlık edemeyeceklerdir; ama eşitliğin onları esarete ya da özgürlüğe, aydınlığa ya da barbarlığa, refaha ya da sefaletе götürmesi onlara bağlıdır.”⁸⁵

Özgürlüğü, toplum bilimi olarak ele alan Bourdieu, özgürlüğün yanıltıcı özgürlükleri sorgulama fırsatı verdiğini ve insanların toplumsal eylemlerinde bazı yöntemlerin özgürlüğe ulaşmasını sağladığını ifade etmiştir. Özgürlük toplum bilimini; “Refleksif bir sosyal bilim, uygulayıcılarına bilimsel pratiğin toplumsal ve tarihsel belirlenimlerini kavramak ve bu belirlenimlerle mücadele etmek için uygun saikler ve uygun silahlar sağlar” şeklinde tanımlamaktadır. Özgürlüğün ilk adımı ise; toplumsal belirlenimlerin bilinip onların mutlak ve değişmez olmadığını tanınması şeklindedir. Bunun yanında bireyi özgürleştiren öğelerin akıl ve bilme olduğunu vurgular.⁸⁶ Bir bireyin özgürlüğü, başarılarına ek olarak değerli görülebilir. Özgürlük, bireyin başarıya ulaşmasında güvence vermesinin yanı sıra yaşamındaki seçenekleri ve fırsatları normatif bir şekilde değerlendirmesi açısından da değerli sayılmaktadır. Ayrıca, özgürlük yalnızca başarıya yardımcı olduğu için değil, aynı zamanda kendi öneminden dolayı da varoluş değerinin ötesine geçecek şekilde değerlendirilebilir.⁸⁷

Siyaset felsefesi boyutuyla değerlendirildiğinde özgürlüğün ifade edilmesi en zor kavramlardan biri olduğunu iddia eden Barry, özgürlüğün henüz “tamamlanmamış bir sosyal felsefenin yerini tutan terim” olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, çoğunluğun özgürlüğü, sosyal ilişkiler sonucunda ortaya çıkan sınırlamalar boyutuyla değerlendirdiğini belirtmektedir. Özgür eylemi, bireylerin dayatmaya maruz kalmadan tercihleri doğrultusunda gönüllü eylemleri olarak ifade etmektedir. Bu doğrultuda özgür toplumu,

⁸⁵ Aron, (Çeviren: Turhan Ilgaz), a.g.e. (2005), s: 12-13.

⁸⁶ Göksun, Yazıcı, “Özgürlük Topumbilimi ve Siyaset: Bourdieu Kavramlarının Özgürleştirici Siyasette Kullanımları”, <http://istifhane.files.wordpress.com/2012/04/bourdieu-ozgurlestiricisiyaset.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.05.2015), s: 3-5.

⁸⁷ Amartya, Sen, *On Ethics and Economics*, Blackwell Publishing, Oxford, 1987, p: 60.

bireylerin arzularının tatmin edildiği bir toplum olarak değil, bireylere geniş perspektifte seçme fırsatı sunulan bir toplum olarak tanımlamaktadır.⁸⁸

Mill, *Özgürlük Üstüne* adlı çalışmasında toplumsal ve medeni özgürlükten değil, irade özgürlüğünden bahsetmiştir. İrade özgürlüğü, toplum tarafından birey üzerinde meşru biçimde kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırlarını belirlemektedir.⁸⁹ Aquinas ise, irade özgürlüğünü insanın düşüncelerinde karar mekanizmasının kendisi olmamasının, insanın doğasıyla çelişeceğini ifade ederken, ilahi güçten gelen bir iyiliği bile insanın, özgürlüğü çerçevesinde geri çevirebilme hakkının dahi olduğunu belirtir. Scotus da Aquinas gibi ilahi gücün dahi, bireylerin kararlarını doğrudan etkileyemeyeceğini düşünür. İradenin özgür olduğunu, insanın iradesi sayesinde benliğini de gerçekleştirdiğini ve bireylerin böylelikle ulaşabileceği en yüksek doyuma ulaştıklarını söylerken iradenin rolünü vurgulamıştır. Biel ve Ockam ise; insanın kurtuluşunun kendi erdemlerine bağlı olduğunu belirtir. Ayrıca Biel, insanın özgür olduğunu ve özgürlüğü için ilahi güce başvurabileceğini de varsaymaktadır.⁹⁰ Descartes'in ifade ettiği gibi, farklı bir özgürlük olarak dikkat özgürlüğü, insanların bilincinde istedikleri sayıda yaptıkları serbest seçim deneylerini içermektedir. İnsan, görme duyusu sayesinde dikkatle baktığı her şeyi görür ve anlar. Ancak, istemediği şeyleri de algılamama özgürlüğüne sahiptir. Çünkü Descartes, özgürlüğün serbest dikkatin iradesine bağlı olduğunu ifade eder. Karşılıksız eylem özgürlüğünde ise; bizi bir taraftan diğer tarafa yönlentmeyen bir sebebe bağlı olmayan durumlarda yapılan deneylerde özgürlüğümüzü hissedebileceğimizi vurgulamıştır.⁹¹

Rawls, özgürlüğün negatif ve pozitif tartışmasının özgürlük tanımı ile ilgili olmadığını ifade etmektedir. Özgürlüğü zıt kutuplarda tartışılmasının nedeni birkaç özgürlüğün göreceli değerinde olmasına bağlamaktadır. Bu nedenle özgürlüğü üç maddeye dayanarak açıklamaktadır. “Serbest olan etkenler, bunların sınırlamalardan ve kısıtlamalardan serbest olması ve bunların neyi yapmakta veya yapmamakta serbest

⁸⁸ Norman P. Barry, (Çevirenler: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), *Modern Siyaset Teorisi*, Liberte Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2004, s: 215-221.

⁸⁹ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 11.

⁹⁰ Fromm, (Çeviren: Şemsa Yeğin), a.g.e. (1996), s: 70.

⁹¹ Yasaman, a.g.m. (1976), s: 518-519.

oldukları.” Bireyler birtakım kısıtlamalardan serbest oldukları için bir şeyi yaparken ya da yapmak istemediklerinde özgür olup bu tercihlerinden dolayı diğerlerinin müdahalelerinden korunmaktadır.⁹² Öte yandan özgürlüğü bir öncelik olarak değerlendiren Rawls’un savunduğu görüş negatif özgürlük üzerinedir. Ayrıca, “özgürlüğün önceliği” olarak ifade etmek istediği, birbiri ile kıyaslanan hakların önem derecesinden çok, hakların mutlak önceliğe sahip olmasıdır. Pozitif özgürlük için temel endişesini, insanlar tarafından komuta edilen “birincil malların” önemini savunmasında görmekteyiz. Hak, özgürlük ve fırsatlar, gelir ve servet ile kendine saygının sosyal temelini oluşturan birincil mallardan yeterli miktarda sahip olmak, insanları hedefleri doğrultusunda ilerlerken daha özgür bir insan haline getireceği düşüncesiyle Rawls, özgürlüğün dağıtımını konusunda verimlilik ve eşitliğe dayalı bir sosyal adalet anlayışını ortaya koymaktadır.⁹³ Rawls, özgürlük ve güçsüzü korumaya yönelik yapılan eşitsizliklerin hoşgörülmesi olmak üzere adaletin iki temel ilkesinin olduğunu vurgulamıştır. Böylece, bu vurgu bizi Rawls’un özgürlük anlayışının negatif özgürlük anlayışına yakın olduğuna götürmektedir.⁹⁴ Bunun yanı sıra Rawls, doğal özgürlük düşüncesini reddeder. Çünkü doğal özgürlükte doğal yetiler, keyfî faktörlerden etkilendiği için adil bir dağılımdan söz edilememektedir. Bu nedenle de savunduğu farklılık ilkesi ile doğal yetilerdeki farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.⁹⁵ Rawls’un öne sürdüğü farklılık prensibinde, toplumsal eşitsizlikler ancak toplumsal gruplara sağladığı fayda sayesinde kabul edilebilmektedir. Ayrıca, hak ve menfaat bazında dezavantajlı gruplar temel alınacağı için, herkesi kapsamayı gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan Amartya Sen’in herkes için eşit kapasiteyi öngören kapasite yaklaşımında da benzer ilişkiyi görmek mümkündür.⁹⁶

⁹² John Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), *Bir Adalet Teorisi*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, s: 229-230.

⁹³ Amartya, Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), *Özgürlükle Kalkınma*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2004, s: 90. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (1987), pp: 4-5. Birincil mallar arasında özgürlük, mülkiyet hakkı, ve öz saygı yer almaktadır. Birincil malların herkese eşit dağıtılması adaletin bir gereğidir.

⁹⁴ Yayla, a.g.e. (1993), s: 176.

⁹⁵ Rabia, Sağlam, “Liberal Adaleti İki Farklı Görünümü: John Rawls ve Robert Nozick ‘Hakkaniyet Olarak Adalet’ Eleştirisinden ‘Yetkisel Adalet’ Eleştirisine”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1-2, Erzincan, 2007, s: 207.

⁹⁶ Piketty, (Çeviren: Hande Koçak), a.g.e. (2015), s: 517.

Sen, ilk olarak negatif ve pozitif özgürlük türlerini ele almış ve her iki özgürlük türünü de farklı kavramlar olarak değerlendirmiştir. Negatif özgürlüğü; hükümetler, kurumlar ve diğer kişilerin bireyin bağımsızlığına müdahale etmediği özgürlük türü olarak ifade etmiştir. Pozitif özgürlüğü ise, negatif özgürlüğün aksine, kişinin kendi hayatı üzerinde kontrole sahip olması olarak tanımlamıştır. Pozitif özgürlük, kendini gerçekleştirme, mükemmeliyetçilik, egemenlik, farkına varma, eşitlik ve adalet kavramları ile farklı şekillerde karakterize edilebilen bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifade ile başkalarının müdahalesi olsun ya da olmasın bireyin yapabilirliğini ön plana çıkarır. Yani, bir insanın henüz fizyolojik ihtiyaçlarını yerine getiremiyor olması, onun özgür olmadığını gösterir. Diğer taraftan, kişinin negatif özgürlüğüne başkaları tarafından müdahale edildiğini söylemek mümkündür. Bir diğer ayırım özgürlüğün esas önemli konusu olan araçsal rolüdür ve bu rol bireylerin yaşam standartları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Buna karşılık, özgürlüğün esas görünümü özgürlüğün kendi içinde değerli olmasıdır. İyi bir hayatı, özgürlüğün olduğu bir hayat olarak ifade etmiş ve iyi bir hayatın kendisinin içsel rolünün kurucu olduğunu belirtmiştir. Sen'e göre, negatif-pozitif ve içsel-arısal olmak üzere bu dört ayırımın da kendi içinde birbirleriyle kombine edilebilir olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁷

Liberal ekonomi ve demokrasinin savunduğu özgürlük ve eşitliğin, toplumsal yaşamda adaletin sağlanması ile mümkün olacağına vurgu yapan Rawls, insanların doğal durumunda üzerinde anlaşabileceklerini düşündüğü ve daha sonraki toplumsal ilişkilerde de sosyal sistem ve kurumlar açısından geçerli olması gerektiğini söylediği adaletin iki ilkesini öne sürmektedir. İlki, her bireyin aynı kural ve özgürlüklerden herkesle aynı haklara sahip olduğu eşit özgürlükler ilkesidir. Herkes için uygun bir düzenleme olan eşit hak ve özgürlükleri eşit olarak kullanma hakkına sahip olma düzenlemesiyle birlikte eşit siyasal özgürlüklerin hayata geçirilmesi garanti altına alınmıştır. Bu ilke ile tüm bireylerin siyasal, mülkiyet ve vicdan özgürlüğü kabul edilmektedir. İkinci ilke, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin birtakım sınırlamalarla en kötü durumda olan bireylerin en büyük faydayı elde etmesi gerektiğini savunan fırsat eşitliği ilkesidir. Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler,

⁹⁷ Amartya, Sen, *Food and Freedom*, Sir John Crawford Memorial Lecture, Washington, 1987, pp: 2-3. Ayrıca bakınız: Yupanqui A., ibid. (2011), pp: 33-34.

hakkaniyete dayalı fırsat eşitliği koşulları altında herkese açık makam ve pozisyonlara bağlı olduğu ve toplumun en dezavantajlı üyelerinin faydasını gözettiği sürece kabul edilebilir düzeydedir. Rawls'a göre iki ilkenin de, toplumsal kurumları yöneten değerleri içermesi gerekmektedir. Bu nedenle, temel hak ve özgürlükler ile fırsatlar ayrıntılarıyla tanımlanmış olmalıdır. Çünkü Rawls haklara, özgürlüklere ve fırsatlara öncelik tanırken, eşitlik ilkesi de bu önceliği temellendirir. Herkesin karşılıklı olarak adilce bölüşebilmesi, herkese hakkının verilebilmesi ve vatandaşların bu hakları, özgürlükleri ve fırsatları etkili bir şekilde kullanabilmesi için gerekli ortamın yaratılması gerekmektedir. Böylesi bir ortam ise; fark ilkesi ışığında yapılan düzenlemelerle oluşturulmuştur. Rawls'un temel haklara öncelik atfetmesi, hakları "genel iyi" anlayışının ya da diğer mükemmeliyetçi değerlerin üzerinde tutmasından kaynaklanır.⁹⁸

Felsefi açıdan insan haklarını konu alarak insanın özünü oluşturan özgürlük, hak kavramına göre daha soyut bir kavramdır.⁹⁹ Haklar, sosyal alanda bir kişinin hareket özgürlüğünü tanıyan ve onaylayan ahlak prensibi olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Genel olarak, özgürlüğün bir hak olduğu kabul edilmektedir. Özgürlük, "insanın insan olarak taşıdığı gücün, serbest hareket etme gücünün, kısacası bağımsızlığın ifadesidir". Ancak, bu bağımsızlık hukuk disiplini açısından bakıldığında, bir kimsenin her istediğini yapabilmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü hak edildiği düşünülen özgürlüğü kullanmak için, özgürlüğün bir kurum tarafından meşru hale getirilmesi gerekmektedir. Öte yandan hak kavramı, özgürlüklere kurumsal ve hukuki bir kimlik kazandırarak onu koruyan ve somutlaştıran bir özelliğe sahiptir.¹⁰¹ Özgürlük, kişi ile eylem ilişkisi olarak ifade edilirken; hak birden fazla kişi ve eylemi kapsamaktadır. Bu nedenle, her iki kavramın da adalet kavramı kapsamında değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.¹⁰² Çünkü hak bireylerin adil

⁹⁸ Samuel, Gorowitz, (Derleyen: Anthony de Crespigny, Kenneth R. Mnogue), "John Rawls: Bir Adalet Kuramı", *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s:271. Ayrıca bakınız: Fuat, Keyman, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2002, s: 111. Ayrıca bakınız: Kaya, a.g.e. (2014), s: 35-36.

⁹⁹ Mesut, Gülmez, *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi- Egemenlik İnsanıdır*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayın No: 303, 2. Baskı, Ankara, 2001, s: 7.

¹⁰⁰ Rand, a.g.m. (2005), s: 170-171.

¹⁰¹ Kara, a.g.e. (2008), s: 5.

¹⁰² Deniz, Altınbaş, "Leviathan Ne Kadar Gereklidir? Anthony de Jasay", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 53-54, Ankara, 2009, s: 170-174.

davranışları sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁰³ Kısacası, temelini insan haklarının oluşturduğu bir sistemde sosyal hakların kabul edilip gerçekleştirilmesine yönelik politikaların uygulanması özgürlüğün gerçekleşmesi ve hakkın uygulanabilirliği arasında bir denge kurmaktadır.¹⁰⁴ Bunun yanı sıra, özgürlük ile ilgili sorunların çözümü için ilişkili olduğu haklar tüm boyutuyla incelenmelidir.¹⁰⁵ Ancak, özgürlük genellikle güçlü olanın hakları çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu durum, toplumsal yarar ilkesi bağlamında değerlendirilirken bazı kesimin elde edeceği yarar göz ardı edilerek tek taraflı olarak belirlenmektedir.¹⁰⁶ Öte yandan, bir kişinin kendisini özgür bir şekilde ifade ediyor olması yalnızca kendi sesini duyuracağı anlamına değil, aynı zamanda kendinden başka diğer kişilerin de söyleceklerini duymak isteme hakkına sahip olduğu anlamına da gelmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca, hak ve özgürlükler arasındaki farklara değinecek olursak, öncelikle özgürlüğün soyut; hakkın ise, somut bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Hakkın ortaya çıkması özgürlüklerin uygulanmasından sonraki aşamada gerçekleşir. Ayrıca, haklar hukuk nezdinde mahkemelerde ileri sürülebilir niteliktedir. Son olarak, özgürlüklerin gerçekleşmesi devlet müdahalesinin olmaması anlamına gelmektedir.¹⁰⁸

Özgürlük ve sosyal haklar ile ilgili konularda ilk olarak, sosyal devletin görevleri doğrultusunda ekonomik ya da fiziksel alana ilişkin asgari düzeyde bir yaşam alanının oluşturulması gerekmektedir. Brecht'in bahsettiği gibi bir kişinin önüne konan yemeği beğenmemesi için daha önce o yemeğin tadına bakmış olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, riskli alanlardan uzak olan kişilerin, riskten korkan kişilerle alay etmesi onların hali hazırda güvende olduklarını bilmelerinde yatmaktadır. Bu gibi örneklerde görüldüğü

¹⁰³ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 141.

¹⁰⁴ Şahin, a.g.e. (2008), s: 130.

¹⁰⁵ Şahin, a.g.e. (2008), s: 119.

¹⁰⁶ Zygmunt, Bauman, (Çeviren: İsmail Türkmen), *Parçalanmış Hayat*, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s: 221.

¹⁰⁷ Robert A. Dahl, (Çeviren: Betül Kadioğlu), *Demokrasi Üzerine*, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2010, s: 111.

¹⁰⁸ Gözler, a.g.e. (2004), s: 147.

gibi böyle bir kitlenin varlığı, fiziksel ve ekonomik güvencenin olmadığı bir alanda özgürlükten bahsedilemeyeceği sosyal hakların tanınmasına yol açmaktadır.¹⁰⁹

İnsan hakları boyutuyla özgürlük, politik iradenin baskısı olmadan bireylerin hayatlarını kurlmalarına ahlaki yönden katkıda bulunmak için tercihlerde bulunmasıdır. Başka bir ifadeyle, kişinin davranışlarının engellenmemesidir.¹¹⁰ Özgürlük ve hukuk ilişkisinde, hukuk özgürlüğü kısıtladığı için özgürlük hukuk ile bağdaşamamaktadır. Bunun yanı sıra, hukuk olmadan özgürlükten bahsetmek mümkün değildir. Çünkü hukuk, bir düzeni temsil ettiği için yokluğunda kargaşa ve kaos egemen olacaktır. İnsanlar, topluluk halinde yaşadıkları için birbirlerine ihtiyaç duyarlar ancak, beklentileri farklı olduğu için zaman zaman aynı fikirde olmayabilirler ve menfaatleri doğrultusunda birbirlerinin özgürlüklerini kısıtlayabilirler. Hukuk düzeni, kanunlar aracılığıyla bireylerin hareket alanını kısıtlayarak herkese başkaları tarafından rahatsız edilemeyecek serbest bir alan sağlar. Bu düşünceden hareketle, hukuk düzeni çerçevesinde herkesin özgürlük alanının olduğunu söyleyebiliriz.¹¹¹ Bentham, hukuki düzenlemeleri özgürlüğü kısıtlayıcı bir öğe olarak görürken, Macpherson bu görüşe katılıyor olsa da, bireyleri koruyucu yasaların yokluğunun özgürlük alanını güvensiz bir hale getireceğinden bahsetmektedir.¹¹² Toplumsal fayda açısından özgürlük, daha nitelikli insanların yetişmesi ve ortaya çıkabilmesi için zorunlu bir öğedir. Çünkü özgür toplumlarda yaşayan kişiler ne istediklerini bildikleri için kendi mutluluklarını kendileri belirlemek ister ve hedefleri doğrultusunda ilerlerken başkalarından bir beklentileri olmaz. Böylelikle, toplumsal huzurun sağlanmasına zemin hazırlanır ve daha refah bir ortam oluşturulur.¹¹³

Birey özgürlüklerini konu alan liberalizm, bireysel özgürlükleri ihlal eden zorlayıcı uygulamaları ahlaki olmayan bir durum olarak kabul eder. Bu doğrultuda, liberalizmin özgürlük anlayışının bireye müdahalesizliği öngören negatif özgürlük anlayışı olduğunu

¹⁰⁹ Alain, Supiot, (Çeviren: Bilge Açımız Ünal), *Homo Juridicus-Hukukun Antropolojik İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 2008, s: 206.

¹¹⁰ Mustafa, Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007, s: 25.

¹¹¹ Yasaman, a.g.m. (1976), s: 538.

¹¹² Fazıl, Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 506, S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları: 4, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 1982, s: 19.

¹¹³ N. Öktem, A. U. Türkbağ, a.g.e. (2003), s: 322.

söyleyebiliriz.¹¹⁴ Liberalizmin iktisadi ve siyasi yönü vardır. İktisadi yönünü temsil eden ekonomik liberalizm, bireylerin görece daha özgür ve bağımsız olduğu fikrine dayanmaktadır. Devletin bu özgürlük karşısında edilgen, sınırlı ve tarafsız olması, piyasaya en az düzeyde müdahale etmesi gerekmektedir.¹¹⁵ Bireylere devlet karşısında birtakım hak ve özgürlükler tanıyan liberal demokrasi bunları; kişi özgürlükleri ve siyasal haklar; iktisadi, sosyal, kültürel hak ve özgürlükler; çevre, gelişme ve barış hakları olarak gruplandırmaktadır.¹¹⁶

Özgürlük, kurumsal ve ahlaki düzeylerde bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurumsal sorun, artan ve azalan özgürlüklerin dengelenmesi gerektiğinde ortaya çıkar. Kar ve refah yaratma amacı olan piyasa ekonomisinden, barış ve özgürlüğün kurumsallaşmasını beklenemek doğru olmayacaktır. Piyasa ekonomisinin sona ermesi ile düzenleme ve kontrol sayesinde hukuki ve gerçek özgürlük yaygın hale getirilerek toplumdaki herkese özgürlük sağlanması mümkün hale getirilebilir.¹¹⁷ Bunun yanı sıra, özgürlüğün varlığı ile ilgili tartışmalar bazı temel sorular üzerinden yapılmaktadır. İlki, özgürlüğün doğasında ne olduğu ve özgürlüğün doğasının nasıl olduğu ile ilgilidir. İkincisi, özgürlüğe ulaşarak diğer sosyal içerikli faydaların nasıl elde edilebileceğidir. Üçüncüsü, özgürlük ve sosyal fayda arasındaki önem derecesidir. Son soru ise, özgürlüğü elde etme ve gerçekleştirilmede izlenen siyasetin sonuçlarının nasıl olacağı ile ilgilidir.¹¹⁸ Dolayısıyla özgürlük sorununu, modern zamanda bizi kısıtlayan öğelere karşı gösterdiğimiz tutum olarak değerlendirebiliriz. Çünkü elde ettiğimiz bağımsızlıklarımız nedeniyle özgürlük sorununun niteliksel sorun olmasının yanında niceliksel bir sorun olduğunu da atlamış oluruz.¹¹⁹

¹¹⁴ Hatice, Karaçay Çakmak, "Sen'in Yetenek Yaklaşımı Anaakım İktisada Alternatif Bir Paradigma Sunmakta Mıdır?", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 68, 2008, s: 11.

¹¹⁵ Terry, Caslin, (Editör: Kemal, Saybasılı), *Devlet ve Ekonomi, Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1993, s: 313.

¹¹⁶ İbrahim Özden, Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2002, s: 529.

¹¹⁷ Polanyi, (Çeviren: Ayşe Buğra), a.g.e. (2000), s: 339-341.

¹¹⁸ Kemal, Şahin, *Farklı Özgürlük Anlayışları Çerçevesinde İfade Özgürlüğünün Temellendirilmesi ve Sınırlandırılması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oktay Uygun, İstanbul, 2008, s: 117.

¹¹⁹ Fromm, (Çeviren: Şemsa Yeğin), a.g.e. (1996), s: 96.

1.1.2. Özgürlük Kavramının Tarihsel Gelişimi

Özgürlüğün Antik Yunan'daki demokratik rejimde kölelik üzerine kurulu ekonominin ortadan kaldırılması için temel alındığını söyleyebiliriz.¹²⁰ Hammurabi Kanunları, insanlık tarihi boyunca bilinen en eski insan hakları bildirgesi olarak bilinmektedir. Özgürlüğün doğuştan geldiğine inanılmaktadır. Ayrıca kanunun 32. maddesinde özgürlüğün maddi unsurlar karşılığında satılamayacağı belirtilmektedir.¹²¹ Antik Çağ'da, şehirlerde yaşayan insanların özgürlükle ilgili herhangi bir düşüncelerinin olmamasının yanı sıra, modern ölçütlerdeki bireysel özgürlük anlayışına göre de özgür olmadıklarını ifade etmek mümkündür.¹²² Bireysel, toplumsal ve siyasal yapıyla özgürlüğün bütünleşmesi, demokratik anlamda yönetimin ilk örneği olan Yunan kent devletlerinde ortaya çıkmıştır. Toplumsal yapıda ekonomik ve ticari faaliyetlerin artmasıyla meydana gelen nüfus artışı ile birlikte yeni bir örgütlenme modelinin ortaya çıkması sonucu Atina polisinde "Theseus'a mal edilen" ilk anayasa oluşturulmuştur.¹²³ Siyasal özgürlük düşünce ve pratiğinin başlangıcı kabul edilen Eski Yunan'la¹²⁴ ilgili olarak James T. Shotwell, Muller gibi ilerlemeci yaklaşıma sahip olan düşünürler, bu süreci özgürleşme tarihi olarak değerlendirmiş ve bu sürecin tüccar sınıfının ortaya çıkmasıyla başladığını ileri

¹²⁰ Keyman, a.g.e. (2002), s: 94.

¹²¹ Coşkun Can Aktan, İ. Yaşar Vural, Özgürlük Bildirgeleri, Çizgi Kitabevi Yayınları: 93, 1. Baskı, Konya, 2003, s: 1-2. Ayrıca bakınız: Keyman, a.g.e. (2002), s: 94. Hammurabi Kanunları Madde 32- Eğer bir kabile reisi ya da bir adam savaşta ele geçirilir ve bir tüccar onların özgürlüğünü satın alırsa ve onları saraya getirirse kendi evinde özgürlüğünü satın almaya yetecek araçlarının olması halinde kendisinin özgürlüğünü satın alır, evinde kendi özgürlüğünü satın almaya yetecek hiçbir şey yoksa kendi topluluğunun mabedi tarafından özgürlüğü satın alınır; onun özgürlüğünü satın almak için tapınakta bir şey yoksa mahkeme onun özgürlüğünü satın alır. Arazisi, bahçesi ve özgürlüğünü satın almak için verilemez. Madde 203- Doğuştan özgür bir adam başka bir özgür doğan adama ya da eşit derecedeki birine vurursa bir mina altın öder.

¹²² Giovanni, Sartori, (Çeviren: Deniz Baykal), *Demokrasi Kuramı*, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, No:23, Ankara, 1924, s: 167.

¹²³ Coşkun, a.g.e. (2003), s: 5.

¹²⁴ Eski Yunan'da özgürlük fikri var olmuştur. Kanunlarla insanlar arasındaki ilişkiyi vurgulayan Yunanca "Isonomia" kelimesi İtalya'dan İngiltere'ye 16.yy'ın sonlarında geçmiştir ve kanunların bütün kişilerin durumuna eşitliği anlamına gelmiştir. İngiltere'de bir süre, "isonomy" keliesi herkes için eşit kanunlar ve yargıçların sorumluluğu anlamında kullanılmıştır. Daha sonra, 17.yy'da yeri kanun önünde eşitlik, hukukun yönetimi, ve kanun hakimiyeti kavramları tarafından alınmıştır Ayrıca bakınız: Yayla, a.g.e. (1993), s: 37.

sürmüşlerdir. Solon ve Cleisthenes'in bu konudaki başarısı ise, özgürleşme tarihi ile ilgili gelişmelerin zorunlu olarak siyaset alanına katılmasını sağlamalarıdır.¹²⁵

Özgürlük ile otorite arasındaki mücadele eskiden halk ve devlet arasında yaşanmaktaydı. Özellikle Eski Yunanistan, Roma ve İngiltere tarihinde görülmekle birlikte özgürlük ile politik egemenlerin zorbalığına karşı korunmak olarak anlaşıldı.¹²⁶ M.Ö. 5. ve 6. yüzyıllarda İyonya'da akıl ile evrenin yapısının araştırılması sırasında özgür düşüncenin kaynağına ulaşılmaya çalışılmıştır. Buradaki amaç, herkesin kesin doğru olduğuna inandığı dini inançların soyutlanmasıydı. Bu düşünceyi ortaya atan Ksenofanes, toplumda kabul gören özgürlüğü anlamak için şehirleri dolaşarak bireylerin inançlarını ahlaki açıdan eleştirmesine rağmen hoşgörüsüyle karşılanmış olması dönemin özgürlüğünü anlamaya yardımcı olacaktır.¹²⁷ Patterson ise, Batı uygarlığı ile birlikte bireysel özgürlüğü de kapsayan özgürlüğün M.Ö. V. ve VI. yüzyıllardan itibaren Eski Yunan'da en önemli değer olarak ortaya çıktığını ve en göze çarpan özelliğinin süreklilik olduğunu vurgulayarak Ortaçağ'ı da içine alarak günümüze kadar değerini koruduğunu öne sürmektedir.¹²⁸

Ortaçağ'da özgürlük kavramı, bazı kişi ve gruplara tanınan haklar bağlamında bahsedilmişse de, topluma bakıldığında bu ilke ile ilgili konudan uzak oldukları görülmüştür. Halkın benimsediği ilke, ilahi güce ait kanunların geçerli olmasıydı. Aksi yönde bir düşünce, kanun ve öneriler isyan niteliği taşımaktaydı. Bu şekilde bir kanun yaratma düşüncesi, ancak Ortaçağ'ın sonlarına doğru kabul edilmeye başlanmıştır.¹²⁹ 12.yy'dan itibaren ise, özgürlük yalnızca kişileri değil loncaları ve kentleri de kapsamaktadır. Kentin özgürlüğü ile ifade edilmek istenen, o kentte yaşayan insanların serbest ticaret yapabilmesi için kısıtlamaların ortadan kaldırılması ve ayrıca, kentin

¹²⁵ Bener, Ergüngör, *Bireysel Özgürlük ve Kültürel Özgürlük Tartışmalarına Katkı Olarak Amartya Sen'in Kapasite Yaklaşımı*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşegül Yaraman Lordoğlu, İstanbul, 2010, s: 36.

¹²⁶ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 11.

¹²⁷ John, Bury, (Çeviren: Durul Batu), *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Erdini Basımevi, İstanbul, 1978, s: 16-17.

¹²⁸ Ergüngör, a.g.e. (2010), s: 46-47.

¹²⁹ Yayla, a.g.e. (1993), s: 36.

özgürlüğü ile vatandaşların birtakım ayrıcalıklara sahip olmasıdır.¹³⁰ Batıda özgürlük düşüncesinin, ortaçağ'da lonca sisteminin yıkılmasıyla başladığını söylemek mümkündür. Böylelikle, liberal düşünce sistemi ortaya çıkmış ve insanlar devlet müdahalesi olmaksızın serbestçe ticari faaliyette bulunabilecekleri bir ortama kavuşmuşlardır.¹³¹ Ortaçağ'ın çöküşü ile feodal toplumda yaşayan bireyler soyutlanarak özgür bırakılmışlardı. Bunun yanında, güvenlik önlemlerinden yoksun ve aidiyet duygusunun olmadığı, kaygı düzeyi yüksek bir yaşam alanı sunulmuştur. Öte yandan, bireyler düşünce ve davranış yönünden istediği hayatı yaşama özgürlüğüne sahipti. Ancak, toplum üyeleri arasında sınıf farklılıkları nedeniyle sahip oldukları özgürlükler eşit düzeyde değildi. Gerçek güç, başarılı olan sınıf üyelerinin elindeydi.¹³²

En ünlü bağımsızlık sözleşmesi, XII. yüzyılda Ortaçağ Latincesi ile ince bir parşomene yazılan *Özgürlükler Sözleşmesi* olarak adlandırılan *Magna Carta*¹³³ diğer adıyla *Kral Johannes'in Özgürlükler Sözleşmesi* 1215 yılında onaylanmıştır. Temelde İngiltere'de meydana gelen sorunların çözümü için imzalanan bir sözleşme olmasının yanı sıra keyfi yönetimlere karşı bir başkaldırı olarak nitelendirilen, hak ve özgürlüklere karşı güvence niteliği taşımaktadır. Amaç, hukukun üstünlüğünün diğer otorite figürleri karşısına daha güçlü olduğunun vurgulanmasıdır.¹³⁴ Sözleşmede temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra genel anlamda seçme özgürlüğünden, serbest ticaret yapma özgürlüğünden, seyahat özgürlüğünden, medeni hukuk konularında bireylerin elde ettikleri özgürlüklerden, adaletten, sosyal haklardan ve mülkiyet hakkından, ayrımcılık yasağından ve adil yargılama usüllerinden bahsedilmektedir. Sözleşmede yer aldığı şekliyle “Özgür kimse, kendi zümresinin yasal kararı olmadan veya ülkenin ilgili yasalarına göre muhakeme edilmeden tutuklanamaz ya da hapse atılamaz; malına el konulamaz ya da yasal haklarından yoksun

¹³⁰ Zygmunt, Bauman, (Çeviren: Vasıf Erenus), *Özgürlük*, Sarmal Yayınevi, Baskı-Cilt: Umut Matbaası, İstanbul, 1997, s: 51.

¹³¹ Friedman, (Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), a.g.e. (1988), s: 225.

¹³² Fromm, (Çeviren: Şemsa YeğİN), a.g.e. (1996), s: 91.

¹³³ Magna Carta: 15 Haziran 1215'te Kral Johannes, Papa III. Innocentius ve baronlar arasında imzalanmıştır. Lincolnia Katedrali'nin kilise arşivlerinde koruma altına alındı. Magna Carta aynı zamanda Osmanlı döneminde imzalanan Sened-i İttifak ile belli özellikleri bakımından karşılaştırılmaktadır. Sened-i İttifak: Osmanlı Sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa ile Rumeli ve Anadolu'nun ileri gelenleri arasında 29 Eylül 1808'de İstanbul'da yapılan bir anlaşmadır.

¹³⁴ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), Kabalcı Yayınevi: 329, Humanitas Dizisi: 17, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s: 7-8.

birakılamaz; sürgün edilemez ya da herhangi bir şekilde zarara uğratılamaz.”¹³⁵ Tanınan tüm hak ve özgürlüklerin krallığın belirlediği kişiler tarafından uygulanacağı ve bireylerin bu kapsamda korunacağını altı çizilmektedir.¹³⁶ Sonuç itibariyle insanların, sözleşmede belirtildiği gibi hak ve özgürlüklere sahip olarak sahip oldukları ayrıcalıkları huzur ve barış ortamında diledikleri gibi kullanabilme haklarının korunması esas alınmıştır.¹³⁷

M.Ö. XXIV. yüzyılda Sümerler, reformist olarak tanınan Lagash kralı Urukagina'nın “özgürlüğü tesis etti” yazılı aldığı kararda ilk kez özgürlük kelimesinin kullanıldığını ortaya çıkarmışlardır. Böylelikle, aynı görüşü barındıran Hammurabi kanunlarında da halk meclisleri kurulmuştur.¹³⁸ 15. ve 16. yüzyıllarda toplumsal ve ekonomik değişikliklerin bireyler üzerindeki etkisi, bireylerin ekonomik ve siyasal bağların hakimiyetinden kurtulması yönünde olmuştur. Birey, bu sayede pozitif özgürlük kazanmıştır ancak, kazandığı özgürlük aynı zamanda güvenlik ve sermaye tehdidini de içermektedir. Birey, rekabet etmeye çalışırken kendini aynı zamanda çaresiz olarak da görmektedir. Bunun nedeni, bireyin yalnızlaşarak toplumdan soyutlanmasıdır. Artık, dünya onun için sınırsız ve tehdit edici bir hale gelmiş ve yabancılaşmıştır. Elde ettiği yeni özgürlük; güvensizlik, güçsüzlük, kuşku, yalnızlık ve kaygı unsurlarını da barındırmaktadır. Bu nedenle; bireyin bağımsızlık mücadelesinde başarılı olması, negatif düşüncelerden kendisini soyutlamasıyla gerçekleşecektir.¹³⁹ Evrensel bir kavram olan özgürlük, Mısır'da yaşayan Musevilerin, Roma'daki¹⁴⁰ kölelerin, 16. yüzyıl Alman köylülerinin ve Doğu Almanya'yı yöneten diktatörlere karşı savaş açan Alman işçilerinin ortak bir amacı haline gelmiştir. Öte yandan, otorite ve düzen fikri de insan varoluşunun derinliklerinde yatan bir

¹³⁵ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), a.g.e. (2009), s: 45.

¹³⁶ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), a.g.e. (2009), s: 59.

¹³⁷ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), a.g.e. (2009), s: 69.

¹³⁸ Ergünger, a.g.e. (2010), s: 28.

¹³⁹ Fromm, (Çeviren: Şemsa Yeğın), a.g.e. (1996), s: 64.

¹⁴⁰ Romanın klasik dönemi, tam bir ekonomik özgürlüğün olduğu v bu sayede imparatorluğun kuvvet ve refah kazandığı devirdir. Ancak, M.S. 2.yy'dan sonra ülkede devlet sosyalizmi hızla ilerlemiştir. Bu süreç içinde kanun önünde eşitlik ilkesi hızla tahrip edilmiş ve başka tür eşitlik talepleri yükselmeye başlamıştır. İmparatorluğun son zamanlarında kanunlar zayıflamış, devlet ekonomik hayata fazlasıyla el atmış en sonunda Constantine döneminde kanun hakimiyetinin gerilemesi süreci tamamlanmıştır. Böylece, bin yıl yaşayan yasamanın bireysel özgürlüğü korumaya hizmet etmesi gerektiği fikri yok olmuştur. Ayrıca bakınız: Yayla, a.g.e. (1993), s: 37.

ilke olmuştur.¹⁴¹ İngiltere’de ise, bireysel özgürlüğün ortaya çıkışı, Elizabeth’in ölümünden sonra kral ile parlamento arasında doğan çatışma sonrasında görülmüştür. Kral ile parlamento arasında yaşanan mücadele, ardından iç savaş ve sonrasında yaşanan ekonomik ve politik değişiklikler, bütün bu devirlerdeki önemli fikir hareketleri, kralın yetkilerinin kısıtlanması, parlamentonun yetkilerinin artması ve benzer gelişmeler, İngiltere’de özgürlüğün gelişmesini ve yerleşmesini sağlamıştır.¹⁴² Bunun yanında, Amerikan geleneğinde de İngiliz geleneğindeki gibi özgürlük kavramı bireycilik kavramı ile ilişkilendirilmiş, ancak Avrupa geleneğinde ise, akılcılık kavramına bağlanmıştır. Bu nedenle, yönetim sistemi akla dayanan yönetici ve yönetilenler özgür olarak değerlendirilmişlerdir.¹⁴³

Modern zamanlarda özgürlük söylemi, bilimsel çalışmalardaki bağımsızlık arayışına, siyasal devrimlerin kaderinin belirlenmesine, ekonomik faaliyetlere devlet müdahalesinin yapılmaması istemine kadar uzanmaktadır. Böylece, özgürlük hem bireysel hem de toplumsal alanda bir insan hakkı olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁴ Bireylerin özgürlüklerini modernite sayesinde kazandıklarını ya da özgürlüğü kendileri için bir imkân olarak gördüklerini yadsımak mümkün değildir. Öte yandan, bireylerin geleneksellikten modernliğe uzanan yaşamlarında yalnızlaştıklarını ve bu yalnızlıkları ile ilgili karar vermesi gereken kişinin kendileri olduğunu ifade etmek doğru olacaktır. Ancak, kendi kararlarını kendilerinin veriyor olması onlara doğal özgürlüğü değil, yalnızca toplum içinde özgür olabilme fırsatını tanımaktadır. Kısacası, özgürlüğün bir kısıtlama ya da kısıtlanmadan doğduğunu söylemek mümkündür. Çünkü özgürlük ve kısıtlama modernliğin ayırdedici bir özelliğidir.¹⁴⁵ Özgürlük alanı küreselleşmeyle birlikte modernite tartışmasının ve aydınlanma felsefesinin kurucu öğelerinden birisi haline gelmiştir. Ancak, özgürlüğün önemini, tanımlamaların ışığında özgürlük ile ilgili teorik eleştirilerin yapılarak değil,

¹⁴¹ Erich, Fromm, (Çeviren: Bozkurt Güvenç), *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Bayraktar Yayınevi, 2. Baskı, Baskı-Cilt: Şafak Matbaası, Ankara, 1982, s: 107.

¹⁴² Yayla, a.g.e. (1993), s: 38.

¹⁴³ Dewey, (Çeviren: Vedat Günyol), a.g.e. (1964), s: 29.

¹⁴⁴ Peter, Wagner, (Çeviren: Mehmet Küçük), *Özgürlük ve Cezalandırma*, Ayrıntı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2005, s: 27.

¹⁴⁵ Engin, Topuzkanamış, *Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Meltem Dikmen Caniklioğlu, İzmir, 2013, s: 50-51.

bunun yanında özgürlük ile ilgili uygulamaları sürdüren otorite ile toplumda özgürlük haklarından faydalanan bireyler arasındaki ilişkinin de düzenlenmesine yönelik çalışmalar ile vurgulamak gerekmektedir. Bu şekilde tanımlanan özgürlük alanında bireylerin kamusal otorite ile ilişkisinin sınırlarını, özgürlük ile ilgili yürürlükte olan sistemin nasıl olduğunu, uygulamaya yönelik problemlerin ne olduğunu ve buna ilişkin çözüm önerilerinin uygulamaya ne ölçüde yansıdığı ile ilgili sürece ilişkin önemli bilgiler edinmek mümkündür.¹⁴⁶

1776 yılında Virginia halkının yönetiminde hukuki dayanak olarak gösterilen *Virginia İnsan Hakları Bildirisi* kabul edilmiştir. Bildiride insanların doğuştan özgür oldukları ve bağımsızlık elde ettikleri vurgulanmaktadır. Ayrıca baskı ve zorlamanın olmadığı güvenli ve mutlu bir ortamda yaşama haklarının olduğu da belirtilmektedir. Bildiride özgürlüğün en güçlü destekçilerinden birinin basın özgürlüğü olduğu ifade edilmektedir. Bildiride belirtildiği üzere halk adalet ilkeleri temelinde özgür bir yönetime sahip olma hakkı elde etmiştir.¹⁴⁷ Aynı yılda *ABD Bağımsızlık Bildirisi* de kabul edilmiştir. Bildiride, tüm insanların eşit yaratıldığına ve aynı zamanda herkesin vazgeçilemez hak ve özgürlüklere sahip olduğundan bahsedilmektedir.¹⁴⁸ Akabinde 1789 yılında demokrasi ve özgürlük konuları vurgulanarak yayımlanan *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* özgürlük ile ilgili temel metinlerden biri olup insanların özgür doğduğunu ve eşit şartlarda yaşamaları gerektiğini, insanların zulme karşı direnme hakkı olduğunu, her türlü egemenliğin esasının millete dayalı olduğunu ve mutlak egemenliğin bir kişi ya da grubun elinde bulunamayacağını, devleti idare edenlerin esas olarak millete karşı sorumlu olduğunu, hiç kimsenin dini ve sosyal inançları yüzünden kınanamayacağını ortaya koymaktaydı.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Keyman, a.g.e. (2002), s: 204-205.

¹⁴⁷ Aktan, İ. Yaşar Vural, a.g.e. (2003), s: 87-90. 1. Madde- Tüm insanlar doğuştan eşi derecede özgür ve bağımsızdırlar. Doğar doğmaz edindikleri belli bazı hakları vardır; siyasal bir topluluk kurdukları zaman, hiçbir antlaşmayla gelecek nesilleri bu haklardan yoksun bırakamaz, onları bu haklardan vazgeçmeleri için zorlayamazlar; yaşama ve özgürlük haklarıyla, mülk edinme ve sahip olma, mutluluk ve güvenlik arama ve kazanma olanağı da bunların arasındadır. 12. Madde- Özgürlüğün en güçlü kalelerinden birisi de basın özgürlüğüdür; despotik yönetimler dışında, asla sınırlandırılmaz. 15. Madde- Ancak adalete, ılımlılığa, tutumluluğa, alçakgönüllülüğe ve erdeme sıkı sıkıya bağlı kalarak, her fırsatta temel ilkeleri anarak, bir halk özgür bir yönetime ve özgürlüğün nimetlerine sahip olabilir.

¹⁴⁸ Aktan, İ. Yaşar Vural, a.g.e. (2003), s: 91.

¹⁴⁹ Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_ve_Yurtta%C5%9F_Haklar%C4%B1_Bildirisi, (Erişim Tarihi: 09.12.2015.)

Özgürlüğün temel tehdidi, kimin himayesinde olursa olsun zor kullanma gücü ile bir yaptırımının olmasıdır. Bu tehdit nedeniyle, kısa sürede özgürlüğü ortadan kaldırmadan sahip olunan özgürlüğün korunması için bir denge ve denetim mekanizmasının oluşturulması gerekmektedir.¹⁵⁰

1848'de *Çartizm Bildirgesi* olarak adlandırılan *Halkın Sözleşmesi*'nde eşit temsilden, genel oy kullanım hakkından, seçimin gizli oy usulü ile yapılacağından, mülkiyet şartının ortadan kalktığından bahsedilmektedir.¹⁵¹ 1849'da ise *Alman İmparatorluğu Anayasası* olan *Alman Halkının Temel Hakları* oluşturulmuştur. Anayasa'da belirtilen tüm hakların Alman halkı için teminat altına alındığı ifade edilmektedir. Bireylerin özgürlüğüne dokunulamayacağından, göç etme özgürlüğünden, basın özgürlüğünden, herkesin inanç ve vicdani özgürlüğünün bulunmasından, eğitim özgürlüğünden, çalışma özgürlüğünden, dernek kurma özgürlüğünden, mülkiyet hakkından, bahsedilmektedir. Ayrıca, her türlü yargılamanın adil yapılacağı ve insanlara eşit muamele gösterilmesi gerektiği ve bununla birlikte ayrımcılığın yapılamayacağı belirtilmektedir.¹⁵²

1871'de Fransız tarihinin en büyük destanı olarak nitelendirilen *Paris Komünü*, işçi sınıfını merkeze alan ve daha iyi bir toplumun amaçlandığı ilk devrimdir. Devrimin amacı; halkın haklarını ve toplumun özgür gelişiminin destekçisi olan Cumhuriyet yönetiminin tanınması ile birlikte bireysel özgürlüklerin ve vicdan özgürlüğünün garanti altına alınması istemidir.¹⁵³ 1878'de Philadelphia'da terzilerin kurduğu *Emek Şövalyeleri Örgütü'nün Anayasası* kabul edilmiştir. Emek Şövalyelerinin önemi, endüstriyel demokrasinin temel ilkelerini benimsemesinde yatmaktadır. Anayasa'da özellikle çalışma hayatına ilişkin değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Çalışanların çalışma ortamının iyileştirilmesine yönelik düzenlemelerin yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bireylerin çalışmaları karşılığında elde ettikleri hakların artırılması ve refah içinde yaşayabilecekleri bir ortamın sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışma hayatında cinsiyet ayrımı yapılmaksızın eşit işe eşit

¹⁵⁰ Friedman, (Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), a.g.e. (1988), s: 35.

¹⁵¹ Aktan, İ. Yaşar Vural, a.g.e. (2003), s: 112-113.

¹⁵² Aktan, İ. Yaşar Vural, a.g.e. (2003), s: 114-117.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://baslangicdergi.org/paris-komunu-manifestosu-1871/> (Erişim Tarihi: 15.08.2017).

ücret ilkesi benimsendiği görülmektedir. Çalışma saatlerinin iyileştirilmesinin yanında çalışanların sosyal ve kültürel faaliyetlerde de bulunabilmesi için yeterli zamanlarının olması gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁵⁴

1917’de Rusya’da ekonomik ve toplumsal koşulların olumsuz bir hal alması ile parti düşüncesiyle başlatılan *Sovyet (Rus-Bolşevik- Ekim) Devrimi*, “ekmek, barış, özgürlük” sloganı ile Lenin tarafından başlatılmıştır. Devrim, insanlık tarihi için önemli adledilmektedir. 24 Ekim’de kazanılan bir başarı olması sebebiyle de *Ekim Devrimi* olarak adlandırılmaktadır. Devrimin ardından Çarlık Rusya’sı yıkılarak Sovyetler Birliği kurulması nedeniyle de *Sovyet Devrimi* olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁵ Son olarak, 10 Aralık 1948 yılında *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*’nin imzalanmasıyla tüm üye devletlerde özgürlük, barış ve adalet kavramları yerleşmeye başlamıştır. Özgürlük hakkında daha önce yapılan tüm değerlendirmelerin özeti niteliği taşımaktadır. İlk maddesinde belirtildiği gibi, herkes özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğar. Bildiride ayrıca, diğer özgürlüklere de yer verilmektedir. Yaşama özgürlüğü, dil, düşünce, vicdan özgürlüğü, kişi güvenliği, serbest dolaşım, çalışma özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, eğitim özgürlüğü gibi hak ve özgürlüklere de vurgu yapılmaktadır.¹⁵⁶

1.1.3. Özgürlük Türleri

Bir toplumdaki özgürlüklerin varlığı ya da yokluğu üzerine yapılan tartışmalar birbiriyle ilişkili dört olgunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan ilki; özgürlüğün

¹⁵⁴ Aktan, İ. Yaşar Vural, a.g.e. (2003), s: 118-119. 13. Madde- Her iki cins için eşit işe eşit ücret verilmesini sağlamak. Madde 14- İşçilerin sosyal faaliyetleri ve fikri gelişimleri için dahafazla vakte sahip olmalarının sağlanması ve insanların beyinleri tarafından yaratılan zahmeti azaltan makinelerin sağladığı avantajların semerelerini alabilmeleri için günlük çalışma saatinin sekiz saate indirilmesi.

¹⁵⁵ Kutay Gökdeniz, “Ekim Devrimi’nden Federasyon’a Rusya’da Rejim Yapılanması”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 57, 2016, s: 444. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/1917-rus-devrimi-167>. (Erişim Tarihi: 15.08.2017).

¹⁵⁶ BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” 1948, <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf> (Erişim Tarihi: 15.08.2017). Madde 1-Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler, birbirlerine karşı kardeşlik anlayışıyla davranmalıdırlar. Madde 2-Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayırım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca, ister bağımsız olsun, ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir kimse hakkında, uyruğunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasal, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayırım gözetilmeyecektir. Madde 3-Yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır.

kendi doğasının ne olduğu, ikincisi; sürdürülebilir özgürlükler ile olası sosyal faydalar arasındaki ilişkilerin niteliği, üçüncüsü; ortaya çıkacak sosyal faydalar arasında özgürlüğün yeri ve son olarak; özgürlüklerin sürdürülebilmesi doğrultusunda sosyal faydanın sonuçlarıdır. Bu bağlamda özgürlüklerin, özellikle toplumsal bir varlık olan bireyler için sosyal fayda niteliğinde olduğu ve sosyal fayda sonucunda ekonomik, güvenlik, teknolojik ve manevi değerlerin güçlendirilmesi gibi ilave faydaların da elde edilebileceği belirtilmiştir. Özellikle, özgürlüklerin sürdürülebilirliği, toplumsal yaşamın bir düzen içerisinde devamlılığı açısından önem taşımaktadır. Bireyler, özgürlükleri sayesinde elde ettikleri toplam faydanın artmasıyla toplumsal alana daha kolay adapte olabilecek ve sahip oldukları özgürlüklerden nasıl ve ne şekilde daha iyi faydalanabilmenin yollarını arayacaklardır.¹⁵⁷

Bireylerin sahip olduğu mülkiyetini baskı altında kalmadan, diğerlerinden koruyabiliyor olması ekonomik özgürlüğü basit bir ifadeyle tanımlamaya yardımcı olacaktır. İnsanların içinde yaşadığı ülkede ya da dışarıdan gelebilecek zararın veya devlet müdahalesinin olmadan mülkiyet haklarının korunması ise, ekonomik özgürlüğün unsurlarını oluşturmaktadır.¹⁵⁸ Aynı zamanda ekonomik özgürlük, bireylerin özgür seçimlerini ve özel mülkiyet haklarını temel almıştır. Liberalizmde ekonomik özgürlüğün alanı, ekonomik faaliyetlerin yapıldığı ve ekonomik girişimciliğin görüldüğü yeri kapsamaktadır. Girişimcilik, yalnızca iş adamlarının yürüttüğü ekonomik faaliyetleri değil, aynı zamanda işletmelerde emeğini satarak çalışan kişilerin davranışlarını da kapsamaktadır.¹⁵⁹ Çünkü ekonomik özgürlükler her şeyden önce hak niteliği taşımaktadır. Sosyal ve siyasal haklar birinci nesil haklar olarak tanımlanırken, sosyo-ekonomik haklar ise, ikinci nesil haklar kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Gerald Maccallum, “Negative and Positive Freedom”, *The Philosophical Review*, Volume: 76, No: 3, 1967, pp: 312-313.

¹⁵⁸ Ahmet Beşkaya, Asuman Koç, “Ekonomik Büyüme ve Kalkınmada Ekonomik Özgürlüklerin Rolü ve Önemi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Baskı: Aydan Ofset, Yıl: 11, Sayı: 43, Ankara, 2006, s: 46.

¹⁵⁹ Ahmet Ay, Ceyhan Can Özcan, “The Relationship Between Growth and Economic Freedoms, A Causality Panel Approach: The Case of Transition Economics”, *Clute Institute International Conference*, Italy, 2012, p: 878.

¹⁶⁰ Akıncı, a.g.e. (2014), s: 32.

1980’li yıllardan günümüze kadar liberal politikaların etkisinde kalan ekonomik özgürlükler, ekonomi ve doğal hukuk ilişkisini insani değerler boyutuyla ilişkilendirmiştir. Genel olarak, bireylerin istedikleri gibi iktisadi faaliyette bulunmaları ve elde ettiklerini de diledikleri gibi değerlendirmeleri anlamına gelmektedir. Sözleşme, mülkiyet, teşebbüs ve ticaret özgürlüğü ekonomik özgürlüklere örnek gösterilebilir. Ekonomik özgürlüklerin temel bileşenleri kişisel tercih, serbest piyasa mekanizması, piyasalara giriş ve rekabet özgürlüğü ile kişisel haklar ve mülkiyet haklarının korunmasından oluşmaktadır. Ekonomik özgürlüklerin en önemli rolü, insan onuruna yakışır bir hayat için gerekli olan koşulların oluşturulması ile ülke ekonomilerinin büyümesi ve piyasaya uyum sağlaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁶¹ Ekonomik özgürlükler ekonomik büyümeye, ekonomik büyümenin daha fazla korumaya ve ekonomik güvenliğin daha fazla talebe yol açtığını söylemek mümkündür.¹⁶² Dolayısıyla, ekonomik özgürlükler daha verimli, üretken ve ekonomik olarak refah düzeye ulaşmış toplumların oluşmasını sağlayacaktır. Ekonomik özgürlüklerin ölçülmesi ise, nitel bir kavram olarak öznel bir nitelik barındırmaktadır.¹⁶³

Özgürlük, küreselleşmenin etkisiyle bireysel temelde düşünülse de, bu düşünceyle aynı zamanda özgürlük alanının geliştirilmesi önerilmektedir. Böylelikle, özgürlük alanının genişlemesi bireyin hareket alanını da genişletmiş olacaktır. Bu düşünce ile hareket eden liberal kuramcılar, bireylerin hareket alanlarının genişlemesiyle ve devlet müdahalesinin engellenmesiyle birlikte bireyin geleneksel tutumdan uzaklaşarak devlete karşı daha bağımsız olduğu ölçüde özgür olacağını savunmaktadır.¹⁶⁴ Aslında özgürlük, bir tek bireyin bağımsızlığını değil, toplumda yaşayan tüm bireylerin birbirlerine karşı olan bağımsızlıklarını ifade eder.¹⁶⁵ Bireysel özgürlük siyasal anlamda; maddi özgürlük de ekonomik anlamda bir sorun olarak görülmesine rağmen, siyasal ve ekonomik düzenlemelerin birlikte ele alınması mümkündür. Ayrıca, özgür bir toplumda gelişme ve ilerleme faaliyetleri ekonomik sistemin sorumluluğundadır. Çünkü ekonomik

¹⁶¹ Akıncı, a.g.e. (2014), s: 2-7.

¹⁶² David R. Henderson, (Çeviren: Hayrettin Özler), “Hastalığımızın Nedeni Aşırı Deregülayon Mu?”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 72, Ankara, 2013, s: 12.

¹⁶³ A. Beşkaya, A. Koç, a.g.m. (2006), s: 47.

¹⁶⁴ Keyman, a.g.e. (2002), s: 206.

¹⁶⁵ Muhlis, Ögütçü, “Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk Işığında İnsan Hakları Alanındaki Bazı Kavramlar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, 2005, s: 561.

düzenlemelerde özgürlük kavramı geniş anlamıyla ele alınarak başlı başına bir amaç olmuştur. Öte yandan, siyasal özgürlüğe ulaşmanın da yolu ekonomik özgürlükten geçmektedir.¹⁶⁶

Karakteristik olarak bir şeye değil, bir şeyden özgürlük olarak ifade edilen siyasal özgürlük, aynı zamanda dışarıdan gelecek olan tehlike ve tehditler ile muhalefetin yokluğu anlamına da gelmektedir. Bu yönüyle, negatif özgürlüğü ortaya çıkarmaktadır.¹⁶⁷ Belirtelim ki, iktidar kendisinden üstün olan ve mutlaklaşmasına karşı çıkan bir ilke tarafından sınırlandırılmamışsa, siyasal özgürlük olamaz.¹⁶⁸ Çünkü bireye fırsatlar sunan ve belli avantajları barındıran siyasal özgürlük ve siyasal hakların niteliği ile toplumsal sonuçları bu değerlerin ne şekilde kullanıldığıyla ilgilidir.¹⁶⁹ Siyasal özgürlük, bireysel özgürlükler arasında yurttaşın kamusal alana katılımını sağlayan ve kendi isteği ile yönetime seçtiği kişilerin toplumun geleceği üzerinde etkisinin olduğu özgürlüktür.¹⁷⁰ Bunun yanında Kapani, siyasi tercihlerin her zaman rasyonel düşünce temelinde olmayabileceğini ve siyasi tutum ve davranışlara, duygusal faktörler ile alışkanlıkların da yön verdiğini belirtmektedir.¹⁷¹

Ekonomik gücün veya fiziksel kapasitenin yetersizliği özgürlük yoksunluğunu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü özgürlük müdahalesizliği gerektirdiği için müdahale edilmeyen alanımız kadar özgürlüğümüz de genişlemiş olur. Buradan yola çıkarak, güçlü olan bireylerin kendilerinden zayıf bireylere karşı özgürlükleri daha yoğun yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bunun yanında, özgürlüğü savunan kişiler aynı zamanda özgür eylem alanının hukuki sınırlandırılması olması gerektiğini düşünmektedirler. Çünkü bir grubun özgür sayılabilmesi için diğerlerinin kısıtlanması gerekmektedir. İyi eğitim almış ve belli bir statü elde etmiş biri ile daha az eğitim alan ve hayat standardı düşük olan biri için özgürlüğün aynı anlama geldiğini ifade etmek güçtür. Bu durumda, özellikle bireysel

¹⁶⁶ Friedman, (Çeviren: Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), a.g.e. (1988), s: 23-24.

¹⁶⁷ Sartori, (Çeviren: Deniz Baykal), a.g.e. (1924), s: 180-182.

¹⁶⁸ Allain, Touraine, (Çeviren: Hülya Tufan), *Modernliğin Eleştirisi*, Yapı Kredi Yayınları, Baskı: Şefik Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s: 362.

¹⁶⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2014), s: 215.

¹⁷⁰ Aron, (Çeviren: Turhan Ilgaz), a.g.e. (2005), s: 126.

¹⁷¹ Münici, Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, 20. Baskı, Ankara, 2007, s: 152.

özgürlüğün herkes için öncelikli bir ihtiyaç olmadığı bir gerçektir. Eşit özgürlük kavramı, başkalarından kendimize nasıl davranmasını bekliyorsak, bizim de onlara o şekilde davranmamız gerektiği düşüncesidir. Ancak bu şekilde, adalet ilkeleri ahlaki boyutta gerçekleştirilebilir. Aksi halde, adaletsiz bir sistem ve bu sistemin getirdikleri ile mücadele etmek gerekecektir.¹⁷²

Bir başka özgürlük türü olan sivil özgürlük, bireyin düşündüğü gibi hareket etmesini ve yetkisiz sınırlamaları içermez. Sivil özgürlük, aynı zamanda sivil toplumun özel yasasıdır.¹⁷³ Bunun yanı sıra, iç ve dış özgürlüğü de bir özgürlük ayrımı olarak saymak mümkündür. Bireyin uygulamaya koyduğu kararlarında başkalarının müdahalesinin olmaması ve eylemlerinde özgür olması dış özgürlüktür. İrade özgürlüğü olarak da ifade edilen iç özgürlük ise, insanın içsel zorlamalardan bağımsız olarak hareket etmesidir. Bireyler iç özgürlükleri sayesinde anlık karar almadan uzun vadede düşünerek planlı hareket ederler.¹⁷⁴ İçsel özgürlük¹⁷⁵, bireylerin iç dünyalarında taşıdıkları inançları ve kutsal ilişkilerini kapsayan özgürlüktür. Çünkü insanlar özgürlükleri oranında mutluluğu elde edeceklerine inanırlar. Öte yandan dışsal özgürlük, bireylerin içinde yaşadığı toplum, çevresindeki mekan ve nesnel varlıklar ile olan ilişkisini kapsamaktadır. Böylelikle dış dünyasında özgür olmanın koşulları ortaya konur ve bireyler bu şartlar doğrultusunda özgürlüklerini değiştirebilir şartlarla ilişkilendirebilirler.¹⁷⁶ Hem iç ve dış özgürlük arasında ayrım yapan Hellenistik dönemde hem de Stoik düşünce akımında bir bireyin kölelik ve özgürlüğü aynı anda yaşaması mümkündür. Hobbes ve Spinoza'nın yapıtlarında da belirttiği gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda özgürlük, politik alanın tümüyle dışında algılanmaktadır.¹⁷⁷

Özgürlük, liberalizmde negatif anlamıyla yani, bireyin seçimlerinde herhangi bir müdahalenin olmaması şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Bu nedenle, özgürlük ve toplumsal

¹⁷² Berlin, a.g.e. (1969), pp: 118-134.

¹⁷³ Steven J. Heyman, "Positive and Negative Liberty-Chicago-Kent Dedication Symposium: Topics in Jurisprudence", *Chicago-Kent Law Review*, Volume: 68, Issue: 1, Chicago-Kent Dedication Symposium, 1992, p: 86.

¹⁷⁴ Yasaman, a.g.m. (1976), s: 539. Ayrıca bakınız: Yayla, a.g.e. (1993), s: 24-25.

¹⁷⁵ İçsel özgürlük, irade özgürlüğü ya da metafizik özgürlük olarak da ifade edilmektedir.

¹⁷⁶ İnce, a.g.e. (2008), s: 9-11.

¹⁷⁷ Keyman, a.g.e. (2002), s: 100.

kurallar direk ilişki halinde değildir. Çünkü bireysel özgürlükleri koruyucu olması nedeniyle liberalizm, toplumsal kurallara önem vermektedir.¹⁷⁸ Öte yandan bireysel özgürlük, günlük yaşantıda en çok ihtiyaç duyulan özgürlük türüdür. Güvenli bir yaşam alanı ihtiyacı, seyahat etme özgürlüğü, din ve inanç özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü bireysel özgürlük kapsamında değerlendirilmektedir. Dernek kurma, eylem ve gösteri yapma ise, toplu eylem özgürlükleridir.¹⁷⁹ Bireysel boyutta değerlendirildiğinde özgürlük, insanların özel alanında ilk olarak vicdan özgürlüğünde yer almaktadır. Duygu ve düşüncelerinin yanı sıra, zihinsel, ahlaki ve dini konular da bu bilinç alanının içine girmektedir. İkincisi, hayatımızı başkaların onayı ve müdahalesi olmadan, kendi istediğimiz şekilde planlama özgürlüğümüzdür. Üçüncüsü, aynı fikir ve düşüncede olan kişilerin biraraya gelme ve birleşme özgürlükleri vardır. Bu ilkelerden yola çıkarak özgürlük, başkalarının mutluluğuna engel olmadan, kendimiz için iyi olanı arayabilme yolumuzdur. Çünkü zihinsel ve bedensel olarak ayırt etmeden, herkes kendi kendinin rehberi konumundadır.¹⁸⁰

Düşünce ve düşündüğünü söyleme özgürlüğünün, bireylerin zihinsel anlamda elde edecekleri mutluluk için önemli olmasının nedenleri arasında ilk olarak, herhangi bir düşüncenin susmak zorunda bırakılması, bizim kesin olarak bilebileceğimiz şeylere karşın doğru olabilir. Çünkü bir insanı zorlamak, onu özgürlüğünden yoksun bırakmak anlamına gelmektedir. İkincisi, susturulan düşüncenin yanlış olduğunu düşünsek bile az da olsa gerçek payının olma ihtimali vardır. Üçüncüsü, doğru olduğuna inanılan düşünce aynı zamanda gerçeğin bir bütünü olarak görülür. Sonuncusu ise, öğretinin kendi anlamı da, kaybolmak, zayıflamak ve insan karakteriyle yaşam tarzı üzerindeki hayat etkisinden yoksun kalmak tehlikesine düşer. Dogma; boşuna yer kaplayan, fakat herhangi gerçek ve yürekte duyulan bir inancın akıl ve kişisel deney yolundan gelişmesini ortadan kaldıran, salt biçimsel bir açıklama halini alır.¹⁸¹ Son olarak entelektüel özgürlük, kurallara bağlı olarak bir eleştiri ve tartışma alanının tarihsel olarak yeri ve zamanı belli olan, toplu olarak elde edilen bir özgürlük türüdür. Entelektüel insanların nadir olarak kabul edebilecekleri bir

¹⁷⁸ Küçükcalp, a.g.e. (2011), s: 105-106.

¹⁷⁹ Kaboğlu, a.g.e. (2002), s: 529. Ayrıca bakınız: İnce, a.g.e. (2008), s: 12.

¹⁸⁰ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 24-25.

¹⁸¹ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 73. Ayrıca bakınız: Berlin, a.g.e., (1969), pp: 118-134.

durum olup, onlar bilgelik mantığı çerçevesinde kurtuluşu bireysel özgürleşmeden beklemektedirler. Entelektüel özgürlük aynı zamanda bir siyaset olarak değerlendirilir ve özgürleştirici bir bilim ancak onu sağlayan toplumsal ve siyasal koşulların varlığında mümkün hale gelir.¹⁸²

1.1.3.1. Negatif, Pozitif ve Tahakkümsüzlük Olarak Özgürlük

Literatürde negatif ve pozitif özgürlükler ilk olarak Alman bilim adamı George Jellinek tarafından ortaya atılmış ve ardından Isaiah Berlin'in katkılarıyla içeriği genişletilmiştir. Thomas H. Green ise, negatif ve pozitif özgürlük kavramını sistematize eden ilk düşünürlerden birisi olmuştur. Negatif özgürlük anlayışının kökenleri klasik cumhuriyetçi özgürlüğe dayanmaktadır. Negatif ve pozitif kelimeleri birçok değeri içinde barındıran ve zihinde hemen bazı çağrışımlar yapan sözcüklerdir. Negatif kelimesi bünyesinde olumsuzluk ve menfilik gibi unsurları barındırırken; pozitif kelimesi, olumluluk ve müspetlik gibi kavramları işaret etmektedir. Buradaki en önemli olgu, negatif ve pozitif kelimelerinin kendi başlarına bir olumsuzlama veya olumlama niteliği taşımayıp sadece farklı bir özgürlük anlayışlarını belirtmek için kullanılmasıdır.¹⁸³ Olumlu ve olumsuz özgürlük kavramları arasında önemli ve etkili bir ayrım yapılmasındaki temel düşünce, başkaları tarafından yapılan müdahalelerin, bir kişinin bir şey yapmasını “özgür olmayan” hale getirmek üzere yapılan eylemler ile ilgilidir. Olumlu özgürlük, bir insanın neler yapabileceğini ya da başaramayacağını içerir. Örneğin, bir kişinin bir şeye ulaşamamasının altında yatan nedenin bir başka kişinin dayattığı kısıtlamalarla ilgili olup olmadığıdır. Buna karşın, olumsuz özgürlük düşüncesi, bir kişinin başka bir kişi üzerinde egemen olabileceği bir sınırlamanın bulunmaması üzerine odaklanmaktadır.¹⁸⁴

Negatif özgürlük, kişinin davranışlarında bağımsız hareket ettiği, engelleme ve kısıtlamanın olmadığı ve kişiye dışardan bir müdahalenin yapılmadığı bir alanda seçme ve faaliyete geçme olarak ifade edilmektedir. Pozitif özgürlük ise, kişinin toplumsal ve siyasal

¹⁸² Pierre Bourdieu, Loic J. D. Wacquant, (Çeviren: Nazlı Ökten), *Düşünsel Bir Antropoloj İçin Cevaplar*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s: 190.

¹⁸³ Akıncı, a.g.e. (2014), s: 16-17. Ayrıca bakınız: Şahin, a.g.e. (2008), s: 74.

¹⁸⁴ Amartya Sen, “Individual Freedom as Social Commitment”, *India International Centre Quarterly*, Published by: India International Centre, Vol: 25/26, No: 4/1, 1999, p: 55.

haklar çerçevesinde belirlenmiş yapıya katılmasıyla sağlanır. Pozitif özgürlükte bireyin, kendi hayatına amaçları doğrultusunda yön verme ve bu yolda izleyeceği programı yapma rolü vardır. Bunun yanında belirtelim ki, negatif özgürlük bireysel alan için ifade edilirken, pozitif özgürlük toplumsal yaşam alanı için kullanılmaktadır.¹⁸⁵ Pozitif özgürlük anlayışında vurgulanan, bireylerin somut olarak bir şeye sahip olduklarında kendilerini daha özgür hissedebilmeleridir.¹⁸⁶ Özgürlüğü pozitif bir değer olarak ele alan görüşte özgürlük, herhangi bir müdahalenin olmadığı ve bunun yanı sıra bir şeyi yapma yetkisi anlamına gelmektedir. Çünkü pozitif özgürlük düşüncesinde bir engelin olmamasından ziyade kişinin devlet desteğini alarak istediğini yapabilme gücünün varlığı vurgulanmaktadır.¹⁸⁷

Özgürlük, yalnızca negatif özgürlüğü benimseyenlerin düşündüğü gibi bireylerin yaptıkları işlerdeki müdahalelerden kurtulmak istemesi değildir. Aynı zamanda, pozitif özgürlüğü benimseyenlerin arzuladığı bireyin kendi kendini denetleme yetkisine sahip olma isteği de değildir. Temelde özgürlük ile bir ülkede yaşayan bireylerin ilişkilerinde karşılaşmaktadır. Çünkü bireylerin birbirleriyle iletişim halinde olmaları ile özgürlüğün yarattığı etkiyi ve bu etkinin sonucunu görmek mümkündür. Buradan hareketle özgürlük, yalnızca toplumdaki eylemlerimizin sonuçlarını değerlendirmemizi sağlamakla birlikte beklemediğimiz bir durumun da ortaya çıkmasına yol açar ve beraberinde bir yenilik doğurur.¹⁸⁸

Pozitif özgürlük kavramının gelişiminde iki ana akımdan söz edilmektedir. İlki, Green'in bireylerin özgürlüklerini arttırmak amacıyla savunduğu devlet müdahalesinin gerekli olduğu düşüncesidir. Diğeri ise, Berlin'in yüksek ben ve alçak ben diye sınıflandırdığı iç özgürlük kavramıdır. Bu düşünceye göre özgürlük, idealleri yüksek olan yüksek benin, alçak beni kontrol etme çabası olarak ifade edilmektedir.¹⁸⁹ Bir görüşe göre, günümüzde pozitif ve negatif kavramlarının iyi-kötü ve artı-eksi olarak değerlendiriliyor

¹⁸⁵ Seyit, Coşkun, *Çağdaş Siyaset Felsefesinde Negatif ve Pozitif Özgürlük Ayrımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erdal Cengiz, Ankara, 2003, s: 4. Ayrıca bakınız: İnce, a.g.e. (2008), s: 18.

¹⁸⁶ Kurt, a.g.m. (2006), s: 201.

¹⁸⁷ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 25-26.

¹⁸⁸ Keyman, a.g.e. (2002), s: 97.

¹⁸⁹ Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1993, s: 160.

olması negatif kavramının değersizleştirilmesine yol açmaktadır. Oysa toplumda yerleşen bu değer yargısının aksine kıymetli bir faydanın görmezden gelindiği bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin; özgürlük, adalet ve barış gibi negatif değer yargıları uygarlık için vazgeçilmeyecek temel kavramlar olmuştur.¹⁹⁰ Sosyal hukuk uygulamalarının yer aldığı demokratik toplumlarda özgürlük, ekonomik fırsatların insanlara sunulması şeklinde kendini göstermektedir. Çünkü yalnızca pozitif bir bakış açısıyla özgürlük ve sosyal haklar arasında denge kurulabilir. Başlangıçta ekonomik imkanların öne çıkarıldığı ve bağımsızlığın esas alındığı negatif özgürlükler zamanla yerini, insanların niteliklerini arttırmalarına katkıda bulunacak olumlu anlamda devlet müdahalesinin olduğu pozitif özgürlüklere devrettiği görülmektedir.¹⁹¹

Özgürlüğün negatif anlamda, bir şeyin yokluğu olarak yorumlanması özgürlüğün pozitif bir yönünün olmadığını ve özgürlük kavramının sadece farklı öznel unsurların kullanımı ile birlikte ortaya çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla, özgürlüğe yönelik negatif bakış açısı, bireyin doğal olarak sahip olduğu haklara dayanan özgürlüğü ifade etmekte ve dışarıdan gelecek bir sınırlamanın olmaması gerektiğine odaklanmaktadır. Berlin'in de belirttiği gibi, bireyin hareket alanının daraltılmaması olarak ifade edilmektedir. Bu düşünce akımında önemli olan ilk unsur, özgürlüğe yönelik liberal öğretidir. Özgürlük düşüncesindeki metafiziksel açıklamalardır. Özgürlüğe yönelik liberal öğretidir, bireyin içsel düşüncesini merkez alır ve bireyin içinde yaşadığı çatışmalardan yola çıkarak kendisi için doğrunun ne olduğunu bulma isteğine yönelir. Bireyin diğer bireyler ile arasındaki farklılıkları ise, değerler sistemine atfedilen yargılar oluşturmaktadır. Özgürlük ile ilgili yapılan metafiziksel açıklamalar da, bireylerin istekleri üzerine yöneltilen müdahaleleri vurgulamaktadır. Dolayısıyla, negatif özgürlükler tüm bireylerin sınıf, cinsiyet, ırk, din, dil farkı gözetilmeksizin sahip oldukları özgürlüklerdir.¹⁹² Berlin, özgürlüğün negatif anlamının “Öznenin -bir kişi veya kişiler grubunun- başka kişilerin müdahalesi olmadan içinde yapabileceğini yapmakta veya olabileceğini olmakta serbest

¹⁹⁰ Hayek, (Çeviren: Mehmet Öz), a.g.e. (1997), s: 196-197.

¹⁹¹ Pir Ali Kaya, “Sosyal Adaletin Teorik Çerçevesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan*, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, No: 38, Ankara, 2000, s:231-233.

¹⁹² Berlin, a.g.e. (1969), pp: 118-134. Ayrıca bakınız: Akıncı, a.g.e. (2014), s:17-18.

bırakılması gereken alan nedir?” sorusuyla ilgilenirken; pozitif anlamının ise, “Bir kimsenin şunu değil de bunu yapmasını veya olmasını belirleyebilen kontrolün veya müdahalenin kaynağı nedir veya kimdir?” sorusunun cevabı ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Berlin bu sorulara verilebilecek cevapların örtüşüyor gibi görünse de, her iki soru birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir.¹⁹³

Bireylerin, başkalarının engellemesine maruz kalmadan hareket ettiği alan, negatif özgürlük alanını belirtmektedir. Bireylerin kendi seçimlerini baskı, zorlama ve diğerlerinin talepleri olmaksızın gerçekleşmesi özgürlüğün sınırlarının artmasına bağlıdır. Çünkü negatif özgürlük aynı zamanda bireyin eylemlerine dıştan bir müdahalenin olmadığı müdahalesizlik olarak özgürlüğü ifade etmektedir.¹⁹⁴ Isaiah Berlin’in “negatif özgürlük” tanımını bir ölçüde Hobbes’un özgürlük anlayışını yansıtmaktadır. Bu görüş, bireylerin yetenekleri ölçüsünde istediklerini yapabilmesinin özgürlük olarak ifade edilebileceğini belirtir. Berlin, negatif özgürlük ile yetenek arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: “Havaya iki metreden daha fazla zıplayamıyorsam, kör olduğum için okuyamıyorsam ya da Hegel’in karanlık sayfalarını anlayamıyorsam bu noktaya kadar köleleştirilmiş ya da bana baskı uygulanmış olduğunu söylemek tuhaf olacaktır. Baskı uygulama, başka türlü eylemde bulunabileceğim alan içinde diğer insanların önceden düşünülmüş müdahalesine işaret eder.”¹⁹⁵

Negatif özgürlük anlayışında, bireyin hem kişisel anlamda zihinsel ve bedensel hem de kendisinin ve çevresindekilerin mülkiyeti üzerindeki hakimiyetinden bahsedilmektedir. Birey, bu hakimiyeti sayesinde haklarının birileri tarafından yok sayılmasına izin vermemektedir. Pozitif özgürlük ise, bir kısıtlamadan kurtulmanın ötesinde bireyin kendi iradesinde birşeyler yapabilme ve kendi seçimlerini uygulayabilme özgürlüğünü ifade eder. Pozitif özgürlük düşüncesini savunanlar için özgürlük, bireyin hedeflerinin arzuladığı bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Bunun yanı sıra negatif özgürlük düşüncesini savunanlar,

¹⁹³ Berlin, a.g.e. (1969), pp: 118-134.

¹⁹⁴ Tunçel, a.g.e. (2010), s: 260.

¹⁹⁵ Isaiah Berlin, “İki Özgürlük Kavramı”, *Cogito*, 32. İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2002, s: 207.

özgürlüğü aynı zamanda herhangi bir müdahale olmadan kendisi ve çevresindekilerin mülkiyeti üzerindeki hakimiyetiyle de özdeşleştirirler.¹⁹⁶

Temel hak ve özgürlükler düşüncesi kapsamında yaşanan gelişmeler bazı toplumsal sonuçlar doğurmaktadır. Teori bazında ele alındığında bireylerin yalnızca insan oldukları için vazgeçemeyecekleri haklara sahip olma düşüncesi bizi negatif özgürlük düşüncesine yaklaştırırsa da, gelişen toplumsal düzen ve değişen toplumsal ihtiyaçlar bazında değerlendirdiğimizde bireylerin amaçlarına giden yolda ihtiyaç duydukları maddi ve manevi araçlara sahip olma düşüncesinden hareketle bu ihtiyaçlarının karşılanmasının devlete bir sorumluluk yüklemesi de pozitif özgürlük düşüncesini doğurmaktadır.¹⁹⁷ Pozitif özgürlük, toplumda yaşayan bireylerin özgürlüğü için devletin bazı sorumlulukları üstlenmesi ve toplumsal yaşam için özgürlüğü artırıcı müdahalede bulunması gerektiğini belirtir.¹⁹⁸ Genel bir ifadeyle pozitif özgürlükler, gücünü kontrol ve denetlemeden alan özgürlükler şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla pozitif özgürlükler, toplumda yaşayan bireylerin hedefledikleri statülere gelebilmeleri için kendilerine tanınan haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁹

Pettit, çağdaş sosyal ve siyasal örgüt tartışmalarının Berlin'in ortaya çıkardığı ayrımın egemenliği altında olduğuna değinmektedir. Berlin'in negatif özgürlük ile ilgili görüşlerine katılan Pettit negatif özgürlüğün, müdahalenin sadece kaçırma ya da hapsedilmenin fiziksel baskısıyla değil, aynı zamanda inanılır tehdidin baskısıyla örtüşen türden bir azınlık müdahalesinin olduğu durumlarda müdahalenin bulunmadığını da içerdiğini ifade etmektedir. Bu durumda Berlin'e göre pozitif özgürlüğün başkaları tarafından yalnız bırakılmaktan çok müdahalenin olmamasından fazlasını gerektirdiğini belirtmektedir. Buna istinaden negatif özgürlüğü herkesin keşfedebileceği bir aydınlanma değeri olarak ifade ederken pozitif özgürlüğü modern öncesi dönemlerin aydınlarına hitap eden bir ideal olarak değerlendirmektedir.²⁰⁰ Pettit, özgürlük felsefesinde demokratik

¹⁹⁶ Keyman, a.g.e. (2002), s: 94-95.

¹⁹⁷ Köker, a.g.e. (1992), s: 102.

¹⁹⁸ A. Karakaş, S. Alp, a.g.m. (2006), s: 12.

¹⁹⁹ Akıncı, a.g.e. (2014), s: 20.

²⁰⁰ Philip Pettit, *Republicanism – A Theory of Freedom and Government*, (Editors: David Miller, Alan Ryan), Clarendon Press, Oxford, 1997, pp: 17- 18.

katılımın desteklenmesini bir iyilik olarak ya da bireyin korunmasında yararlı bir amaca hizmet ettiği için olmadığını savunmaktadır. Bu nedenle bu görüşlerin ve tarihsel dönemdeki muhalefetlerin yanlış anlamaya ve yanıltıcı olduğuna vurgu yaparak özgürlük ve kurumsal gereksinimlerin anlaşılmasının üçüncü, radikal olarak farklı bir yolunun felsefi geçerliliğinin gizlendiğine inanmaktadır. Üçüncü bir yaklaşım olarak ele aldığı görüşü “cumhuriyetçi özgürlük”²⁰¹ olarak adlandırmaktadır. Bu yeni cumhuriyetçiliğin, mutlak iktidara çıkmaz olarak geleneksel, hukuki ve anayasal haklara ilişkin hakların merkezi bir yere yerleştirildiği yeni bir cumhuriyetçiliğin her zaman olduğu anlamına gelmektedir.²⁰² Cumhuriyetçi özgürlük anlayışının pozitif olduğunu söyleyemeyiz. Berlin’in düşüncesi çerçevesinde cumhuriyetçi gelenek her şeyden önce özgürlük pozitifliğini özellikle de demokratik katılım özgürlüğünü ödüllendiren bir gelenek olarak görülebilmektedir. Bu gelenek öncelikle müdahale ile ilişkili kötülüklerden kaçınma konusuna odaklanmaktadır.²⁰³

Pettit tahakkümsüzlük²⁰⁴ olarak özgürlüğün, demokratik kurum ve oluşumları şekillendirdiğini ve cumhuriyetçi düşünce ile bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir. Eşi tarafından sürekli şiddete maruz kalan ve yapacak hiçbir şeyi olmayan kadın örneğinde ya da çalıştığı iş yerinde sürekli kötü muamele ile karşılaşan ve şikayet mekanizmasını kullanamayan işçi örneğinde olduğu gibi bu kişilerin bir başkasının gölgesi altında yaşamlarını sürdürmeleri büyük sorunlar yaratmaktadır. Özgürlük ile ilgili cumhuriyetçi gelenekte örneklerde belirttiğimiz gibi tahakküm altında olan bireylerin özgürlükten mahrum olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü özgürlüğün tahakküm ile birlikte varlığından söz etmek mümkün değildir. Adil bir yargılamanın ve demokratik bir yönetimin olduğu toplumlarda kişilerin kısıtlanması, onların özgürlükten yoksun kaldıkları

²⁰¹ Cumhuriyetçi özgürlük geleneğinin kökenleri klasik Roma’da özellikle Cicero ile ilişkilendirilmektedir. Machiavelli’in anayasal düşüncesinde güçlü bir şekilde yer alan Rönesans’ta yeniden dirilmiş ve kuzeydeki İtalyan Cumhuriyetlerinin benlik anlayışında önemli bir rol oynamıştır. İlk modern Avrupa politikaları. Modern Batı siyasetine egemen olan ve Hollanda Cumhuriyeti’nde, İngiliz İç Savaşı sırasında ve Amerikan ve Fransız Devrimlerine kadar uzanan dönemde belirli bir ihtimamı olan bir dil sağladı. Bu daha modern cumhuriyet geleneğinin büyük isimleri Harrington, Montesquieu ,Tocqueville ve Rousseau’yu da içermektedir.

²⁰² Pettit, ibid. (1997), pp: 19-21.

²⁰³ Pettit, ibid. (1997), p: 27.

²⁰⁴ *Bakınız:* Türk Dil Kurumu Sözlüğü. Tahakküm; Arapça kökenli bir kelime olup, baskı, zorbalık, hükmetme anlamına gelmektedir. Philip Pettit tahakküm kavramını: “bir failin diğer failer üzerinde keyfi müdahale gücü” olarak tanımlanmaktadır.

anlamına gelmemektedir. Özgürlük yoksunluğundan bahsedebilmek için bir kişi ya da grubun keyfi iradesinin söz konusu olması gerekmektedir.²⁰⁵ Öte yandan Pettit'in tahakkümsüzlük olarak özgürlüğü cumhuriyetçi gelenekte değerlendirmesinin iki nedeni vardır. İlki, cumhuriyetçi gelenekte özgürlüğün yurttaş ve köle karşıtlığına göre belirlenmesidir. Bu durumda özgürlük, tahakküm altında olmayan bir bireyin durumu olarak ifade edilir. İkincisi, özgürlüğün cumhuriyetçi gelenekte müdahale olmadan da yitirilebileceği düşüncesidir. Kısacası özgürlüğün kölelik karşısında yer alması müdahalesizlikten ziyade tahakkümsüzlük olarak özgürlüğün işaret etmektedir.²⁰⁶ Tahakkümsüzlük olarak özgürlük bireylerin karşı karşıya kaldıkları keyfi müdahalelerin azaltılmasını gerektirir. Müdahalesizlik olarak özgürlük ise, bireyin kendisine yapılmasını beklediği müdahalelerin ez az olmasını arzu etmesidir.²⁰⁷

Özetleyecek olursak, negatif ve pozitif özgürlük anlayışlarının yanı sıra üçüncü bir özgürlük anlayışı olan ve hiç kimsenin bir başkasının yaşantısına kendi istediği şekilde herhangi bir müdahalede bulunamayacağı anlamına gelen tahakkümsüzlük olarak özgürlük anlayışı da ortaya çıkmıştır.²⁰⁸ Negatif özgürlük; bireyin eylemlerinde herhangi bir müdahalenin olmaması, anlamına gelirken²⁰⁹ pozitif özgürlük, bireyin engellemeler olmaksızın istediğini yapabilmesini, bunun yanı sıra doğru olanı yapma yetisini ve son olarak bireyin psikolojik özgürlüğünü de kapsamaktadır.²¹⁰ Tahakkümsüzlük olarak özgürlük ise, özgürlük türlerinin en eskileri olup halkın yönetimi olarak ifade edilir. Özgürlüğün, yalnızca kendi kendini yöneten bir siyasal topluluğa katılmakla gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Cumhuriyetçi özgürlük olarak da ifade edilen bu özgürlük türünü iki kavram ile özetlendiğinde öz yönetim ve yurttaşlık erdemi kavramları karşımıza

²⁰⁵ Philip Pettit, (Çeviren: Abdullah Yılmaz), *Cumhuriyetçilik- Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 1998, s: 23-24.

²⁰⁶ Pettit, a.g.e. (1998), s: 54-56.

²⁰⁷ Pettit, a.g.e. (1998), s: 122.

²⁰⁸ Pettit, a.g.e. (1998), s: 348.

²⁰⁹ Hüseyin Bal, "Siyaset Felsefesinde Ele Alınmış Biçimiyle Özgürlük Meselesi (Üç Farklı Özgürlük Anlayışı)", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/2, Ankara, 2014, s: 296.

²¹⁰ Bal, a.g.m. (2014), s: 297-299.

çıkılmaktadır. Bu özgürlük anlayışı, herkesin kişisel arzu ve isteklerini belli bir disiplin çerçevesinde temelde kamusal değerleri esas alan halk yönetimidir.²¹¹

1.2. Sen'in Özgürlük Anlayışı

Özgürlüğün doğası ve önceliği hakkındaki görüşleri Amartya Sen'i çağdaş liberal bir düşünür haline getirmektedir.²¹² Sen, özgürlüğü doğuştan farklı bir kavram olarak değerlendirmekte ve özgürlük kavramını geniş kapsamlı ele almanın önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, özgürlüğün bireysel özgürlük açısından ele alındığında belirsiz bir terim olduğunu ifade etmektedir. Bireysel özgürlükler, toplumsal düzenlemeler sayesinde güçlenmekte ve böylelikle toplumsal düzenlemelere bütünsel bir açıdan yaklaşmak mümkün olmaktadır. Buna paralel olarak, bireysel özgürlüğün aslında toplumsal bir özgürlük olduğu ifade edilmektedir. Bireysel özgürlük, diğer bir ifadeyle kişisel özgürlüğün toplumsal temelli önemini ifade eden iki düşünce ile karşı karşıya kalmaktayız. Bunlar, “kişisel özgürlüğün değeri” ile “özgürlüğün eşitliği” yaklaşımlarıdır. İlk yaklaşımda ifade edilmek istenen, bireysel özgürlüğün öneminin vurgulanması ve aynı zamanda önemli niteliklere sahip kişilerin güvence altında yaşayabilme düşüncesidir. Özgürlüğün eşitliğinde ise, özgürlüklerin herkesi kapsamaması ve her bireyin özgürlüğünü güvence altına alarak kullanabilmesidir.²¹³

Sen'e göre, özgürlüğün fırsat ve süreç yönü, insan haklarını şekillendirebilecek özelliktedir. İnsan haklarının temelini oluşturabilmek için savunulacak ve ilerletilecek özgürlüklerin “özel önem” ve “toplumsal etkilenebilirlik” gibi eşik şartları sağlaması gerekmektedir.²¹⁴ Ayrıca, fırsat ve süreç yönünü özgürlüğün birbirinden ayrılmayan iki yönü olarak değerlendirilmiştir. Özgürlüğün maddi fırsat yönü, amaçlarımız ve hedeflerimizin peşinden gidebilmemiz için değerli görülmektedir. Kişinin fırsatları

²¹¹ Bal, a.g.m. (2014), s: 299-301.

²¹² Amartya Sen, *Contemporary Philosophy in Focus*, Edited by: Christopher W. Morris, Cambridge University Press, Neew York, 2010, p: 1.

²¹³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 49-50, 320. Ayrıca bakınız: Yupanqui, a.g.e. (2011), pp: 39-40.

²¹⁴ Amartya Sen, “Elements of a Theory of Human Rights” Published by Blackwell, *Philosophy and Public Affairs* 32, No: 4, 2004, <http://www2.hull.ac.uk/fass/pdf/Amartya%20SenElements%20of%20human%20rights%20theory.pdf> (Erişim Tarihi: 03.08.2016), p: 319.

değerlendirmek için sahip olduğu yeteneklerini ortaya koyması sonucu elde etmek istediklerine ulaşmasına yardımcı olmaktadır. Fırsat yönü, özgürlüğün başka bir yönü ile çelişkili olduğunda karşımıza özgürlüğün süreç yönü çıkmaktadır. Süreç yönü ise, elde edebileceğimiz ya da başaramayacağımız herhangi bir şey için, doğrudan özel alanlar üzerindeki seçimlerden kişilerin sorumlu tutulması anlamına gelmektedir. Fırsat ve süreç yönü, zaman zaman aynı yönü belirtse de, iki yön arasındaki ayrım özgürlüğü anlamak için imkân tanımaktadır.²¹⁵ Çünkü özgürlük değer verdiğimiz şeyleri yerine getirmek zorunda olduğumuz gerçek fırsatlardır.²¹⁶ Belirtelim ki, Sen'e göre rasyonellik ve özgürlük arasında karşılıklı bir ilişki mevcuttur. Bu nedenle, özgürlüğün fırsat yönünü değerlendirirken bir kişinin istediği ya da değer verdiği şeylere odaklanmak yerinde bir davranış olacaktır. Kimi zaman değerler, tercihler ve nedenlerle bağımsız olarak formüle edilmiş olan özgürlük düşüncesini, bir kişinin tercihleri ve tercih etme nedenleri bilinmeden değerlendirilmesi zor olduğu için özgürlük ile ilgili yapılacak rasyonel bir değerlendirmede farklı seçeneklerin gerekçeler doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü seçim özgürlüğü olmadan akılcı bir seçimden bahsetmek de mümkün değildir.²¹⁷

Bireylerin tercihleri, aynı zamanda akıl ile özgürlük arasındaki bağlantıyı da ortaya çıkarmaktadır. Sen'in, özgürlük ve akılcılık arasındaki ilişkiyi açıklarken her iki kavramın da tanımını yaptığını söyleyebiliriz. Akılcılık, kişinin kendi tercihlerinden, eylemlerinden, hedeflerinden, değerlerinden ve önceliklerinden mantıklı bir inceleme süreci ve kendi tercihlerini yerine getirme disiplini olarak tanımlanmaktadır. Özgürlük ise, kişinin kişisel tercih ve değerlemelere dayanarak akılcı seçimler yapabilmesini gerektirmektedir. Özgürlükle kalkınmayı siyaset, ekonomi, etik, demografi ve sosyoloji gibi çok disiplinli anlayışları bir araya getiren anlayış olarak ifade etmektedir. Kalkınmayı, özgürlüğün gerçekleştirilmesi ve yoksulluk, açlık ve siyasi haklardan yoksun olma gibi unsurların

²¹⁵ Amartya Sen, "The Possibility of Social Choice", *The American Economic Review*, Published by: American Economic Association, Vol: 89, No: 3, 1999, p: 363. Ayrıca bakınız: Sen, a.g.e. (2004), pp: 10-11.

²¹⁶ Sabina Alkire, "The Capability Approach and Human Development", <http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/OPHI-HDCA-SS11-Intro-to-the-Capability-Approach-SA.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.06.2015), slide no: 10.

²¹⁷ Amartya Sen, *Rationality and Freedom*, The Belknap Press of Harvard University Press, First Harvard University Press Paper Back Edition, London/England, 2004, p: 5.

ortadan kaldırılması olarak tanımlamaktadır.²¹⁸ Sen'e göre özgürlük ve kalkınma kavramları birbiriyle ilintili kavramlardır. Özgürlük kavramının kapsamı genişletildikçe kalkınma için önemini anlatan kurucu ve araçsal rollerin kalkınmanın amacını oluşturduğunu ve özgürlüğün kalkınma için başlıca araç olduğunu ifade etmektedir. Özgürlüğün kurucu rolü ile açlık, beslenme yetersizliği, önlenemez hastalıklar gibi yoksunlukların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Ayrıca eğitim alma, ekonomik durumunu yönetebilme, siyasi alana katılım ve kendini ifade edebilme gibi temel özgürlüklerin önemi insan hayatını zenginleştirilmesi yönünden etkili olmaktadır. Diğer yandan araçsal rolü ise, çeşitli hak ve özgürlüklerin zenginleştirilmesine, yetkilerin genişletilmesine, fırsatların artırılmasına ve böylelikle kalkınmanın ilerlemesine katkıda bulunma şekliyle ilgilidir.²¹⁹

Sen, kalkınmayı özgürlüklerin genişlemesi olarak görmektedir. Bir ekonominin ya da bir toplumun başarısı, toplumun üyelerinin yol açabileceği hayatlardan ayrılamaz. Yaşama hakkını iyi ve tatmin edici bir şekilde değerlendiremediğimiz değil, aynı zamanda kendi yaşamlarımızı kontrol etmeyi takdir ettiğimizden bu yana yaşam kalitesi, yalnızca yaşadığımız yollarla değil aynı zamanda elimizdeki maddi alternatiflerle de değerlendirilmelidir. Özgürlüğün değerlendirilmesi, bir kişinin yaptığı şeylere ve sahip olduğu alternatiflere karşı hassas olabileceğinden özgürlük, insanın sahip olduğu avantajları ve toplumsal başarısını değerlendirebilmesi için daha kapsayıcı bir perspektif sunmaktadır. Bu nedenle, özgürlüğü bir gelişme olarak görmenin nedeninin burada yattığını ifade etmektedir.²²⁰ Bununla birlikte bireysel özgürlüklerin kalkınma yaklaşımı açısından önemini vurgulayan ve kalkınma kavramı için özgürlüğü merkeze almak gerektiğini destekleyen iki yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. İlki, “değerlendirici yaklaşım” olup bu yaklaşımda toplumdaki bireyler temel hak ve özgürlüklerini kullanabildikleri ölçüde, o toplum başarılı sayılmaktadır. Ayrıca, gelişme ve ilerlemeden bahsedebilmek için

²¹⁸ Siri Terjesen, “Amartya Sen’s Development As Freedom”, *Graduate Journal of Social Science*, Vol: 1, Issue: 2, 2004, p: 345.

²¹⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 55-57.

²²⁰ Amartya Sen, “The Role of Early Childhood Investment in Development”, (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003, p: 76.

bireylerin özgürlüklerinin de artırılması gerektiğini değerlendiren bir yaklaşımdır. İkincisi, bireylerin özgürlüklerinin artırılmasının, onların fiili olarak da bu özgürlüklerini kullanıp kullanmamalarıyla ilişkilendiren ve kalkınmanın başarıya ulaşmasının bireylerin özgür davranışlarına bağlı olduğunu söyleyen “etkinlik yaklaşımı”dır. Bu yaklaşımda bireylerin sosyal alandaki etkinlikleri ve yaşamlarında alabildikleri inisiyatifler ön plana çıkmaktadır. Bireyler, özgürlüklerinin artmasıyla yaşamlarını daha iyi yönlendirebilen, problemlerine kolaylıkla çözüm üretebilen ve görüşleriyle diğerlerini etkileyebilen bir özellik kazanarak kapasitelerini de artırma şansına sahip olmaktadır. Bu yaklaşım, diğer bir ifadeyle bireyin “eylemlilik” yönüyle de ilişkilendirilmektedir.²²¹ Ayrıca, özgürlükle kalkınmanın yalnızca ekonomik gelişme ile değil, bireysel özgürlüklerle de ilişkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü özgürlük değerlerden beslenen bir kavramdır.²²² Kalkınma yeteneklerimizi beslerken, haklar da özgürlüklerimizi beslemektedir.²²³ Sen, özgürlükle kalkınma ilişkisinde öne sürülen yaklaşımların yanı sıra, özgürlükler önündeki en büyük engelin bir isteğin gerçekleştirilmesi veya arzu edilmeyen bir durumun yapılmaması hakkının talep edilmesi önünde yaratılan baskı ve zorlamaların oluşturduğunu vurgulamıştır.²²⁴

Sen’e göre küreselleşen dünyada ekonomik açıdan tüm fırsatların yanı sıra küreselleşmenin yol açtığı sorunlar ile insana yakışır iş, ekonomik, siyasal ve sosyal düzenlemeler ile ilgili taleplerin çoğalması küreselleşmiş bir anlayışı beraberinde getirmektedir.²²⁵ Öte yandan, özgürlüğü kısıtlanan pek çok kişinin aynı zamanda siyasi özgürlük ve sivil hakları da reddettiğini görmekteyiz. Çünkü bireyler bu haklarını inkar ederek ekonomik büyümenin teşvik edileceğini düşündükleri için, ekonomik kalkınmanın

²²¹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 19, 33-34.

²²² Yupanqui A., a.g.e. (2011), pp: 41-45.

²²³ Hartley Dean, “Social Policy and Human Rights: Re-thinking the Engagement”, *Social Policy & Society*, Vol: 7, No:1, Cambridge University Press, Printed in United Kingdom, 2007, p: 3.

²²⁴ Amartya Sen, “Human Rights and Capabilities”, *Journal of Human Development*, Vol:6, No:2, 2005, pp: 152-153.

²²⁵ Amartya Sen, “Work and Rights”, *International Labor Review*, Vol: 139, No:2, 2000, p: 128.

daha hızlı olacağı beklentisi içerisine girmektedirler. Bunun yanında, bazı ekonomilerin sert politik sistemleri savunmasının ardında yatan nedenin de bu olduğu iddia edilmektedir.²²⁶

Özgürlüklerimizin ve buna yönelik ihtiyaçlarımızın birbirinden farklı olması, kişisel fırsatların ve toplumsal ilerlemenin özelliğini ortaya koymakta ve böylece farklı özgürlük türlerinin önem sırasına göre belirlenebilmesi için kapsamlı bir değerlendirme yapmayı gerektirmektedir.²²⁷ Bu doğrultuda özgürlüğün “araçsal” yönü ile ilgili beş ayrı özgürlük tipi incelenmektedir. Bu özgürlük tipleri şunlardır: “Siyasal özgürlükler, iktisadi imkanlar, toplumsal fırsatlar, şeffaflık güvenceleri ve koruyucu güvenlik.” Saydığımız özgürlük tipleri, bireylerin kişisel özelliklerinin artmasına ve kapasitelerinin gelişmesine katkıda bulunarak birbirlerini tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Siyasal özgürlükler, bireylere kendilerini politik anlamda ifade edebilme ve siyasal aktörler arasından seçme imkanı tanıyarak ekonomik güvenliklerini geliştirmelerine katkıda bulunur. Ayrıca, yönetim ilkelerinin belirlenmesini sağlamasının yanında yönetenler ile ilgili düşüncelerini söyleme hakkı sunar. Toplumsal fırsatlar, toplumun bir ferdi olarak bireylerin eğitim olanaklarından faydalanmaları ve sağlıklı bir ortamda yaşayabilmeleri için gerekli koşulların sağlanarak toplumsal hayata katılımlarını kolaylaştırır. Bireylerin temel özgürlüklerini kullanarak daha iyi bir yaşam standardına sahip olduklarını söyleyebiliriz. İktisadi imkanlar, bireylerin yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gerekli olan bireysel refahlarının yanı sıra ekonomik koşulların sağlanması adına üretime katılmaları ve ticari faaliyette bulunabilmeleri için kamusal kaynakların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Buradan hareketle, farklı özgürlük türlerinin birbirini destekleyici ve güçlendirici etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Görüldüğü gibi, iktisadi özgürlük eksikliğinde sosyal özgürlük yoksunluğu ortaya çıkabileceği gibi, sosyal ya da siyasal özgürlük eksikliği de iktisadi özgürlükten yoksun olmaya neden olacaktır. İktisadi yönden kalkınma, bir toplumdaki gelir ve servet düzeyini de arttırmaktadır. Bu sayede, bireylerin iktisadi anlamda yararlanacağı haklar da artmaktadır. Koruyucu güvenlik, bireylerin toplumda ekonomik güvencesizliğe düşmelerini önleyici güvenlik politikalarının uygulanmasını gerektirmektedir. Sosyal güvenlik uygulamalarından işsizlik ödeneğini ve sosyal yardımları bu kapsamda değerlendirmek

²²⁶ Sen, a.g.e. (2000), pp: 15-16.

²²⁷ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 49.

mümkündür. Son olarak şeffaflık güvencelerinde, bireysel ilişkilerin toplumdaki güven üzerine kurulduğunu görmekteyiz. Özgürlüğün bu yönü, bireylerin alışverişlerinde özgür davranışlar sergilemelerini sağlamaktadır. Şeffaflık güvenceleri, araçsal role sahip olduğu için açık ve net olarak yapılmayan uygulamaları önleyici bir etkiye sahiptir. Ekonomik krizler nedeniyle çalışma hayatında şeffaflığın olmaması aynı zamanda, kamusal katılımın da olmayacağını göstermektedir. Bu problemin sebebi, demokratik bir alan eksikliğidir. Çünkü demokratik alanlarda şeffaflıktan daha kolay bir şekilde bahsedilebilir.²²⁸ Araçsal özgürlükler, bir yandan bireylerin kapasitelerinin artmasına katkıda bulunurken, öte yandan birbirinin eksikliğini giderici ve güçlendirici bir rol oynamalarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, kendi içlerindeki bağlantılar sayesinde kalkınmanın anlaşılması için gerekli olan kavramların açıklanması ve netlik kazanması açısından da önemlidir.²²⁹

Sen özgürlükleri negatif, pozitif, içsel ve araçsal özgürlükler olmak üzere sınıflandırmaktadır. Negatif özgürlük, bireyin bağımsızlığına herhangi bir müdahalenin olmamasıdır. Pozitif özgürlük ise, kişinin hayatını kontrol edebilmesidir. Pozitif özgürlükler, bireyin yapabilirliğini destekler niteliktedir. Özgürlüğün araçsal rolleri ise, bireylerin yaşam kalitelerini etkilemektedir. Sen, bireylerin özgürlüklerinin olmasını aynı zamanda iyi bir hayata sahip olması ile eşdeğer görmektedir. Ayrıca, özgürlüklerin içsel rolünün, bireylerin iyi bir hayat kurmasında kurucu rol üstlendiğini ifade etmektedir.²³⁰ Farklı yönleriyle özgürlükler bireyin hedeflerine ulaşması konusunda yardımcı olur ve böylelikle bireye katkı sağlar. Bireylerin yaptıkları seçimlerde başarılı olabilmeleri için özgürlük türlerinin sunduğu fırsatlara da dikkat çekmek gerekir. Çünkü fırsatlar bireylerin seçimlerini ve sonrasında elde ettikleri temel özgürlükleri de kapsamaktadır.²³¹ Bu doğrultuda bireylerin faydacı anlayış temelinde ulaşmaya çalıştıkları refah, elde ettikleri başarıları ile bu yolda karşılarına çıkan fırsatları kapsarken, özne olma yönü de geniş bir çerçeveden bakarak daha farklı amaçlara ulaşma açısından bir değerlendirme yapmaktadır. Özgürlük perspektifi ise, bir değer olarak kıymetli olduğu gibi bir şeye ulaşmak için de

²²⁸ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 23-26, 58-60, 253.

²²⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 60.

²³⁰ Amartya Sen, *Food and Freedom*, Sir John Crawford Memorial Lecture, Washington, 1987, pp: 2-3. Ayrıca bakınız: Yupanqui A., ibid. (2011), pp: 33-34.

²³¹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 168.

imkân sağlaması konusunda etkilidir ve böylelikle hem “özne olma yönü”nü hem de “refah yönü”nü uygulama alanı içerisine alabilmektedir.²³² Sen, özgürlük ve bunun sonucu elde edilecek faydadan söz ederken bireylerin seçimlerini özenli bir şekilde yapacaklarını belirtmekte ve bunun yanında bireylere seçim yapmaları için yeterli imkânların da sunulması gerektiğini ifade etmektedir.²³³

1.2.1. Sen’in Yapabilirlik Yaklaşımı

Yapabilirlik, bir şeyi yapabilmek için yeterli donanıma haiz olma ve bunun sonucunda bir işlev kazanma potansiyelini elde etmektir. İşlevler, kendi içinde sınıflandırılarak yapabilirliklerin potansiyelini ortaya çıkarır. Diğer taraftan yapabilirlikler, farklı yaşam şekilleri elde edebilmek adına kazanılan özgürlüklerdir.²³⁴ Ayrıca, bireyin çalışarak bakmakla yükümlü olduğu kişilere de imkân sağlaması ve bunun yanında sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi gibi faaliyetleri gerçekleştirirken ortaya koyduğu potansiyelini de ifade etmektedir.²³⁵ Kısacası yapabilirlik, bireylerin değer verdikleri, içinde olmak istedikleri ve tercih ettikleri hayat biçimini seçebilme özgürlükleridir. Rawls kavramsal çerçevede, temel mülkiyetlerin sadece gelir ve serveti değil özgürlükler, fırsatlar ve özsaygıyı da kapsadığını belirtmektedir. Örneğin; bireylerin hastalık, sakatlık veya yaşlılık gibi özel durumlarını dikkate almaz. Çünkü Sen’in yaklaşımında bireyin sahip olduğu gelir ve servetin kendi hayatlarını değiştirebilme kapasitesi ölçüsünde önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle, kişilere önemli olduğunun hissettirilmesi ve hedeflerini gerçekleştirme yolunda önemli bir yerlerinin olduğunun belirtilmesinin, kendilerine yardım yapılmasından daha önemli olduğu ifade edilmektedir.²³⁶ Buradan yola çıkarak yapabilirlikler ve işlevlerin yapabilirlik yaklaşımının iki temel ögesi olduğunu söylemek

²³² Sen, (Çeviren: Ali Süha), a.g.e. (2003), s: 53-55.

²³³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 168.

²³⁴ Didem Gürses, “İnsani Gelişme ve Türkiye”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 21, 2009, s: 342.

²³⁵ Sinem Yıldırım, Akın Özdemir, “Yapabilirlikten Yoksunluk Bağlamında Türkiye’de Kadın Yoksulluğu”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 2 Yıl: 2, Sayı: 4, 2013, s: 56.

²³⁶ Kirmanlıoğlu, a.g.m. (2005), s: 26. Ayrıca bakınız: Meryem Koray, “Büyüyen Yoksulluk ve Yoksunluk Sorunu Karşısında İnsan Hakları Tartışması”, *Toplum ve Demokrasi*, Sayı: 3 (5), 2009, s: 4.

mümkündür. İşlevler, bireyin yapmaya değer bulduğu işleri yansıtmaktadır. Yapabilirlikler ise, bireyin ulaşabileceği hedefleri kapsamaktadır.²³⁷

Yapabilirlik yaklaşımında, insani gelişme kavramı temel alınmıştır. İnsani gelişme, bireylerin yaşam standardını değerlendiren, yoksulluk ve kalkınma kavramlarına yeni bir perspektif sunan bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bireylerin yapabilirliklerinin düzeyi ve genişliği yaşam standartlarını değerlendirirken önemli unsurlardır. Yapabilirlik yaklaşımından hareketle *İnsani Gelişme Endeksi* bir toplumdaki gelişmişlik düzeyini etkileyen üç farklı boyut olduğuna değinmiştir. Yaşam süresi ve eğitim düzeyi boyutlarına, bireyin yaşam kalitesini zenginleştirmesi açısından ayrı bir önem atfedilmektedir. Gelir düzeyi ise, diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Bireylerin, ekonomik koşullarda başarılı olması çoğu zaman gelir düzeyi ile ilişkilendirilmektedir. Bu boyutlar, ortalama başarıyı esas aldığı için toplumun gelişmişlik düzeyini değerlendirmede daha objektif bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.²³⁸

Yapabilirlik yaklaşımı ile özgürlüğün iki boyutuna değinilmiştir. İlk olarak, özgürlüğün bireylere fırsat sunduğu için değerli olduğunu belirtilmektedir. Bireyler, özgürlükleri sayesinde hedeflerine ulaşabilmekte ve istedikleri hayatı yaşama şansı elde etmektedirler. İkinci boyutu ise, bireysel tercihlerin özgürce yapılabilmesidir. Ayrıca, bireylerin tercihlerini yaparken başkaları tarafından kısıtlanmaması da özgürlüğü daha değerli kılmaktadır. Bu doğrultuda yapabilirlik yaklaşımının, özgürlüğün fırsat boyutuyla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Yapabilirlik yaklaşımı, bireylerin fırsatlar karşısındaki gücünü göstermektedir. Burada ifade edilmek istenen, yalnızca yasalar tarafından yazılı olan ve herkesin eşit fırsatlara sahip olması değil, bireylerin kendi istekleri doğrultusunda hayatlarını şekillendirebilmeleri ve istedikleri hayatı yaşayabilmeleridir.²³⁹

Yapabilirlik yaklaşımında Sen, bireylerin kendi kapasitelerine uygun bir şekilde kendilerini geliştirebilecekleri ortamın oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle,

²³⁷ L. Demet Yüncü, “İki Yoksulluk Yaklaşımı: A. Sen’in Yapabilirlikten Yoksunluk Teorisi ve Toplumsal Dışlanma Çerçevesinin Karşılaştırılması”, *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu*, İstanbul, 2011, s: 7.

²³⁸ Gürses, a.g.m. (2009), s: 340-343.

²³⁹ Eryılmaz, a.g.e. (2013), s: 173.

kadınların yoksulluğunu yapabilirlik yoksunluğu çerçevesinden açıklamaktadır. Çünkü yoksulluğun, kadınları daha fazla etkilediğini öne sürmektedir. Çalışma hayatında yer alan kadınların yapabilirlikleri sayesinde toplumsal rollerinin daha değerli olduğu ve statülerinin arttığı gözlemlenmiş ve böylelikle refah seviyelerinin arttığı ifade edilmiştir. Hatta eşit olmayan fırsatlar nedeniyle yoksul kalan kadınları “kayıp kadınlar” olarak adlandırmaktadır.²⁴⁰ Bu doğrultuda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sıklıkla görüldüğünü ve bu eşitsizliğin çözülmesi gereken önemli bir sorun olduğunu ifade etmektedir. Oysa bahsedilen eşitsizlik ile ilgili en büyük endişesi, bu eşitsizliğin öneminin çoğu durumlarda anlaşılmasında yatmaktadır. Her ne kadar görmezden gelinen bir konu olsa da, kadınların büyük bir çoğunluğu cahilliğe, yoksulluğa, şiddete ve yoksunluğa mahkum olmaktadır.²⁴¹ Sen’e göre kadın yoksulluğu, sosyal bakımdan kadınların toplumda yeterli bir şekilde anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bölgesel farklılıklar, coğrafyanın etkisi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler de kadın yoksunluğuna neden olan faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle, kadınların aile içindeki statüleri ve güçleri bakımından ortaya çıkan bölgeler arası farklılıkların doğru tespit edilmesi ve kadınların ekonomik bağımsızlıklarını elde edebilmeleri adına desteklenmesi yoksulluğun ortadan kaldırılmasına ve cinsiyetler arasındaki farklılığın azalmasına yardımcı olacaktır.²⁴²

Toplumsal cinsiyet temelli çalışmalar, sosyal politikalar sayesinde desteklenebilir ve pekiştirilebilir. Bu nedenle, sosyal politika alanında toplumsal cinsiyet ve aile ile ilgili çalışmalara yönelik yaklaşımın nasıl olması gerektiği konusunda Sen’in yapabilirlik yaklaşımı temel alınabilir. Özellikle, toplumda dezavantajlı konumu olan kadınların yapabilirliklerinin oluşturulmasına yönelik sosyal politika önlemleri ön plana çıkmaktadır. Yapabilirlik yaklaşımı, kalkınmanın alternatifi olarak değerlendirilmektedir. Çünkü kalkınma bireysel özgürlüklerin genişletilmesi anlamına gelirken, yoksulluk da temel yapabilirlikten yoksun olmayı ifade etmektedir. Yapabilirlikler aslında, bireyin değer

²⁴⁰ Amartya Sen, “More Than 100 Million Women Are Missing”, *The New York Review of Books*, 1990. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 150. Ayrıca bakınız: S. Yıldırım, A. Özdemir, a.g.m. (2013), s: 56-57.

²⁴¹ Ahu Sumbas, “Kayıp Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Kapasite Yoksunluğu”, *Journal for Women's Studies*, Vol: 16, Issue: 1, ISSN: 1302-9916, 2015, s: 3.

²⁴² Amartya Sen, “Women’s Survival as a Development Problem”, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Published by: American Academy of Arts&Sciences, Vol: 43, No: 2, 1989, p: 21.

atfettiği işlerin yapılabilmesini desteklemektedir. Kısacası, bireye ait bir yaşam alanının oluşturulabilmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan, bireylerin sahip olduğu özellikleri bazında değerlendirilmeden eşit haklar sunulması aslında, eşit sorumlulukları da beraberinde getirmemektedir. Bu durumda, ihtiyaç olduğu düşünülen alanda yapılan sosyal politika düzenlemeleri bir taraftan ihtiyaç sahibini koruyor gibi görünmesine rağmen, bu durumda sorumluluğun tamamen ihtiyaç sahibi olduğu düşünülen kişiye yüklendiğini görmekteyiz. Örneğin, analık hakkı çerçevesinde izin kullanan kadın çalışanın kısa bir süre sonra yeniden işe dönebilmesi pozitif ayrımcılık temelinde değerlendirilirken; öte yandan çocuk sahibi olmanın sonucu olarak bakım yükümlülüğünün kadında olduğunun toplum tarafından kabul edildiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durum, yapabilirlik yaklaşımının sakıncasını özetlemektedir. Belirtmek gerekir ki, kadının eğitim, istihdam, siyasi hayatta yer alma ve toplumsal rolü gereği karşılaşmış olduğu eşitsizlikler onun yapabilirliğini etkilemektedir. Buradan yola çıkarak denilebilir ki, yapabilirlik yaklaşımı yoksun olma halinin birbirinden farklı boyutlarını ifade etmede açıklayıcı bir yaklaşım olarak görülse de, toplumun genelini ilgilendiren eşitsizlikler ile ilgili kapsamlı bir çerçeve sunmamaktadır.²⁴³

Sen'in yoksulluğa bakışını ifade eden yapabilirlik yaklaşımındaki yapabilirlik kavramı bireylerin kötü koşulları içinde barındıran (örneğin; eğitimsizlik, sağlıksız bir hayat, yetersiz barınma ve beslenme gibi...) her türlü olumsuz durumdan kurtulmak istemesi şeklinde ifade edilmektedir. Aynı zamanda, eşit haklar ile eşit yapabilirliklerin aynı şeyi ifade etmediği yoksulluk ve sosyal haklar ilişkisine de yeni bir perspektif sunmaktadır.²⁴⁴ Örneğin; hamile veya çocuğu olan kadınların özel durumları nedeniyle erkeklerle aynı haklara sahip olmaları aynı zamanda eşit başarı şansına sahip olduklarını göstermemektedir. Aynı durumu, çalışma ya da sosyal alanda engelli vatandaşlar için de söyleyebiliriz. Bu kişilerin, özel durumlarından kaynaklanan farklılıkları dikkate alınmalı ve toplumsal destek mekanizmaları oluşturulmalıdır. Ayrıca, yoksullukla mücadele

²⁴³Azer Kılıç, "Toplumsal Cinsiyet, Yapabilirlik Yaklaşımı ve Sosyal Politika", *Amargi*, Sayı: 8, 2008, s: 33-35. Ayrıca bakınız: Yüncü, a.g.e. (2011), s: 3.

²⁴⁴Ayşe Buğra, (Editörler: Gökhan Atılğan, Burcu Yakut Çakar), "Yoksulluk ve Sosyal Haklar" Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma, *DOSYA TES-İŞ Dergisi*, 2007, <http://docplayer.biz.tr/6090298-Dosya-yoksulluk-ve-sosyal-dislanma-editorler-gokhan-atilgan-burcu-yakut-cakar.html>. (Erişim Tarihi: 08.10.2015), s: 77.

yöntemlerinde eşit hakların ötesinde kişiye veya sosyal gruba özel yöntemler geliştirilmesi gerekmektedir.²⁴⁵

Öte yandan, yapabilirlik yaklaşımında her ne kadar fayda ve kaynak eşitliğinden söz edilse de, aslında bu yaklaşım eşitsizliklere yol açan farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. “Yapabilirlik, aslında sadece bir kişinin avantajlarını ve dezavantajlarını makul bir şekilde değerlendirmeye yarayan bir bakış açısından farklı bir şey değildir”.²⁴⁶ Bu yaklaşımda ele alınan yoksulluk kavramının yalnızca gelir düzeyi ile ifade edilmediğini bunun yerine makul düzeyde kabul edilebilir bir yaşamda var olabilmek için temel yapabilirliklerden yoksun olma durumu ifade edilmektedir. Çünkü bireylerin refah düzeyi yalnızca gelir seviyesi ve mülkiyet kavramı ile anlaşılacak bir durum olmamakla birlikte bu durumda eylemlilik ve aktivite anlayışına odaklanılması gerekmektedir. Örneğin, fiziksel engeli olan biri için araba onun hareket edebilmesi için yeterli bir araç değilken, fiziksel engeli olmayan biri için arabaya sahip olma onun istediği yere hareket etmesini sağlayacaktır. Özetle, “Yoksulluğu anlamak için boşalmış cüzdamlara değil, yoksunluk içindeki hayatlara bakmak gerekir.” Çünkü ekonomik güç eksiklikleri yoksunluğun temel nedeni olarak değerlendirilse de, toplumsal alanda bireylerin yaşam biçimlerinin incelenmesi gerekmektedir. Toplumsal yapıdaki gözardı edilen sorunlar yalnızca ekonomik sistemler üzerine temellendirilmemektedir.²⁴⁷ Bir toplumda bireylerin eşitliğinden bahsederken, onların çalışabilme ve sorumluluk alabilme yapabilirliklerini geliştirebilmeleri için temel güvencelerinin olması gerektiği belirtilmektedir. Temel güvenceden yoksun bireylerden bir beklenti içerisinde olmak haksız bir durum yaratmaktadır. Temel güvence ile ifade edilmek istenen, bir hakkın koşulsuz olarak var olması ve hakka ilişkin güvencenin anlamlı olmasıdır.²⁴⁸

²⁴⁵ Mehmet Ali Karadağ, Bedriye Saraçoğlu, “Çok Boyutlu Yoksulluk Analizi: Türkiye-AB Karşılaştırması”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 4, 2015, s: 132. Ayrıca bakınız: Buğra, a.g.e. (2005), s: 7.

²⁴⁶ Eryılmaz, a.g.e. (2013), s: 174.

²⁴⁷ Yüncü, a.g.e. (2011), s: 5-6.

²⁴⁸ Guy Standing, (Çeviren: İsmail, Çekem), “Temel Gelir: Küreselleşen Dünyada Yoksullukla Bir Mücadele Yöntemi”, (Derleyenler: Ayşe Buğra, Çağlar Keyder), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2007, s: 19-20.

Yapabilirlik yaklaşımının bir boyutu olan toplumsal dışlanma kavramında yoksunlukların birden fazla boyutunun olduğu ifade edilmektedir. Çünkü bireyler için değerli olan işlevler ve yapabilirlikler sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarda çeşitlilik içerdiği gibi, toplumsal dışlanma yaklaşımı çerçevesinde farklı etkinliklerden de benzer zamanlarda yoksun olmaları kaçınılmazdır. Buradan hareketle, toplumsal dışlanma yaklaşımının yapabilirlik yaklaşımına ilişkisel özellikler boyutuyla katkıda bulunduğu ve etkilediğini söylemek mümkündür. Yoksulluk ile ilgili tartışmaların bir boyutu olan toplumsal dışlanma kavramı, bireylerin toplumsal düzende elde edemediği birtakım sosyal, ekonomik ve siyasal hakları kapsayan süreçtir. Genel bir kabul olan tanımında ise, birbirinden farklı yoksunluk durumları nedeniyle bireylerin temel gereksinimlerini karşılayamayacak duruma gelmeleridir. Yapabilirlik yaklaşımında toplumsal dışlanma geniş bir şekilde ele alınarak barınma, beslenme, sağlık, sosyal güvenlik, eğitim ve istihdam gibi alanlardaki yoksunluk olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁹ Sosyal ilişkilerden kaynaklı dışlanmanın nedeni olarak, toplumsal dışlanmanın doğrudan yetenek yoksunluğunun bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sosyal ilişkilerden dışlanmak başka yoksulluklara da yol açabilir ve bireylerin yaşama fırsatlarını sınırlandırabilir. Dolayısıyla, toplumsal dışlanma, kapasite yetersizliğinin ve araçsal olarak bazı yetkinliklerdeki başarısızlığın bir parçası olarak yapısal boyutta değerlendirilebilir.²⁵⁰ Örneğin, başkalarıyla bağlantı kuramamak ve toplumsal yaşama katılamamak bireyin hayatını doğrudan yoksullaştırabilir. Dolaylı olarak ise, bireyin mevcut diğer yoksunluklarını etkileyebilir.²⁵¹

1.2.2. Sen'in Sosyal Seçim Yaklaşımı

Dünyadaki ve hatta demokrasilerdeki daha küçük toplumsal birimlerdeki sosyal kararlar, bazen tek kişilik ya da küçük gruplar tarafından bazen de herhangi bir konuda verilen dini kodda toplumsal tercihi yapmak için geniş kapsamlı bir dizi geleneksel kuralla

²⁴⁹ Tijen Şahin, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, (Danışmanı: Dr. Selim, Coşkun), Ankara, 2009, s: 13, 23, 31. Ayrıca bakınız: Yüncü, a.g.e. (2011), s: 16-19

²⁵⁰ Amartya Sen, *Social Exclusion: Concept, Application And Scrutiny*, Social Development Papers No: 1, Published by the Asian Development Bank, Philippines, 2000, pp: 4-5.

²⁵¹ Sen, *ibid* (2000), p: 13.

yapılmaktadır.²⁵² Sosyal seçim teorisi, toplumsal tercihlerin yanı sıra bireysel tercih fikrini de içermektedir. Sosyal seçim, bir grup bireyin mevcut seçenekler üzerinde farklı tercihlere sahip olduğunda yaptıkları tercihler ve tercihlerinin altında yatan ilkelerle ilgilidir. Sosyal seçim teorisi, bireysel tercihleri bir grup tercihinde yansıtmanın arzu edildiği anlamında, tercih toplama ilkelerini ele almaktadır. Genel düzeyde, komitelerin karar verme, siyasi oylama süreci ve refah ekonomisinin birçok yönü için geçerlidir. Uzun bir geçmişi olan sosyal seçim teorisinin başlangıcı Antik Yunan'a uzanmaktadır.²⁵³

Sen'in sosyal seçim teorisi, dolaylı güç gerektiren özgürlüğü temsil etmektedir. Sosyal seçim teorisinde, bir grup insanın karşılaştığı kolektif kararların demokratik bir yöntem ile nasıl verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Özgürlüğün sosyal seçim karakteri ise, bireysel seçimler ile ortaya çıkmaktadır. Sen, özgürlüğün kararlı bir tercih olmadığını ve mutlak belirleyici bir seçim gerektirdiğini belirtmiştir. Belirleyici tercihten kasıt, en fazla tatmin olunan tercihtir. Belirtelim ki, tercihler belirleyicidir ancak; tercihlerdeki kararlılık vurgusu onun iyi bir tercih olup olmadığına bağlıdır.²⁵⁴

Sen'in, *Sosyal Seçim Olasılığı* adlı çalışmasında örnek olarak gösterdiği devenin aslında, bir komite tarafından tasarlanan bir at olarak ifade edildiğini söylemek mümkündür. Devenin bir at kadar hızlı olmadığını ancak; zorlu koşullar altında örneğin; yiyecek ve su olmadan uzun mesafeler gidebilen çok kullanışlı ve uyumlu bir hayvan olduğunu belirtmiştir. Sosyal seçim konusu, bir toplumu veya grubu oluşturan bireylerin görüş ve çıkarları için sosyal kararlar ve grup kararlarını kapsamaktadır. Toplumsal yargıları ve grup kararlarını, toplumu veya grubu oluşturan bireylerin görüş ve çıkarlarıyla ilişkilendirmektedir. "Tercihlerin çeşitliliği, endişeler ve toplumdaki farklı bireylerle karşılaşılma ihtimali göz önüne alındığında toplum hakkındaki coğrafi toplumsal yargılara (örneğin: sosyal refah, kamu yararı, toplam yoksulluk gibi) nasıl ulaşılabilir? Toplum bunu tercih eder, toplum bunun üzerinde bir karar vermeli ya da toplumsal olarak haklıdır gibi

²⁵² Kenneth J. Arrow, *Social Choice and Individual Values*, Second Edition, Yale University, United States of America, 1963, p: 1.

²⁵³ Kevin Roberts, "Social Choice Theory and the Informational Basis Approach", Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010, pp: 115-116.

²⁵⁴ Amartya Sen, "Internal Consistency of Choice", *Econometrica*, Published by The Econometric Society, Vol: 61, No: 3, 1993, p: 503. Ayrıca bakınız: Pettit, ibid. (2001), pp: 3-6.

toplular kararlar vermenin mantıksal temelini nasıl bulabiliriz? İnsan sayısı kadar çok tercih olabileceği üzere makul bir sosyal tercih var mıdır?” soruları sosyal seçim teorisine ilham veren ve bu teorisinin merkezi sayılabilecek sorular olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, sosyal seçim teorisi çok çeşitli bir disiplin olması sebebiyle farklı soruları da kapsamaktadır. Örneğin; “Çoğunluk kuralı ne zaman açık ve tutarlı kararlar verir? Bir toplumun üyelerinin farklı menfaatleri ışığında ne kadar iyi yaptığını nasıl anlayabiliriz? Toplumu oluşturan birbirinden farklı insanların yaşadıkları sıkıntı ve sefaletleri gözönüne alındığında toplumun yoksulluğu nasıl ölçülebilir? Doğal çevre veya epidemiolojik güvenlik gibi kamu mallarının toplumsal değerlerini nasıl değerlendirebiliriz?” gibi sorular da sosyal seçim teorisi kapsamında değerlendirilmektedir.²⁵⁵

Sistematik bir disiplin olan sosyal seçim teorisi, ilk kez Fransız Devrimi ile birlikte konu edilmiştir. Fransız matematikçilerden Jean-Charles de Borda ve Marquis de Condorcet, problemleri matematiksel terimlerle ilgili prosedürler açısından oylamaya başlamışlardır.²⁵⁶ Sen, Arrow’un ise, 21. yüzyılda grup kararlarının zor ve tutarsız olmasının farklı durumlara yol açması konusunda endişe duyduğu için sosyal seçim konusunu yeniden gözden geçirdiğini ifade etmektedir.²⁵⁷ Arrow’un teorisinde olduğu gibi Sen’in de sınırlanmamış alan koşulunu kullandığını görsek de, onun varsayımı toplumsal tercihlerin geçişliliği varsayımına değil, her seçimde en iyi alternatifin olduğu varsayımına dayanmaktadır. “Toplumun x’i y’ye, y’yi z’ye tercih ettiği ve z ile x’i farksız olduğu durumun geçişsizlik nedeniyle Arrow tarafından ele alınamayacağına dikkat çeken Sen, bu durumu dikkate almasını, alternatif x’in en az diğer iki alternatif kadar en iyi olmasına bağlamaktadır.” Kişilerin tercihlerinde yaşanan problem, toplumsal kurallara uyarak tercihte bulunmak yerine bireysel faydalarını en üst düzeye çıkarma düşünceleridir. Esasen teorem, toplumsal seçimin akılcı temelde imkânsız olduğunu değil sınırlı bildirişimler

²⁵⁵ Amartya Sen, “The Possibility of Social Choice”, *Nobel Prize Lecture*, 1998, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1998/sen-lecture.pdf, p: 178. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (1999), pp: 349-350.

²⁵⁶ Sen, ibid (1998), p: 180. Oy verme paradoksu: 1. Kişi x seçeneğini y seçeneğine ve y seçeneğini x seçeneğine tercih ederken, 2. Kişi y seçeneğini z seçeneğine ve z seçeneğini x seçeneğine ve 3. Kişi z seçeneğini x seçeneğine ve x seçeneğini y seçeneğine tercih ederse, çoğunluk kuralının tutarsızlıklara yol açacağını görürüz. Özellikle x seçeneği y seçeneği karşısında bir çoğunluğa, y seçeneği z seçeneği karşısında bir çoğunluğa sahip olur ve z seçeneği de x seçeneği karşısında bir çoğunluk sağlar.

²⁵⁷ Sen, ibid. (2004), p: 69.

temelinde yapılan toplumsal seçimin imkânsızlığını saptamaktadır.²⁵⁸ Tipik sosyal seçim teorisi biçimi, bireysel tercih sıralamalarını içeren bir küme grubunu, bir temel tercih ilişkisi ya da sosyal seçim işlevine dönüştürmektir.²⁵⁹ Seçim için bir zemin olarak tercih etme gücü, başkalarını doğrudan etkilemeyen kişinin yaşamı hakkındaki kararlarda diğer tür kararlara kıyasla daha güçlü olarak değerlendirilmektedir. Bireyin isteği, kendi kişisel alanını seçmek için iyi bir neden olmakla birlikte, diğer kişilerin kişisel alanlarında veya kamusal alanlarda seçim yapmaktan daha az cazip gelmektedir.²⁶⁰

Bireysel özgürlükler için garanti olan sosyal seçim kuralları değildir. Bireysel özgürlükler, birbirlerinin kişisel tercihlerine saygılı bireysel değerler geliştirme üzerine kuruludur. Pareto ilkesi,²⁶¹ oybirliği ile yapılan tercihlerin toplumsal yargılanmaya tam olarak yansıtılmasını gerektiren “oybirliği kuralı” olarak da adlandırılmaktadır. Söz konusu oy birliği, tüm tercihin değil yalnızca bir çifte ait olduğu için, oybirliği kuralı olarak adlandırılması biraz yanıltıcı olabilmektedir. Çünkü oybirliği kuralı, toplumdaki herkesin aynı tercihi yapması halinde sosyal yargının bu tercihi tam olarak yansıtması anlamına gelmektedir. Sen, bireysel tercihlerin biraraya getirilmesi yöntemini ve pareto optimumunu eleştirmekle birlikte Arow’un imkansızlık teoremi²⁶² ışığında ilerlemektedir. Arow’un imkansızlık teoremi aslında bir sosyal karar fonksiyonudur. Pareto kriterinde faydanın dağılımından çok aynı yerde bulunan bolluğun birarada olması optimal denge olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu durum, iktisadi alanda yer alan refah ekonomisi yöntemlerinin ahlaki açıdan kabul edilebilirliğinin de sorgulanmasını gerektirmektedir.²⁶³

²⁵⁸ Amartya Sen, “Preferences, Votes and the Transitivity of Majority Decisions”, *The Review of Economic Studies*, Published by Oxford University Press, Vol: 31, No: 2, 1964, p: 165. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 340-341. Ayrıca bakınız: Özlem, Albayrak, *Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa ve Refah İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Abuzer Pınar, Ankara, 2003, s: 64.

²⁵⁹ Amartya Sen, “Liberty and Social Choice”, *The Journal of Philosophy*, Vol: 80, No: 1, 1983, p: 6.

²⁶⁰ Sen, ibid. (1983), pp: 20-21.

²⁶¹ Pareto Prensibi, şu hipotez üzerine kuruludur: “olayların öyle bir %20’si vardır ki, sonucun %80’ini etkiler ve öyle bir %80’i vardır ki sonucun %20’sini etkiler”. (Pareto 1971) Bu yaklaşım işletme, ekonomi ve yönetim gibi çok sayıda bilim için kullanışlı bir temel teşkil etmektedir.

²⁶² Arrow’un İmkansızlık Teoremi, oylama sistemlerinde, dereceli tercihlere dayanan ve üç ya da daha fazla seçenek sunan hiçbir oylama sisteminin belli bir takım mantıklı kıstasları aynı anda sağlayamayacağını gösterir. Bu teorem, bireysel tercihlerden akılcı biçimde toplumsal seçim türetmenin imkansızlığının kanıtlanması olarak yorumlanır ve kötümser bir sonuç olarak kabul edilir.

²⁶³ Amartya Sen, “The Impossibility of a Paretian Liberal”, *Journal of Political Economy*, Published by: The University of Chicago Press, Vol: 78, No: 1, 1970, pp: 153-155. Ayrıca bakınız: A. İnsel, a.g.e. (2000), s: 13. Ayrıca bakınız: Amartya Sen, “Liberty, Unanimity and Rights”, *Economica*, New Series, Published by: Wiley

Smith'in ekonomik alandaki kıtlık ile ilgili düşüncesi yanlış anlaşılma ile birlikte tam bir yokluk kavramı olarak değerlendirilmelidir. Böylelikle, özgür bir şekilde iktisadi faaliyete katılmanın önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, kıtlık ile ifade etmeye çalıştığı düşünce, işsizlik ve düşük ücretle mücadelede kamusal politikaların izlenmesi gerektirir.²⁶⁴

Sosyal seçim teorisindeki tercihlerin ve sonuçlarının kapsamlı tanımlanması gerekmektedir. Çünkü kapsamlı bir şekilde ele alınır seçmenlerin bağımlılığını göstermek adına yardımcı olabilir. Bir örnekle ifade etmek istersek, bahçede yapılacak olan bir partiye davetli olduğunuzda organizasyon için hazırlanan sandalyelerden en rahat görünenini kolayca tanımlayabilirsiniz. Ayrıca, otoriter bir ev sahibinin size o sandalyeyi vermesi üzerine daha çok sevinirsiniz. Ancak, sandalye seçimi sizin tercihinize bırakıldığında muhtemelen kabalık olmaması adına o sandalyeyi seçmeyebilirsiniz ya da o sandalyeyi seçmek için acele etmeyebilirsiniz. Bunun üzerine, daha az konforlu bir sandalyeyi tercih edebilirsiniz. Bu durumda hâla tercihlerin maksimize edildiğini söylemek tartışmalı bir konudur. Tercihlerinizdeki sıralamanın seçim davranışınıza göre yapılması ve seçim süresi ile seçimin sonucunun maksimum noktaya ulaşması halinde öyle olduğunuzu söylemek mümkündür. Seçim hareketinin tercihler üzerinde olan etkisi ve seçen kişinin kimliğine yönelik tercih bağımlılığı farklı motivasyonlara giderek üzerinde birkaç alternatif açıklama yapabilir. Bu açıklamalar, sandalye örneğinde belirtildiği gibi, kişinin saygınlığını ve statüsünü etkiler. Çünkü toplum içinde hiçkimse bir sandalye seçiminde uyanıklık ya da kabalık yapmak istemez, aksine toplumda düşünceli, nazik bir kişi olmayı yeğler. Başka bir nedeni, kişinin ahlaki duygularının böyle bir davranışa izin vermeyeceği şeklindedir. Çünkü birey en rahat sandalyeyi kapmanın ahlaki olarak etik bir davranış olmadığını düşünür. Öte yandan, kişinin sosyal refah düzeyi de seçim sürecini etkilemektedir.²⁶⁵

İnsanlar, sergiledikleri davranışlarında başkaları için davranmanın sorumluluğunu öncelikli kıldıkları zaman, tercih işlevi ve seçim davranışları aynı zamanda diğer insanların

on behalf of The London School of Economics and Related Disciplines The Suntory and Toyota International Centers for Economics and Related Disciplines, Vol: 43, No: 171, 1976, pp: 219-220.

²⁶⁴ Sen, (Çeviren: Ali Süha), a.g.e. (2003), s: 31-32.

²⁶⁵ Amartya Sen, "Maximization and the Act of Choice", *Econometrica*, Published by The Econometric Society, Vol: 65, No: 4, 1997, pp: 747-748.

çıkarlarının da biraraya getirilmesini yansıtarak toplumsal seçim teorisinin zeminini oluşturmaktadır. Bireylerin seçtikleri roller ve eylemlerinin seçimleri üzerindeki etkisi önceden belirlenen amaca ulaşmak için izlenen yolda anlamlı olabilir. Bu nedenle, kişiler seçtikleri yolda aynı zamanda diğer insanların seçimlerinin üzerindeki bağımlılığını da dikkate almaları gerekmektedir. Sonuç olarak, kişiler seçimlerini yaparken başkalarına da seçim sunarak “asil” davranıp daha iyi hizmet edeceklerini düşünmektedir. Bu davranış “stratejik soyluluk” olarak adlandırılmaktadır. Buradan hareketle, bireylerin davranışlarının maksimize edilebilmesi için seçimlerinin rolünün büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür.²⁶⁶

Sen, sosyal seçim teorisini bilgi yetersizliği çerçevesinde tartışmıştır. Ona göre, sosyal seçim teorisi, bireysel tercihler ve toplumsal tercihler arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Toplumsal seçimin genel kuramındaki güçlüklerin bir kısmının, esas olarak farklı grup toplama sorunlarını tek bir çerçeveye oturtma arzusundan ve aşırı genelliği arayışından kaynaklandığı savunulabilir. Alternatif olarak, bu sorunları bir takım kategorilere sınıflamak ve her kategori için uygun yapıyı araştırmaktır. Sen, kişiler arası toplama sorunlarını *komite kararı*, *sosyal refah yargısı* ve *normatif gösterge* olmak üzere üç başlıkta incelemiştir. *Komite kararında*, bir komitenin üyelerinin farklı görüşlere sahip olduklarını ve nispi esaslar üzerinde harekete geçmek için alternatif öneriler arasından seçim yapmak zorunda olduklarını belirtmiştir. *Sosyal refah yargısında*, bir kişinin belirli bir değişikliğin toplum için daha iyi olup olmayacağı konusunda karar vermek isteyeceğini, bu doğrultuda bazı üyelerin değişimden kazançlı çıkacağını, bazılarının ise; kaybedeceğini belirtmektedir. *Normatif göstergede*, *ulusal gelir*, *eşitsizlik*, *yoksulluk* ve *normatif motivasyon* ile tanımlanan diğer göstergelerin ölçülmesi gerektiğini ve böylelikle kolaylıkla anlaşılabilir kişilerarası ağırlıklandırma yöntemlerinin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Bu çalışmalar, pek çok açıdan birbirinden farklılık göstermektedir. Örneğin, tipik komite karar problemi, sosyal refah kararlarının sıklıkla üzerinde durduğu üyelerin kişisel refah düzeylerini toplanması yerine üyelerinin görüşlerinin toplanması ile ilgilidir. Ayrıca, bir toplumsal refah yargısı genellikle daha iyi gibi ikili karşılaştırma kavramlarını içeren optimallik

²⁶⁶ Sen, ibid. (1997), p: 761.

terimiyle yorumlanırken, komite kararının odağı, bu seçeneklerin en iyi olmak gibi gerçek seçime adil bir şekilde ulaşılmasına odaklanmaktadır. Komite kararlarında görüşlerin ifade biçimi oldukça sınırlıdır. Çünkü oylama birçok alternatif üzerinden değil, tek bir alternatif üzerinden yapılmaktadır. Sosyal refah kararlarında, refah kazanımlarının ve kayıplarının büyük çoğunluğunun yanı sıra, kişilerarası sıralardaki refah sıralamaları da sıklıkla çağrılır ve bunlar genellikle komisyon karar prosedürlerinde yer alan üyelere uygulanmaz. Öte yandan, bireysel tercihler komite toplantılarında kişilerin kendileri tarafından ifade edilirken, toplumsal refah kararlarında kişisel refah sıralamaları, doğrudan soruşturma yerine sıklıkla birtakım varsayımlarla yapılmaktadır. Kısacası, sosyal refah kararları genellikle daha geniş bir bilgi sınıfı içerse de, komite kararları mekanizmalarından daha az sağlam kanıta dayanmaktadır.²⁶⁷

Sosyal seçim teorisi, kolektif karar verme yöntemlerinin tasarımı ve analizi ile ilgilidir.²⁶⁸ Ayrıca, belirtmek gerekir ki, sosyal seçim problemlerinin çoğunda bazı iletişim gereksinimlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun nedeni ise, toplumda uygulanan prosedür merkezileştirilmiş dâhi olsa sonuçların hesaplanabilmesi için bu süreçte yer alan temsilcilerin tercihlerinin ortaya çıkarılmasında etken olduğunun düşünülmesidir.²⁶⁹ Sosyal seçim yaklaşımını, rasyonel seçim yaklaşımıyla karıştırmamak gerekir. Sosyal seçim teorisi, seçmenlerin tercihlerini biraraya getirmek için uygulanabilir demokratik usullerin var olduğu düşüncesini zayıflatmaktadır.²⁷⁰ Sen'in *Davranış ve Seçim Konsepti* isimli makalesinde ekonomistlerin üç farklı durumu tanımlamak için seçim kavramından bahsettiklerini açıklamaktadır. Bunlardan ilki, bir kişinin seçimlerini tanımlamak için kullanılmasıdır. Ancak seçimler yalnızca bireylerin kendi tercihlerine bağlı değildir. Bu nedenle ikinci durum, bir kişinin seçimlerinin altında yatan sebepleri ifade etmektedir. Üçüncüsü, kişinin refahını temsil etmek için kullanılmasıdır. Sen, bu tanımlamaların birbirinden farklı olduğunu ve özellikle bireyin gönüllü olarak yaptığı seçimlerin bireyin

²⁶⁷ Amartya Sen, "Social Choice Theory: A Re-Examination", *Econometrica*, Vol: 45, No: 1, 1977, pp: 53-54.

²⁶⁸ Yann Chevaleyre, Ulle, Endriss, Jerome, Lang, Nicolas, Maudet, *A Short Introduction to Computational Social Choice*, <http://www.lamsade.dauphine.fr/~lang/papers/sofsem07.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.10.2016), p: 1.

²⁶⁹ Y. Chevaleyre, U. Endriss, J. Lang, N. Maudet, *ibid.* pp: 10-11.

²⁷⁰ Brown, *ibid.* (2010), p: 9.

refah seviyesini yükseltmek için yeterli olmadığını ifade etmiştir.²⁷¹ Ayrıca Sen, bu çalışmasında “davranışın dışındaki herhangi bir şeyle ilgili olmayan davranışları” açıklamakta davranışın tercihin tercihi olduğu varsayımının önemli ve doğru bir şekilde kullanılması gerektiğini açıklamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra ortaya çıkartılan tercihin bu durum göz önüne alınarak yorumlandığında, ortaya çıkan seçim teorisinin aksiyomlarından bazılarının kullanıldıkları amaç için gereksiz görülebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, tercihin ortaya çıkışı ile ilgili varsayımın, davranışın alternatiflerinin sistematik olarak karşılaştırılmasına dayalı olmayabileceği ihtimali de dâhil olmak üzere birçok açıdan eleştirilebileceğini belirtmektedir.²⁷²

Sen, seçim teorisinde bazı sorunlardan bahsetmektedir. İlk olarak, seçim teorisinin büyük bir kısmı, alternatiflerin belirli ayırdedici alt gruplarının sınırlı seçimleriyle ilgilidir. Bu kısıtlamanın, rekabetçi tüketicilerin tercihlerini analiz etmede bazı gereklere olabilir. Ancak, diğer seçeneklerde örneğin, hükümet bürokrasileri, seçmenler, eksik pazardaki tüketiciler için sonuçları kullanışsız kılmaktadır. İkinci olarak, ortaya çıkan bazı seçim teorileri, değerli elementlerin seçim işlevleriyle ilgiliyken, bazıları da saptanan değerli seçim işlevlerini varsaymaktadır. Üçüncüsüne göre, ortaya çıkan seçim teorisi geçişlilik ile saplantı halindeyken, seçim teorisinin diğer dallarında belli zayıf gereksinimler ön plana çıkmaktadır. Seçim işlevinin, o ilişkinin geçişli olup olmamasına bakmaksızın ikili bir tercih ilişkisiyle temsil edilebileceğini garanti eden koşulları araştırmak ilginçtir.²⁷³

Sen, sosyal seçim teorisi ile ilgili son gelişmelere eleştirel olarak öncelikle, bireysel çıkarların toplumsal refah kararlarına uyumlaştırılması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bir bireyin menfaati aynı zamanda toplumun değişik kesimlerinde yer alan diğer bireylerin de menfaatleriyle uyuşabilmektedir. Bu nedenle, bir kişinin faydalanacağı alandan

²⁷¹ Amartya Sen, “Behaviour and the Concept of Preference”, *Economica*, New Series, Vol: 40, No: 159, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Political Science and The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, 1973, pp: 253. Ayrıca bakınız: Elizabeth Anderson, “Symposium On Amartya Sen’s Philosophy:2 Unstrapping The Straitjacket Of Preference: A Comment On Amartya Sen’s Contributions to Philosophy And Economics”, *Economics and Philosophy*, No: 17, Cambridge University Press, 2001, p: 22.

²⁷² Sen, *ibid*, (1973), p: 258.

²⁷³ Amartya Sen, “Choice Functions and Revealed Preference”, *The Review of Economic Studies*, Vol: 38, No: 3, Published by Oxford University Press, 1971, p: 307.

toplumun her kesimindeki bireylerin de yararlanması beklenmektedir. İkinci olarak, toplumsal kararlar için bireysel menfaatlerin toplanması gerektiğini ifade etmektedir. Burada bireylerin menfaatlerinin toplamının, toplumsal alanı yansıtacağı düşüncesinden hareket edilmektedir. Üçüncü olarak, bireysel refah kararlarının toplumsal refah kararlarına uyumlaştırılması gerektiğini düşünmektedir. Dördüncü olarak, toplumsal kararlar için bireysel refah kararlarının toplanmasının, toplumsal kararların o bölgede yaşayan bireylerin refah düşüncesi ile birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür.²⁷⁴

Sosyal seçim teorisinin ana sonuçlarına bakacak olursak, ilk olarak Arow'un öncülüğündeki klasik çerçeve, ilgi toplama için oldukça uygunsuz görülmektedir. Toplumsal tercihin tutarsızlığı ya da toplumsal seçimin tutarsızlığı sorunu, sistematik olarak esasen farklı seçim durumları arasında ayırım yapmış olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, ilgili toplama çalışmasının odak noktasının, özellikle sistematik kişiler arası karşılaştırmalara yer açmak için daha geniş bir bilgilendirme esasına doğru hareket etmesi şaşırtıcı değildir. Sonuç olarak, klasik imkânsızlık sonuçlarının pek ilgi görmediğini söylemek mümkündür. İkincisi, klasik çerçeve karar toplama ile kendi haline gelir ve imkânsızlık teorileri bireysel refah kararlarının toplumsal refah kararlarına toplulaştırılmasına ağır bir zarar verir. Refah tahkiki için sosyal tercihin ikili ilişkisi basit görülmektedir ve geçişlilik gereksinimi yarı geçişlilik veya üçlüler üzerindeki etkisi zayıflatılmış olsa da, bu durumda yeni imkânsızlık sonuçları da ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü, toplumsal kararlar için bireysel refah kararlarının toplanması ile durum bir anlamda daha kasvetli hale gelmekte ancak; refah ilişkilerinden seçme işlevlerine geçerken kazanılan avantaj göz ardı edilmektedir. Seçim tutarlılığının çok zayıf koşulları bile, seçim işlevinin temel ilişkisinin düzenlilik özelliklerini ve temel ilişki için uygulanan ilişki kolektif seçim kuralları için kanıtladığı imkânsızlık teoremlerini bize sunmaktadır. Dördüncüsü, sosyal karar verme prosedürlerinin iki tip seçim tutarlılığı koşullarıyla baş edebilmesinde temel bir asimetri vardır. “Büzülme tutarlılık özellikleri” en zayıf formda bile sorunlara neden olurken, “genişleme tutarlılık özellikleri” en güçlü biçiminde bile kolaylıkla barındırılmaktadır. Son olarak, “yol bağımsızlığı” ile ilgili olarak, imkânsız

²⁷⁴ Sen, *ibid.* (1977), p: 80.

teoremler, yol bağımsız seçim işlevleri çerçevesinde kolayca ortaya çıkmaktadır.²⁷⁵ Kısacası, imkânsızlık teoreminde, makul görünümlü koşullar seti imkansız hale gelebileceği için bunlar üzerinde ısrarcı davranmaya devam etmek anlamsız olur.²⁷⁶

Sen, Plott'un seçim teorisiyle ilgili olarak seçim sürecinin bir tür ayrılma şeklinde ilerlediğini ifade etmektedir. Plott'a göre, alternatifler küçük setlere bölünür, bu setlerin her biri üzerinde seçim yapılır, seçilen elementler toplanır ve onlar arasından bir seçim yapılır. Bu durumda, yolun bağımsızlığının, nihai sonucunda alternatiflerin başlangıçta gözden geçirilmek üzere bölünme biçiminden bağımsız olacağı anlamına geldiğini belirtmektedir.²⁷⁷ Bağımlılık durumlarında davranış konusundaki toplumsal talepler, bir kişinin tercih sıralamasını değiştirmenin ötesine geçebilir ve kişinin tercih sıralamalarını takip etmekten sistematik olarak ayrılmalarını gerektirebilir.²⁷⁸

Sosyal seçim teorisi yaklaşımının, sosyal alternatiflerin karşılaştırmalı değerlendirmelerinin, ilgili kişilerin değer ve önceliklerine dayandırılması için yeni yollar ve araçlar keşfederek son yıllarda oldukça analitik bir araştırma alanı haline geldiğini söyleyebiliriz. Bu teori, genelde teknik ve matematiksel veri ve değerlendirmelere dayandığı için filozoflar tarafından nispeten daha az ilgi görmüştür.²⁷⁹ Son olarak, Sen'in seçimler ile ilgili "Çok kritik keşifler gerçekleştiğinde bile insan önemli tercihler yapmak zorunda kalabilir. Yaşam kaderden ibaret bir şey değildir." sözünde olduğu gibi yaşamımız sürekli yaptığımız tercihlerle şekillenmektedir. Bu nedenle, tercihlerimizin hayatımızı şekillendirdiğini söylemek mümkündür.²⁸⁰

1.3. Sen'in Özgürlük Anlayışına Yönelik Eleştirisi

Sen, seçim özgürlüğünün iyi bir hayat sürmek için oldukça merkezde olduğu düşüncesinin yeni bir düşünce olmadığını belirtmektedir. Aristo'dan bu yana bu konunun tartışıldığını ifade etmektedir. Ekonomik değerlendirmede seçim özgürlüğünün merkezi

²⁷⁵ Sen, ibid. (1977), pp: 80-81.

²⁷⁶ Amartya Sen, "How to Judge Voting Schemes", *The Journal of Economic Perspectives*, Published by: American Economic Association, Vol: 9, No: 1, 1995, p: 96.

²⁷⁷ Sen, ibid. (1977), p: 68.

²⁷⁸ Sen, ibid. (1997), p: 14.

²⁷⁹ Sen, ibid. (2009), p: 17.

²⁸⁰ Sen, ibid. (2010), p: 60.

konumda olduğunu, toplum üyelerinin ekonomi politikalarının başarısını değerlendirirken yaşam kalitesinin önemi göz önüne alındığında bunu objektif bir şekilde görmenin kolay olduğuna değinmektedir. Bir başka bakış açısıyla, ayrı bir disiplin olarak ekonominin bu şekildeki bir başarısı zenginlikten daha önemli hale gelmektedir. Aristoteles'in belirttiği gibi "para kazanmanın ömrü" zorlama altında üstlenilen bir konudur. Gelir ve servet elde etmek için iş aradığımızı ve bunun başka bir şey uğruna vazgeçtiğimiz bir durum olduğunu belirtirken bu durumdan da faydalandığımızı ifade etmektedir. Bu doğrultuda seçim özgürlüğünün önemini belirtmektedir. Seçim özgürlüğünün elbette ki diğer özgürlüklerle bağlantılı olduğunu ancak en çok etkisinin ekonomik özgürlükte hissedildiğini ifade etmektedir.²⁸¹

1.3.1. Sen'in Özgürlük Düşüncesini Eleştirenler

Nozick liberal paradoksa verdiği tepki üzerine Sen'in ortaya çıkan bir sonuçla başatmayı nasıl başarabileceğini sormaktadır. Burada belirgin olan üç önemli konu vardır. Birincisi, Nozick hakların Sen'in karakterize edildiği şekilden farklı biçimlendirilmesi gerektiğini ve özellikle belirli alanlarda kendi başlarına hareket etme iznini ve gücünü içermesi gerektiğini önermektedir. Sen'in haklarının toplumsal seçim formülasyonunun tersine, bireysel hakların oyun formülasyonu sosyal alternatifler üzerinde bireysel tercihlere değinmediği için herhangi bir oyunun fiili sonucundan söz etmez. Haklardaki oyun biçimli formülasyonun yeterliliğinin sınanması, bu tercihin tercih-bağımsızlık ve sonuç-bağımsızlık özelliklerini hesaba katmalıdır. İkincisi, Nozick liberal paradoksun yansıttığı çıkmazın ciddi bir konu olduğunu ve önerdiği formülasyonun seçiminde motivasyon sağladığını ve bunun çıkmazın ortadan kaldırılacağını gördü. Bu liberal paradoksun oyun formunda yok olup olmadığı hakkında ikinci bir soruyu gündeme getiriyor. Üçüncüsü, Nozick'in liberal paradoksuna yansıyan çıkışın kaldırılmasını önerdiği kişi, bireysel hakların ve Pareto ilkesinin uygunluğunun bir kanıtı olarak görülmedi. Pareto ilkesi, sosyal tercihli hakların formülasyonu gibi Nozick'in "desenlendirme" dediği şeyin bir örneğidir. Desen oluşturma ile ilgili diğer iddialarda olduğu gibi, eğer bu "meşru" ise, bu modelleme kısmi bir toplumsal düzene neden olabilir, ancak kullanımı bireysel hakların kullanımı ile

²⁸¹ Amartya Sen, "Freedom of Choice" *European Economic Review*, Vol: 32, North Holland, 1988, p: 269.

kısıtlı kalmalıdır. Nozick'in çerçevesinde Pareto ilkesinin, haklar üzerinde herhangi bir önceliği yoktur ve çıkmazın ortadan kaldırılmasının Pareto ilkesinin yerine getirilmesine yol açması gerekmez. Nozick'in diğer örüntüleri ve varsayılan bir toplumsal düzenin diğer unsurlarını indirgemenin yanı sıra, Pareto ilkesi de bireysel haklara göre öncelikli olarak aşağı kaydırılıyor. Bunun anlamı, yalnızca liberal paradoksun görünen anti-Paretious etkileri, bazıları tarafından farklı bir hak tanımını istemek için bir zemin olarak görüldüğünden bahsedilmeye değer görülmesidir.²⁸²

İnsel, Amartya Sen'in, "Bir kişinin haklarının, bu hakların sonuçlarının doğası itibariyle değil de, bu hakların uygulamalarının yaratacağı sonuçlardan bağımsız olarak özleri itibariyle ahlaki bir gereklilik arz ettikleri için savunulabilmeleri mümkün değil midir?" sorusunu ortaya atmaktadır. İnsel'in belirttiği gibi Sen, ilk olarak kişisel çıkarların ne olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapılması gerektiğini öngörmektedir. Çünkü bireyler yalnızca çıkarları doğrultusunda motive olmazlar. Birden fazla olgunun bireyleri motive ettiğini söylemek mümkündür. İnsel, Sen'in iktisat kuramını kişisel çıkar ve diğergamlık arasında bir yerde görmesini hata olarak değerlendirmektedir.²⁸³ Ayrıca, Sen'in Pareto optimumunun bileşeni olan sonuççuluk, refah kuramı ve toplamadan sonra yapılan sıralamayı etik ve teknik bir sorun yarattığı için eleştirdiğini belirtmektedir.²⁸⁴

Sen'in ele aldığı seçim ve özgürlük kavramları asgari gelir hakkını ortaya çıkarmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere asgari gelir hakkı, bir kişinin hayatını idame

²⁸² Amartya Sen, "Rights: Formulation and Consequences", *Analyse & Kritik*, No: 18, 1996, p: 155-156.

"Sorun, bir bireyin alternatifler arasında seçim yapma hakkını, bu alternatiflerin toplumsal bir düzenle görelî düzenlenmesini belirleme hakkı olarak seçme hakkından kaynaklanıyor. Bireysel haklara daha uygun bir bakış şu şekildedir: Bireysel haklar birlikte olabilir; her kişi kendi haklarını seçtiği gibi kullanabilir. Bu hakların kullanılması, dünyanın bazı özelliklerini düzeltir. Bu sabit özelliklerin kısıtlamaları dahilinde, bir sosyal seçim mekanizması tabanlı bir seçim yapılabilir. Yapılması gereken herhangi bir seçenek varsa toplumsal bir düzen üzerine! Haklar bir toplumsal düzeni belirlemez; bunun yerine, belirli alternatifleri dışlama, başkalarını düzeltme gibi yollarla toplumsal bir seçim yapılmasını öngören kısıtlamaları belirler. Herhangi bir desen meşruysa, toplumsal tercih alanı içine girer ve bu nedenle insan haklarının kısıtladığı durumdur. Sen bir sonucuyla baş etmeyi nasıl başarabilir?" Sen, sağ liberteryen Nozick için pozitif-negatif özgürlük kavramını kullanır.

²⁸³ Ahmet İnsel, Neo-Liberalizm Hegemonyanın Yeni Dili, Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011, s: 375. Ahmet İnsel, "Özgürlük Etiği Karşısında İktisat Kuramı: Amartya Sen'in Etik İktisat Önerisi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 86-Güz, Birikim Yayınları, İstanbul, 2000, s: 12. Diğergamlık: Kendisi için çıkar beklemeden başkalarına duyulan ilgi.

²⁸⁴ İnsel, a.g.e. (2011), s: 377.

ettirebilmesi için gereksinim duyduğu asgari şartları yerine getirebilmesi ve pozitif özgürlüklerin genişlemesi anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda Sen'in iktisadi analizini özgürlük etiği doğrultusunda yöntemsel ve etik bireycilik ile siyasal liberalizm düşüncesini birleştirerek yaptığını söylemek mümkündür. Sen'in, iktisadi yaklaşımının belirleyici özelliğinin bireysel fayda maksimizasyonu amacı gütmeyen kuramsal değerleri iktisat düşüncesinin merkezine yerleştirebilmesidir.²⁸⁵ İnsel, Sen'in faydayı refah olarak değil bireylerin eylem kapasitesi olarak değerlendirdiğini öne sürer. Oysa, faydayı bu şekilde değerlendirmesi iktisadi anlamdaki mutluluk ve arzuların tatmini olan fayda tanımından onu uzaklaştırdığını belirtir. Sen, mutluluğu ölçü birimi gibi ele almanın yoksunluk kavramının önemini azaltacağı düşüncesindedir. Çünkü yoksun olanların refah ekonomisindeki yeri yok olmaya yüz tutmuştur. İnsel faydanın eylem kapasitesi olarak değerlendirildiğinde, özgürlük ve seçim kavramları sorunsal içinde yer alacağını ifade etmektedir. Seçme ve seçimi hayata geçirme özgürlük kavramını tamamlar niteliktedir. Ancak bu durumda özgürlükten bahsedebilmek için her birey için kişisel bir alan ve eylem kapasitesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. İnsel de bu durumu iktisat kuramı bakış açısıyla sarsıcı olarak nitelendirmektedir.²⁸⁶

Buchanan Sen'in katı tanımlamasında "minimal liberalizm" in imkânsız olduğundan bahsetmektedir. Sen pareto ilkesinin minimal liberalizm ile çeliştiğini ifade etmektedir. Pareto ilkesiyle iddia edilen çatışmanın Pareto ile ilişkili dışsallık koşulları altında bağımsız ayarlamaların ya da Nash dengesinin aşına olduğu verimsizlikten başka bir şey olmadığını gösterebilir. Sen'in analizindeki karşılaştırma alternatifleri sosyal devlet düşüncesinde her bireyin konumunu da içeren toplumun tasvir edilmesi ile tamamlanmaktadır.²⁸⁷ Buchanan, Sen'in analizinde başlangıç noktası sorununa değinmediğini ifade etmektedir. Bireyleri birbirleriyle iletişim kurmasına ve toplumsal sonuçlar üretmelerine izin verilmesi gerekiyorsa öncelikli olarak etkileşim sürecindeki görevlerinin belirtilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda liberalizmin ilkelerinin büyük ölçüde farklılaşabileceğini

²⁸⁵ İnsel, a.g.e. (2011), s: 386-388.

²⁸⁶ İnsel, a.g.e. (2011), s: 380-382.

²⁸⁷ James Buchanan, "An Ambiguity in Sen's alleged Proof of the Impossibility of a Pareto Libertarian", *Analyse&Kritik*, Vol: 18, 1996, pp:118-119. *Nash Dengesi*: Oyun Teorisi'nin en önemli araçlarından biri olan Nash dengesi, oyuncuların belli özellikler taşıyan strateji seçimlerine verilen isimdir.

belirtmektedir. Liberalizmin kurallarının her kişiye kendisinin yapabileceği korunan bir alan veya özel eylem alanı belirlemektedir. Öte yandan pareto kriteri, bireysel hakların tahsisinde ya da bölüştürülmesinde potansiyel transferleri değerlendirmek üzere bir araç sunmaktadır. Haklar, kişilerin sosyal devletler arasından seçim yapmalarına izin vermek için yorumlandığında karşılıklı avantajlı haklara dayalı alışverişlerin mümkün olmadığı görülmektedir.²⁸⁸ Sen, James Buchanan'ın belirttiği gibi görüşünün demokratik siyasi usullerin genelleştirilebilir bir araç savunması olmadığı kanaatinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Buchanan'ın özgürlüklere ve demokratik haklara öncelik vermek lehine araçsal olmayan bir normatif davayı sunmaya devam ettiğini belirtmektedir.²⁸⁹

Sen için refah tek değer olmamakla birlikte fayda, refahı tatmin edici biçimde temsil etmemektedir. Eylem kapasitesi, kişinin refahının bir parçası olarak görülmektedir. Ama bu kapasite, ortaya çıkardığı ürüne indirgenip basitleştirilememektedir. Bu aşamada Sen'in yaklaşımında, Rawls'tan çok Marx'a yakın duran, tözcü²⁹⁰ bir özgürlük felsefesinin izleri ortaya çıkar. Özgürlük sayesinde gerçekleşenlerden ziyade, özgürlüğü elinde tutmanın kendisinin bireyin yararını daha iyi temsil ettiği fikri, Sen'in yaklaşımının da ana eksenini oluşturmaktadır. "Özgürlük, sadece bazı şeyleri gerçekleştirmek olanağı verdiği için değil, ulaşılan varlık durumunun değerinin ötesinde, sadece kendi önemi nedeniyle kıymetli adledilebilir." Dolayısıyla, özgürlük için sadece biçimsel özgürlükler, kaynaklar ve gelir yeterli değildir. Temel insani faaliyet olanaklarını kullanmak ve geliştirmek kapasitesi esas alınmaktadır.²⁹¹ Srinivasan Sen'i, "değişik kapasitelerin farklı önemi" konusunda eleştirmektedir. Sen, işlevselliğin yaşam standardı kavramına en yakın olduğunu savunuyor ancak, Srinivasan Sen'in tartışmalarının karşılaştırmalı geliştirme analizine aktarılmasının net olmadığını ifade etmektedir. Bu doğrultuda Sen'in yetenek çerçevesinde farklı yeteneklerin farklılığının öneminin, gerçek gelir çerçevesindeki farklı emtiaların değişen

²⁸⁸ Buchanan, ibid, (1996), pp: 123-124.

²⁸⁹ Amartya Sen, *Freedom of Choice: Concept and Content*, World Institute for Development Economics Research of The United Nations University, Alfred Marchall Lecture at the Annual Meeting of The European Economic Association, Copenhagen, 1987, p: 3.

²⁹⁰ Töz, evrenin varoluşunu açıklamaya çalışan felsefelerin ilk öge olarak düşündükleri varlık, öz, değişen şeylerin özünde değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavramdır. Descartes'e göre var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye gereksinim duymayan şeydir.

²⁹¹ Insel, a.g.e. (2000), s: 16.

değeri ile benzer olduğuna dair argümanını yeterli görmemektedir. Dolayısıyla “gerçek gelir çerçevesi”nin avantajı doğrultusunda reddedilmesi gerektiğini ifade eder. Srinivasan, insani gelişim endeksinin kavramsal temellerinin Sen’in yaşam standardı ve yoksunluk yeteneği yaklaşımında bulunamayacağını, gelişme performansının izlenmesi ve karşılaştırılması için reel gelir artışının yanı sıra diğer göstergelerin dâhil edilmesinin başka gerekçelerle rasyonel hale getirilebileceğini ifade etmektedir.²⁹² Sen’in bu konudaki düşüncesi ise, kapasite perspektifinin değişik şekillerde kullanılabilmesi üzerinedir. Ancak hangi pratik stratejinin kullanılacağı ile bireysel avantajların ve bireyler arası kıyaslamaların nasıl belirleneceğine ilişkin sorunların birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü gelir gibi araçsal öğelerin yanı sıra temel düzeyde ele alınan kapasite perspektifinin yararlı olduğuna dikkat çekmektedir.²⁹³ Ayrıca Sen, seçme ve özgürlük kavramlarını özgürlük etiğine uygun olan kavram ikilisi olarak değerlendirmektedir. Çünkü seçim yapabilmek ve bu seçimi uygulayabilmek özgürlüğün tamamlayıcı unsuru olarak görülmektedir. Öte yandan, her bireyin kendine ait bir yaşam alanının ve eylem kapasitesinin olması da özgürlüğün gerekli gördüğü bir alandır.²⁹⁴ Sen de özgürlük etiğinin temellerini pozitif özgürlükler ve ötekine yardım etme görevinin birlikte oluşturması gerektiğini ifade eder.²⁹⁵

Navarro, Sen’in beş araçsal özgürlüğü değerlendirmesinin bir öncelik sırası içermediğini eleştirmektedir. Beş özgürlüğün arasındaki ilişkiye değinmekle birlikte Sen’in çalışmalarının en büyük kusuru olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle bu özgürlüklerin matrisinin yer aldığı çerçeveyi açıklamaksızın beş araçsal özgürlüğün listelenmesi Sen’in analizini ciddi bir biçimde zayıflatmış söylemektedir. Navarro, bu zayıflığın bir toplumdaki iktidar kaynaklarına odaklanma konusundaki gönülsüzlüğüne ve bu gücün nasıl

²⁹² Thirukodikaval Nilakanta Srinivasan, “Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel?” *American Economic Review*, Papers and Proceedings of the Hundred and sixth annual Meeting of the American Economic Association, Vol: 84, No: 2, 1994, pp: 239-240. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 115-116.

²⁹³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 118.

²⁹⁴ Insel, a.g.e. (2000), s: 16.

²⁹⁵ Insel, a.g.e. (2000), s: 17.

üretildiğine dayandığını belirtmektedir.²⁹⁶ Nussbaum da Sen'in özgürlük perspektifini belirsiz olarak değerlendirmektedir. Çünkü Nussbaum'a göre bazı özgürlükler başkalarını sınırlar, bazı özgürlükler önemlidir ya da önemsizdir, bazıları iyidir bazıları olumludur şeklinde sınıflandırmak gerektiğini düşünür.²⁹⁷ Ayrıca Nussbaum, özgürlüğü geliştirme fikrinin tutarlı bir yaklaşım olup olmadığı konusunda kararsızdır. Daha önce belirttiğimiz gibi bazı özgürlüklerin başkalarını sınırladığını ifade etmektedir. Örneğin, zenginlerin politik kampanyalara bağış yapma özgürlüğü, eşit oy hakkını sınırlar. İşletmelerin çevreyi kirletme özgürlüğü, vatandaşların kirletilmemiş bir ortamdan yararlanma özgürlüğünü sınırlar. Sen'in kamuoyunda yapılan bu tartışmalara verdiği yanıt, kendi başına özgürlüğün her zaman iyi olduğu ancak özgürlüğün kötü uygulanabildiği şeklindedir. Özgürlüğü, erkeğin gücüne benzetmektedir. Erkek gücünün kendisi için iyi bir şey olsa da kadınları dövmek için de kullanılabildiğine değinmektedir.²⁹⁸

1.3.2. Sen'in Özgürlük Düşüncesini Destekleyenler

Sen'in temel aldığı bireysel özgürlük görüşü, kalkınma sürecinde toplumsal alanda umut verici bir durum olarak algılanmakta ve Hayek'in liberal özgürlük anlayışı ile benzetilmektedir. Hayek özgürlüğü, bir insanın başkalarının veya diğerlerinin keyfi iradesi ile baskıya maruz kalmadığı durumu genellikle bireysel ya da kişisel özgürlük temelinde ele almaktadır. Hayek gibi liberallerin de esas olarak ifade etmek istediği düşünce, bireysel özgürlük ile iç barışın sağlanması ve korunması için demokrasinin temel alınması gerektiğidir. Hayek'in özgürlük anlayışında, gerçekleşme ihtimali yüksek olayların yaşanmasını sağlama çabası vardır. Hayek, sürekli bir oluş halinde olan insanın özgürlük anlayışında olduğu gibi temel özelliklerinden ve buna bağlı olan gereksinimlerinden kaynaklanan belirsizlik hali olduğunu ve bunun sınırlandırılmayacağını ifade etmektedir. Buna bağlı olarak insan için özgürlük, kendini gerçekleştirme alanını yaratan bir olgudur. Bu nedenle, vazgeçilemeyecek özgürlük türünün bireysel özgürlük olduğunu belirtmektedir.

²⁹⁶ Vicente Navarro, "Development and Quality of Life: A Critique of Amartya Sen's Development As Freedom", *International Journal of Health Services*, Volume: 30, Number: 4, Baywood Publishing, 2000, pp: 664-666.

²⁹⁷ Martha C. Nussbaum, "Capabilities As Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice", *Feminist Economics*, Vol: 9, No: 2-3, 2003, p: 33.

²⁹⁸ Nussbaum, *ibid*, (2003), pp: 44-46.

Sen'in de bu yöndeki düşüncesi, bireylerin istedikleri bir hayata ulaşmak için kapasitelerini genişletmelerine yönelik davranışlarda bulunabilmesi yönündedir. Kapasite ile ifade edilmek istenen aslında, bireyin özgürlüğüdür. Bir bireyin kapasitesi, onun elde etmesi beklenen başarının alternatif bileşimlerini gösterir. Sen'in kapasite yoksunluğunu gelir yetersizliğine göre daha önemli görmesinin sebebi de, kapasite yoksunluğunun insanın varoluşu ile ilgili bir sorun olup diğerinin araçsal bir değerinin olmasıdır.²⁹⁹

Kirmanlıoğlu, Amartya Sen'in kalkınma üzerine geliştirdiği kavramlar arasından, özgürlük kavramının çok önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Sen'in özgürlükleri ele alırken sadece seçme ve seçilme hakkı gibi formel özgürlükleri değil, aynı zamanda eğitim ve sağlık hakkı gibi reel özgürlükleri de kapsama aldığını belirtmektedir. Bu doğrultuda bireylerin, özgürlüklerini önceliklerine göre sıraladıkları için sosyal düzenlemeler aracılığıyla da özgürlüklerinin kapsamalarını genişletebilme durumlarının olduğunu söylemektedir. Bu şekilde, toplumda daha adaletli bir sistem ile karşılaşmak mümkün hale geleceğini savunmaktadır. Kirmanlıoğlu Sen'in de ifade ettiği, özgürlükleri sınırlandıran etmenlerin kalkınma sayesinde ortadan kalkacağı düşüncesini desteklemektedir. Aksi halde, özgürlükten yoksunluk durumun kaçınılmaz olacağı gerçeğini vurgulamaktadır.³⁰⁰ Kirmanlıoğlu Sen'e göre özgürlüklerin; otoriter rejimlerden, ekonomik yoksunluktan, eğitim ve sağlık imkânlarının dağılım sorunundan, toplumsal huzur ve refahı sağlayacak kurumların yetersizliğinden dolayı kısıtlandığını ifade etmektedir. Ekonomik yoksunlukların sosyal ve siyasi baskılar yaratması sonucu, piyasaların rolünün önemli olduğunu belirtmektedir. Örneğin, emek piyasasına serbestçe girilmesi, baskı rejimini yıkarak özgürleştirici bir yapı kazandırır.³⁰¹

Fine, Sen'i eşi benzeri olmayan ve yeri doldurulamaz biri olarak nitelendirmektedir. Fine'a göre Sen ekonomi ve felsefe disiplinini birlikte ele alarak disiplinler arası çalıştığını

²⁹⁹ Hayek, ibid, (2011), pp: 58-59. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 108-109. Ayrıca bakınız: Serpil Durğun, "İnsan Sermayesinden İnsan Yeterliliklerine: Ahlak, İnsan ve Eğitim Olgularının Değerlendirilmesi", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 2008, s: 141-142. Ayrıca bakınız: Chantal Mouffe, (Çeviren: A. Cevdet Aşkın), *Demokratik Paradoks*, Epos Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009, s: 15.

³⁰⁰ Kirmanlıoğlu, a.g.e. (2005), s: 25.

³⁰¹ Kirmanlıoğlu, a.g.e. (2005), s: 28.

ifade eder. Bu nedenle Sen'i bir akademisyenden çok bir entelektüel olarak görür.³⁰² Fine, Sen'in özgürlük düşüncesinin sosyal, kavramsal ve ampirik, ekonomi ve birey olarak karşı etik tartışması için başlangıç noktası olması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü iktisat ve etik arasındaki bağın belirli yetenek, yetki, gelişme ve özgürlüklere göre değiştiğini ifade etmektedir. Kısaca, Fine Sen'in bireysel özgürlük ve toplumsal düzenlemeler arasında derin bir tamamlayıcılık olduğunu söylemektedir.³⁰³

1.4. Sen'in Özgürlük Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi

Etik, hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğumuz gıdalar üzerindeki etkiye göre çok daha uzak ve daha az acil bir konu gibi görünebilir. Aynı şekilde özgürlük de etik açısından önemli bir kavram olarak zorlayıcı taleplerden çok daha az acil bir konu gibi görünebilir. Ancak bu zıtlık oldukça yapay bir konumdur. Çünkü gıda temini aslında genel olarak sosyal etikte merkezi bir konudur. Bunun nedeni, insan hayatındaki birçok etki beslenme sonucu yeteneklerin kullanımına bağlıdır. Özellikle de insanların açlıktan kurtulma, kaçınılmaz ölüm, prematüre ölüm gibi nedenler dahil olmak üzere insana yakışır bir yaşam sürmekten hoşnut oldukları özgürlük, yiyecek ile ilgili ihtiyaçların sağlanmasıyla bağlantılıdır. Yeterli yiyecek kazanmak için zorla çalışma da savunmasız insanları yaptıkları işleri zorunlu yapmalarına neden olabilir ve bu durum onların özgürlüklerini kısmen kullanabildiklerini gösterir. Bu doğrultuda özgürlüğün teşvik edilmesinde gıdaların rolü son derece önemli olabilir. Öte yandan, özgürlük, nedensel olarak herkes için yiyecek arayışının başarısını da etkileyebilir.³⁰⁴ Bireysel özgürlüğün önemini vurgulayan Sen beslenme, barınma temel ihtiyaçların yanı sıra özellikle eğitim alma, siyasal alana katılma gibi özgürlüklerin de insan hakları kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda insan kapasitesinin geliştirilmesinin, bireylerin yaşamlarını iyileştirici etkide bulunacağı ve hem aile hem de toplumsal refahı arttıracığı kanaatindedir.³⁰⁵

³⁰² Ben Fine, "Amartya Sen: A Partial and Personal Appreciation", Centre for Development Policy&Research Discussion Paper: 1601, 2001, p: 1-2.

³⁰³ Ben Fine, "Economics and Ethics: Amartya Sen As Point of Departure", *New School Economic Review*, Volume: 1 (1), 2004, pp: 100-101.

³⁰⁴ Amartya Sen, "Food and Freedom", *World Development*, Vol: 17, No: 6, Printed in: Great Britain, 1989, p: 769.

³⁰⁵ S. Yıldırım, A. Özdemir, a.g.m. (2013), s: 57.

Temel özgürlüklerin yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasıdaki öneminin yanı sıra diğer etmenlerin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Siyasal alana katılımın teşvik edilip geliştirilmesi ile sosyal imkânların artırılmasını bu grupta değerlendirmek mümkündür. Bu noktada esas önemli olan, demokratik özgürlüklerin artırılması ve kalıcı hale getirilmesidir. Ancak bu şekilde sürdürülebilir bir kalkınmadan bahsetmek mümkündür. Çünkü temel özgürlüklerin bir arada iken etki ettiği birbirinden farklı unsurlar olmasının yanı sıra tek başlarına değerlendirildiklerinde de hayati bir değer oldukları gerçeği ile karşılaşmaktayız. Bu özgürlükler başka özgürlükleri de etkileyerek onların da ön plana çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin, “otoriter rejimlerde genellikle bastırılmış olan açık kamu tartışmaları daha iyi bir yaşama yönelmede büyük önem taşıdıkları gibi, çevrenin korunmasının ve ona bağlı sonuçların kavranmasında da rol oynarlar.” Sen, bireylerin sahip olduğu özgürlüklere bağlı olarak sosyal haklardan yararlanmasını “bakıma muhtaç hastalar” şeklinde değil de, kendi kişiliklerini ortaya koyarak birer “özne” sıfatıyla değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁰⁶

Sen’in özgürlükler ile sosyal haklar arasında kurduğu bağlantıyı, Aristoteles’in *Ethika Nikomakheia* adlı eserindeki Maitreyee isimli bir kadının eşi Yajnavalkya ile olan diyalogunda bulmak mümkündür. Bu diyalog çalışma ve servet kazanma üzerineydi. Ayrıca, servetin istediklerini yapmaya ne kadar yardımcı olacağı düşüncesi zihinlerinde yer edinmekteydi. Bu doğrultuda Maitreyee eşine dünyadaki tüm servetler kendisinin olduğunda, ölümsüz olup olamayacağını merak ederek sormaktadır. Eşinin cevabı karşısında hayal kırıklığına uğrayan Maitreyee, servetin ölümsüzlük getirmeyeceği gerçeği ile yüzleşmektedir. Aslında Maitreyee’nin ölümsüzlük ile kastettiği özgürlük ve yoksunluğa düşmeden iyi bir yaşama sahip olabilme arzusudur. Bu örnekte olduğu gibi servet ile ifade edilmek istenen aslında, servet sayesinde yapabildiğimiz şeyler ve dolaylı olarak kazandığımız temel özgürlüklerdir. Bu noktada servetin önemi yaşam kalitesinin belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla özgürlük ve sosyal hak ilişkisini, kalkınma sayesinde özgürlüklerimizi genişletmek ve yaşam standardımızı yükseltmek olarak değerlendirmek mümkündür. Sen’in bu konudaki düşüncesi; özgürlükleri genişletmenin

³⁰⁶ Amartya Sen, “Demokrasi, Sürdürülebilir Gelişmenin Talebi Olmalıdır”, *New Perspectives Quarterly*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002, s: 50-51.

bireyler için öneminin salt yaşamlarını zenginleştirmekle kalmayıp aynı zamanda iradelerini kullanarak daha sosyal bireyler olmalarını sağlayacağı üzerinedir. Ayrıca Sen, kişisel hak ve özgürlükleri olmayan bireylerin ekonomik güvenceleri olsa bile yaşamlarına dair önemli ve kritik konularda alınan karara katılım fırsatından yoksun kalacaklarını ifade etmektedir.³⁰⁷ Özetle Sen, sosyal hakları araçsal özgürlük olarak ifade ettiği toplumsal fırsatlar başlığı altında değerlendirmektedir. Sen'in toplumsal fırsatlar olarak adlandırdığı hizmetler, toplumda eğitim, sağlık, gibi alanlarda yapılan düzenlemeleri kapsamaktadır.³⁰⁸

1.4.1. Sen'in Çalışma Hakkına Bakışı

Çalışma hakkı, bireylerin emeklerini ortaya koyarak yaşamsal ihtiyaçlarını giderebilmelerine yardımcı olmaktadır. Doğal olarak, yaşama hakkı ile bağlantılı bir temel hak statüsünde yer almaktadır.³⁰⁹ Çalışma hakkı, toplumdaki ilişkilerin boyutu sonucunda tek taraflı sözleşme niteliği taşımaktadır. Tek taraflı değerlendirilmesinin sebebi, çalışma fiilinin bireyin özgür iradesine bırakılan bir durum olarak ifade edilmesidir. Çalışma arzu ve isteğinde olup da hiçbir bireyin çalışma hakkından mahrum bırakılamayacağı gibi kimsenin de herhangi bir işte zorla çalıştırılmasından bahsedilemeyecektir. Bu nedenle çalışma haklarını kişiler istedikleri yönde kullanabilmelidir. Çalışma durumlarına bağlı olarak, bireylerin elde ettikleri ya da elde edemedikleri gelir sonucunda yoksul olma ya da olmama durumu ile karşılaşılacaktır.³¹⁰

Çalışma hakkı, toplumsal alanda devletin desteği ile gerçekleştirilebilecek bir hak olarak değerlendirilmektedir. Keza, işsizliğin önlenmesine yönelik ekonomik açıdan uygun bir ortamı oluşturmak da, devletin sorumluluğu kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak, toplumdaki herkese devlet iş bulamayacağı gibi, devlet yalnızca çalışma hayatına yönelik önlemler alabilir ya da yeni düzenlemeler oluşturabilir. Bireylerin bu doğrultuda yapmaları beklenen, bireysel niteliklerini geliştirmek ve yetenekleri doğrultusunda iş arayışına girmeleri gerektiğidir. Çünkü bireyler yalnızca yetenekleri ve geliştirilebilir nitelikleri

³⁰⁷ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 27-31.

³⁰⁸ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 59.

³⁰⁹ Nergis Mütevellioğlu, Rabia, Bato Çizel, "İşsizlik ve Sosyal Haklar: Bir Alan Araştırmasının Bulguları", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 280.

³¹⁰ Umut Omay, "Sosyal Haklar Kapitalizmin Tek Taraflı Anlaşması Mı?", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 129-130.

sayesinde işlerinde yüksek performans gösterebilirler.³¹¹ “Çalışma eğilimi, yetersiz performansın kazancı olumsuz etkileyeceği ihtimaline dayanmaktadır. Bunun altında ise, işçilerin üretim araçlarından bunları sahipleri tarafından kopartılmasının zorla koruma altına alındığı kabulü yatmaktadır.” Bireylerin işlerinde kendilerini istenildiği gibi ifade edememeleri, onların kazancını da etkileyeceği düşüncesinden yola çıkarak kurumlar performans değerlendirme sistemlerinde yetenekleri ve nitelikleri değerlendirme ölçütü olarak kullanmaktadır. Bu nedenle, çalışma hayatında yer alan bireylerin bu konuya gereken özeni göstermeleri beklenmektedir.³¹²

İstihdamda eşit koruma şartlarının oluşturulması ve ayrımcılığın önlenmesine yönelik bir hak olan çalışma hakkına iç hukukta yer verilmesi, bu hakkın kapsamının ve etkisinin artırılmasına yönelik bir tutumdur. Çünkü çalışma hayatındaki koruyucu yasalar, bireylerin kendilerini çalıştıkları işte güvende hissetmelerini sağlayacaktır. Aynı işi yapan farklı nitelikteki kişilerin korunmasına yönelik koruyucu ve önleyici faaliyetlerin uygulanması bireyler arasındaki eşitsizliği de önleyici niteliktedir. Kadın ve erkek çalışanların iş hayatındaki konularının eşitlenmesi sayesinde eşitsizlik ortadan kaldırılacaktır.³¹³ Çalışma hakkını toplumsal cinsiyet temelinde değerlendirmek istediğimizde ayrımcılık olgusuyla karşı karşıya kalmaktayız. Toplumda, özellikle kadınların yapabileceği iş grupları yaratılmaktadır. Devletin istihdam politikalarında kadın ve erkek temelinde iş ayrımının yapılması hem iş sahibi olma hem de ücret elde etme konusunda kadın erkek arasındaki eşitsizliğin temelini oluşturmaktadır. Fırsatlardan her iki tarafın da eşit şekilde yararlanamaması toplumsal sorunlara da neden olmaktadır. Bu eşitsizlik, aynı zamanda bireylerin sahip olduğu toplumsal roller gereği de artmaktadır.³¹⁴ Kadınların istihdam edilmesi ve gelir elde edebilecekleri bir çalışma alanının yaratılması,

³¹¹ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 225.

³¹² Erik Olin Wright, (Çeviren: İsmail, Çekem), “Temel Gelir, Paydaş Geliri Transferleri ve Sınıf Analizi”, (Derleyenler: Ayşe Buğra, Çağlar Keyder), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2007, s: 52.

³¹³ İzzet Mert Ertan, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), “Sosyal Hakların Özü: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Standartlarında Öz/Çekirdek Yükümlülükler”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 97.

³¹⁴ İzdeş, a.g.m. (2016), s: 175.

kendilerini savunmasız hissetmemelerini sağlayacaktır. Ayrıca, işgücü piyasasında yer alan kadınların aile içindeki konumları da farklılaşacaktır.³¹⁵

Koray, çalışma hakkının bir özgürlük ya da bir zorunluluk şeklinde değerlendirilmesinden ziyade sosyal hakların gelişmesiyle hayata geçen bir hak olduğunu ifade etmektedir. Çalışma özgürlüğünün çalışma hakkı sayesinde değer kazandığını belirtmektedir. Çünkü bir kişinin çalışma özgürlüğünü kullanabilmesi çalışma hakkının hayata geçirilebilmesiyle anlam bulacaktır.³¹⁶ Modern toplumlarda çalışma kavramı, yaşamak için gerekli olduğu düşünülen bir kavramdır. Böylelikle, çalışmak toplumsal düzenin bir parçası haline gelmiştir. Çalışmak, bireysel ve toplumsal alanda birlik olgusunu ortaya çıkaran bir kavramdır. Bu yönüyle temel ve kurucu değer niteliği taşıyor olması, çalışma hakkının olumlu bir değer olduğunu göstermektedir. Çünkü çalışmak toplumsal hayatta en yaygın ve güçlü bir değer olarak görülmektedir. Çalışma hakkına sahip olan bireylerin toplumsal alanda kendilerini daha iyi ifade ettikleri kuşku götürmez bir gerçektir.³¹⁷

Bireyler ancak, uygun çalışma ortamının varlığında bu haklarından faydalanabilirler. Vatandaşlarına istihdam imkânı sunma görevi ise, hukuken devlete verilmiştir. Belirtelim ki, bireylerin yalnızca bir iş sahibi olması değil, aynı zamanda uygun çalışma koşullarının oluşturulması da çalışma hakkının tamamlayıcı ögesidir. Çalışma hakkını çalışma öncesi, çalışma yaşamı ve çalışma sonrası şeklinde üç bölüme ayıran Meryem Koray, bu dönemlere göre, çalışma hayatına girecek bireylerin çalışmaya başlamadan önce, yapacağı iş ile ilgili eğitim alması gerektiğinden bahsetmektedir. İlk dönemde, istihdam olanaklarının ve eğitim aracılığıyla işgücüne katılımın niteliğinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bireyin, çalışma öncesinde yapacağı iş ile ilgili bilgi sahibi olması, yapacağı işteki başarısını etkileyecek bir unsurdur. İkinci evre olan, çalışma süresi boyunca yaptığı iş ile ilgili iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini alması ve işyeri tarafından koruyucu ekipmanların

³¹⁵ Sen, ibid. (1989), p: 23.

³¹⁶ Meryem Koray, Sosyal Politika, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2005, s: 195.

³¹⁷ Ahmet İnsel, (Çeviren: İsmail Çekem), "İktisat Aklına Sokulan Çomak: Vatandaşlık Geliri", (Derleyenler: Ayşe, Buğra, Çağlar, Keyder), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2007, s: 37-39.

temin edilmesi gerekmektedir. Bu koşulların sağlanması halinde işverenler ile istihdam edilmek isteyenlerin istihdam büroları vasıtasıyla biraraya gelebileceklerini belirtmiştir. Öte yandan, bireylerin istihdamda yer almalarının yanı sıra çalışma hayatındaki koruyucu politikaların da uygulanabilir ve denetlenebilir olması gerekmektedir. Çalışma yaşamı süresinde bireylerden yalnızca belirtilen işi yapması beklenmemektedir. Bireylerden aynı zamanda, kendilerine zarar vereceğini düşündükleri ve risk değerlendirme çalışmaları sırasında belirtilen kurallara uymaları beklenmektedir. Çalışma sonrasında ise, bireylerin iş güvencesi kapsamında sosyal güvenlik uygulamalarına dahil edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, ücret standardını korumak ve ücret politikasının da işe uygun ücretin verilebileceği şekilde uygulanması gerekmektedir. Yüksek risk taşıyan işlerde bireylerin o işte çalışma isteklerini destekleyecek şekilde ücret politikalarının oluşturulması gerekmektedir. Nitekim yasalarla da güvence altına alınan durumlar söz konusudur.³¹⁸

Öte yandan, hali hazırda bekleyen yedek işgücü ordusu, çalışma hayatındakilere, çalışma hakkının ihlal edilmesine yol açtığı düşünüldüğü için işlerini kaybetme korkusu yaşatmaktadır. İşgücü piyasasındaki talebin arzdan fazla olması nedeniyle yaşanan bu durum, iş hayatındakileri korkutmaktadır. Oysa diğer sosyal haklardan faydalanmayı temel alan çalışma hakkına garanti gözüyle bakmaktan ziyade, onu bir fırsat olarak değerlendirmek gerekmektedir.³¹⁹ Çalışma hakkı, aynı zamanda çalışma barışı olarak da ifade edilen “iş huzuru” ile bireylerin çalıştıkları ortamdaki tüm olumsuzlukların giderilip huzurlu ve mutlu bir ortamda çalışmasına da imkân tanımaktadır.³²⁰ Sürdürülebilir bir istihdam alanının oluşturulması ve desteklenmesi, bireylerin çalışma hayatında yer alması ve işgücü piyasasına kolay ulaşabilmesi konularının da toplumda bireyler arasında denge sağlanabilmesi açısından önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir.³²¹ Bu görüşe farklı bir

³¹⁸ Koray, a.g.e. (2005), s: 196-197. Denizcan Kutlu, “Neo-Liberal Dönüşüm ve Çalışma Hakkı İlişkisi: Çalışma Hakkı Mücadelesi Üzerine Notlar”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-IV Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 117, İstanbul, 2012, s: 181. Ayrıca bakınız: Ömer Sağlam, *Sosyal Devlet ve İnsan Hakları*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. İoanna Kuçuradi, İstanbul, 2011, s: 20-22.

³¹⁹ Omay, a.g.e. (2011), s: 72.

³²⁰ Ali Ekin, *Adil ve Makul Koşullarda Çalışma Hakkı Kapsamında İşçi Onurunun Korunması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haluk Hadi Sümer, Konya, 2013, s: 13.

³²¹ Veronique Marleau, (Editör: Marco Biagi), (Çevirenler: Zülfü Dicleli, Ahmet Kardam), “İş Yaratma Stratejisi, İstihdam Politikası ve İş Hukukunun Rolü: ABD ve AB İstihdam Stratejilerinin Karşılaştırmalı

açından bakan Koray, “çalışma hakkı yerine bugün, ömür boyu eğitim ile gelir güvencesini biraraya getirecek yeni bir bileşime ve bu bileşim üzerinde oluşacak yeni bir uzlaşmaya ihtiyaç bulunduğunu” ifade etmektedir.³²²

Çalışma hakkından faydalanan bireylerin hepsi için, çalışma koşullarının aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Yasalarda belirtilen sürenin çok üzerinde çalışma, iş güvenliği önlemlerinin alınmadığı güvencesiz işlerde çalışma gibi bireylerin ekonomik açıdan yoksun olmalarına yol açan kötü çalışma koşulları nedeniyle evrensel barış tehlikeye girmektedir. Ancak, Birleşmiş Milletlerin, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün çalışma standartlarını uygulayan sistemlerde bu durum bertaraf edilmeye çalışılmaktadır. Çünkü BM ve ILO sözleşmelerinde çalışma hayatında karşılaşılabilecek bütün olumsuzluklara karşı önlemler doğabilecek tehlikeler bazında tek tek ele alınmıştır.³²³

Çalışma hakkı, Birleşmiş Milletler’in “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi”nde güvence altına alınması gereken haklardan ilki olarak değerlendirilmekte olup sözleşmenin 6. maddesinde³²⁴ çalışma hakkı diğer hakların temelini oluşturmakta ve bu hakkın kullanılması bireylerin özgür iradelerine bırakılmakta olup, çalışma hayatına ilişkin her türlü önlemin de sözleşmenin tarafı olan devletler tarafından güvence altına alınması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca, bu hak ile birlikte meslek edindirme faaliyetlerinin de devletlerin sorumluluğu kapsamında değerlendirildiğini görmekteyiz.³²⁵ Birinci maddede çalışma hakkının, devletler nezdinde bireylere tanınmış ve yine devletler tarafından koruma altına alınmış haklar kapsamında olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda,

Analizinden Çıkan Dersler”, *İş Yaratma ve İş Hukuku*, Mess Yayınları, No: 405, Baskı ve Cilt: Acar Matbaacılık, İstanbul, 2003, s: 65.

³²² Koray, a.g.e. (2005), s: 46.

³²³ Yusuf Alper, Pir Ali, Kaya, *Uluslararası Çalışma Örgütü ve Uluslararası Çalışma Standartları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 1995, s: 32.

³²⁴ Birleşmiş Milletler, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 6: “1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler herkesin çalışma hakkını tanır ve bu hakkı korumak için gerekli tedbirleri alır. Çalışma hakkı, herkesin kendi seçtiği ve girdiği bir işte çalışarak geçimini sağlama imkanına ulaşma hakkını da içerir. 2. Sözleşmeye Taraf Devletlerin çalışma hakkını tam olarak gerçekleştirmek üzere alacağı tedbirler arasında, teknik ve mesleki rehberlik hizmetleri ile öğretim programları yapmak, bireyin temel siyasal ve ekonomik özgürlüklerini koruyan şartlar içinde ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme ile tam ve üretken istihdamı sağlamak için gerekli politikaları ve yöntemleri uygulamak da yer alır.”

³²⁵ Omay, a.g.e. (2011), s: 13-14.

çalışma hakkı sayesinde bireyler, kendi niteliklerine uygun bir işte çalışma fırsatı yakalamış olmaktadır. İkinci maddede ise, devletin çalışma hakkına ilişkin alması gereken önlemler ve uygulaması gereken faaliyetler belirtilmektedir. Bu maddede, çalışma hakkı eğitim hizmetleri ile de ilişkilendirilmektedir. Bu doğrultuda çalışma hakkı, eğitim hakkının da bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü çalışma hayatına katılması beklenen bireylerin aynı zamanda belli bir eğitim seviyesinde olması da beklenmektedir. Eğitimini tamamladıktan sonra çalışma hayatına yeni katılacak bireylerin her ne kadar bilgi birikimi olması isteniliyor olsa da, ilk işe başlamadan önce yapacağı iş ile ilgili oryantasyon eğitiminin de alınması gerekliliği vurgulanmaktadır. Çünkü bireylerin teknik ve teorik bilgileri uygulama için yeterli gelmeyebilir. Bu doğrultuda, iş ile ilgili pratikleri öğrenmesi de gerekmektedir.

İlave olarak, sözleşmenin 7. maddesinde³²⁶ çalışma hakkının devamı niteliğinde belirtebileceğimiz “Adil ve Uygun İşte Çalışma Şartları” da ifade edilmiştir. Burada vurgulanmak istenen, çalışan kişilerin emeklerinin karşılığı olan ücretin verilmesi, çalışma koşullarında kadın-erkek arasında herhangi bir ayrımın yapılmaması, çalışma şartlarının güvenli ve sağlıklı bir yaşama uygun olması, çalışma ve dinlenme saatlerinin sınırlandırılması, kısacası insan onuruna yakışır çalışma koşullarının oluşturulmasıdır. Bu maddeye göre bireylerin sosyo-ekonomik yetersizlikleri onların, aynı zamanda güvencesiz işlerde çalışmalarını meşru kılmamaktadır. Maddi bir güç elde ederken, sağlıklarını tehlikeye sokacak durumlardan sakınmaları ve uzun çalışma saatleri boyunca mola vermeleri ve yasal çalışma saati sınırını geçmemeleri gerekmektedir. Tüm bu düzenlemeler, olası bir iş kazası ya da meslek hastalığını önleyici faaliyetler bütünüdür. Ayrıca,

³²⁶ Birleşmiş Milletler, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 7: Bu Sözleşmeye Taraf Devletler herkese adil ve elverişli şartlarda çalışma hakkı tanır. Bu şartlar aşağıdaki hakları güvence altına alır: a) Bütün çalışanlara sağlanan asgari bir gelir ile birlikte en azından: i) Hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın özellikle kadınların erkeklerin çalışma şartlarından daha alt düzeyde olmayan şartlarda çalışmaları güvence altına alınarak, eşit işe eşit ve adil ücret; ii) bu Sözleşmenin hükümlerine uygun olarak, kendisi ve ailesi için nezih bir yaşam; b) Güvenli ve sağlıklı çalışma şartları; e) Herkesin işinde daha yüksek mevkilere atanma sırasında, kıdem ve ehliyetten başka bir ölçüye tabi olmaksızın, eşit imkanlar; d) Dinlenme, çalışma arası, çalışma saatlerinin makul ölçüde sınırlandırılması ile ücretli yıllık izin ve resmi tatillerde ücret verilmesi.

çalışanların insan olmalarından dolayı değerli oldukları ve korunma kapsamına alınmaları gerektiği vurgulanmaktadır.³²⁷

Çalışma hakkı, Avrupa Sosyal Şartı'nın 1. maddesinde³²⁸ de yer almaktadır. Bu maddeye göre, 1. maddede, sadece bir işte çalışıyor olmak için değil; aynı zamanda etkili bir şekilde çalışmanın da önemi belirtilmektedir. Aynı zamanda, iş hayatındaki istikrardan bahsetmekte ve düzenli bir gelir düzeyine ulaşmanın önemini vurgulamaktadır. Ayrıca sözleşmenin 2. ve 3. maddelerinde “Adil çalışma koşullarına sahip olma hakkı” ile “Güvenli ve sağlıklı çalışma koşullarına sahip olma hakkı” da çalışma hakkı kapsamında değerlendirilmektedir. Bireylerin hayatlarını düzene koymaları, aynı zamanda düzenli ve istikrarlı bir iş sayesinde gerçekleşeceği inancı taşımaktadır. 3. maddede, devletin çalışma hakkını destekleyici faaliyetlerine değinilmektedir. Kendi işini kurabilecek girişimcilik düşüncesi taşıyan bireylere yönelik kursların düzenlenmesi ve başlangıç için kredi ya da hibe gibi devlet desteklerini kapsamaktadır. Ayrıca, girişimin sürdürülebilir olması için devlet, uzun vadeli geri ödeme imkanı da tanımaktadır. 4. madde ise, bireylere nitelik kazandırmayı hedefleyen eğitici faaliyetlerin ve meslek edindirmeye yönelik kursların düzenlenmesi ve bireylerin gelişimlerini teşvik eden hizmetlerin sunulması gerektiğini ifade etmektedir.

Çalışma özgürlüğü, ekonomik anlamda bir taraftan devlete engel olmama misyonu yüklerken, diğer taraftan da sosyal anlamda devlete pozitif bir misyon yükleyip herkes tarafından talep edilebilir düzeyde bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır.³²⁹ Ayrıca, çalışma özgürlüğünü uygulamadaki önemiyle incelediğimizde, “değer belirleme sorununu” daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.³³⁰ Özellikle bireylerin, istedikleri işi yapabilmeleri çalışma özgürlüğü sayesinde gerçekleşmektedir. Öte yandan, bireyin arzulamadığı bir işte

³²⁷ Omay, a.g.e. (2011), s: 16.

³²⁸ 1. Madde: “Taraflar çalışma hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: 1-Tam istihdamı gerçekleştirmek amacıyla olabildiğince yüksek ve istikrarlı bir istihdam düzeyine ulaşmayı ve bu düzeyi korumayı başta gelen amaç ve sorumluluklarından biri saymayı; 2-Çalışanların özgürce edindikleri bir işle yaşamlarını sağlama haklarını etkili bir biçimde korumayı; 3-Tüm çalışanlar için ücretsiz iş bulma hizmetlerini kurmayı ya da sürdürmeyi; 4-Uygun mesleğe yönelme, eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerini sağlamayı ya da teşvik etmeyi; taahhüt ederler.” Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015).

³²⁹ Çetin, a.g.e. (2008), s: 136.

³³⁰ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 47.

ve işyerinde çalışıyor olması “demir kafeste” yaşaması olarak değerlendirilmektedir. Çünkü çalışma özgürlüğü elinden alınmış gibi hisseden birey, adeta başkalarının tasarladığı bir hayatı yaşamaya çalışmaktadır.³³¹

Çalışma kavramı birkaç yönüyle değerlendirilmektedir. Bir taraftan, devletçe saygı duyulan negatif özgürlük ve bireylere yüklenen görevleri ifade ederken; diğer taraftan her bireyin bu haktan yararlanmasını sağlayacak bir kavram olarak belirtilmektedir.³³² Çalışma, bireylerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan ücreti elde edebilme çabasıdır. Kişiye sağlamış olduğu ekonomik etkinin yanı sıra nitelikleri doğrultusunda başarı elde etme, bireysel karar alabilme becerisi olarak da ifade edilmektedir. Bu sayede, toplum için bireyin kendisinin de çaba gösterdiği ve fayda sağlayabildiği bir alandır.³³³ Çalışma hakkını kullanmak yalnızca bireye bağlı bir durum değildir. Birey, bu haktan sadece iş imkanı olduğunda faydalabilmektedir. Bu yönüyle çalışma hakkı, diğer hak ve özgürlüklerden farklılaşmaktadır. Ayrıca, çalışma hakkının kapsamı yalnızca iş bulma yönüyle sınırlı olmadığı gibi aynı zamanda dinlenme, iş sağlığı ve güvenliği, eşit ücret, sosyal güvenlik gibi hakları da içermektedir. Bütün bu haklar ve belirtilmeyen diğer haklar hem anayasada hem de çalışma yasasında ve yönetmeliklerde detaylı bir şekilde ifade edilmektedir.³³⁴

Çalışma hakkı, aynı zamanda bireylerin istihdama katılım hakkıdır. İstihdama katılan bireylerin cinsiyet nedeniyle ayrımcılığa maruz kalması ile ilgili önlemlerin alındığı ve bununla ilgili hukuki düzenlemelerin yapıldığını görmekteyiz. Ancak, istihdamdaki ayrımcılığın aynı zamanda yaşlı işçilere yönelik de olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, yaşlı işçiler için güvensizliğe neden olabilecek gerçek bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Beraberinde, bireylerin emeklilik yaşamında yaşam kalitelerindeki düşüşü de getirmektedir. Yaşlılıkta iş hayatında meydana gelen değişiklikler, sosyal güvenlik ve tıbbi

³³¹ Sennett, (Çeviren: Aylin Onacak), a.g.e. (2009), s: 29.

³³² Kutlu, a.g.m. (2012), s: 181.

³³³ Özge İzdeş, “Çalışma Hakkı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: İstihdam Yaratma Programları”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016, s: 172.

³³⁴ İbrahim Özen Kaboglu, “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 45-46.

bakım gibi sosyal maliyetlerin de artmasına neden olmaktadır.³³⁵ İstihdam edilmek, aynı zamanda iktisadi girişimleri teşvik eder ve hem toplumsal hem de aile arasındaki ilişkileri güçlendirir. Bireyler bu sayede daha kolay sosyalleşme süreci içinde yer alır.³³⁶

Sen, insanların sahip olabileceği tek maddi varlığın kişinin çalışma yeteneği olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bir kişinin yiyecek satın alabilmesi için belli bir gelir elde etmesi gerekeceğini ve bu durum dolaylı olarak istihdam edilmesini şart koşacağını belirtmektedir. Düzenli bir ekonomiye ihtiyaç duyulmasının nedenini, bireylere düzenli bir gelir sağlanması ve yaşamlarını devam ettirme imkanının sunulması gerektiği düşüncesine bağlamaktadır.³³⁷ Sen, çalışma hakkı ile bütün bu değerlendirmeler ışığında, çalışma hakkının yalnızca iyi bir gelir elde etmekle ilişkili olmadığını düşünmektedir. İş bulma konusunda, özellikle kişilerin yaşadıkları bölgenin demografik özelliklerinden kaynaklı istihdam yaratmaya uygun olup olmamasını da önemli görmektedir. Bireylerin daha fazla para kazanabilmeleri onların daha mutlu ve refah bir yaşam sürmelerine yardımcı olacaktır. Öte yandan, kişilerin iyi bir gelir elde etmelerini sağlayan tek aracın kişisel gelirlerinin ya da mülklerinin olmadığını ifade etmektedir. Kamusal hizmetlerin de sosyal çevrenin de bu konuda etkileri olduğunu savunmaktadır.³³⁸

Koray, Sen'in özellikle ekonomik krizlerin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde istihdam sorununun arttığını belirttiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, ücretli olarak çalışan kişilerin temel ve siyasal haklarının kısıtlandığı bir ortam yaratılmaktadır.³³⁹ Bireylerin çalışma yaşamından uzak kalmaları ve işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmaları onların aynı zamanda, yoksulluk ile başa çıkmayı öğrenmelerini zorlamaktadır. Ama bireylerin en çok korktuğu durum, yoksulluktan öte yapmış oldukları gelecek planlarının

³³⁵ ILO Worker's Education and Environment Project INT93/M12/NOR, *Booklet 5-Equality of Opportunity and Treatment*, Trade Unions and Environmentally Sustainable Development, p: 13. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_122102.pdf (Erişim Tarihi: 05.02.2017)

³³⁶ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 245.

³³⁷ Amartya Sen, *Hunger and Entitlements*, World Institute For Development Economics Research of the United Nations University, Printed by Auranen, Finland, 1987, p: 9.

³³⁸ Amartya Sen, "Demography and Welfare Economics", *Empirica*, Kluwer Academic Publishers, Vol: 22, Printed in the Netherlands, 1995, p: 9.

³³⁹ Meryem Koray, "Gerçekliklerin 'Stilize' Edildiği Bir Dünyada 'Ötekileşen' Yoksulluk", *Toplum Bilim Dergisi*, Sayı: 89, 2001, s: 14.

gerçekleşmesine dair umutlarının boşa çıkmasıdır. Bu nedenle, işi olmayan kişilerin en büyük beklentisi, kendilerine maddi destek yapılmasından ziyade, gelecek hayallerine ilişkin umutlarının yeşertilmesi üzerine söylenen sözler ve çizilen yol haritalarıdır.³⁴⁰ Sen istihdam alanında, kamu işyerlerinin ayrımcılıkla mücadele yasalarının özel sektörde de uygulanmasının işyeri dışında gruplararası bağlantıların geliştirilmesine yol açabileceğini ifade etmektedir. Bu durum eğitim politikası bağlamında, gençleri yalnızca birlikte çalışmaya teşvik etmekle kalmaz aynı zamanda spor yapmayı, topluluk faaliyetlerine katılmayı, müzik yapmayı ve gruplar arasında birlikte çalışmayı teşvik ederek yararlı etkilere sahip olabilir.³⁴¹

Sen, bireylerin çalışma özgürlüğünü reddetmeleri halinde kölelik ve tutsaklığa mahkûm olacaklarını bilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü insanların çalışma yaşamına girmeleri ile birlikte bir özerklik kazandıklarını ifade etmektedir. Aksi halde, zorla çalıştırmaya ya da zorlu koşullarda çalışmaya maruz kaldıklarını belirtmektedir. Ayrıca, işgücü piyasasına girme özgürlüğünün ekonomik büyümeye ve kalkınmaya da katkı sağlayacağı inancındadır. Özellikle, gelişmekte olan ülke vatandaşlarının işgücü piyasasına adım atması karşısında engelleyici durumlarla karşılaşmalarının, bu kişileri yoksunluğa sürüklediğini gözlemlemiştir. Bu doğrultuda, ekonomik yaşama katılma özgürlüğüne sahip olmanın toplumsal hayatta önemli ve aktif bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Düzenli bir ekonomik kalkınma ve ilerlemenin gerçekleştiği toplumlarda işgücü piyasasına girmek, kişileri yoksulluktan alıkoyan hükümet desteği ve kamusal alanda yapılacak sosyal politikalara da bağlıdır. İktisadi özgürlüğe sahip olmanın önemini, kendi yaşantısından bir olay ile de örneklendirmektedir. Çocukluk yıllarında, evlerinin bahçesinde oynarken karşılaştığı bu kötü olayın kendisini derinden etkilediğini ifade etmektedir. Sen, bahçede oynarken aniden kapının açıldığını ve kanlar içinde bir adamın içeriye girdiğini fark etmiştir. *Kader Mia* isimli bu adamın, karısının yoğun ısrarlarına rağmen eve yiyecek götürebilmek adına Hindular ve Müslümanlar arasındaki cemaat ayaklanmalarına rağmen, çalışmak istemesi, ayaklanmanın yaşandığı bölgede sırtından bıçaklanması ile sonuçlanmıştı. Sonuç olarak, *Kader Mia*'nın çalışma özgürlüğüne

³⁴⁰ Hoffer, (Çeviren: Erkıl Günur), (2010), s: 24-25.

³⁴¹ Sen, ibid. (2011), p: 58.

bağlı olarak ekonomik özgürlüğünün olmaması kendisinin ölümü ile sonuçlanmıştı. Sen'in yaşadığı bu gerçek olaydan yaptığı çıkarım, iktisadi özgürlüklerden yoksun olan kişilerin başka özgürlüklerinin de ihlal edilmesine yol açması, “kişiyi çaresiz bir av haline” getirmektedir. Bu yaşanan olayda olduğu gibi, iktisadi özgürlüklerin olmama durumunun sosyal özgürlükleri de ortadan kaldırması sonucuna ulaşılmaktadır. Kısaca, kişilerin sosyal ya da siyasal özgürlüklerden yoksun olmaları iktisadi özgürlüklerden yoksunluklarını da besleyebileceği bir yoksunluk durumunu ortaya çıkarmaktadır.³⁴² Sen, çalışma özgürlüğüne atfedilen önemin, aynı zamanda günlük yaşamdaki uygulama alanı ile örtüşmesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü çalışma özgürlüğünün beraberinde getirdiği “değer belirleme sorununu” anlamak için pratikteki uygulamaların varlığı önemli hale gelmektedir.³⁴³ Örneğin, çalışma yasalarında belirtilen çocukların çalıştırılmamasına ilişkin yasakların, az gelişmekte olan ülkelerde çok da uygulanmadığını görmekteyiz. Sen, çocukların çalıştırılmasını dehşet verici bir sorun olarak adletmektedir. Bu sorunun genellikle, yapacak başka birşeyi kalmayan yoksul ailelerin çaresizliğinden kaynaklandığını da üzülenek belirtmektedir.³⁴⁴

Çalışma hakkı kapsamında iş bulma hizmetlerinden yararlanma hakkını da değerlendirmek mümkündür. Çünkü çalışma hakkında belirttiğimiz, devletin ülkede yaşayan bireylerine yönelik iş bulma faaliyetlerinden yararlanması için gerekli önlemleri alması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bireylere iş bulmaları konusunda fırsat sunulması, aynı zamanda iş bulmalarını destekleyici mesleki ve teknik eğitim faaliyetler düzenlemesi devletin görev ve sorumlulukları arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, bireylerin niteliklerine uygun diledikleri işte çalışma hakkı da çalışma özgürlüğünün yanında iş arama özgürlüklerinin de olduğunu göstermektedir. İş arama özgürlüğü, serbest piyasalarda ele alınan bir konudur. Ayrıca, bu özgürlüğün geçmişten günümüze tartışılan bir konu haline gelmesi, aynı zamanda önemli bir hak olduğunun da göstergesidir. Özellikle, köle egemen bir görüşün yoğun olduğu Afrika gibi ülkelerde çalışma özgürlüğünün yanı sıra, temel hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirilen iş arama özgürlüğü, kabul edilmeyen konular

³⁴² Amartya Sen, (Çeviren: Ahmet Kardam), *Kimlik ve Şiddet*, Optimist Yayınları, İstanbul, 2010, s: 193. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 22-23.

³⁴³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 47.

³⁴⁴ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 49.

arasında yer almaktadır. Öte yandan, özgürlüğün piyasaların dahil edilmediği bir yapıda reddedildiğini de söylemek mümkündür. Şöyle ki, piyasaların mevcudiyeti devam ediyor dahi olsa, bireylerin iş bulma hizmetlerinden yararlanmalarını zorlaştıran uygulamaların olması nedeniyle çalışma özgürlüklerinin kısıtlandığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, iş arama ve bulma hakkının her ne kadar bireylere tanınan haklar olduğu söyleniyor olsa da, bireylerin arzu ettiği işlerde çalışmaları aynı zamanda piyasadaki ekonomik faktörlerin değişkenliğine de bağlı olmaktadır. Bireylerin iş bulmaları piyasa koşullarına da bağlı bir durum olduğu için talebin yüksek olduğu işlerde çalışmaları kendilerine büyük faydalar sağlamayabilecektir. Çünkü bir işteki talep yoğunluğu o işteki çalışma koşullarını ve sosyal hakları etkilemektedir. İşe olan talep fazlalığı, bireylerin zaman zaman düşük ücretlere razı olduğu çalışma koşullarını da yaratacaktır. Bunun yanında, cinsiyete dayalı eşitsizliğin yaşandığı toplumlarda, kadınların iş yaşamına girmelerinin ve iş arama çabalarının engellendiğini belirtmek gerekir. Toplumdaki rolü gereği kadınların bir işte yüksek performans ile çalışmasının beklenmesi bazı kurumlar için hayal kırıklığı yaratmaktadır. Çünkü kadınlar, iş hayatında birer anne adayları olarak görülmekte ve bu durum kurumların cinsiyetler arası ayrımcılık yapmasına neden olmaktadır. Daimi ve yüksek ücretli işlere genellikle erkek çalışanların yerleştirilmesi, kadının anne adaylığı olma statüsünden de kaynaklanmaktadır. Öte yandan, anne olan kadın çalışanların yasal izinlerini kullanmaları, birçok işyeri tarafından tam anlamıyla yerine getirilememektedir. Bu doğrultuda, kadın çalışanların bu hak ve menfaatlerini kullanmaları zorlaşmaktadır. Geleneksel bir tutum izlenerek aile ile ilgili işler dışında başka bir işte çalışmasının uygun görülmediği toplumlarda kadının özgürlüğünün kısıtlanması, hak ihlali olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşım nedeniyle, kadının ekonomik güç elde etmesi zorlaşmakta ve bu sorun beraberinde başka problemlere de yol açmaktadır. Oysa kadının ekonomik özgürlüğü desteklendikçe aile bireylerinin gelir dağılımından alacağı pay da artacaktır. Ekonomik hayata katılım ile piyasa özgürlüğünün önemi vurgulanırken, bu özgürlüklerin piyasa dışındaki faktörlerden de etkilendiğini göz ardı etmemeliyiz. Burada, piyasadaki ve piyasa dışındaki kurumlar arasındaki tamamlayıcılık unsurunun devreye girdiğini söylemek mümkündür.³⁴⁵

³⁴⁵ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 161-165.

Sen, özellikle yoksulluğun ve kıtlığın önlenmesinde gereken yardımın yapılmasının en iyi yolunun uygun istihdam koşullarının yaratılması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca, devlet tarafından organize edilen istihdam planlarına ek olarak ticari faaliyetlerin devlet kontrolünde yapılacak şekilde özendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü Sen'e göre kişiler devlete duydukları güven sayesinde ticarete adım atabileceklerdir. Bu şekilde, usulsüz girişimlerin engelleneceğini ve iş etiği ile ilgili yapılan düzenlemeler sayesinde kıtlıkların önüne geçileceğini ya da en azından hafifletilebileceğini ifade etmektedir. Kıtlık sorunu, devlet eliyle oluşturulacak olan iş ahlakına duyulan ihtiyacı da ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, uygun istihdam koşullarının oluşturulabilmesi için devlete olan güvenilirliğin sağlanması ve iş etiğinin oluşturulması gerektiğini önemsemektedir.³⁴⁶ Ayrıca, uygun iş koşullarının oluşturulması ve istihdam edilme ile ilgili faaliyetlerin düzenlenmesinin ekonomik anlamda da katkısının olduğunu söylemek mümkündür. Bir kişinin istihdam ediliyor olması, aynı zamanda toplumsal yapının iyileşmesini de doğrudan etkilemektedir. Örneğin, iş arayan kişilerin güvenilir bir işyerinde çalışma arzuları doğrultusunda iş bulmaları, o kişilerin iş performanslarını da etkileyecektir. Özellikle, işyerindeki güvenlik önlemlerinin alınması ve kişiye değer verildiğinin görülmesi ile birlikte toplumda güven ortamı oluşturulabilecektir.³⁴⁷

Sen, iş bulma ile ilgili kamusal teşviklerin etkisinin farklı boyutlarda değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Bu durumu örneklendirmeye çalıştığımızda mesela, işsizlik sorunu yaşayan vatandaşlara yönelik geniş bir perspektifte uygulanan işsizlik sigortası, kişilerin iş arama yönündeki faaliyetlerini azaltıcı bir etkiye sahip olacaktır. Çünkü birey zorunlu ihtiyaçlarını giderebilecek duruma gelecek, yeterli miktarda kaynağa ulaşabilecek ve yoksulluk endişesini eskisi kadar yoğun hissetmeyecektir. İşsizlik ödeneği ile yalnızca, gelir yoksunluğu çekenler diğer bir deyişle iş bulmanın kendisine yalnızca ekonomik katkı sağlayacağını düşünenler için yeterli bir kaynak olacağını belirtmekte fayda vardır. Öte yandan, her bireyin iş arama yönündeki amacı diğerine göre farklılıklar içermektedir. Örneğin, kimi insanlar bir işte çalışmayı sosyal statü göstergesi

³⁴⁶ Amartya Sen, "Does Business Ethics Make Economic Sense?", *Business Ethics Quarterly*, Published by: Cambridge University Press, Vol: 3, No: 1, 1993, p: 49.

³⁴⁷ Sen, *ibid.* (1993), pp 52-53.

olarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda iş aramaktadır. Buradan hareketle, iş arama faaliyeti içerisinde bulunan bireyler için işsizlik sigortasının her zaman iş arama isteğini ortadan kaldıran bir durum olmadığını söylemek mümkündür.³⁴⁸ Son olarak Sen, işsizliğin yalnızca devlet desteği ile bir gelir elde etme olarak görmemektedir. İşsizlik, aynı zamanda bireylerin özgürlüklerini, inisiyatif ve becerilerini zayıflatıcı etkiye de sahiptir. Sen'e göre bireyler işsizlik nedeniyle kendilerini toplumdan soyutlanmış hisseder ve kendilerine olan özgüvenlerini kaybederek fiziksel ve ruhsal sağlıklarını tehlikeye atarlar.³⁴⁹

1.4.2. Sen'in Sendika Hakkına Bakışı

Sendika, işçi ve işverenlerin iş ilişkileri temelindeki sosyo-ekonomik hak ve çıkarlarını ortak paydada koruyup geliştirmek adına hukuki çerçeveye uygun olmak koşuluyla serbestçe kurulan ve işleyen bağımsız özel hukuk tüzel kişisi olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁰ Bilindiği üzere, bir ücret karşılığında çalışan kişilerin çalışma standartlarının ve hayat kalitelerinin yükseltilmesini amaçlayan sendikalar, aynı zamanda tek bir çalışanın elde etmeye çalıştığı hakları güçler birliği ile elde etme imkanı sunmaktadır.³⁵¹ Ayrıca, sendikalar çalışan kesimin ortak hak ve çıkarlarını korumak ve çalışma koşullarını iyileştirmek üzere kurulan örgütlenmeler olarak da ifade edilebilir.³⁵² Bireysel ve kollektif sendika özgürlüklerini kapsayan sendika hakkı, hem pozitif hem de negatif statü boyutu olduğu için ifte temel hak niteliğindedir.³⁵³

zgrlk, hukuk tarafından korunduğunda ve teminat altına alındığında anlam bulduğu gibi, sendikal haklar da zgr bir toplumda hukuk sayesinde gelişebilecektir.³⁵⁴ Sendikal haklar, sosyal hakları koruyup geliştiren ve somut anlamda ilerlemeyi sağlayan

³⁴⁸ Sen, (eviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 185.

³⁴⁹ Sen, (eviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 37.

³⁵⁰ Aysen Tokol, *Sosyal Politika*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları, No: 163, 2. Baskı, Bursa, 2000, s: 24.

³⁵¹ Aziz elik, "Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası", *Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar*, (Derleyen: Fikret SAZAK), Epos Yayınları-37, İnceleme Araştırma Kitapları-19, Ankara, 2006, s: 20.

³⁵² şule Taşkıran, *Türkiye'de Yurttaşlık: Ekonomik ve Sosyal Haklar (1961-2008)*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Eren Deniz Tol Göktürk, Muğla, 2010, s: 22.

³⁵³ Tokol, a.g.e. (2000), s: 32. Ayrıca bakınız: Kaya, a.g.m. (2013), s: 153.

³⁵⁴ Saim Yorgun, "Anayasa Mahkemesinin 6356 Sayılı Yasaya İlişkin Kararının Sendikal zgrlkler Boyutuyla Değerlendirilmesi", *alışma ve Toplum*, Sayı: 50, 2016, s: 1172.

araçlar kategorisinde yer almaktadır.³⁵⁵ Eşitliği temel almış modern toplumlarda sendika hakkının kullanılabilir olması aynı zamanda, sosyal ve ekonomik haklarda görülen eşitsiz uygulamaların da ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır.³⁵⁶ Sendika hakkının, toplu sözleşme ve grev hakkıyla desteklenmesi eksik ve yetersiz devlet politikalarının yarattığı boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca, bireylerin toplu sözleşme ve grev gibi sendikal faaliyetlerde bulunması, bireysel ya da toplu olarak haklarını talep etme ortamı yaratmaktadır.³⁵⁷ Öte yandan, sendika hakkı ile ilgili sözleşmede belirtilen “yasalarda belirtilen sınırlamalardan başka sınırlama getirilemez” ifadesi sendikal hakları kısıtlı hale getirmektedir. Bu nedenle, sendikal hakkın amacının, çalışanların çalışma koşullarının iyileştirilmesinden ziyade mevcut durumlarını korumayı amaçladığını söylemek mümkündür.³⁵⁸

Sendika hakkı, Birleşmiş Milletler’in “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi” nin 8. maddesinde³⁵⁹ yer almaktadır. 8. maddenin ilk fıkrasında, yapılacak olan sınırlamaların yalnızca demokratik toplumlardaki hukuki düzenlemelerin öngördüğü sınırlamalar olabileceğinin altı çizilmiştir. İkinci fıkrada ise, sendika üyeliğinin ulusal ve

³⁵⁵ Mesut Gülmez, “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s: 10.

³⁵⁶ Talas, a.g.e. (1979), s: 37.

³⁵⁷ Talas, a.g.e. (1979), s: 50-52.

³⁵⁸ Omay, a.g.e. (2011), s: 74-75.

³⁵⁹ Madde 8: “1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler şu hakları sağlamayı taahhüt eder: a) Herkese kendi ekonomik ve sosyal menfaatlerini korumak ve geliştirmek için sendikaya katılma hakkı tanınır. Bu hakkın kullanılması ulusal güvenliği veya kamu düzenini veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak için demokratik bir toplumda gerekli olan ve hukuken öngörülen sınırlamalardan başka sınırlara tabi tutulamaz. b) Sendikalara ulusal Federasyonlar ve konfederasyonlar kurma ve konfederasyonlara da uluslararası sendikal örgütler kurma ve bunlara katılma hakkı tanınır; c) Sendikaların serbestçe faaliyette bulunma hakkı, ulusal güvenliği veya kamu düzenini veya başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma amacıyla, demokratik bir toplumda gerekli olan ve hukuken öngörülen sınırlamaların dışında herhangi bir sınırlamaya tabi tutulamaz. d) Kullanılma şartları her bir ülkenin yasalarıyla düzenlenmiş olan bir grev hakkı tanınır. 2. Bu madde, silahlı kuvvetler veya polis mensuplarının veya Devlet idaresinde görevli olanların bu hakları kullanmalarına hukuken öngörülen sınırlamalar koymalarını engellemez. 3. Bu maddenin hiç bir hükmü, Uluslararası Çalışma Teşkilatının Örgütlenme Özgürlüğü ve Teşkilatlanma Hakkının Korunması ile ilgili 1948 tarihli Sözleşmesine taraf olan Devletlere, o Sözleşmede yer alan güvencelere aykırı düşebilecek bir tarzda bir yasa çıkarma ve uygulama imkan verecek şekilde tasarruflarda bulunma yetkisi vermez.” Birleşmiş Milletler, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015).

uluslararası düzeyde yapılabileceği vurgulanmıştır.³⁶⁰ Sözleşmede, genel kapsamda sendika özgürlüğü ilkesinden bahsedilmektedir. Herkesin, istediği sendikaya üye olma ve dilediği zaman bu üyelikten çekilme hakkının olduğunu ifade etmektedir. Bireylerin sendikaya üye olma talepleri, çalışma hayatından doğan hak ve menfaatlerini elde etmek üzere bir takım faaliyetlerde bulunmaları ve seslerini duyurmalarına yardımcı olmalarına yöneliktir. Bireylerin sendikal hakları onlara diledikleri alanda sonsuz bir özgürlük sunmamaktadır. Özellikle, sendikal faaliyetleri sırasında diğer bireylerin hak ve menfaatlerini ortadan kaldırmaya yönelik davranışların kabul edilemeyeceğinin altı çizilmektedir. Grev ve toplu sözleşme gibi faaliyetlerde yapılmaması gereken eylemler, her ülkenin ilgili yasalarında belirtilmektedir.

Çalışma hakkındaki bireyselliğin yanı sıra sendika hakkının kolektif düzeyde ele alınması gerekliliğinden, Birleşmiş Milletler, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası sözleşmesi'nin 8. maddesinde yer almaktadır. Sendikal hak kapsamında temellendirilmek istenen, sendikal hakkın tanınması, sözleşmeyi uygulayan ülkenin temel kanuna uygun olarak uygulanacak ve sendikal haklara ilişkin ILO'nun 87 sayılı "Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması" sözleşmesine aykırılık oluşturmayacak olmasıdır.³⁶¹ 87 sayılı sözleşme ile çalışanların sendikal hakkı ayırım gözetmeme, önceden izin almama ve istedikleri örgütü kurma ve istedikleri örgüte üye olma ilkeleri olmak üzere üç evrensel ilkedен oluşmaktadır. BM sözleşmesiyle, sendikalar özgürlük ilkesi çerçevesinde faaliyetlerini yerine getirme hakkına sahiptir. Bu çerçevede, ulusal sendikalar üst birlikler oluşturma hakkı elde ederken, uluslararası düzeyde örgütlenme özgürlüklerini güvence altına almışlardır.³⁶² Ayrıca sözleşmede, işçi sendikalarının yapacak oldukları faaliyetleri serbest bir şekilde düzenleme hakkı tanıdığıının altı çizilmektedir.³⁶³ 87 sayılı

³⁶⁰ Birleşmiş Milletler, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi", <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Ayrıca bakınız: Yorgun, a.g.m. (2016), s: 1175.

³⁶¹ ILO 87 Sayılı Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması Sözleşmesi (Kabul Tarihi: 17 Haziran 1948), http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377261/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 08.10.2015). Ayrıca bakınız: Omay, a.g.e. (2011), s: 18.

³⁶² Mesut Gülmez, *Dünyada Memurlar ve Sendikal Haklar*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayın No: 267, 1. Baskı, Ankara, 1996, s: 137-144.

³⁶³ Toker Dereli, "Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Normları Açısından Türkiye'de Sendika Özgürlükleri ve Yeni Yasa Taslağının Değerlendirilmesi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 54, 2008, s: 217.

sözleşmeye ilave olarak ILO'nun 98 sayılı “Örgütlenme Hakkı ve Toplu Pazarlık” sözleşmesi de sendika hakkının tamamlayıcısı olarak değerlendirilmektedir. Sözleşmede, sendikaların bağımsızlığına ve toplu pazarlıkta serbest pazarlık ilkesinin esas alındığına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, ILO'nun kamu çalışanlarının sendika hakkına yönelik 151 sayılı “Kamu Görevlilerinin Örgütlenmesine ve Çalışma Koşullarının Saptanması Yöntemlerine İlişkin” sözleşmesinde memurlara yönelik sendikal haklar güvence altına alınmıştır.³⁶⁴ ILO'nun örgütlenme özgürlüğü vurgusunu yaptığı sözleşmelerin, hem çalışma ilişkilerine yönelik hem de toplumsal hayata yönelik hedefi sosyal adalet ve sosyal barışın sağlanmasıdır.³⁶⁵ Çünkü ILO sözleşmelerinde sendikal haklar, evrensel nitelikte bir insan hakkı olarak değerlendirilmektedir.³⁶⁶

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde de sendikal özgürlükler teminat altına alınmıştır. Beyanname'nin 20. maddesine³⁶⁷ göre, herkesin insanlık onuru ve dayanışma ilkeleri çerçevesinde barış temelinde dernek kurma ve derneğe üye olma özgürlüğüne sahiptir. Bu özgürlük temelinde, hiç kimseye herhangi bir derneğe üye olma konusunda baskı ve zorlama yapılamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 23. maddesinin 4. fıkrasında da “*herkesin, menfaatlerinin korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakkı vardır*” ibaresiyle sendika hakkı vurgulanmıştır. Bu madde ile çalışanlar arasındaki kişiler açısından sınırlandırma ile kamu

³⁶⁴ ILO 98 Sayılı Örgütlenme Hakkı ve Toplu Pazarlık Sözleşmesi (Kabul Tarihi: 18 Haziran 1949), http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377267/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 08.10.2015). Ayrıca bakınız: Cahit Talas, “Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Yeri ve Önemi”, *TODAİE*, İnsan Hakları Yıllığı Sayı: 1/1, 1979, s: 54-56. Ayrıca bakınız: S. Yorgun, a.g.m. (2016), s: 1177. Ayrıca bakınız: ILO 151 Sayılı “Kamu Görevlilerinin Örgütlenmesine ve Çalışma Koşullarının Saptanması Yöntemlerine İlişkin” Sözleşmesi (Kabul Tarihi: 7 Haziran 1978), http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377291/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 08.10.2015).

³⁶⁵ Pir Ali Kaya, “Uluslararası Normlar Bağlamında Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nun Değerlendirilmesi”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu-V Bildiri Kitabı*, Petrol-İş Yayını-118, İstanbul, 2013, s: 132.

³⁶⁶ Gülsevil Alpagut, (Editör: Ali Güzel, Deniz Ugan Çatalkaya), “6356 Sayılı Kanunun Avrupa Konseyi, AB ve ILO Normlarına Uyumunu Açısından Değerlendirilmesi”, *İş Hukuku'nda Güncel Sorunlar (3)*, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 119.

³⁶⁷ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Kabul Tarihi: (10 Aralık 1948). http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rights_turkce.pdf (Erişim Tarihi: 08.10.2015). Madde 20: *Herkesin silahsız ve saldırsız toplanma, dernek kurma ve derneğe katılma özgürlüğü vardır. 2. Hiç kimse bir derneğe girmeye zorlanamaz.*

ve özel ayrımı ortadan kalkmıştır. Menfaatler noktasında esas alınan ise, hakların geliştirilmesidir.³⁶⁸

Avrupa Sosyal Şartı'nın 5. maddesinde³⁶⁹ de sendika hakkı düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, sözleşmeye taraf olan ülke vatandaşlarının çıkarlarını korumak adına örgütlenme özgürlüklerinin olduğu belirtilmektedir. 6. maddesinde³⁷⁰ ise, tüm çalışanların ve işverenlerin toplu pazarlık hakkı olduğu belirtilmektedir. Sosyal Şart'ta Birleşmiş Milletler'in ilgili sözleşmesinde belirtilen sendika özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Bireylerin sendikal haklarını ne için kullanmak üzere oldukları belirtilmektedir. Ayrıca, ulusal düzenlemelerin uluslararası sözleşmelerde belirtilen maddeleri ortadan kaldırmaması gerektiği hüküm altına alınmıştır. Bunun yanı sıra, sendikal faaliyetlerin yürütülmesinde görevli olan koruma güçlerinin görev ve sorumlulukları ilgili yönetmeliklerde belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü güvenlik güçlerine, sendikal faaliyette bulunan bireylerin yasalarda belirtilen kurallara uymaması halinde müdahale etme yetkileri tanınmaktadır.

Sosyal Şart ile sendika hakkının tanınmasından ziyade, devletlerin yükümlülükleri ifade edilmiştir. Sosyal Şart'ın ILO ile ortak noktası "serbestlik ilkesi"ni benimsemiş olmalarıdır.³⁷¹ Avrupa Sosyal Şartı örgütlenme özgürlüğünün yanı sıra uluslararası anlamda grev hakkını da düzenleyen ilk belge olması nedeniyle de ayrıca önemlidir.³⁷²

³⁶⁸ Talas, a.g.e. (1979), s: 58. Ayrıca bakınız: Yorgun, a.g.m. (2016), s: 1174.

³⁶⁹ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 5: "Akit Taraflar, çalışanların ve işverenlerin ekonomik ve sosyal çıkarlarını korumak için yerel, ulusal ve uluslararası örgütler kurma ve bu örgütlere üye olma özgürlüğünü sağlamak veya desteklemek amacıyla ulusal yasanın bu özgürlüğü zedelemesini veya zedeleyici biçimde uygulanmasını önlemeyi taahhüt ederler. Bu maddede öngörülen güvencelerin, güvenlik güçleri bakımından hangi ölçüde uygulanacağı ulusal yasalarla ya da yönetmeliklerle belirlenir. Bu güvencelerin silahlı kuvvetler mensuplarına uygulanmasına ilişkin ilke ile bu kesime hangi düzeyde uygulanacağı, yine ulusal yasalar ya da yönetmeliklerle saptanır."

³⁷⁰ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 6: Akit Taraflar, toplu pazarlık hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: 1 Çalışanlar ve işverenler arasındaki ortak görüşmeleri teşvik etmeyi; 2 Gerekli ve uygun olduğu durumlarda, toplu sözleşme yoluyla ücretlerin ve iş koşullarının düzenlenmesi amacıyla işverenlerin ya da işveren örgütlerinin çalışanların örgütleriyle isteğe bağlı görüşmelerini sağlayacak yolları teşvik etmeyi; 3 İş uyuşmazlıklarının çözümü için uygun uzlaştırma ve isteğe bağlı hakemlik sisteminin kurulmasını ve işletilmesini teşvik etmeyi taahhüt eder ve 4 Menfaat uyuşmazlığı durumunda çalışanların ve işverenlerin, daha önce yapılan toplu sözleşmelerden doğabilecek yükümlülüklerle bağlı olmak koşuluyla grev hakkı dahil, toplu eylem hakkını tanır.

³⁷¹ Gülmez, a.g.e. (1996), s: 196. Ayrıca bakınız: Kaya, a.g.m. (2013), s: 133.

³⁷² Alpagut, (Editör: Ali Güzel, Deniz Ugan Çataalkaya), a.g.e. (2013), s: 116.

Örgütlenme özgürlüğünü kapsama alan bir diğer sözleşme İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'dir. Örgütlenme özgürlüğüne sözleşmenin 11. maddesinde³⁷³ yer verilmektedir. Sözleşmede ilk olarak, diğer uluslararası metinlerde belirtildiği gibi herkesin sendikal özgürlüğe sahip olduğunun altı çizilmektedir. Bireylerin, hak ve çıkarlarını korumak ve kullanmak adına dilediği örgüte üye olma ve istediği zaman üyelikten çekilme hakkı olduğu belirtilmektedir. İlgili maddenin 2. fıkrasında sendikal hakların kullanılmasına ilişkin sınırlamaların keyfilik temelinde yapılmasının önüne geçecek bir düzenleme getirilmiştir. Bununla birlikte sözleşmede, sendikaya üye olan kişilerin, sendikal faaliyetler ile birlikte iş yaşamına dair menfaatlerini koruma hakları da güvence altına alınmaktadır.³⁷⁴

Sen, sendikal özgürlüğü siyasi katılım hakkı çerçevesinde değerlendirmektedir. Çünkü Sen, yalnızca sendikal alandaki hak ve özgürlüklerin değil; aynı zamanda bireylerin baskı ve zulme karşı kendilerini savunabilecekleri siyasi katılım haklarının olduğunu belirtmektedir. Bu alandaki toplumsal hareketlerin kalkınma süreçlerini dengeleyen ve aynı zamanda tamamlayan unsurlar olduğunu belirtmektedir. Bireylerin, bu tür eylemlerde bulunmalarını kendi değerlerini savundukları ve enerjilerini kendilerine yönelik olacak şekilde olumlu bir değişimden yana kullandıklarını ifade etmiştir. Bu tür haklar aracılığıyla bireylerin demokratik uygulamalar sayesinde görüş ve düşüncelerini ifade etme alanı bulduklarını söylemektedir. Sen, aynı zamanda tutarlı sonuçlar elde edebilmek adına, bireylerin hem ekonomik hem de siyasal sürece katılma özgürlüklerinin aynı anda takip edilmesi ve sürdürülmesi gerektiği görüşünde olduğunu belirtmektedir.³⁷⁵

Evan, toplu eylem yeteneğinin gereksiz olduğu düşüncesine karşı kolektif eylem gerektiren özgürlüklerin daha ayrıcalıklı bir kalkınma elde etmek için önemli olduğunu

³⁷³ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2016). Madde 11 : “1. Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, çıkarlarını korumak amacıyla başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara üye olma hakkını da içerir.”

³⁷⁴ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2016). Madde 11: “2. Bu hakların kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplum içinde ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olanlar dışındaki sınırlamalara tabi tutulamaz. Bu madde, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensuplarınca yukarıda anılan haklarını kullanılmasına meşru sınırlamalar getirilmesine engel değildir.” Ayrıca bakınız: Yorgun, a.g.m. (2016), s: 1176.

³⁷⁵ Alkire, ibid. (2010), p: 214.

vurgulamaktadır. Örgütlü topluluklar, sendikalar, siyasi partiler, köy konseyleri, kadın grupları gibi topluluklarda bireyler kapasitelerini değerlendirecek bir ortam elde ederler. Güçlü bir muhalefet karşısında bile bu topluluklarda paylaşılan değerleri ve tercihleri uygulamak için bir alan yarattıklarını ifade etmektedir. Sen, bu konu ile ilgili düşüncesini Hindistan'ın Kerala eyaleti örneğinde bulmak mümkündür. Sen, Kerala'nın sosyal hizmet sağlama ve üretici davranışlarını zorlayıcı olmayan bir şekilde dönüştürme becerisinin altını çizmektedir. Sen, tartışmasını siyasi partiler ve sendikalarla başlayan ve Kerala'da "Halkın Bilim Örgütü" olarak adlandırılan oldukça gelişmiş bir örgütün kurulması üzerine sürdürmüştür. Çünkü bu örgütler Sen'in düşüncelerinin gerçekleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu şekilde toplu eylem araçlarının yaygınlaştırılmasının teşvik edilmesi, özgürlüğün yaygınlaşması için de önemli görülen bir konudur. Sen özgürlük için başka temellerinde olduğu gibi aynı görüşü paylaşan insanları toplu eylemde birleştirme fırsatını, özgürlüğün araçsal etkinliği nedeniyle değerli bulmaktadır. Bu tür örgütlenmeleri bireysel kimlikler, değerler ve hedeflerin geliştirilmesine yönelik yardımcı araçlar olarak görmektedir. Toplumda siyasi açıdan güçlü bir birliktelik için bu şekilde oluşturulan örgütlenmelerde yapılan demokratik seçimlerin önemini belirtmektedir. Toplu eylemin önemini tartışan ve toplu mücadelelere açık kamuoyunu vurgulayan kamu politikalarını özgürlüğün geliştirilmesi için gerekli unsurlar olarak değerlendirmektedir. Çünkü Sen, tercihlerin kamuoyu görüşmeleri ile oluşturulabileceğini ve bu şekilde kurulması gerektiğini savunmaktadır. Demokrasinin bağıntılarından birini kamusal tartışmanın gücü oluşturmaktadır.³⁷⁶

³⁷⁶ Peter Evans, "Collective Capabilities, Culture and Amartya Sen's Development As Freedom", *Studies in Comparative International Development*, Vol: 37, No: 2, 2002, pp: 56-57. Kerala Sastra Sahitya Parishad (People's Science Organization). Ayrıca bakınız: Peter Heller, *Challenges and Opportunities: Civil Society in Globalizing World*, UNDP Human Development Report Office Occasional Paper, No: 6, 2013, pp: 2-3.

İKİNCİ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE EŞİTLİK

2.1. Eşitlik Kavramı İle İlgili Genel Bir Değerlendirme

Eşitlik, tüm insanların doğuştan eşit yaratıldıkları varsayımına dayanarak benzer davranış biçimleri ve birbiri ile aynı özelliklere sahip olan bireyler üzerine kurulu bir ilkedir.³⁷⁷ Eşitliğin özünde, bireylerin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürdürülebilmesi amaçlanmaktadır.³⁷⁸ Eşitlik, birçok değer arasında bir değerdir. Başka değerlerle uyumlu olma derecesi, eşitliğin somut haline bağlı olarak yalnızca, genel bir yasadan eşitlik prensibi çıkarılamaz. Bunun yanında eşitlik ilkesi, başka herhangi bir nihai ilkeden çok daha az rasyonel değildir.³⁷⁹ Belirtelim ki eşitlik ilkesinin kapsam ve ölçüsü ilgili yasalarda ortaya konulmuş olmasına rağmen her spesifik olayda eşitlik ilkesinin kapsam ve içeriği yeniden incelenerek uygulanmaktadır.³⁸⁰

Eşitlik aslında eşitsizlikten doğan bir kavramdır. Çağlar boyunca bireyler arası ilişkilerde görülen eşitsiz uygulamalara çözüm bulunması fikrinden doğmaktadır. Eşitlik, toplumsal değişim ve gelişimin bir ölçütü olmuştur. Buradan hareketle eşitliğin modern ve ilerlemeci bir ilke olduğunu söylemek mümkündür.³⁸¹ Eşitlik düşüncesi, aynı zamanda demokratik bir toplumda var olan düzenin ilkesidir. Çünkü demokrasinin hakim olduğu toplumlarda eşitlik ilkesi, yasalar önündeki eşitliği ifade etmektedir. Yasaların amacı, toplum içindeki dengelerin korunmasını sağlamak olduğu için eşitlik uygulamaları toplumun genelini esas almaktadır.³⁸² Eşitlik bireyler arası ilişkilerde eşit davranma kavramından yola çıkarak adil davranma yükümlülüğünü de içermektedir. Eşitlik, bireylere statüsü aynı olan kişilerin aynı muamele görmesini talep etme hakkı da sunmaktadır.

³⁷⁷ Pir Ali Kaya, *Çalışma Hukukunda Eşitlik ve Ayrımcılık Karşılaştırmalı Teorik Bir Bakış*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s: 19.

³⁷⁸ Pir Ali Kaya, *Avrupa Birliği ve Türk İş Hukuku Bağlamında Eşitlik İlkesi*, Dora Yayınları, 2. Baskı, Bursa, 2009, s: 6.

³⁷⁹ Richard Wollheim, Isaiah Berlin, “Equality”, *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, Vol: 56, Published by Wiley on behalf of The Aristotelian Society, 1956, p: 319.

³⁸⁰ Devrim Ulucan, “Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Özel Sayı, İzmir, 2013, s: 369.

³⁸¹ Bryan Turner, (Çeviren: Bahadır Sina, Şen), *Eşitlik*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s: 15-18, 25.

³⁸² Bülent Serim, “Yasa Önünde Eşitlik İlkesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, 1994, s: 14-15.

Kısacası, bireylerin eşit davranılmayı “isteme hakkı”nı içinde barındırmaktadır.³⁸³ Eşitlik kavramının temelinde adalet olgusunun olması, doğuştan eşit yaratılan bireylerin benzer haklara sahip olması ve bu haklardan hukuki olarak ahlaki boyutta zarar vermeden kullanmasını sağlar. Eşitlik, her bireyin bölüşümden, esaslarına uygun bir şekilde aynı ölçüde yararlanmasını gerektirir. Böylelikle bireylerin eşitliği, haklar açısından da uygulanabilmelidir. Adalet duygusu, kişi hak ve özgürlükleri, insan onuru gibi kavramları da kapsayan eşitlik talebi, aynı zamanda insan olmanın getirdiği bir hak talebidir. Eşitlik ilkesinden çıkarılması gereken temel düşünce, herkesin insan haysiyetine yaraşır bir yaşam sürdürebilmesidir.³⁸⁴

Toplumsal perspektiften bakıldığında eşitlik, toplumun ihtiyacı olan değişim ve modern anlamdaki siyasi mücadele için harekete geçmenin temel yolu olarak değerlendirilmektedir. Eşitliğin ihmal edilmesi, toplumsal yapıyı bozarak kaosa zemin hazırlar ve bununla birlikte toplumdaki reform hareketlerinin gerçekleştirilmesini güçleştirir.³⁸⁵ Ayrıca, demokratik toplumlarda eylemde bulunma, insanı siyasal bir varlık haline getirir. Eylemde bulunma yetisi, bireye eşitleriyle birlikte olma, eylemde bulunma, kısacası yeni bir şeyler geliştirme imkanı sunar.³⁸⁶ Eşitlik ilkesinde esas alınan kamu yararadır. Kamu yararı ilkesi ile kastedilen toplumun ve toplumda yaşayan insanların huzuru ve refahının temel alınmasıdır. Yalnızca, bireysel çıkarların değil, toplumun genelinin menfaatine olan bir durum yaratılmasıdır.³⁸⁷

İnsan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde, Avrupa Birliği düzenlemelerinde ve ulusal anayasal düzenlemelerde, kimi zaman “yasa önünde eşitlik” başlığı altında, ayrımcılık yasağını da içeren bir yaklaşımla ele alınan eşitlik, “ulusalüstü” sözleşmeler temelinde ve insan haklarından fiilen yararlanma bağlamında yorumlanması ve uygulanması gereken “evrensel” ve “üstün” bir ilkedir. Eşitlik ilkesi, sınırlarıyla mutlak ayrımcılık yasağını da beraberinde getirmektedir. Eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı ve

³⁸³ Kaya, a.g.e. (2009), s: 6-7.

³⁸⁴ Kaya, a.g.e. (2014), s: 15.

³⁸⁵ Turner, (Çeviren: Bahadır Sina, Şen), a.g.e. (1997), s: 15

³⁸⁶ Hannah Arendt, (Çeviren: Bülent, Peker), *Şiddet Üzerine*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Baskı ve Cilt: Sena Ofset, İstanbul, 2011, s: 99.

³⁸⁷ Serim, a.g.m. (1994), s: 16.

pozitif ayrımcılık kavramları birbiri ile bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bireylere hiçbir nedenle ayrımcılık yapılamayacağı ve eşit davranılması gerekliliği vurgulanmaktadır. “Ayrımcılık yasaklı eşitlik ilkesi”nde belirtildiği gibi, özellikle insan haklarından somut ve fiilen yararlanma bağlamında, eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı ele alınırken bölünmez iki kavramdır.³⁸⁸

2.1.1. Eşitlik Kavramı İle İlgili Yaklaşımlar

Eşitlik düşüncesi, modern doğal hukukta felsefi anlamda kendisiyle var olmuştur. Buradan hareketle, modern doğal hukuk öğretilerinde bireyler arasındaki farklılıkların birçok açıdan önemli olmadığı ve herkesin özünde eşit olduğu gerçeğine ulaşılmaktadır. Eşitlik düşüncesi, aynı zamanda eşit hakların varlığının da habercisi olup yine aynı şekilde ortak bir özden geldikleri için herkesin eşit haklara sahip olduğunu belirtmektedir.³⁸⁹ Birinin elde ettiği hak diğerini sahip olduğu haktan alıyoyuyor ve o kişinin hakkını ihlal ediyorsa, orada adalet ilkesinden bahsetmek mümkün değildir. Oysa ki, eşitlik talebi olan bireylerin benzer durumlarda hak talepleri de aynı olacaktır.³⁹⁰

Doğal hukuk, politika bilimi ve felsefe arasındaki ilişkiyi en iyi ifade eden önemli bir özgürlükçü akımdır.³⁹¹ Eşitlik ve özgürlük kavramları da doğal hukukun temel kavramlarıdır.³⁹² Özgürlük kavramı çoğu zaman eşitlik kavramı ile birlikte anılan bir kavramdır. Altın Çağ’da insanlar eşit oldukları halde özgürlük kavramı yoktu. İnsanlar eşitlik içinde özgür olduklarını düşünmeden özgürdüler. İnsanlar tarih boyunca, özgürlük adı altında eşitliklerini aramışlardır.³⁹³ Aslında, eşitlikten vazgeçmek özgürlükten de

³⁸⁸ Mesut Gülmez, “İnsan Haklarında Ayrımcılık Yasaklı Eşitlik İlkesi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 11. Kongre/Özel Sayı, 2010, s: 217. Ayrıca bakınız: Ulucan, a.g.m. (2013), s: 373-376.

³⁸⁹ Küçükcalp, a.g.e. (2011), s: 92.

³⁹⁰ Kaya, a.g.e. (2014), s: 21.

³⁹¹ Öktem, A. U. Türkbağ, a.g.e. (2003), s: 93.

³⁹² Öktem, A. U. Türkbağ, a.g.e. (2003), s: 72.

³⁹³ Hançerlioğlu, a.g.e (1966), s: 25. Ayrıca bakınız: Serim, a.g.m. (1994), s: 14.

vazgeçmektir. Eşitlik ve özgürlük birbirini tamlayıcı kavramlardır.³⁹⁴ Eşitliğin sağlanması özgürlük gibi diğer kavramlar üzerinde de olumlu etki yaratmaktadır.³⁹⁵

Eşitlik, özgürlük kavramına göre algılanması daha kolay olan bir kavramdır. Çünkü “özgür nedir?” sorusuna, bir nesneyi ya da bir dizi nesneyi gösterip “işte bu” diyerek görünüşte bir tanım veremeyiz. Oysa “eşit nedir?” sorusuna, aynı ölçüdeki bilardo toplarını gösterip “bunlar eşittir” diyebiliriz. Eşitlik ile özgürlüğe göre daha net bir görünüm elde etmek mümkündür. Eşitlik, aynı iki nesnenin varlığını ya da adaleti çağrıştırmaktadır.³⁹⁶ Yaşamın tüm evresinde toplumsal yeniliklerin ortaya çıkmasını sağlayan ve adalet yönü olan eşitlik, aynı zamanda özgürlük kavramına benzer yönüyle siyasal talepleri de dönüştüren bir özelliğe sahiptir. Örneğin, toplumu yöneten ve yönlendiren otoriter tutum karşısında bireylerin elde ettiği haklar ve bu hakları kullanabilme özgürlükleri eşitlik tartışmalarında önemli konular arasında yer almaktadır.³⁹⁷ Çünkü gerçek özgürlüklerin olduğu toplumlarda bireylerin en büyük arzuları eşitlik talepleridir. Bunun yanı sıra eşitliklerin gerçek bir düzende işlediği toplumlarda özgürlük talebi toplumda yaşayan küçük bir gruba aittir. Başka bir bakış açısına göre ise, eşitlik bireylerin kişiliklerinin ortaya çıkmasını ve diğer bireylerden ayırıldığını zorlaştırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, benliklerini ortaya çıkarmak istemeyen bireylerin kişiliklerini gizleyebileceklerini düşündükleri bir anlayış olarak görülmektedir. Bireyler bu şekilde, başkalarıyla kıyaslanmasının ve mevcut kusurlarının ortaya çıkartılmasının zorlaşacağı düşüncesini benimsemektedir.³⁹⁸

Modern toplumda eşitlik ilkesi kabul gördüğü için ahlaki boyutta eşitsizlik ön plana çıkmıştır. Fransa ve Amerika’da yaşanan devrimlerin etkisiyle toplumsal reformlar eşitlik ilkesi üzerine temellendirilmiştir. Çünkü eşitlik modernleşme sürecinin en önemli değeri ve bir modernleşme ölçüsü olarak kabul görmektedir.³⁹⁹ Eşitlik ilkesi gereği, herkese eşit bir

³⁹⁴ Armağan, Öztürk, “Rawls’ın Adalet Teorisi Ya da Biçimsel Hak Anlayışının Teorik Açmazları Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 37, 2007, s: 76.

³⁹⁵ Barry, (Çevirenler: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), a.g.e. (2004), s: 208.

³⁹⁶ Sartori, (Çeviren: Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan), a.g.e. (1993), s: 366-367.

³⁹⁷ Kaya, a.g.e. (2014), s: 5-6.

³⁹⁸ Eric, Hoffer, (Çeviren: Erkil Günür), *Kesin İnançlılar*, Plato Film Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s: 43.

³⁹⁹ Turner, (Çeviren: Bahadır Sina, Şen), a.g.e. (1997), s: 18-19.

şekilde davranılması ve kişiler arası farklılıkların yok edilmesi gerekir. Ancak, eşitsizliğin kaldırılması gereken konular dışında farklı bir konu ya da alanda yeniden eşitsizlik ile karşı karşıya kalınabilir. Örneğin, seçimlerde oy kullanacak olan bireylerin bir oy kullanma hakkı vardır ve buradan yola çıkarak seçmenlerin eşitliğinden bahsetmemiz, bu düşünce temelinde tüm insanların eşitliğini garanti altına almamaktadır.⁴⁰⁰

Eşitliği, insanların doğuştan gelen bir hakları olarak gören Hobbes, doğanın insanları hem bedensel hem de zihinsel olarak eşit yarattığını, hatta bir kişinin yeteneklerinin diğerlerine göre daha fazla ya da daha güçlü olduğunu iddia etmesi halinde yanıldığını ifade etmektedir. Çünkü her bireyin bir diğerinden daha güçlü olan başka bir yeteneğe sahip olduğunu belirtmektedir. Burada herkesin en çok kendi yetenek ve gücünü bilmesinden kaynaklanan bir durum ortaya çıkmaktadır. Belirttiği örneğin, insanların eşit olduğunu kanıtlar nitelikte olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü toplumdaki bireylerin kendilerine düşen paydan mutlu ve memnun olmaları, pay edilen şeylerin eşit olduğunu göstermektedir.⁴⁰¹

Sartori'ye göre eşitlik, en basit yönüyle birbirinin özdeşi olan iki somut varlığın aynı olması şeklinde karşımıza çıkabileceği gibi, kolay anlaşılmayan adalet ideali yönüyle de karşımıza çıkabilmektedir. İlk bakışta, birden fazla nesne veya insan, benzerliği nedeniyle eşit sayılabilir. Daha sonra ise, adalette eşitlik düşüncesi doğrultusunda adaleti sağlamak isteyen kişi ya da kurumlar, eşit olmayan varlıkları eşit yapmaya mecbur bırakılmıştır.⁴⁰² Mouffe, eşitlikten bahsedebilmek için Schmitt'in düşüncesine göre öncelikle liberal ve demokratik fikirler arasındaki ayrımın iyi yapılması gerektiğini belirtmektedir. Liberal eşitlik anlayışı, bireylerin birbirlerine karşı kendiliğinden eşit olduklarını varsayarken; demokratik eşitlik anlayışı ise, halka ait olan ile olmayan arasında ayrım olanağına yönelirken eşitsizlik barındırmaktadır. Her bireyin farklı özelliklere sahip olduğu gerçeğinden yola çıkarak daha çok korumaya ihtiyacı olan bireylere farklı şekilde

⁴⁰⁰ Laclau, (Çeviren: Ertuğrul Başer), a.g.e. (2000), s: 10-11.

⁴⁰¹ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 99-100.

⁴⁰² Giovanni Sartori, (Çeviren: Tuncer Karamustafaoğlu- Mehmet Turhan), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, s: 367.

davranılması gerektiği anlaşılmaktadır.⁴⁰³ Eşitsizliği doğal ve toplumsal (siyasal) olmak üzere ikiye ayıran Rousseau, doğal eşitsizliği doğal yapılanmadan kaynaklanan ve bedensel güçlerin eşitsizliği olarak ifade etmektedir. Yaş, sağlık, zihin gibi kişisel özelliklerden kaynaklanan farklılıklardır. Diğer taraftan Rousseau, gerçek eşitsizliğin uygarlık ile başladığını düşündüğü için doğal eşitsizliği gerçek bir eşitsizlik türü olarak görmemektedir. İkinci bir eşitsizlik türü ise, aynı görüşe sahip bireylerin katılımıyla ya da onayıyla ortaya çıkan ve toplumsal üstünlüklerin yarattığı eşitsizlik olan toplumsal veya siyasal eşitsizliktir.⁴⁰⁴

Giddens, sosyal politika alanında yeni eşitlik anlayışlarının ortaya çıktığını belirtmektedir. Eşitlik kavramının özellikle “fırsat eşitliği ile çoğulculuğun önemi ve yaşam biçimlerindeki farklılığın vurgulanmasıyla daha dinamik bir biçimde” değiştirildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu görüş, eşitsizlik anlayışındaki değişimin de kaçınılmaz olduğunun habercisidir. Mevcut toplumsal eşitsizlik türlerinden biri olan ekonomik eşitsizlikler giderek artan bir hal almaktadır. Ancak, ekonomik eşitsizliklerin kalıcı olmasına rağmen toplumun farklı alanlarda daha eşitlikçi konuma getirildiğini belirtmektedir. Özellikle kadınların hem ekonomik alanda hem de toplumsal ve kültürel alanlarda geçmişe kıyasla daha çok eşitlik elde ettiklerini vurgulamaktadır. Kadınların bir meslek sahibi olma ile çalışma hayatında yer alma oranının artmasıyla gelir dağılımında meydana gelen artışın özellikle kadınlar için daha yaşanabilir bir dünya haline geldiğini söylemektedir.⁴⁰⁵

Stiglitz de *Eşitsizliğin Bedeli* adlı eserinde, ekonomik sistemlerde ve demokratik yönetimlerde verimlilik ve istikrar olmadığında, eşitliğin elde edilebilmesi için ağır bedeller ödendiğini vurgulanmaktadır. Ağır bedeller ile ifade edilmek istenen, Frankfurt’un da belirttiği gibi adaletli bir gelir dağılımının yapılmaması sonucunda ortaya çıkacak olan toplumsal sorunlardır. Bu durum hem kişilerin yaşam kalitesini etkileyecek hem de bireyler

⁴⁰³ Mouffe, (Çeviren: A. Cevdet Aşkın), a.g.e. (2009), s: 51.

⁴⁰⁴ Rousseau, (Çeviren: Hakan Zengin), a.g.e. (2004), s: 27. Ayrıca bakınız: Orhan Hançerlioğlu, *Başlangıcından Bugüne Özgürlük Düşüncesi*, Varlık Yayınları, Ekin Basımevi, Sayı: 1192, İstanbul, 1966, s: 63-64.

⁴⁰⁵ Anthony Giddens, (Çeviren: Mehmet Ali Sarı), *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s: 423-424.

arasında gelirlerinden kaynaklanan güç mesafelerini arttıracaktır.⁴⁰⁶ Dağıtımsal eşitlikte Dworkin, refahın ve kaynakların eşitliğinden bahsetmektedir. Refahın eşitliğinde, dağıtım şemasının eşit bir şekilde dağıtılması gerektiğinden ve bireyler arasında kaynak aktarımlarının yapılması halinde insanların eşit işlem göreceği belirtilmektedir. Kaynakların eşitliğinde ise, toplam transfer kaynaklarının paylarının eşit bırakılması halinde insanlar eşit olarak değerlendirilmektedir.⁴⁰⁷ Bu doğrultuda, Dworkin'in benimsediği eşitlik anlayışı, "şans ve nimetlerin" dağılımında kaynak oluşturabilme özelliği taşıması nedeniyle "oransal eşitlik anlayışı"dır.⁴⁰⁸

Eşitliğin insan zihnine başka kaynaklardan kaynaklanmayan çeşitli fikirleri önerdiğini söyleyen Tocqueville, örnek olarak insanın mükemmelleşebilme fikrini ele almaktadır Çünkü bu durum aklın anlayabileceği başlıca kavramlardan biridir. Ayrıca, mükemmel olma fikrini eşitliğin doğurmadığı çok eski bir fikir olarak değerlendirmektedir. Tocqueville, modern demokrasilerde karşılaşılan en büyük sorunun, standart eşitlik ilkesi uygulamalarının toplumdaki statüler tarafından ayrıştırılması olduğunu söylemektedir. Çünkü eşitlik ilkesinin geçerli olduğu hiyerarşik sistemlerde bireylerin birbirinden ayrılan farklı özellikleri de ortadan kaldırılmıştır. Oysa standart eşitlik düşüncesiyle temellendirilmek istenen, aynı özelliklere haiz bireylere aynı fırsatların tanınması ve gelir dağılımının bu yönde yapılması gerektiğidir.⁴⁰⁹

Rawls, toplumsal malların eşit bir şekilde paylaşılması gerektiğini vurgulamış ve eşitsizlikleri tamamıyla ortadan kaldırmanın değil, bir kişiyi dezavantajlı konuma sokan eşitsizlikleri bertaraf etmenin, beraberinde eşitliği getireceğini belirtmiştir.⁴¹⁰ Rawls "fark ilkesi"ni hak edilmemiş eşitsizlikler olarak adlandırmakta ve bu ilke temelinde insanların doğuştan gelen özelliklerinin yol açtığı eşitsizliklerin telafi edilmesi gerektiğini

⁴⁰⁶ Joseph E. Stiglitz, (Çeviren: Ozan İşler), *Eşitsizliğin Bedeli- Bugünün Bölünmüş Toplumunu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s: 26.

⁴⁰⁷ Ronald Dworkin, "What is Equality? Part 1: Equality of Welfare", *Philosophy and Public Affairs*, Published by Princeton University Press, Vol: 10, No: 3, 1981, p: 186.

⁴⁰⁸ Niyazi Öktem, "Ronald Dworkin ve Hukuk Felsefesi", *Anayasa Yargısı- 28*, http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/niyazi_oktem_1.pdf, 2011, s: 93.

⁴⁰⁹ Alexis de Tocqueville, (Translated by: Henry Reeve), *Democracy in America*, Volumes I&II, From a 1840 Edition., The Floating Press, 2009, p: 847. Ayrıca bakınız: Turner, (Çeviren: Bahadır Sina, Şen), a.g.e. (1997), s: 21.

⁴¹⁰ John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge MA: Harvard University Pres, 1971, p: 64.

düşünmektedir. İlkenin, herkese eşit davranılmasını esas alan fırsat eşitliği ilkesine dayanması ve bu doğrultuda toplumsal düzenlemelerde doğuştan yetersizliğe sahip olan varlıklara ve dezavantajlı konumda olan kişilere daha fazla yer verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü eşitlik düşüncesinde bir kişinin toplumsal alanda kültürel öğelerden diğerlerine göre daha az haz duymasının kabul edilebilir bir tarafı bulunmamaktadır. Bu düşünceden hareketle fark ilkesinin doğuştan gelen yeteneklerin dağılımının önemli olduğunu vurgulaması bu dağılımı tamamlayan ekonomik ve sosyal çıkarlar doğrultusunda paylaşılmasında rol oynadığını söylemek mümkündür. Rawls fırsat eşitliğini ise, “kişinin kendisinin daha az talihli olmasını geride bırakmak amacıyla daha iyi bir etkileme arayışı ve sosyal statü için başkalarıyla eşit şansa olması” şeklinde tanımlamaktadır.⁴¹¹

Rawls, eşitliğin anlayışının hakim olduğu üç düzeyin birbiri ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. İlki, kamusal kurallar sistemi olarak değerlendirilen kurumlardaki eşitliğin aslında düzenleyici adalet olduğudur. Yani, kurumlardaki mevcut kuralların ve yasaların aynı olaylar için benzer şekilde tutarlı ve tarafsız uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Uygulanması gereken kurallar açık ve net olduğu için ez az tartışmanın yapıldığı alan olarak değerlendirilmektedir. İkincisi, kurumların maddi yapısında uygulanan eşitliktir. Buradaki eşitliğin anlamı ise, herkes için belirlenen temel hakların adalet ilkeleri tarafından belirtilmesidir. Burada yalnızca insan esas alındığını ve diğer varlıkları kapsamadığını görmekteyiz. Çünkü diğer canlılar insana özgü bir statüye sahip değildir. Sonuncusu, eşit adalet düşüncesini benimseyenlerin ahlaklı kişiler olduğu düşüncesidir. Çünkü ahlaklı kişiler hem kendi iyilerine hem de adalet duygusuna sahiptir. Her insanın minimum seviyede de bile olsa adalet temelli uygulamalara göre davranma arzusu olduğu belirtilmektedir.⁴¹²

İnsanlar arasındaki yaygın eşitlik ilkesi, ayrımcılık kavramının kaynağını oluşturmaktadır. Hukuki ve insani boyutuyla değerlendirildiğinde, her insanın doğuştan eşit olduğu varsayılmaktadır. Çünkü herkes renk, din, dil, ırk, etnik köken, mezhep, cinsiyet ayırdedilmeksizin eşittir. Temelinde dini ve vicdani ilkeleri barındıran bu yaklaşım, hukuki

⁴¹¹ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 128-133.

⁴¹² Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 535.

anlamıyla tanımlanmaya çalışılmış ve bunun yanında ayrımcılık yasağı ile de eşitlik ilkesinin ihlali önlenmek istenmiştir. Modern hukukta tüm insanlar, temel insan hakları bağlamında eşit niteliklere sahip varlıklar olarak tanımlanmıştır.⁴¹³ Eşitlik ile ayrımcılık arasındaki ilişkiyi kimi yazarlar, ayırım gözetme yasağının “eşitliğin olumsuz anlatımı” olduğunu, kimileri de “aynı gerçeğin iki yüzü” nden birini oluşturduğunu belirterek bu ilişkiyi temelde eşit önemde değerlendirmişlerdir. Özellikle hak sahiplerinin temel haklarından eşitlik ve ayrımcılık bağlamında yararlanabilmesi için iki kavram arasında bölünemeyen bütünsel bir ilişki mevcuttur. Her iki terim birbirini tamamlayıcı ve ayrılamayan özelliğe sahiptir.⁴¹⁴ Buradan hareketle, eşitsizlik üzerine toplum bilimciler tarafından ortaya çıkarılan görüşlerden ilki, eşitliğin evrensel bir değer olması nedeniyle toplumdaki herkesi kapsama almasıdır. İkincisi, eşitliğin hakkaniyet olgusunu güçlendirmesi sebebiyle, eşitsiz uygulamalara toplumsal ilişkiler boyutuyla karşı çıkılmasıdır. Son olarak, mevcut ya da ortaya çıkması mümkün eşitsizlik biçimlerinin ekonomik, doğal ve dini ideolojik sistemler aracılığıyla meşrulaştırılmasıdır.⁴¹⁵ Buğra, Marshall’ın düşüncesinden hareketle eşitsizliklerin ancak, sosyal sınıf sisteminden doğuyorsa ve sadece yurttaşlığa dayalı eşitlik sağlanacaksa kabul edilebilir bir hal aldığı ifade etmektedir.⁴¹⁶

Kısaca, modern bir fikir ve değer olarak eşitlik uygulamaları, toplumda yapılması planlanan radikal değişimin bir kriteri olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, eşitliğin benimsenmesi ve toplumsal gelişimin öncüsü olarak ifade edilmesi, aynı zamanda demokratik anlamda siyasal alanın gelişmesine de katkıda bulunacaktır.⁴¹⁷ Özgürlük ve eşitlik, insanoğlunun yüzyıllar boyu izlediği başlıca amaçlardandır. Güçlü ve yetenekli olanın hürriyeti, zayıf ve daha az yetenekli olanın insan olarak var olma hakkıyla bağdaşmaz. Eşitlik, onu hakim kılmak isteyenlerin hürriyetinin sınırlanmasını gerektirir. Toplumun refahını sağlamak, açları doyurmak, çıplak olanları giydirmek, evsizleri

⁴¹³ Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan, *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s: 18.

⁴¹⁴ Gülmez, a.g.e, (2010), s: 219-221.

⁴¹⁵ Turner, (Çeviren: Bahadır Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 79.

⁴¹⁶ Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, *Sosyal Politika Yazıları*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s: 19.

⁴¹⁷ Turner, (Çeviren: Bahadır Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 25.

barındırmak için, başkalarına hürriyet alanı bırakmak; adalet ve hakkaniyeti gerçekleştirmek için hürriyeti daraltmak zorunda kalabiliriz.⁴¹⁸ Çünkü eşitlik ve hakkaniyet, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasını kolaylaştıran ve hukuk düzenini koruyan bir araçtır.⁴¹⁹

2.1.2. Eşitlik Kavramının Tarihsel Gelişimi

İ.Ö. 300'lü yıllarda *Citiumlu Zeno* ile başlayan felsefi boyutta eşitlik tartışmalarında Stoik Felsefe "akıl ile tanrıyı" denk konuma getirmeyi amaçlamıştır. Çünkü stoik felsefe, hedeflerimizin şekillendirilmesinde rol oynayan ilahi gücün akla dayandığını varsaymaktadır. Böylelikle, akıl ilahi kudretin sunduğu bir hükmetme kapasitesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak içinde yaşadığımız dünyanın bir düzen içerisinde olması, bu durumun tanrısal bir neden ürünü olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, tanrının sunduğu akıllı paylaşan insanlar aslında tanrıyı da paylaşmaktadır. Tanrısal güç olarak ele alınan eşitlik felsefesinin daha somut olarak ifade edildiği dönemin Roma Hukuku ile başladığını söyleyebiliriz. Bu dönemin hukukçuları akla dayandırdıkları eşitlik ilkesini toplumdaki bireylerin anlayabileceği seviyede açıklamaya çalışmışlardır. Hemen hemen her kültürde olduğu gibi Roma'da da farklı bölgelerdeki farklı dini, kültürel ve siyasal görüşler, toplumdaki bireylerin bir düzen içinde yaşayabilmeleri için sistem ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları iktisadi gereksinimlerini ticari faaliyette bulunarak gidermeye çalışmaları beraberinde hukuki ihtiyaçların da doğmasına neden olmuştur. Ticari ilişkiler esnasında karşılaştıkları mülk edinme, miras paylaşımı gibi işlemler hukuki sistemin gerekliliğini öngörmüştür. Öte yandan, kendi halkları dışında olan yabancılarla yaşadıkları ilişkiler sonucu anlaşmazlığa düşmeleri ve haklarını talep etme arzuları sonucu hukuki anlamda adalet duygusunu öğrenmeye çalışmış ve hakkaniyet kriterini detaylandırmışlardır.⁴²⁰ Eşitliğin sağlanması adına ayrımcılığa yönelik uygulamaları 1215

⁴¹⁸ Isaiah Berlin, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), "İdeal Arayışı Üstüne", *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 12, Ankara, 1998, s:100.

⁴¹⁹ Selda Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı: 3, Ankara, 2012, s: 43.

⁴²⁰ Kaya,a.g.e. (2009), s: 9-10.

yılında imzalanan *Büyük Özgürlükler Sözleşmesi* olarak adlandırılan *Magna Carta*'da görmekteyiz. Sözleşmede yer aldığı şekliyle “Biz şahsen ya da dolaylı olarak hiç kimseden bu ayrıcalıkların ve özgürlüklerin herhangi bir kısmının feshedilmesine ya da kısıtlanmasına yol açacak özel bir izin almayacağız. Böyle bir izin alınmışsa, dikkate alınmayacak ve geçersiz kılınacak, ne şahsen ne de dolaylı olarak böyle bir izinden yararlanacağız.” Herkese eşit davranılacağı ve hiçkimseye ayrımcılık esas alınacak şekilde davranılmayacağı belirtilmektedir.⁴²¹

Tarih boyunca insanların yaşadığı bazı deneyimler sonucunda eşitliğin sağlanması adına girişimlerde bulunulmuştur. Toplumsal gruplar eşitsizliğin azaltılmasına ilişkin radikal kararlar alabilmek için çareyi örgütlenmekte bulmuşlardır. Modernite öncesi dönemde millenarist hareketlerin toplumsal yapıya başkaldırısı olmuştur. Bu başkaldırı gücünü Hristiyanlıktaki kilise anlayışındaki inanılanların eşitliğinden almaktaydı. Dini hareketler temelinde başlayan eşitlik arayışı daha sonraları 19 ve 20. yy larda laik sosyalist gelenekte de görülmektedir. İngiltere’de gelirin yeniden dağıtılmasının toplumsal iş bölümü kapsamında üretim ve mülkiye kavramlarının anlamının değiştirilmesi ile ilgili tecrübelerin yaşandığından söz etmek mümkündür. Owen’ın işçilere yönelik toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanabilmesi adına örnek köy oluşturması örnek gösterilebilir. Bunun yanında, Morris’in zanaatkarlığın insan onurunda yarattığı yıkımın giderilmesi adına zanaat üretim sisteminin geliştirilmesi için önderlik etmesini de örnek olarak sıralayabiliriz.⁴²²

Eşitliği en radikal anlamda siyonizm hareketinde görmek mümkündür. Siyonizm, Yahudi topluluklarının yeniden Filistin’e yerleştirilmesinin amaçlandığı siyasal bir hareket olarak ifade edilmektedir. Bu hareket 1897 yılında ilk dünya siyonizm konferansının düzenlenmesiyle başlamıştır. Amaç, Arapların desteği olmadan Yahudi topluluklarının İsrail’de kurulması ve bu hedefi gerçekleştirmenin en güçlü göstergesinin kibbutz⁴²³ idealinde yeni eşitlikçi sosyalist bir sistem yaratmaktır. Başlangıçta önemli komün deneyimi olarak görülse de Kibbutz sistemi aslında, Filistin halkını sömüren ve Arap

⁴²¹ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), a.g.e. (2009), s: 67.

⁴²² Turner, (Çeviren: Bahadır, Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 102-105.

⁴²³ Kibbutz, çocukların ortak bakımını ve korunmasını üstlenen bir sistemin ailenin yerini aldığı, üyelerine at olan, birlikte çalışılan tarımsal bir yerleşime verilen addır.

işgücüne dayanan bir sömürge sistemi olarak yerini almıştır. Bunun yanında aile bağlarını zayıflatan bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Çünkü eşitlik idealinin en önemli yönü geniş toplumsal alana yayılarak gerçekleştirilmesidir.⁴²⁴

Eşitliğin önemini vurgulayan bir başka hareket mezhepçi ve millenarist köy devrimleridir. Çünkü toplumdaki eşitlik mücadelesi çağdaş dönemde, geleneksel köylü sınıfı siyasi hareketlerde önemli bir etken olarak görülmekteydi. Köylü devrimlerinin ortaya çıkmasındaki ilk etkenlerden biri köylü nüfusunun artmasıyla birlikte nüfus bazında sahip olunan toprak miktarının değişmesidir. Bir diğer etken, toprağına yabancı kalan köylünün yaşadığı ekolojik bunalımdır. Başka bir neden ise, geleneklerden uzak girişimci ve memurların köyü temsil edenler arasında yer almasıdır. Örneğin, Çin’de Mao Çe-Tung yönetimindeki komünizmin gelişmesinin en önemli nedeni köylü sınıfının sahip olduğu değerler olarak görülmekteydi. Bu hareket ile birlikte her ne kadar köylüler arasındaki sınıf eşitliği ortaya çıkmış olsa da şartlarda eşitlik fikrinin diğer eşitlikleri ortadan kaldırdığından söz edilmekteydi.⁴²⁵ Çin’e kıyasla Sovyet bloğunda ve özellikle Rusya’da meydana gelen toplumsal tabakalaşma sonucu Stalin döneminde önemli ayrıcalıklardan faydalanan grubun yanı sıra SSCB’de eşitlikçi bölüşümlerin yaşandığını söylemek mümkündür. Örneğin, şartlardaki eşitliğin işçi lehine çevrilmesiyle birlikte pozitif ayrımcılık temelinde işçilerin eğitim sistemine katılım oranı arttırılmıştır.⁴²⁶

Tarih boyunca eşitlik ile ilgili gelişmelerin önemini vurgulayan iki dönem vardır. Birinci dönem, Stoik felsefenin doğuşuyla başlar ve Roma İmparatoru Caracalla’nın yurttaşlık emrine kadar uzanır. İkinci dönem ise, 17. yüzyıldan günümüze kadar devam eden dönemdir. İkinci dönemi de, yaşanan olaylar nedeniyle kendi arasında üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, 17. ve 18. yüzyılda yaşanan devrim yıllarıdır. Napolyon’un 1815-1914 yılları arasındaki yenilgisi ve Almanya’nın I. Dünya Savaşları’nda

⁴²⁴ Turner, (Çeviren: Bahadır, Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 105.

⁴²⁵ Turner, (Çeviren: Bahadır, Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 107-108.

⁴²⁶ Turner, (Çeviren: Bahadır, Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 111.

Belçika'yı ele geçirdiği yıllar ikinci dönemdir. Son dönem ise, I. Dünya Savaşları'ndan günümüze kadar uzanan zaman dilimini kapsamaktadır.⁴²⁷

“Birinci dönemde eşitlik kavramı ard arda yaşanan üç büyük devrimin doktrinler söylemine göre bir gelişme göstermiştir. 1640'ta İngiltere'de, 1776'da Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1789'da Fransa'da yaşanan devrimler “doğal durum eşitliği” tezinin gelişmesine sebep olmuştur.”⁴²⁸ Eşitsizlikler ile ilgili geçmişte yaşananlar konu ile ilgili tüm bileşenlerin ortaya çıkarmış olduğu bir durumdur. Toplumsal, ekonomik, siyasi olmak üzere tüm aktörler arasındaki güç dengesi, adalet ile ilgili görüş ve düşünceleri ile birlikte bunlar sonucu ortaya çıkan toplu tercihler eşitsizlikler ile ilgili geçmiş dönem hakkında bilgi verir.⁴²⁹ İkinci dönem, 19. yüzyılda gelişme gösteren eşitlik kavramı kazanımlarının yaşandığı Endüstri Devrimi dönemine denk gelir. 19. yüzyıl ve öncesindeki yüzyıllarda yaşanan ilişkiye aynı zamanda ilkeleri soyut olarak ifade eden Stoikler ile Romalıların arasında özelden genele yayılan ilişkilerinde görülmektedir.⁴³⁰ Son olarak üçüncü dönem ise, hümanizm ile gelişen eşitlik fikrinin ortaya çıktığı II. Dünya Savaşı sonrası dönemdir. İnsanı merkez alan bu yaklaşımda, bireylerin yaşadıkları üzücü olaylar temelinde barış ortamının yaratılması için eşitlik fikrinin büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür.⁴³¹

2.1.3. Eşitlik Türleri

Eşitliğin başlıca tanımında, aynı ve özdeş olan anlamının yanı sıra kişiler arasında bir şeylerin eşit bölüşümü manasına gelmektedir. Eşitlik kavramı doğrultusunda, insanların eşit bir şekilde doğduklarının esas alındığı *kuramsal eşitlik* anlayışında sosyal statüye dayanan eşitlikten bahsedilmektedir. *Biçimsel eşitlikte*, hukuk çerçevesinde her bireyin bir seçimi temsil ettiği ifade edilmektedir. *Fırsat eşitliğinde* ise, insanların aynı başlangıç noktası esas alınarak hareket edebilmesidir. Ancak bu şekilde eşit koşullarda bir yaşam elde

⁴²⁷ Kaya, a.g.e. (2009), s: 11-12.

⁴²⁸ Kaya, a.g.e. (2014), s: 26.

⁴²⁹ Thomas Piketty, (Çeviren: Hande Koçak), *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s: 22.

⁴³⁰ Kaya, a.g.e. (2014), s: 28-29.

⁴³¹ Kaya, a.g.e. (2014), s: 32.

edebilmektedirler.⁴³² Eşitlik ahlaki, siyasi, hukuki ve ekonomik olmak üzere farklı boyutlarda anlam kazanmaktadır. Ahlaki eşitlik, bireylerin yalnızca insan olmalarının kendilerini değerli kıldığını ifade eder. Bu eşitlik türü, özgür toplumlarda yaşayan bireylerin birbirlerinin hayatına karşı saygı duyması ve anlayış göstermesiyle gerçekleşebilmektedir. Ahlaki boyutta ele alındığında özsel eşitlik olarak ifade edilmek istenen, bir insanın yaşamı boyunca özgür ve mutlu olmasının, diğerlerine kıyasla ne kadar değerli ya da diğerlerinin özgürlük ve mutluluklarından ne kadar değersiz olması ile ilgili yargıda bulunma olarak değerlendirilmektedir. Toplumdaki eşitsizlikler ve eşit uygulamalar bu doğrultuda birbirinden farklılaşmaktadır. Bir maratonda yarışanlar arasındaki kazanabilme yeteneğinin eşitsizliği ile oy verme ve yönetime katılma fırsatlarına ilişkin eşitsizliği aynı durum olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu gibi durumlarla karşılaşmamak adına kamusal otoritenin, yönetimde özsel eşitlik ilkesini benimsemesi gerekmektedir. Siyasi eşitlik, yönetici statüsündeki kişilerin eşit oy esasına göre seçilmeleri gerektiğini belirtir. Ayrıca, insanların doğası gereği görüş ve düşüncelerinin dikkate alınması gerektiğini ve özgür toplumlarda ehliyet sahibi tüm bireylerin cinsiyet ayrımı yapılmaksızın oy kullanabilme hakkının olduğunu işaret etmektedir. Hukuki eşitlik, toplumda yaşayan herkesin kanun önünde eşit muamele görmesi ve son olarak ekonomik eşitlik, bireylerin maddi güçlerinin ihtiyaçlarıyla orantılı olması halidir. Kanun önünde eşitlik, herkesin kanunlar karşısında eşit muamele görmesi anlamına gelmektedir. Bu sayede, keyfi uygulamaların, ayrımcılık ve dışlama gibi davranışların önüne geçilmiş olur. Özellikle adliyelerde adalet heykeli olarak bilinen, bir elinde terazi ve diğerinde kılıç olan heykelin gözünün bağlı olmasının sebebi, özgür toplumlarda adalet ilkeleri çerçevesinde bir olayın değerlendirilmesinde o olay dışındaki gerçeklere karşı gözünün kör olmasıdır.⁴³³

Tarihsel gelişim süreci içinde incelendiğinde herkese aynı toplumsal önemin verilmesi anlamına gelen ve genellikle kimi toplumların ahlaki geleneklerinde ve bazı dinlerde karşılaşılan “sosyal eşitlik”, bireylerin statü ve saygınlıklarının eşit olarak

⁴³² Veli Urhan, “Siyaset Felsefesinde Adalet, Eşitlik, Özgürlük”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 26, 2016, s: 109.

⁴³³ Tuğba Ünlü, *Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yavuz Atar, Konya, 2009, s: 1 Ayrıca bakınız: Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 77-78. Ayrıca bakınız: Dahl, (Çeviren: Betül Kadıoğlu), a.g.e. (2010), s: 75-77.

değerlendirildiği ve hem sınıf hem de mülkiyet farklılıklarının bertaraf edildiği bir eşitlik türüdür. İkincisi, herkese yeni bir başlangıç yapabilme fırsatı elde edebilmesi için, daha önce sahip olduğu koşullar her ne olursa olsun “fırsat eşitliği” esas alınarak aynı yerden başlama imkanının verilmesidir. Fırsat eşitliğini, “eşit ele geçirme” ve “eşit başlama” olarak kategorilendirmek kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Eşit ele geçirme anlamına gelen fırsat eşitliği, kişilerin yeteneklerini değerlendirmede eşit fırsatlara sahip olma anlamında kullanılmaktadır. Eşit başlangıç anlamına gelen fırsat eşitliğinde ise, kişilerin başlangıçtaki maddi durumunun eşit olması ve dolayısıyla fırsatlara eşit ulaşabilme şansının sunulması olarak ifade edilmektedir. Fırsat eşitliği, aynı zamanda şartların eşitliği olup demokratik Batı geleneğinde benimsenen en yaygın eşitlik düşüncesidir. Çünkü düşünce olarak fırsat eşitliğinin hareket noktası, işleyişi ve değerlendirilmesi nispeten diğer düşüncelere göre daha anlaşılırdır. Fırsat eşitliği, bireysel özgürlüğün gelişimi olarak değerlendirildiğinde bireysel özgürlüğe zarar vermeyen araçlar ile gerçekleştirilmelidir.⁴³⁴ Fırsat eşitliği ile ilgili eşitlikçi düşüncenin bir parçası olduğunun belirtilmesinin yanında aynı zamanda eşit bir özgürlüğün de azami ölçüde ortaya çıkmasını sağlayan bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Bu düşünceden hareketle bir bireyin fırsat eşitliğinin sağlanmasını arzulamasının nedeni, ulaşmak istediği hedefte önüne çıkan engellerin kaldırılması için gerekli çalışmaların yapılmasını istemesidir. Çünkü bireylerin elde edecekleri fırsatların artması aynı zamanda özgürlüklerini de arttıracaktır.⁴³⁵

Fırsat eşitliğinin çalışma hayatına ilişkin boyutunu, eşit ele geçirme olarak değerlendirmek mümkündür. Bu eşitlik, özellikle kişilerin işe alınmasında ve çalıştıkları işyerlerinde terfi imkanlarının eşit bir şekilde yapılması gerektiğini öngörmektedir. Eşit ele geçirme ile herkese yetenekleri ölçüsünde eşit fırsatların sunulmasını öngörülmektedir. Özellikle, kişilerin kabiliyetlerinin eşitliği olarak değerlendirilmektedir. Fırsat eşitliği, toplumsal hareketliliği kolaylaştırmak üzere, herkesin eğitim kurumlarından eşit olarak yararlanabilmesine bağlıdır. Modern eğitim kurumlarının gelişmesi, fırsat eşitliği uygulamalarının terfi imkanlarında, sınıfsal bir ayrım yapmadan kişinin zekasına ve yeteneğine dayandırdığı bir sistemin kurulmasına bağlıdır. Fırsat eşitliği kavramı, şartlarda

⁴³⁴ Sartori, (Çevirenler: Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet, Turhan), a.g.e. (1993), s: 372-373.

⁴³⁵ Barry, (Çevirenler: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), a.g.e. (2004), s: 197.

eşitlik fikrinden farklı değerlendirilemez. Fırsat eşitliği, aslında yeteneklerini ortaya koyarak başarı elde edenlerin ödülü olarak da ifade edilebilir. Ancak, ekonomik gücü yüksek ailelerdeki imkanların çocuklara aktarılması eşitlik anlayışını en başından ortadan kaldırmaktadır. Kimi yazarlar fırsat eşitliğini sorgulanması gereken minimal eşitlikçi bir amaç olarak değerlendirmektedir. Bu eşitlik, ya fırsat açısından daha şanslı olan kişilerin durumları kötüleştirilecek ya da daha şanssız olanların durumunu iyileştirecektir. Başka bir yol ise, kaynak kullanımını gerektirmesi bazı bireylerin mevcut durumlarının diğerlerinin durumlarını iyileştirmeye yönelik olması onların durumlarını kötüleştirilecektir. Öte yandan, fırsat eşitsizliğinin uygulanması herkesin eşit koşullarda olmaması ve eşit fırsatlara sahip olmaması gerekçesiyle bir haksızlık olarak görülmektedir.⁴³⁶

Eşitlik ilkesi, mutlak ve nispi eşitlik olmak üzere ele alınmaktadır. İlki, kişiler arasında fark gözetilmeden yasaların eşit olarak uygulandığı mutlak eşitlik⁴³⁷ tir. Burada ifade edilmek istenen din, dil, ırk, siyasi düşünce, felsefi inanç gibi sebeplerle ya da düşüncesi ne olursa olsun hiç kimseye ayrımcılık yapılamayacağıdır. Yani, bireylerin nitelik ve yetenekleri ön plana çıkartılmaksızın eşit işlem görmeleri anlamındadır. İkincisi ise, aynı durumda olan kişilere aynı, farklı durumda olan kişilere farklı davranılmasını öngören nispi eşitlik⁴³⁸ tir. Başka bir deyişle, ayırım yapılmasını gerekli gören eşitlik türüdür. Kısaca, eşit durumda olmayan kişilere farklı davranılabileceği vurgulanmaktadır. Ancak, farklı muamele yapıldığında kamu yararı gözetilerek haklı bir gerekçe aranmaktadır.⁴³⁹

Ayrımcılık yasaklı eşitlikte, aynı konumda olan kişilerin objektif bir neden olmadıkça, özellikle ırk, cinsiyet, dil, din ve inanç, siyasal ya da başka görüşler, yaş, engel, cinsel yönelim ve benzeri nedenlere dayanan ayrımcılık yapılamayacağı belirtilir. Ayrıca, toplumdaki tüm bireylerin mevcut kurallar çerçevesinde herhangi bir kısıtlama, dışlama

⁴³⁶ Robert Nozick, (Çeviren: Alişan Oktay), *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s: 302-303. Ayrıca bakınız: Sartori, (Çevirenler: Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet, Turhan), a.g.e. (1993), s: 375. Ayrıca bakınız: Turner, (Çeviren: Bahadır Sina Şen), a.g.e. (1997), s: 35-49. Ayrıca bakınız: Kaya, a.g.e. (2014), s: 50-51.

⁴³⁷ Mutlak eşitliğe, yatay eşitlik, şekli eşitlik, aritmetik eşitlik de denilmektedir.

⁴³⁸ Nispi eşitliğe, dikey eşitlik, maddi eşitlik, geometrik eşitlik de denilmektedir.

⁴³⁹ Gözler, a.g.e. (2004), s: 212-213. Ayrıca bakınız: Şükran, Ertürk, *Uluslararası Belgeler ve Avrupa Birliği Direktifleri Işığında Çalışma Hayatımızda Kadın Erkek Eşitliği*, Belediye-İş Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2008, s: 32-33.

olmadan kamu ve özelde insan haklarından eşit ölçüde faydalanmasını sağlayan temel bir hak niteliği taşımaktadır.⁴⁴⁰ Eşitlik ilkesinin ayrımcılık yasağı ile ilgili öne çıkan türleri ise, şekli eşitlik ve maddi eşitliktir. Eşit pozisyondakilere eşit, farklı pozisyondakilere farklı davranılmasını ifade eder. Diğer taraftan, mutlak eşitlik boyutuyla bakıldığında ilkenin geçerliliği eğitim düzeyi, inançları gibi özellikleri açısından birbirine benzer iki kişiyi kıyaslarken eşit olduklarını varsayar. Şekli eşitlik, eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı ile aynı anlama geldiği için farklılıkların görmezden gelinmesine de yol açmaktadır. Örneğin, görme engelli bir kişinin üniversite eğitimini alabilmesi şekli eşitlik için yeterlidir. Ancak, diğer öğrencilerin kullandığı dokümanlara engelinden dolayı ulaşamayıp kendi imkanlarını kullanarak ulaşması, eğitimde eşitlik anlayışını ortadan kaldırmaktadır. Maddi eşitlik kavramı ise, mevcut eşitsizliği ortadan kaldırmaya ve fiili eşitliği sağlamaya çalışarak dezavantajlı konumdaki kişileri korumaya yönelik çalışmaları kapsar. Maddi eşitlik anlayışını şekli eşitlik anlayışından ayıran şey, kişinin kendisine ve davranışın sonuçlarına odaklanmasıdır.⁴⁴¹

Eşitliği başka bir boyutta ele aldığımızda hukuksal, siyasal, ekonomik ve sosyal eşitlik olmak üzere üç temel alanda incelemek mümkündür. Hukuksal eşitlik, düşünsel ve tarihsel anlamda insanların doğuştan eşit olduğu düşüncesini benimseyen ve liberal düşüncenin önderliğinde herkesin kanun önünde eşit olması gerektiğini ifade eden bir yaklaşımdır. Hukuksal eşitlik, yasalar karşısında bireylerin eşitliğidir. Hukuksal eşitlik fikrini 18. yüzyılda Virginia Haklar Bildirisi ve Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'nde görmek mümkündür. Siyasal eşitlik, herkesin eşit oy hakkının olması ya da seçme-seçilme konusunda eşitliğin sağlanmasıdır. Siyasal eşitlik, hukuksal eşitlik uygulamasının tek başına yetersizliği ve etkisizliği sonucu ortaya çıkmıştır. Siyasi katılma süreci olan seçimlerde herkesin eşit olarak katılamadığı bir durumla karşılaşmaktadır. Örneğin, yalnızca zengin sınıfların oy kullanma hakkının olduğu durumlarda, hukuki düzenlemeleri kendi çıkarları doğrultusunda yapmaları eşitsiz bir durumu ortaya koyacaktır. Siyasal eşitlik, hukuki eşitliğin tamamlayıcısı olarak her bir bireyin bir tek oya sahip

⁴⁴⁰ Gülmez, a.g.e, (2010), s: 221.

⁴⁴¹ Ulaş Karan, "Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve" <http://secbir.org/images/haber/2011/01/12-ulas-karan.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.02.2015), s: 3-4.

olacağı bir sistem getirmiştir. Sosyal ve ekonomik eşitlik, diğer bir ifadeyle maddi eşitlik de hukuki ve siyasal eşitlik fikrini benimsemiştir. Sosyal eşitlik, bireylerin kanun karşısında din, dil, ırk, köken, sınıf, cinsiyet vb. nedenlerle farklı bir muamele görmemesi gerektiğini savunur. Bu ideal, her şey ve herkesin, her şey ve herkes için mümkün olduğunca benzer olması düşüncesini yansıtmaktadır. Ekonomik eşitlik, bireylerin gelirleri ölçüsünde vergi alınmasını gerektirir.⁴⁴²

2.2.Sen'in Eşitlik Anlayışı

İnsani gelişme kavramı, bireylerin toplumda temel gereksinimlerini başkalarına ihtiyaç duymadan karşılayabilmeleri ve refah içinde yaşayabilmelerini ifade etmektedir. Bu ortamın oluşturulabilmesi için kültürel, ekonomik ve siyasal alt yapının uygun olması ve özgürlüklerin artırılması beklenmektedir. Özetle, insani gelişme yaklaşımında kişinin değerli gördüğü işleri yapabilme özgürlüğünü barındıran pozitif özgürlük anlayışının hakim olduğunu söylemek mümkündür. Sen'in kalkınma yaklaşımında bu görüşlere yer verdiğini görmekteyiz. Bunların yanı sıra, insani gelişme kavramının unsurları arasında fırsat eşitliğini de sayabiliriz. Çünkü bireysel özgürlükler eşit fırsatların olduğu bir ortamda kendini göstermektedir. Aksi takdirde, fırsatların eşit sunulmadığı bir toplumda, bireysel özgürlüklerin kısıtlanması beklenen bir durum olacaktır. Ayrıca, diğer bir unsur olarak fırsatların sürdürülebilirliğinden bahsetmek gerekmektedir. Çünkü, sürdürülebilir fırsatlar özgürlüğü kısıtlayan etmenlerin ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır. Ekonomik anlamda elde edilen verimlilik unsuru da devamlılığın destekleyicisi konumundadır. Son unsur ise, bireylerin kendi yaşamlarını kendilerinin sürdürebilmesi ve denetleyebilmesi için verilen yetki unsurudur.⁴⁴³

Sen, eşitlik konusunda bir değerlendirme yapmadan önce, "niçin eşitlik?" ve "neyin eşitliği?" sorularını sorarken eşitlik hakkındaki güncel anlaşmazlığın esas konusunun ikinci

⁴⁴² Uğur Kara, İlker Gökhan, Şen, Atilla, Nalbant, Ayşe Işıl, Karakaş, (Editörler: Ayşe Işıl, Karakaş, İlker Gökhan, Şen), *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2990, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1943, 1. Baskı, Eskişehir, 2013, s: 6. Ayrıca bakınız: Serim, a.g.m. (1994), s: 14. Ayrıca bakınız: Wollheim, I. Berlin, ibid. (1956), pp: 311-312.

⁴⁴³ Mehmet Sedat Uğur, *İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Murat Doğanlar, Adana, 2011, s: 34, 99.

soru olduğunu ileri sürer. Çünkü eşit olan bireylere eşit, olmayan bireylere ise eşitsiz davranılması gerektiği kabul edilen bir yargı olsa da, birbirinden farklı özelliklere sahip insanların eşit olabileceği ya da olmayacağı gerçeği olduğu için, “neyin eşitliği?” sorusunun sorulması gerektiğini düşünmektedir. Sen’e göre, insanlara eşit veya eşit olmayan bir şekilde davranılmasının çeşitli nedenleri vardır. Eşitlik, kişiye ait gelir, zenginlik, mutluluk, fırsatlar, haklar ya da ihtiyaçların karşılanması gibi bazı özelliklerin başka bir kişiye ait aynı özelliklerle kıyaslanmasıyla değerlendirilir. Bütün sosyal adalet teorileri bir eşitlik arayışı içinde olduğu için sosyal politikaların amacı, bir grup insanın refah seviyesinin sürekli düşmesinin engellenmesine yönelik politikaların izlenmesidir. Sen’e göre önemli olan, seçilen kıstasa ilişkin olarak doğru enformasyona sahip olmaktır. Sen’in düşüncesinde eşitlik sorunu daha çok özgürlüklerle ilgili bir sorundur. Ekonomik ve sosyal değerlendirme ise, eşitsizlik tehdidinde ilişkin birçok ikilem içermektedir.⁴⁴⁴

Sen, ekonomik anlamda eşitlik düşüncesinin dayanağının, gelir dağılımındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik bir eşitlik olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵ Ekonomik alandaki eşitsizlik, eşit avantajların sunulmadığı bir durumda karşımıza çıkmakta ve mevcut eşitsizlik sorununu daha da arttırmaktadır. Bu nedenle Sen’in düşüncesine göre, temel hak ve özgürlükler alanında yaşanan eşitsizliğin ekonomik alana göre daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴⁶ Sen, eşitsizliğin beraberinde hoşgörüsüzlüğü yarattığını ve yoksulluğun acısının öfkeyi tetikleyebileceğini belirtmektedir. Hatta eşitsizliğin yarattığı yoksulluğun bir insanı çileden çıkararak umutsuz hale getirebileceğini ve bu durumun isyana yol açabileceğini ifade etmektedir. Toplumsal hoşnutsuzluğun ve düzensizliğin kökeninin ekonomik yoksunluk içinde aranması gerektiğine olan inanç, toplumsal analistler tarafından yaygın bir şekilde kabul

⁴⁴⁴ Sen, ibid. (2000), p: 92. Ayrıca bakınız: Collinicos, a.g.e. (2014), s:69. Ayrıca bakınız: Urhan, a.g.m. (2016), s: 104. Ayrıca bakınız: Hülya, Kirmanhoğlu, “Amartya Sen’in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Seri: 47, Yıl: 2005, s: 27.

⁴⁴⁵ Amartya Sen, *Development as Freedom*, A Division of Random House, First Anchor Books Edition, New York, 2000, p: 108.

⁴⁴⁶ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 170.

görmüştür.⁴⁴⁷ Bu doğrultuda sosyal eşitlik fikri, herkesin hayatta adil başlangıç yapabilmesini ve sıkıntı verici sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını mümkün kılar. Çocukların ve ailelerin yoksulluktan kurtulmalarına yardımcı olur ve kadınlar için daha eşit fırsatlar sağlar.⁴⁴⁸

Sen eşitliği, faydacı eşitlik, toplam fayda eşitliği ve Rawlsçu eşitlik olarak sınıflandırmaktadır. Faydacı eşitliğin amacı, bireyler arasındaki homojen dağıtım sorunlarına katkıda bulunmak ve toplam faydayı maksimize ederek marjinal fayda eşitliğini sağlamaktır. Çünkü bireyler bölüşümden en büyük payı elde etmeye çalışırken diğerlerinin payını azaltmaktadır. Marjinal fayda eşitliği, tüm bireylerin eşit çıkarlarının olduğunu ve haksız yere ayrımcılığın yapılmaması gerektiğini belirtir.⁴⁴⁹ Toplam fayda eşitliğinde, gelir düzeyi düşük bireylerin gelir transferleriyle gelirlerinin artırılması, toplumsal faydayı arttıracak ve hayatı daha kolay yaşanılır hale getirecektir. Böylelikle, adaletli bir dağılımdan söz etmek mümkün olacaktır.⁴⁵⁰ Rawlsçu eşitlikte ise, iki adalet ilkesinden bahsetmek mümkündür. Rawls, bunları birincil toplumsal mallar olarak adlandırmakta ve eşitliğin önemini vurgulamaktadır. Her rasyonel insanın isteyeceği haklar olarak görülen öz saygı hakları, fırsatlar ve özgürlükler, gelir ve refahın dahil edildiği grup olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, temel özgürlükler diğer birincil mallar üzerinde öncelikli olarak ayrılmakta ve böylelikle herkesin diğerleri ile aynı temel özgürlüğe ve eşit haklara sahip olduğu ilkesine varılmaktadır. İkinci ilke ise, eşitsizlikler herkesin diğerlerinin yararına çalışmadıkça mahkum edildiği ve birincil önceliğin bireysel çıkarlar olduğu, fark ilkesidir. Temelde insanlar birbirine çok benziyor olsaydı, birincil malların avantajlarını ortaya koymak daha kolay olabilirdi. Ancak insanların sağlık, gıda, giyim ihtiyaçlarını etkileyen yaşam süresi, iklim ve çalışma koşulları, kişiliği gibi birbirinden farklı değişken

⁴⁴⁷ Amartya Sen, *Peace and Democratic Society*, (Edited by: Amartya Sen), OpenBook Publishers, Cambridge, 2011, pp: 15-16.

⁴⁴⁸ Robert G. Meyers, "How to Invest in Early Childhood Care and Development", (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003, p: 97.

⁴⁴⁹ Amartya, Sen, "Equality of What?", *The Tanner Lecture on Human Values*, Delivered at Standford University, 1979, pp: 197-202.

⁴⁵⁰ Sen, *ibid.* (1979), pp: 205-207.

ihtiyaçlarının olduğu ortadadır. Bu nedenle birincil mallara kesin bir şekilde avantajlı olarak bakmak yanıltıcı olabilmektedir.⁴⁵¹

Sen, eşitsizlik algısının göreceli olarak yalnızca güçsüz kesim tarafından değil aynı zamanda güçlü olan tarafından da hissedildiğini ifade etmektedir. Bu durumda, sorun güçlü tarafların daha önce erişimi olan ya da sahip olduğu hakların kaynağına ilişkin denetimini kaybetme korkusunu yaşamasından kaynaklanmaktadır. Azınlıkta kalan grupların eşitsizliği, mevcut şikayet ve düzeltme mekanizmalarına başvurabildikleri bir alan yaratılırsa, siyasi sürecin azınlıkların ses çıkarmasına izin veriyorsa ve mahkemeler iyi çalışıyorsa kabul etmelerinin nedeni, eşitsizliği seslerini duyurabilecekleri ve eşitsiz durumun daha uzun vadede düzelebileceği inancında oldukları zaman kabul etmektedir.⁴⁵²

Sen, eşitsizliğin toplumsal yapıya zarar verebileceğini belirtirken, diğer taraftan eşitsizlikle mücadele çalışmalarının, kimi zaman toplumdaki herkesi olumsuz etkileyebileceğini ifade etmiştir. Burada, eşitsizlik ile ilgili mücadele yöntemlerinde yapılacak uygulamaların adalet temelinde “tarafsız seyirci” olarak yer alması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, bazı alanlarda yaşanan eşitsizliklerin örneğin; gelir eşitsizliği, yaşam kalitesindeki farklılıklar, özgürlük alanı eşitsizliği gibi eşitsizliklerin diğer alanlarda yaşanabilecek eşitsizliklere göre farklılaştığını söylemek mümkündür. Çünkü toplumsal alandaki kapasite ve gelir ile ilgili bazı farklılıklar eşitsizliğin etki alanını doğrudan etkilemektedir. Örneğin, ekonomik anlamda güçlü ancak, sağlık problemleri nedeniyle yüksek ödemeler yapmak zorunda kalan birinin gelir gider dengesi açısından bakıldığında, yoksun olduğunu söylemek mümkündür. Böbrek hastası bir kişinin, hayatta kalmayı sürdürebilmesi için sağlıklı bir kişiden daha fazla gelir kaynağına ihtiyacı vardır. Ya da hareket kabiliyeti tekerlekli sandalye ile sınırlı olan bir kişinin, toplumsal yaşama katılabilmek için daha fazla kaynağa ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür. Başka bir örnekle bu görüşü kuvvetlendirmek istersek, çalışma gücü ve isteğinde olup iş bulamayan ya da işini kaybeden biri her ne kadar işsizlik yardımı alıyor olsa da meslek edinme anlamında kendisine sunulamayan fırsatlar nedeniyle yoksun sayılmaktadır. Ayrıca, daha

⁴⁵¹ Sen, ibid. (1979), pp: 213-216.

⁴⁵² Sen, ibid. (2011), pp: 73-74.

fazla kazanabilecek durumda iken, kişinin kısıtlanması beraberinde ekonomik yoksunluğu da getirmektedir.⁴⁵³

Kuşkusuz yoksulluğun geçişi, yoksul ebeveynlerin fakirliğini ve sahip olduğu dezavantajlarını kendi çocuklarına geçirme süreci olarak görülmektedir. Yoksulluğun kuşaklar arası iletimi, doğumda fırsat eşitliğini ortadan kaldırır ve böylece adil bir toplumun ve sosyal istikrarın temelini bozar. Toplumsal dayanışmayı eritir ve şiddeti ve sivil hoşnutsuzluğu tetikler. Yoksulluk tuzağından kaçınmanın asıl amacı, yoksulluğun kuşaklar arası iletimi probleminin boyutları hakkında farkındalık yaratmaktır.⁴⁵⁴ Yoksulluğun bir nesilen diğer nesile aktarılması, çocuklarının beşeri sermayesindeki ebeveyn yatırımlarının yoksulluktan kurtaracak ömür boyu gelir güvencesine ulaşamamalarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Her çocuğa yapılan yatırım miktarı ailenin çocuk sayısı, hanehalkı geliri, ebeveyn eğitimi, ebeveynlerin girdilerinin çocuğa maliyeti ve işgücü piyasası koşullarına bağlı olmaktadır. Dolaylı olarak hane halkının sosyal çevresi ve aile gelirlerini, fırsatları ve isteklerini sınırlayan diğer bağlamsal faktörleri de içermektedir.⁴⁵⁵

Sen'in refah ekonomisine yaptığı katkılarının yanı sıra toplumsal cinsiyet analizinin çeşitli yönlerinin geliştirilmesi için yaptığı çalışmaları da önem taşımaktadır.⁴⁵⁶ Sen, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini homojen bir olgu olarak ele almanın doğru olmayacağını savunmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini birbirinden ayrı ve birbirleriyle bağlantılı sorunların bir toplamı olarak görmek gerektiğini düşünmektedir. Dünya genelinde, bazı bölgelerde kadın erkek arasındaki eşitsizlik doğrudan yaşam ve ölüm konularını içermektedir. Özellikle, okur-yazarlık da dahil olmak üzere yüksek öğrenim fırsatları ve

⁴⁵³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 134-136. Ayrıca bakınız: Jason Briggeman, "Amartya Sen [Ideological Profiles of the Economics Laureates]", *Econ Journal Watch*, Volume: 10, Number: 3, 2013, p: 612.

⁴⁵⁴ Ricardo Moran, "Early Childhood Investment and the Intergenerational Transmission of Poverty", (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003, pp: 1-2.

⁴⁵⁵ Ricardo Moran, Tarsicio Castaneda, Enrique Aldaz-Carroll, "Family Background and Intergenerational Poverty in Latin America", (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003, p: 16.

⁴⁵⁶ Bina Agarwal, Jane Humphries, Ingrid Robeyns, "Exploring The Challenges of Amartya Sen's Work and Ideas: An Introduction", *Feminist Economics*, Vol: 9, No: 2-3, 2003, p: 3.

mesleki eğitim konuları göz önüne alındığında, dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile temel imkanlardan yararlanma konusunda kadın erkek arasındaki cinsiyet eğilimi konusundaki farklılaşmanın göz ardı edilemeyeceğini ifade etmektedir. Aynı şekilde, istihdamda ve mesleki alanda kadınlar çoğu zaman erkeklere kıyasla daha büyük engellerle karşılaşmaktadır. Diğer taraftan mülkiyet konusunda da cinsiyetler arasındaki eşitsizlikten bahsetmek mümkündür. Mülkiyet hakkına sahip olma konusundaki eşitsizlik, kadınların yalnızca sesinin çıkmamasına yol açmadığı gibi aynı zamanda kadınların ekonomik, ticari ve hatta zaman zaman sosyal faaliyetlere katılımını da zorlaştırmaktadır. Aynı eşitsizliği, özellikle çocuk bakımı ve ev işlerinin paylaşılması ile ilgili hanehalkı arasında da görmek mümkündür.⁴⁵⁷

Sen'in toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik genel bir değerlendirme yaptığımızda Sen'in, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yedi başlıkta incelediğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, "*ölüm oranlarındaki eşitsizlik*" tir. Dünya'da bazı bölgelerde kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlik yaşam ve ölüm konularını kapsamaktadır. Bu doğrultuda kadınların ölüm oranlarının daha yüksek olduğu gerçeğine ulaşılmıştır. Özellikle bu eşitsizlik Kuzey Afrika ve Asya'da yoğun olarak görülmektedir. İkincisi, "*doğal eşitsizlik*" olup erkek egemen toplumlarda ebeveynlerin yeni doğan çocuklarının özellikle erkek olması yönündeki arzularını ifade etmektedir. Bu arzularını tıbbi olarak bebeğin cinsi belli olduktan sonra annenin hamileliğinin sona erdirilmek isteği ile doğrulamaktadırlar. Özellikle Doğu Asya, Çin, Güney Kore, Singapur, Tayvan ve Hindistanda yaygın olarak görmek mümkündür. Hatta bu eşitsizlik, ileri teknoloji ürünü cinsiyet ayrımcılığı olarak adlandırılmaktadır. Üçüncüsü, "*temel imkan eşitsizliği*"dir. Demografik özelliklerden kaynaklanan, okullaşma oranının erkeklerde daha yaygın görülmesi ve kadınların temel yeteneklerini geliştirmesi konusunda toplumda adil katılımın sağlanamamasıdır. Dördüncüsü, "*özel fırsat eşitsizliği*" dir. Eğitim dahil olmak üzere temel imkanlardan eşit yararlanma fırsatının verilmemesidir. Beşincisi, "*mesleki eşitsizlik*" tir. İş ve meslek anlamında kadınların erkeklere oranla daha az istihdam edilmesi durumunda karşılaşılan eşitsizliktir. Altıncısı "*mülkiyet eşitsizliği*" dir. Birçok toplumda mülk sahipliği konusunda

⁴⁵⁷ Amartya Sen, "The Many Faces of Gender Inequality", *The New Republic*, 2001, pp: 466-468. Ayrıca bakınız : Sen, *ibid.* (1999), p: 61.

da eşitsizlikler yaşanabilir. Ev, arsa gibi temel varlıkların asimetrik paylaşımıdır. Sonucusu ise, “*hanehalkı eşitsizliği*” dir. Doğumundan başlamak üzere ailede kadın ve erkek arasında ayrımcılık yapılmasıdır. Mesleki yükün paylaşımında kadına daha çok görev verilmesi ile ilgilidir.⁴⁵⁸

2.3. Sen’in Eşitlik Anlayışına Yönelik Eleştirisi

Toplumsal ve ekonomik eşitsizlik konusu birçok ikilem içermektedir. En dikkat çeken çatışma, toplumsal ve dağılımcı konular arasındaki rekabet ile ilgilidir. Bireyler birbiri üzerinde barbar bir yaklaşımla hakimiyet kurmaya çalışabilirler. Ve yine eşitsizliği gidermeye yönelik girişimler birçok durumda çoğu kişi için veya hatta herkese zarar verebilir. Bu tür bir çatışma, belirli koşullara bağlı olarak hafif veya şiddetli biçimde ortaya çıkabilir. Farklı bir çatışma türü ise “iç mücadele”dir. Bu çatışma, eşitsizliğin değerlendirilebileceği farklı değişkenler arasındaki çatışmadır. Gelir eşitsizliği refah, özgürlük ve yaşam kalitesinin sağlık ve uzun ömür gibi bazı diğer alanlarda eşitsizlikten önemli ölçüde farklılık gösterebilir. Bu doğrultuda bireylerin sahip oldukları politika yaklaşımları da önemli ölçüde farklı olabilir. Bu nedenle, eşitsizlik çalışmasında merkezi meselenin, soyutta eşitlik değeri üzerine değil “neyin eşitliği?” olduğu tartışılabilir. Yüksek gelirliler ancak siyasi katılım fırsatı bulunmayan bir kişi, olağan anlamda fakir değildir; ancak hala önemli bir özgürlükten yoksundur. İşsizler hayatlarındaki özgürlük eksikliği nedeniyle yoksun hissedebilirler ve bu sadece gelirlerin düşüklüğünün ötesine geçmektedir. Farklı türden yoksunluğun gelir yoksulluğunun sınırlarının ötesine geçmesini gerektiren başka yollar da vardır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli husus sadece gelir yoksulluğunun ötesine geçmenin yanı sıra, farklı alanlarda değerlendirilen farklı eşitsizlikler arasındaki çatışmanın da ortadan kaldırılmasıdır. Örneğin, gelir eşitsizliği, siyasi özgürlüklerin eşitsizliğinden önemli derecede farklı olabilir ve sağlık eşitsizliği her ikisinden de farklı olabilir. Kısacası herkese önem vermek için bir neden bulunabilir. Bu tür çatışma toplu ve

⁴⁵⁸ Amartya Sen, “Many Faces of Gender Inequality”, *Frontline*, Volume: 18, Issue: 22, 2001.

dağılımcı hususlar arasında değildir; aksine, hem toplama başarılarını hem de eşitsizlikleri değerlendirmek için farklı alanlar arasında değerlendirilmektedir.⁴⁵⁹

Sen, “iç mücadeleye” yoğunlaşmanın üç ayrı nedenini ortaya koymaktadır. İlk olarak, farklı alanlarda eşitsizlik arasındaki çatışma genellikle akademik ve politik literatürde ihmal edilmiştir. Çünkü ekonomik eşitsizlik üzerinde çalıştığını söyleyen bir kişinin, genelde gelir dağılımı üzerinde çalıştığı varsayılır. Oysa, iktisadın, insanların refahını, özgürlüğünü ya da yaşam kalitesini etkileyen gelir dışındaki faktörler hakkında söylenecek çok yanı vardır ve bu durum ekonomik eşitsizlik anlayışının daraltılmasında büyük oranda göz ardı edilir. İkincisi, Avrupa politika yapımı bağlamında oldukça önemli olabilir ve bir kıstas olarak değerlendirilebilir. Örneğin, Avrupa'daki işsizliğin gelişmesi, gelir dağılımı perspektifini oldukça sınırlı kılmaktadır; çünkü işsizlik diğer birçok bakımdan yoksulluğa neden olmaktadır. İşsizlikten kaynaklanan gelir kaybı, etkilenen birey açısından işsizlik yardımı ve diğer gelir desteği türleriyle telafi edilebilir. Gelir dağılımı açısından, bir hükümet desteği ile elde edilen gelir, istihdam yoluyla elde edilen gelir ile aynıdır. Ancak, işsizlik birey için birçok ciddi etkiye sahiptir ve gelir eşitsizliğiyle ekonomik eşitsizliklerin belirlenmesi, ekonomik eşitsizliği anlamak ve incelemekten yoksun bırakmaktadır. Çağdaş Avrupa ekonomilerinde büyük işsizlik göz önüne alındığında, gelir eşitsizliğine yönelik yoğunlaşma yalnızca aldatıcı olabilir.⁴⁶⁰ Sen, eşitsizliğin odak noktasının gelirden temel özgürlüklerin paylaşımına doğru kaydıka arttığını belirtmektedir. Çünkü gelir eşitsizliği iki durum arasındaki bağlantıyı vermektedir. Bunlardan ilki, eşitsiz avantajlar ve ikincisi gelirin kapasiteye dönüştürülmesidir. Bu nedenle gelir eşitsizliğinin eşitsizlik problemini arttırdığını söylemek mümkündür.⁴⁶¹

Sen, gelir eşitsizliği ve ekonomik eşitsizlik konusunu anlatmadan önce bu kavramlarla ilgili yaşadığı bir anısını paylaşmıştır. Sen'den bir kampüste konferans vermesi istenmiştir. Buna istinaden Sen, konuşma başlığı olarak “ekonomik eşitsizliği” seçmiş. Ancak kampüs alanına girdiğinde asılı olan afişte kendisine ait konuşmada “gelir eşitsizliği”

⁴⁵⁹ Amartya Sen, “Inequality, Unemployment and Contemporary Europe”, *International Labour Review*, Vol: 136, No: 2, 1997, pp: 155-156.

⁴⁶⁰ Sen, *ibid* (1997), pp: 156-157.

⁴⁶¹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 170.

yazdığını görünce şaşkınlığını gizleyememiş. Bunun önemsiz bir farklılık olduğunu düşünmesine rağmen hayret etmiştir. Çünkü ekonomik eşitsizliğin gelir eşitsizliği ile özdeşleştirilmesinin standart olduğunu ve toplumda varolan algının her iki kavramın da eş anlamlı olarak görülmekteydi. Sen, herhangi bir bireye ekonomik eşitsizlik üzerinde çalıştığımızı söylediğinizde oldukça yaygın bir şekilde gelir eşitsizliği çalıştığımızın varsayılacağını ifade etmektedir.⁴⁶² Sen bu konu ile ilgili eşitsizlik karşılaştırmalarının yalnızca gelirimize mi yoksa diğer ekonomik ve sosyal etkilerin yaşam kalitesine olan etkisine göre farklı sonuçlar doğuracağını belirtmektedir.⁴⁶³ Bu nedenle Sen gelir eşitsizliğinden ekonomik eşitsizliğe odaklanmaktadır. Çünkü ekonomik eşitsizlik doğada ekonomik olan ancak gelirler gibi basit istatistiklerle yakalanamayan bireysel refah ve özgürlük üzerindeki nedensel etkilerin varlığıyla ilgilidir.⁴⁶⁴

2.4.Sen'in Eşitlik Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi

Sen, eşitsizliklerin değerlendirilmesinin özellikle zor olduğu alanın cinsiyet farklılıkları olduğunu ifade etmektedir. Kadınların sözleşmelerinin erkeklere kıyasla daha kötü şartlara dayandığını ve kadınların erkeklere göre daha yoksul olduğunu ifade etmektedir. Bu farklılıklar dünyanın her yerinde farklı şekillerde görülmektedir. Bununla birlikte cinsiyete dayalı eşitsizliklerin incelenmesi açısından en iyi göstergenin ne olduğunun belirlenmesinin kolay olmadığını ifade etmektedir. Bu durumun yalnızca bir metriğe dayanarak değerlendirilmesi söz konusu değildir. Ancak kadın ve erkek arasındaki eşitsizliklerin değerlendirilmesinde refah ve fayda seçimi konusunun önemli olduğunu belirtmektedir. Fayda açısından yapılan değerlendirmenin özellikle aile içinde elde edilen fırsatlar bağlamında değerlendirildiğinde sınırlayıcı olduğunu söylemek mümkündür. Bazı sosyal görüşlere göre kadın erkek arasındaki refah düzeyini karşılaştıran algılarda zevk almak ve mutluluk gibi öğeler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Hindistan gibi bazı gelişmekte olan ülkeler bağlamında kırsal kesimdeki kadınların erkekler tarafından yoksun bırakıldığına dair net bir algılamaya sahip olmadıkları ve erkeklerden daha mutsuz

⁴⁶² Amartya Sen, "From Income Inequality to Economic Inequality", Southern Economic Journal, Vol: 64, No: 2, 1997, p: 384.

⁴⁶³ Sen, ibid, (1997), p: 389.

⁴⁶⁴ Sen, ibid, (1997), p: 398.

olmayabilecekleri belirtilmiştir. Elbette bu durum kabul edilebilir değildir. Yani, daha yetersiz beslenme, daha az okur yazarlık gibi yoksunluğa yol açan objektif nedenler bağlamında kadınların yoksunluğunun sessiz bir şekilde kabul edilmesinin doğru olmadığını vurgulamaktadır. Belirtilen bu unsurların yalnızca refah ve hürriyet açısından bir araç olduğu ve ilgili kişilerin yaşamlarına yol açtığı sorunları yansıtmadığı için yeterli olmadığını belirtmektedir.⁴⁶⁵

Sen, toplum üyelerinin başarı ve avantajlarının değerlendirilmesini kalkınma analizinin bir parçası olarak görmektedir. İnsan gelişiminin aynı zamanda yetenek gelişimiyle değerlendirilmesinin meydana getirdiği sonuçları değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda insan yeteneklerinin önemi, yaşam standartlarını ve kaliteyi değerlendirmek için temel sağlamaktadır. Cinsiyetler arası eşitsizlikte farklı yeteneklere yoğunlaşmanın doğası gereği çoğulcul bir yaklaşım gerektirdiğini belirtmek gerektiğini düşünmektedir. Bu durum, gelişimin gerçek gelir ya da fayda gibi görünüşte homojen büyüklüğünün genişlemesi yerine, farklı süreçlerin birleşimi olarak görülmesi gerekliliğine işaret etmektedir. İnsan gelişiminin zorluğu, çeşitli sektörel endişelere, toplumsal ve ekonomik süreçlere dikkat edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kapsanan konuların bazıları insan kapasitesinin doğrudan belirleyicileri olan eğitim ve sağlık gibi değişkenlerle ilgilenirken, diğerleri ekonomik ve sosyal süreçlerle çalışan araçsal etkilerle ilgilenmektedir.⁴⁶⁶

Sen, kendisini yetenek kavramı ve yoksulluğun analizi konularında eleştiren Townsend'in "bazı niteliklerle yeteneklerin her yerde aynı olduğu" düşüncesine karşı çıkmaktadır. Çünkü yetenekler, bir kişinin neler yapabileceğini ve olabileceğini gösterdiği için bu yeteneklerin her yerde aynı olduğunu söylemenin doğru olmayacağı düşüncesini benimsemektedir. Öte yandan Sen, Townsend'in bu düşüncesini şaşkıncı bulmaktadır. Çünkü Townsend'in mutlak seviyeler kavramını anlamadığını düşünmektedir. Sen mutlakliyet'in karakteristik özelliğinin zaman içinde süreklilik, farklı toplumlar arasındaki değişmezlik veya beslenme konularındaki yoğunlaşma olmadığını belirtmektedir.

⁴⁶⁵ Amartya Sen, *Development as Capability Expansion*, Human development and International Development Strategy for the 1990s, Edited by: Keith Griffin and John Knight, London, 1990, p: 52.

⁴⁶⁶ Sen, *ibid*, (1990), p: 54.

Yoksulluğu, bireylerin diğerlerine kıyasla yetenek seviyelerinin aksine yeteneklerin mutlak seviyeleri açısından görmenin, mutlak seviyelerin her yerde aynı olması gerektiği anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Townsend'in eleştirisinde yoksulluğun eşitsizlikle tanımlanamayacağı düşüncesi yer almaktadır. Oysa bazı yeteneklerin eşit oranda değerlendirilmesi yaklaşımı Sen'in düşüncesine uygun değildir. Çünkü Sen, ilgili yeteneklerin birbirinden farklı türde olduğu düşüncesini benimsemektedir. Örneğin, bireylerin beslenme, barınma, eğitim alma, toplumsal yaşama katılma hakkı gibi bazı sosyal haklardan faydalanmaları yetenekleri ölçüsünde gerçekleşebilecektir. Bu doğrultuda yoksulluğun salt gelir temelli bir kazanç sorunu olmadığını bunun yanı sıra belli yetenekleri elde etmedeki başarısızlık olarak görmenin daha doğru olacağını söylemek mümkündür. Kısaca Sen, gerçek gelirlerin gerçek yeteneklere dönüştürülmesinin toplumsal koşullara ve kişisel özelliklere göre değiştiği ayrımının iyi yapılması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁶⁷

Sen, eşitsizliğin yalnızca gelir eşitsizliği açısından ele alınmasının doğru olmadığını ifade etmektedir. Çünkü gelir eşitsizliğini refah, özgürlük ve yaşam kalitesi gibi unsurlardan farklı değerlendirmek mümkündür. Örneğin, çalışma hakkını kullanamayan bireylerin maruz kaldığı işsizlik sorunu, onların aynı zamanda gelir kaybı yaşadıklarının da bir göstergesidir. Ancak işsizlik yardımı sayesinde bireylerin karşı karşıya kaldıkları bu kaybın giderilmesi ya da en azından hafifletilmesi mümkündür. Dolayısıyla, bir bireyin işsizlik kaynaklı yaşadığı gelir kaybının telafisinin mümkün edilebileceği düşünülmektedir. Ancak işsizliğin yol açtığı gelir kaybı bireylerde aynı zamanda, yetenek ve özgüven kaybına bağlı psikolojik rahatsızlıkları tetikleyecektir. Kısacası, salt gelir kaybı olarak değerlendirilen işsizliğin toplumsal etkilerinin de olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Sen, bireylerin yaşama kalitesini etkileyerek onların yaşamlarını yıpratıcı işsizlik sorununun iktisadi eşitsizlik çözümlemesinde dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁶⁸ Özellikle eşitsizlik ve yoksulluk anlayışını zenginleştirecek düşüncenin, bildirişimsel temelin gelirden kapasitelere doğru genişletilmesi olacağını düşünmektedir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Amartya Sen, "A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Reply to Professor Peter Townsend", *Oxford Economic Papers*, New Series, Vol: 37, No: 4, Published by: Oxford University Press, 1985, pp: 671-674.

⁴⁶⁸ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 135-138.

⁴⁶⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 141.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – AMARTYA SEN’DE ADALET ve SOSYAL HAKLAR

3.1. Adalet Kavramı İle İlgili Genel Bir Değerlendirme

Eski Yunan’dan bu yana geçen tarihsel süreçte önemli meselelerden biri olan adalet kavramı, insanların zaman içinde sahip oldukları toplumsal ve siyasal edimlerini yargılamasına zemin hazırlayan kavramsal bir temellendirme olarak görülmektedir. Kökeni Arapça olan adalet kelimesi “hak ve hak uygunluk, hakkı gözetme” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması” olarak da ifade edilmektedir.⁴⁷⁰ Adalet, hukukun temel kavramları arasında yer almasının yanı sıra tanımının yapılması oldukça güç bir kavramdır.⁴⁷¹ Adaletin iki anlamı vardır. Birincisi, hukukun onaylanması ve hukuk kurallarının doğru bir şekilde uygulamadaki yerini almasıdır. Bu doğrultuda hukukun kötüye kullanımı engellenmelidir. İkinci anlamı ise, adaletin hukukun uygulanması sonucunda ortaya çıkan amacı ifade etmesidir.⁴⁷² “Adalet, özgürce seçtikleri amaçları gerçekleştirmek ve (bu yönde) etkinliklerde bulunmak olanağı engellenmeyen bireylerin, bu bakımdan hiçbir ayırım görmedikleri ve kendilerinin de başkalarını sırf bir araç olarak kullanmadıkları bir özgür toplumsal ortamın kendisidir.”⁴⁷³

Siyaset felsefesi kavramlarından biri olan adalet; duygu, düşünce ve ideal olarak ifade edilmektedir. İnsanların ortak bir paydada buluşmalarını ifade ederken, duygu temelinde bir ilişkiden bahsetmek mümkündür. Günümüzde ise, kişi ya da kurumlara yüklenen görev ve sorumlulukların yanı sıra devlet düzenlemelerinin meşru bir hale getirilmesi anlamına gelmektedir.⁴⁷⁴ Adalet, bir toplumdaki bireysel ilişkileri düzenleyici

⁴⁷⁰ Köker, a.g.e. (1992), s: 99-100. Ayrıntılı bilgi için bakınız Türk Dil Kurumu: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=ADALET, (Erişim Tarihi: 21.07.2017)

⁴⁷¹ Kemal Gözler, “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008, s: 77.

⁴⁷² Rudolf Stammeler, (Çeviren: Ali Acar), “Adalet İdesi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2 (2), 2012, s: 165.

⁴⁷³ Mustafa Erdoğan, “Adalet ve Eşitlik”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008, s: 10.

⁴⁷⁴ Armağan Öztürk, (Editörler: Kıvılcım, Akkoyunlu Ertan, Filiz, Kartal, Yeliz, Şanlı Atay), “Kant Liberalizmi Arka Planında ve Sosyal Adalet Sorunsalı Özeline Rawls’un Adalet Teorisinin İdeolojik

özelliğe sahiptir. Ayrıca, toplumsal düzenin ortaya çıkardığı ve garantiye aldığı bir mutluluk olarak insan olmanın erdemidir. Bunun yanı sıra, sosyal düzende adalet kavramının varlığından ancak, toplumdaki adalet anlayışının bireylerin adil davranışları üzerinde görülmesiyle bahsedebiliriz.⁴⁷⁵ Adalet, insan davranışlarının bir niteliği olduğu için yalnızca insan davranışlarını adil ya da gayri adil olarak nitelendirebiliriz. Bunun sonucu olarak da adalet kavramını, yalnızca insan davranışlarına ve insanların belirledikleri kurallara uygulayabiliriz.⁴⁷⁶ Adalet kavramı, davranış kuralları esas alınarak bir kişiye nasıl davranıldıysa diğerlerine de benzer şekilde davranılmasını gerektirir.⁴⁷⁷ Adalet, toplumdaki bireylerin hak ettikleri şeyleri elde etmeleri anlamına gelmektedir. Bu nedenle, insanların ne hakkettikleri ancak, onurlu ve kıymetli değerlerin ortaya çıkmasıyla kavranabilir.⁴⁷⁸

Adalet, yaptırım ve ödüllendirme için belirlenen kurallar bütünü olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin davranışları sonucu neyi hak ettiklerine ilişkin toplumun ortak sezgileri şeklinde ifade edilmektedir. Çünkü toplumda yaşayan herkesin kendi kendine bu kuralları oluşturması mümkün değildir.⁴⁷⁹ Sosyal kurumlara bakıldığında en önde gelen erdem, adalet olduğu görülmektedir.⁴⁸⁰ Bu nedenle adalet, erdem ve mutluluk kavramlarıyla bütünleşik olarak düşünülmelidir. Çünkü üç kavramın da amacı, ortak menfaatler esas alınarak eylemde bulunmaktır. Bir toplumda adalet, erdem ve mutluluk gibi kavramların varlığı, o toplumda adalet ilkelerinin ve ortak iyide buluşmayı hedefleyen vatandaş kitlesinin olduğunu kanıtlar niteliktedir. İyi olarak nitelendirilen vatandaşların yalnızca kendi menfaatlerini düşünmediğini ve bununla birlikte toplumsal sorunların çözümünde ortak iyiye ulaşma amacı güden bireyler olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁸¹ Adalet ile ilgili yaklaşımlarda eşit olan her şeye eşit, eşit olmayan şeylere de farklı davranılması gerektiği kuralı uygulanmaktadır. Ayrıca, eşit olmayan şeyler için yapılacak olan muamele eşitsizlik ile orantılı yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu tutum ahlâk

Sınırları”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 20-21.

⁴⁷⁵ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 207.

⁴⁷⁶ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 57.

⁴⁷⁷ Hayek, (Çeviren: Mustafa Erdoğan), a.g.e. (1995), s: 104.

⁴⁷⁸ Sandel, (Çeviren: Mehmet, Kocaoğlu), a.g.e. (2013), s: 23-24.

⁴⁷⁹ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 129.

⁴⁸⁰ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 32.

⁴⁸¹ Dahl, (Çeviren: Levent Köker), a.g.e. (1993), s: 17.

felsefesi perspektifinden değerlendirilmektedir. Ahlâk felsefesinde de, benzer olan şeylere benzer davranılması gerektiği, eğer ki farklı davranılması gerekiyorsa bunun akılcı bir temele dayandırılması gerektiği düşüncesi benimsenmektedir.⁴⁸²

Bir toplumun adalet ilkeleri doğrultusunda hareket edip etmediğini anlayabilmek için o toplumda yaşayan bireylerin gelirlerinin, hak ve sorumluluklarının, fırsatlarının, makam ve statülerinin nasıl dağıtıldığını bilmek yeterlidir. Çünkü adil bir toplumda bu değerlerin adil dağıtıldığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra adaletin dağıtılması ile ilgili ele alınan üç yaklaşım, bu konuyu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Adaletle ilişkin refah, özgürlük ve erdem birbirleri ve adalet ile ilgili etkileşimlerinden doğacak sonuçların değerlendirilmesi önem taşımaktadır. İlk olarak, refahın maksimize edilmesi düşüncesidir. Çünkü refah artışının, bireylerin yaşam standartlarında meydana getireceği değişim ile yaşam tatminlerinin ve mutluluk düzeylerinin artacağı inancı yaygındır. İkinci yaklaşımda adalet özgürlükle ilişkilendirilmektedir. Çünkü adalet bireysel hak ve özgürlüklerle ilgilidir. Bu yaklaşım, bireylerin sahip olduğu özgürlükleri hakkaniyet temelinde kullanabilmesi için adalet kavramının önemini belirtmektedir. Aynı zamanda bireylerin özgürlüklerinden en yüksek faydayı elde etmeleri adalet olgusunu güçlendirmektedir. Üçüncü yaklaşım ise, daha önce belirttiğimiz gibi adaletin erdem ile olan ilişkisidir. Erdem hoşgörüyü de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle erdem, toplumsal düzenin sağlanması ve adil uygulamaların hayata geçirilebilmesi adına önemli bir yeri vardır.⁴⁸³

Bir toplumda adil uygulamaların varlığı, o toplumda yaşayan bireylerin elde ettikleri gelir, statü ve diğer fırsatların dağılımının doğru bir şekilde yapıldığını gösterir. Ayrıca, toplumsal değerlerin dağıtımında refah, özgürlük ve erdem gibi yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlar. Refah, ekonomik gelişmenin ve bireylerin hayat standartlarının hangi yöntemle yükseltilebileceği konusunda bir fikir verir. Böylelikle, toplumdaki mutluluk seviyesinin artması için birtakım önlemler alınır. Bu konu ile ilgili fayda maksimizasyonunun sağlanması ön plana çıkmaktadır. Faydacılık yaklaşımının refah artırma

⁴⁸² Barry, (Çevirenler: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), a.g.e. (2004), s: 157.

⁴⁸³ Michael J. Sandel, (Çeviren: Mehmet, Kocaoğlu), *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, Big Bang Yayınları: 3, 2. Baskı, Ankara, 2013, s: 34-36.

rolü gibi, adalet kavramının da bireysel hak ve özgürlüklerle verilen önemin artırılmasına ilişkin etkisi vardır. Ayrıca, toplumda iyi olma hali erdemli davranışların onaylanmasıyla anlam kazanır.⁴⁸⁴ Bireyler, zaman zaman içinde yaşadığı toplum kurallarında ve karşılaştıkları toplumsal kökenli davranışlarda adalet olgusundan şüphe duyarlar. Ancak, bu düşüncenin yeniden ortaya çıkmaması için gerekli çalışmalar yapılıyor olsa bile, kesin bir sonuca varılamayacağı inancı yaygındır.⁴⁸⁵

3.1.1. Adalet Kavramı ile İlgili Yaklaşımlar

Aristoteles, insanları gelişme gösterdikleri zaman en iyi varlık olarak adlandırmaktadır. Bunun aksine, yasalardan ve toplumsal kurallardan ayrıldıklarında en kötü varlık olarak nitelendirmektedir. Adaletin tanımını yaparken erdem ile ilişkilendirildiğini söylemiştik. Aristoteles de erdem sahibi olmayan insanları adaletten uzak ve vahşi varlıklar olarak ifade etmiştir. Ona göre adalet devletin temel değeri ve bireylerin en temel hakkıdır.⁴⁸⁶ Yasaların devlet için önemli olduğunu ve anayasanın toplumda yaşayanları biraraya getirmenin bir yolu olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁷ Ayrıca, hak ve adaletin toplumları sınıflandırmak ve ahlaki ölçütleri ayırmak ve toplumları birbirleri ile karşılaştırmak için önemli bir faktör olduğundan bahsetmektedir. Ancak, adaletin her yönetim biçiminde aynı görülmediğini özellikle eşitlik ve özgürlük gibi kavramlarla karıştırıldığını yer yer adaletin aynı zamanda eşitlik olduğunu ama herkesin eşit olmadığı gibi adaletin ilkelerinin de herkese aynı uygulanamayacağını vurgulamaktadır.⁴⁸⁸ Bunun yanı sıra adalet ve eşitlik arayışı içinde olanların çoğunlukla güçsüz insanlar olduğunu, çünkü güçlülerin bu gibi durumlara aldırış etmediklerini ifade etmektedir.⁴⁸⁹

Adaleti devletin önem atfettiği bir kavram olarak ifade eden Platon, bir düşünceyi ifade ederken akışı bozan bir kelime olduğunu düşünerek “doğru ya da doğruluk” olarak

⁴⁸⁴ Sandel, (Çeviren: Mehmet, Kocaoğlu), a.g.e. (2013), s: 34-36.

⁴⁸⁵ Christian, Ruby, (Çeviren: Aziz Ufuk Kılıç), *Siyaset Felsefesine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s: 138.

⁴⁸⁶ Aristoteles, (Çeviren: Mete Tunçay), a.g.e. (2014), s: 13.

⁴⁸⁷ Aristoteles, (Çeviren: Mete Tunçay), a.g.e. (2014), s: 85.

⁴⁸⁸ Aristoteles, (Çeviren: Mete Tunçay), a.g.e. (2014), s: 100-101.

⁴⁸⁹ Aristoteles, (Çeviren: Mete Tunçay), a.g.e. (2014), s: 223.

kullanmıştır. Bu düşüncesini de bir soru ile pekiştirmektedir. “Akli başında bir arkadaşın silahını alsak, bu arkadaş çıldırarsa, emanetini de geri istese, vermek doğru mudur?” Bu sorusunda doğru kelimesinin yerine adil kelimesinin konulmasının açıklayıcı ve yerinde bir kavram olmadığını ifade etmektedir.⁴⁹⁰ Doğruluğu, akıllılık ve iyilik olarak tanımlamaktadır. Doğruluğun zıttı olan eğriliktir. Bu nedenle, bilgisizlik olarak nitelendirdiği eğrilik, doğruluk kavramına göre daha güçsüz bir durumu ifade etmektedir.⁴⁹¹

Nozick, adalet ilkelerinin belirli bir davada bizi doğru bir karara veya yargıya yönlendirerek kararlarımızı değerlendirmemizi sağlayacağını belirtmektedir. Bunun yanında bizim yanlış karar vermemize neden olan bireysel faktörleri kontrol edebilmemizi sağlayacağını düşünmektedir. Benzer vakaların benzer şekilde karara varmasını adalet olgusuyla özdeşleştirmektedir. Bu nedenle adalet ilkelerinin eşitsizliğin ve adaletsizliğin önlenmesinde önemli olduğunu ifade etmektedir. Bireysel adalet ya da adaletsizlik içeren durumlarda karşılaştırmalı haksızlık meselesinin ortaya çıktığını söylemektedir. Adil bir karara varmak isteyen biri için A davasının yanlış kararlaştırılması olumsuz bir sonuç doğuracaktır. Bunun yanı sıra B davasının doğru sonuçlandırılması A ile benzerlik göstermesi sebebiyle olumlu bir etkisi olacaktır. Bu nedenle adalet bağlamında değerlendirilirken ilkelerin, adaletsizliğin önüne geçmesi sayesinde benzer davaların aynı şekilde kararlaştırılmasını sağlayacaktır.⁴⁹² Bu nedenle adalet ilkelerinin doğruluğuna inanmayı bireyler açısından yararlı bir özellik olarak görmektedir. Bizim dışımızdakilerin gelecekteki davranışları ya da başkaları için bizim davranışlarımız karşısında bireylerin güvence altına alınmasını önemli bir unsur olarak değerlendirmektedir. Çünkü ona göre adalet, yalnızca gerçekleşen olaylarda değil aynı zamanda gerçekleşmemiş olayların sonucunda ne yapılması gerektiğini söylemesi bakımından önemlidir.⁴⁹³

Adaleti doğa yasası olarak ifade eden Hobbes, adaletin kaynağının da doğa yasalarında yattığını belirtir. Öte yandan, devletin ortaya çıkmasıyla adalet ve mülkiyet kavramlarının oluştuğunu ifade eder. “Adalet herkese kendisinin olanı sürekli olarak verme

⁴⁹⁰ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), a.g.e. (2013), s: 6.

⁴⁹¹ Platon, (Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), a.g.e. (2013), s: 35.

⁴⁹² Robert Nozick, *The Nature of Rationality*, Princeton University Press, New Jersey, 1993, pp: 8-9.

⁴⁹³ Nozick, *ibid*, (1993), p: 11.

iradesidir.” Adalet, ahitlere uyulması anlamına gelir ve insanların ahitlere uyması devletin gücüne bağlıdır. Ahitlerin geçerliliğinin olduğu noktada ise mülkiyet başlar. Adaletsizlik ise, yapılan ahitlerin ihlal edilmesi ve ifa edilmesinden kaçınılmasıdır. Hobbes’a göre “Adaletsiz olmayan her şey adildir.”⁴⁹⁴ Adil ve adil olmayan sıfatların bireylere atfedildiğinde anlam bulduğunu ve bu şekilde birey davranışlarının mantıklı olup olmadığı sonucuna ulaşıldığını ifade eden Hobbes, bu sıfatların eylemlerde kullanılmasını ise, sergilenen eylemlerin akla uygunluğu boyutuyla değerlendirildiğini belirtmektedir. Bu çıkarımdan hareketle, adil bireylerin eylemlerinde de adil olmak için çaba sarfettikleri sonucuna varılmaktadır.⁴⁹⁵ Adaletin özgürlük teorisini yanı sıra kaynak eşitliği teorisini gerektirdiğini söyleyen Dworkin ise, demokrasinin kendisinin, demokrasiyi tehdit eden adalet ve özgürlük için bazen sadece bireysel hakların korunmasını gerektirdiğini ifade etmektedir. Dworkin, dağıtımçı adalet kuramını benimsemektedir. Herhangi bir dağıtım resmi hukuk ve politikanın sonucu olduğu için siyasi olarak tarafsız bir dağıtımdan bahsetmenin mümkün olmadığına değinmektedir. Yeteneğin, kişiliğin ve şansın bireysel bazda kombinasyonu göz önüne alındığında bir kişinin sahip olduğu kaynak ve fırsatların yönetildiği toplumda geçerli olan yasalara bağlı olacaktır.⁴⁹⁶

Rawls’un adalet anlayışı, sosyal adalet temelinde hak ve ödevlerin ayrımı rolünün uygunluğunu esas almaktadır. Bu yolda toplumun benimseyeceği ilkeler adalet ilkeleri olacaktır. Gerek devlet yönetiminin gerekse sosyal birlikteliklerin temelini oluşturan adalet ilkelerinin toplumsal alanda yer bulması fikrini “hakkaniyet olarak adalet” şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁹⁷ Hakkaniyet olarak adalet, deontolojik bir teori olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bireyler, ekonomik ve sosyal eşitsizlik durumlarında bir sınırlandırma yapılması gerektiğini düşünürler ve eşit özgürlük ilkesini benimserler.⁴⁹⁸ Hakkaniyet olarak adalet düşüncesinde eşit bir başlangıç söz konusudur. Öte yandan bir

⁴⁹⁴ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 113-114. Ahit: Taraflardan biri kendi adına taahhüt ettiği şeyi teslim edebilir ve, ona itimat ederek diğer tarafın kendi taahhüdünü ileriki bir tarihte yerine getirmesini bekleyebilir ve bu durumda sözleşme onun açısından “anlaşma” veya “ahit” adını alır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 106-107.

⁴⁹⁵ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 117.

⁴⁹⁶ Ronald Dworkin, Justice for Hedgehogs, Harvard University Press, 2011, p:2-4.

⁴⁹⁷ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 39-40.

⁴⁹⁸ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 59. Deontoloji, bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bilim dalıdır.

toplumda hakkaniyet olarak adalet düşüncesinin yerleşmiş olması o toplumun üyelerinin eşitlik ve özgürlük ilkeleri temelinde adil bir ortamda yaşamayı kendilerine düstur edinmiş insanların bulunması anlamına gelmektedir. Ayrıca bu düşüneyi benimsemiş kişiler, rasyonel ve önyargısız olma özelliğine de sahiptir.⁴⁹⁹ Adaleti öncü alan ilkeler hakkaniyet olarak adalet düşüncesinde bireylerin tercihlerini, yargılarını ve eşit başlangıçlarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla hakkaniyet olarak adalet düşüncesi, herkesin aynı oranda kazancının olduğu ve kayıpların dengelendiği bir durumu ifade etmektedir.⁵⁰⁰ Hakkaniyet ilkesinin tanımı yapılırken bir takım yükümlülüklerden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki, adil olmak ikincisi de gerek duyulan gönüllülük esasına dayanan eylemlerdir. Bahsedilen yükümlülükler, bireylerin ne yapması gerektiğine dair kurumlar tarafından tanımlanmış kurallar olarak değerlendirilmektedir.⁵⁰¹

Rawls, adaletin iki temel ilkesinden bahsetmektedir. İlk olarak, herkes diğerlerinin özgürlüklerinin açık bir şekilde ifade edildiği en geniş kapsamlı temel özgürlüğe ve eşit haklara sahiptir. İkincisi, ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin herkesin elde ettiği avantajın makul olması ve görev ve pozisyonların herkese açık olması halinde kabul edilebilirliğidir. İkinci ilke, gelir ve refahın yeniden dağıtılması ve yetki kullanımını düzenleyici bir ilkedir. Bu ilkede önemli olan yetki ve sorumlulukların belirlenmesinde ve kullanılmasında herkesin avantajına bir durumun söz konusu olmasıdır. Özellikle yetki ve sorumluluklar, temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra fırsat eşitliği ilkesi ile de tutarlılık göstermektedir.⁵⁰²

Toplumda yaşayan bireylerin adalet ihtiyacını, içinde buldukları yaşam koşullarıyla ilişkilendiren Rawls, adalet ilkelerini ve ne anlama geldiklerini göstermeden önce şu temel soruyu sormaktadır: “Demokratik bir toplumdaki siyasal adaletle ilişkili olarak, özgür ve eşit sayılan ve bir nesilden diğerine, bir toplumun bütünüyle işbirliği içindeki üyeleri arasındaki toplumsal iş birliğinin adil kurallarını belirleyecek en uygun

⁴⁹⁹ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 42.

⁵⁰⁰ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 57.

⁵⁰¹ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 139-140.

⁵⁰² Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 90-91. İlk maddede bahsedilen temel hak ve özgürlükler şu şekilde listelenmiştir: Siyasal özgürlük ve ifade özgürlüğü ile örgütlenme özgürlüğü, vicdan özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü, kişi olarak hak sahibi olma özgürlüğü, psikolojik baskıdan ve fiziksel saldırıdan korunma ve vücut bütünlüğünü koruma hakkı, mülkiyet hakkı, keyfi olarak tutuklanmama ve yakalanmama özgürlüğü gibi kişi özgürlükleridir.

adalet anlayışı nedir?”⁵⁰³ Bu doğrultuda, adalet anlayışının yeniden kavramlaştırılmasında örnek alınan görüş *cehalet perdesi* modelidir. Cehalet perdesi, siyasal birliklerin tarafsız düşünerek hareket etmesi anlamına gelmektedir. Çünkü sözleşmenin tarafları, karşı taraf ile ilgili demografik özellikler hakkında bilgi sahibi olmadan seçimini rasyonel gerekçelere dayandırmak zorundadır. Böylelikle, toplumsal eşitsizliklerin giderilmesinde hakkaniyet temelinde tarafsız ilkelerin kabul edilmesi ve uygulanması gerektiğini savunabilirler.⁵⁰⁴ Rawls, cehalet perdesinin adil ilkeler ile bir usul kurmayı amaçladığını ve teorisinin temelinde adalet unsurunun olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, bireylerin avantajlı olduğunu düşündükleri özelliklerini istismar eden durumların ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmektedir. Bireylerin bunu yapabilmesi için cehalet perdesinin arkasında durduklarını varsaymaktadır. Çünkü hiç kimsenin bu pozisyondaki kişiye ait yetenek, sosyal statü, sınıf, zeka gibi tüm özellikleri bilmesi mümkün değildir.⁵⁰⁵

Rawls, cehalet perdesi arkasında bireylerin ve kurumların özgürlük ve eşitlik değerlerini nasıl gerçekleştireceği ile ilgili ve toplumda en kötü durumda olanın maksimum faydayı elde edebilmesi için iki adalet ilkesi önermektedir. İlki, herkesin temel hak ve özgürlükler kapsamında eşit hakkı olduğu “eşit özgürlükler ilkesi”dir. Bu ilkedeki temel amaç, temel özgürlüklerin herkesi aynı şekilde kapsamasıdır. Siyasi özgürlükler, mülkiyet özgürlüğü, vicdan özgürlüğü bu kapsamda değerlendirilmektedir. İkinci ilke ise, “fırsat eşitliği ilkesi” ya da diğer bir ifade ile “fark ilkesi” olarak adlandırılan dezavantajlı durumda olanın daha büyük bir fayda sağlaması şeklinde ifade edilen, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri konu edinen ilkedir. Birinci ilke, demokratik düşünce tarihinde yer alan haklar bildirgelerini ve insan haklarında yer alan belli özgürlükler ve anayasal güvenceleri ifade etmektedir. İkinci adalet ilkesi ise, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri düzenlemeye yöneliktir. Fırsat eşitliğinde, fonksiyonların ve pozisyonların herkes için açık olması gerektiği ifade edilmiştir. Fark ilkesinde ise, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin, toplumda fırsatlardan en az yararlanabilenler için, en büyük desteği getirmesi gerektiği

⁵⁰³ John Rawls, (Çeviren: Mehmet Fevzi Bilgin), *Siyasal Liberalizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s: 49. Ayrıca bakınız: Hüseyin Avşar, *Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Kerem Altıparmak, Ankara, 2006, s: 18.

⁵⁰⁴ Ruby, (Çeviren: Aziz Ufuk Kılıç), a.g.e. (2012), s: 138.

⁵⁰⁵ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 163.

vurgulanmaktadır. Rawls sisteminde adalet ilkeleri için ilk prensibin ikinci prensip üzerinde önceliği olduğunu ve ikinci prensibin koşullar farklılaşsa da asla ilk prensibi ihlal edemeyecek olmasını vurgulamaktadır. Buna göre Rawls'un temel düşüncesi, tüm bireylerin en geniş özgürlükler çerçevesinde eşit haklara sahip olması gerektiği ve bu özgürlüklerin benzer konumda olan kişilerin özgürlükleriyle uyum sağlamasıdır. Diğer taraftan; eşit şans ve optimal imkanlar ilkeleri de fırsat eşitliği ilkesi kapsamında değerlendirilmektedir. Eşit şans ile anlatılmak istenen, fırsatların herkes için aynı olmasının yanı sıra fırsatlardan yararlanırken de eşit davranılması gerektiği düşüncesidir. Öte yandan, optimal imkanlar ilkesinde ise, bireylerin hayattan beklentileri ve kendilerine sunulan fırsatları ne şekilde değerlendirmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Rawls'un adalet ilkesinde vurguladığı, eşitlik ve özgürlüklerin sosyal adalet anlayışında denge görevi görmesidir.⁵⁰⁶ Pettit, Rawls'un sosyal adalet ilkelerini toplumdaki temel kurumlar olan anayasa ve temel sosyo-ekonomik düzenlemeler ile ilişkilendirmiş ve bu temel kurumların hak ve ödevler için yol gösterici nitelikte olduğunu belirterek fayda ve sorumlulukların uygun dağılımını bu ilkeler çerçevesinde yaptıklarını ifade etmiştir.⁵⁰⁷

Rawls, *Adalet Teorisi* adlı çalışmasında bireylerin hak ve özgürlüklerini öne çıkaran bir yaklaşımı benimsemiştir. Rawls'un üzerinde çalıştığı konu, bir adalet kuramının geliştirilebilmesi için hangi temel kurumlar üzerinde düzenlemeler yapılabileceği ve öne sürülen fikirler üzerinde uzlaşa sağlanıp sağlanamayacağıdır. Böylelikle, adaletin temel alındığı bir toplum oluşturmak için hangi koşulların ortaya konulması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁵⁰⁸ Ayrıca, çalışmalarına *sosyal eşitlik*, *fırsat eşitliği* ve *pozitif özgürlük* gibi birbiriyle ilişkili ve birbiri yerine ikame edilebilecek kavramlar doğrultusunda yön vererek ortak bir anlayışla hareket etmiştir.⁵⁰⁹ İnsanların adalet kuramında, düşünce ve vicdan özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, adil dağıtım, fırsat eşitliği gibi konularda fikir

⁵⁰⁶ Sarı Maarit Florescu, "The Compatibility of Pettit's Freedom as Non-Domination to Rawls's Theory of Justice", *Romanian Review of Political Sciences and International Relations*, No: 1, Bucharest, 2013, pp: 120-121. Ayrıca bakınız: Rawls, (Çeviren: Mehmet Fevzi Bilgin), a.g.e. (2007), s: 311, 321. Ayrıca bakınız: Kaya, a.g.m. (2000), s: 233-236.

⁵⁰⁷ Philip Pettit, "A Theory of Justice?", *Theory and Decision 4*, Published by D. Reidel Publishing Company, Holland, 1974, p: 311.

⁵⁰⁸ Cengiz Mesut Tosun, "Liberalizm ve Sosyal Darwinizm Karşısında John Rawls", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:10, ISSN: 1306-9535, 2010, s: 90.

⁵⁰⁹ Öztürk, a.g.e. (2007), s: 74.

birliğine varabilecek olmaları vurgulanmıştır.⁵¹⁰ Ancak, özsaygı sorunu gözardı edilmiştir. Çünkü ekonomik gücü olan ve olmayan bireylerin eşit olmayan gelir dağılımından dolayı, birbirlerine karşı olan davranışları ve bu durumdan rahatsızlık duymaları özsaygı sorununun büyümesine neden olmaktadır.⁵¹¹

Rawls, *Adalet Teorisi*'nde üç adımdan bahsetmektedir. Serbest toplumların özelliklerinden bazılarının yanı sıra toplumun ve kişilerin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda birtakım özel fikirler üstlenmektedir. Rawls, farklı inançlara sahip kişilerin bile, sosyal kurumların dağılım etkileri üzerindeki temel çatışmaları çözmek için bazı ilkeler üzerinde anlaşabileceğini düşünmektedir. İkincisi, devlet gücünün meşru bir şekilde uygulanması için bir anlamda rızanın gerekli olduğunu savunarak siyaset felsefesindeki sözleşme kuramı geleneğini çizmesidir. Üçüncü aşamada, rıza şartına dayanarak vatandaşların desteklenmesi beklenen adil bir toplum için bazı ilkeleri sunmaktadır. Bu ilkelerin temel düşüncesi, politik ve sivil hakların korunması gerektiğidir. Ayrıca, aynı yetenek ve çabalara sahip tüm bireylerin farklı pozisyonlar elde etmek için eşit fırsatta garanti altına alınması gerekmektedir. Bu çerçevede, en dezavantajlı olan sosyal gruplara, ekonomik yardımların dağılımında belirleyici ağırlık verilmektedir.⁵¹² Rawls, adil bir toplumun etik bireylerden oluştuğunu belirtmiştir. Adalet duygusu ve iyi anlayışı kapasitelerinin etik bireyde bulunması gereken özellikler olduğunu ifade etmiştir. Her iki duyguyu taşıyan bireyin adalet anlayışı, yalnızca kendisi için uygulanmasını istediği bir anlayıştan çok, tüm toplumun adaleti amaçladığı bir yaşam alanının oluşturulması gerektiğini düşüncesine dayanmaktadır.⁵¹³

Hukuki temelde ele alınan adalet kavramı ile ilgili iki muhalif teorinin olduğunu belirten Gözler, bu teorilerin “tabii hukuk” ve “hukuki pozitivizm” teorileri olduğunu ifade etmektedir. Tabii hukuk anlayışı, adaleti hukuku geçerli kılan bir kavram olarak değerlendirmektedir. Yasaların adil bir şekilde uygulanması gerekliliğini ortaya

⁵¹⁰ Bauman, (Çeviren: İsmail Türkmen), a.g.e. (2014), s: 383.

⁵¹¹ Öztürk, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), a.g.e. (2014), s: 27.

⁵¹² Andreas Follesdal, “John Rawls Theory of Justice as Fairness”, *Contemporary Philosophy*, 2014, p: 311.

⁵¹³ Cengiz Mesut Tosun, “John Rawls’un Sosyal Hakların Taşıyıcısı ve Demokratik Toplumun Temeli Olan ‘Etik Kişi’si’”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 287-288.

koymaktadır. Bu doğrultuda, pozitif hukukun da tabii hukuk teorisine uygun olması gerekir ki, pozitif hukukun temelini adalet olduğunu söyleyebilelim. Bu teoriyi eleştiren hukuki pozitivizm teorisi ise, adalet kavramının tanımlanamamasını öne sürerek adil olan ve olmayan durumları birbirinden ayırıcı genel ve objektif bir nedenin bulunmadığını ifade eder. Çünkü pozitivist teori adalet kavramını değer olarak bilinmeyen bir kavram olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, bu teori değerlerin göreceli olduğunu ve adaletin de değerinin kanıtlanmasının mümkün olmadığını öne sürer. Sonuç olarak, tabii hukuk teorisi adaleti merkezine alan bir teori olduğu için adalet tanımını kendi çerçevesinde tanımlamaktadır. Hukuki pozitivizm ise, adaletin hukuk bilimi çerçevesinde değerlendirilmesini doğru bulmadığı gibi yapılan adalet tanımlarını eleştirir ve adalet kavramının tanımlanmasının mümkün olmadığı görüşünü benimser. Çünkü adalet kavramını metafizik bir kavram olarak değerlendirerek metafizik kavramlarda “bilme” konusunun olmadığını vurgulamaktadır.⁵¹⁴

Erdoğan, adaleti bireylerin birbirinden farklı hak edişleri ile ilişkilendirirken adaletin geçmişe dönük bir kavram olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bireylerin yaptıkları ve yapmadıkları şeyler onların hak ettiği davranış biçimlerinin belirlenmesinde rol oynamaktadır. Ayrıca yaygın olarak bilinenin aksine adaleti çoğulcu bir kavram olarak değerlendirmektedir. Adalet eşitlik, özgürlük, hak ediş, ihtiyaç kavramlarını da içinde barındırmaktadır. Adaletin eşitlik ve özgürlüğün uyumlu birlikteliği sonucu sağlanabileceğini ifade etmektedir.⁵¹⁵

Kirmanlıoğlu, adalet teorilerini iktisadi alanda değerlendirirken iki yaklaşımdan bahsetmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. İlki, adil bir toplumun ortaya çıkması arzu ediliyorsa toplumsal alandaki mevcut kuralların ve kuralları uygulayan kurumların işleyiş sürecindeki adalet sistemidir. Kurumlar, bireysel farklılıklardan ziyade kuralların öngördüğü uygulama sürecini işletmek zorundadır. Aynı statüdeki bireylere eşit muameleyi esas almalıdır. İkincisi ise, uygulamalardan elde edilen sonuçların adil olması gerekliliğidir. Kirmanlıoğlu Sen’in bu konudaki görüşünün, süreç ve sonuçlardaki adalet yaklaşımının

⁵¹⁴ Gözler, a.g.m. (2008), s: 78-79, 82, 86, 89.

⁵¹⁵ Erdoğan, a.g.m. (2008), s: 9-10.

ortasında bir yaklaşım olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bütün adalet teorilerinin temelini eşitlik düşüncesinin oluşturulması gerektiği düşüncesindedir.⁵¹⁶

3.1.2. Adalet Kavramının Tarihsel Gelişimi

1069-1070 yılları arasında Yusuf Has Hacib tarafından yazılan, Türk edebiyatı, Türk dili ve Türk kültürünün en önemli eseri olan “Kutadg Bilig”de adalet kavramına yer verildiği görülmektedir. 17. Bölümde Hükümdar Kün Toğgı Ay Toldı’ya adalet vasfını açıklamaktadır. Aralarında geçen dialoglar neticesinde doğruluk ve kanun kavramlarına yer verildiği görülmektedir. Doğru olan her tavrın ve hareketin düzgün olduğunu söylemektedir. Eğri olan şeylerde kötülük tohumlarının olduğundan bahsetmektedir. İşlerin doğruluk temelinde yürümesini, bunun yanı sıra “bey ve kul ayrımı yapmam” cümlesinden de kişiler arasında ayrımcılığın kötü bir davranış olduğunu vurgulamaktadır. Bu eserde, hak ve adalet kavramlarına yer verildiği görülmektedir. Beyliğin temelinde doğruluk olduğunu ve doğruluğun tüm dünyaya huzur getirdiğini söylemektedir.⁵¹⁷

Öte yandan, Türk-İslam ahlakının temelinde de adalet düşüncesi yer almaktadır. Osmanlı Dönemi’ndeki adalet anlayışı da hoşgörü ve birliktelik temelindeydi.⁵¹⁸ Adalet, Orta-Doğu devlet sisteminin temel aldığı bir ilkedir. Çünkü adalet, halkın doğrudan hükümdara şikayetlerini sunma fırsatı verdiği gibi aynı zamanda hükümdarın talimatıyla haksızlıkların önüne geçilmesini sağlamaktaydı. İlahi güçten sonra adaleti sağlayabilecek tek otoritenin hükümdar olduğuna inancı yaygın olduğu için herkes doğrudan hükümdara şikayetlerini dile getirebilme arzusu taşımaktaydı. O dönemde halkın rahatsızlığını dile

⁵¹⁶ Kirmanlıoğlu, a.g.m. (2005), s: 27.

⁵¹⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, <https://kutadgubiligmetni.appspot.com/xviii.html> (Erişim Tarihi: 01.10.2017). Karahanlı ve İslâm devri Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanmış, 1069-1070'te Kâşgar'da tamamlanmış ve Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Ulug Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan'a takdim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için : https://docviewer.yandex.com.tr/view/0/?*=eWWLaAOIE4nbZo8fsN33ATarUhR7InVybCI6InlhLWRpc2stcHVibGljOi8vc3JYK09VeDgwMzNtK2hqMGFJNXlUZkxvMTF5Q25DMitVQytnN1NSMi9Dbz0iLCJ0aXRzSI6lllc3VmIEhheYBIYWNPYiAtiEtIdGFkZ3UgQmlsaWcucGRmIiwidWlkIjoiMCIsIm5vaWZyYW1lIjpmYXZzZWidHMiOjE1MDIwNDc3NTc3MzJ9

⁵¹⁸ İbrahim Sarı, *Türklerde Adalet*, NotaE-Book Publishing, Net Medya Yayıncılık , 1. Baskı, Antalya, 2016, s: 3-5.

getirebildiği araçlar “şikayet defterleri” ve “arz-ı mahzar” lar olarak bilinmekteydi.⁵¹⁹ Hükümdar bu şikayetleri, tarafsız bir karar verilebilmesi adına konu ile ilgili soruşturmanın yapılması için kadılara gönderirmiş. Bu şekilde kanunlar sayesinde keyfi uygulamaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır.⁵²⁰

Tanzimat döneminde adalet, hak, hukuk, özgürlük kavramlarına yer verildiğini söyleyebiliriz. Bu dönem yeniden yapılanmayı içine alan bir dönemi ifade etmektedir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor durum nedeniyle Batı'nın desteğine ihtiyaç duyduğu ve Batı'da yaşanan gelişmelerden etkilendiği bir dönemdir. Tanzimat fermanı anayasa ve kanun olmasının yanı sıra hükümdarın sahip olduğu yetkiler ile bireylerin hakları arasında değişiklik yapılmasını öngören bir belge niteliği taşımaktadır. Mal ve can güvenliği, vergi adaleti, askeri hizmet alma süresi gibi konular temel konular arasında yer almaktadır.⁵²¹ Meşrutiyet döneminde ise, Osmanlı'nın gerilemesini önlemek amacıyla kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anayasa temelinde bir devlet modeli kurmak istenmiştir. Cemiyetin öncelikli amacı adaleti tesis etmek ve azınlıklara kanun önünde eşit haklar vermektir. *Kanun-i Esasi* de adalet ile ilgili geniş hakların verildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde de adalet kavramının devletin temel ilkeleri arasında olduğu bilinmektedir.⁵²²

Genel olarak bakıldığında, antik adalet teorilerinin değerlerle; modern adalet teorilerinin ise, özgürlüklerle başladığını söyleyebiliriz.⁵²³ 1215 yılında Magna Carta'da da adalet unsurlarının güvenilirliğine yer verildiğini görmekteyiz. Sözleşmenin 30. maddesinde belirtildiği üzere “Hakkı ya da adaleti hiç kimseye satmayacağız, hiç kimseyi bundan mahrum etmeyeceğiz ya da bunu sağlamakta gecikmeyeceğiz.” ibaresi yer

⁵¹⁹ Halil İnalçık, “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar”, (Editors: İsmail E. Erünsal, Christopher Ferrard, Christine Woodhead), *The Journal of Ottoman Studies VII-VIII*, İstanbul, 1988, s: 33-34. Şikayet defterleri, halkın şikayetleri üzerine hükümdarın verdiği hükümleri içeren defterlerdir. Daha fazla bilgi için Halil İnalçık'ın “Adaletnameler” adlı eserine bakılabilir.

⁵²⁰ İnalçık, a.g.e. (1988), s: 40.

⁵²¹ Mehmet Aktel, “Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 1998, s: 178-180. Tanzimat 3 Kasım 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından 1876 yılına kadar olan dönemin adıdır. Kavram olarak düzenleme, nizamlama, yapılanma anlamına gelmektedir.

⁵²² Taner Aslan, “Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve İdari Tarihinde Adalet ve Müsavat Meselesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 21, 2010, s: 11-15.

⁵²³ Sandel, (Çeviren: Mehmet, Kocaoğlu), a.g.e. (2013), s: 24.

almaktadır.⁵²⁴ Tabii hukuk anlayışı çerçevesinde adalet tanımının ilk, orta ve yeni çağa göre farklı tanımlarının yapıldığı belirtilmektedir. İlk Çağ'da tabiat üzerine kurulu bir hukuk anlayışı vardır. Bu nedenle adaletin de tabiat ile uyumlu olması beklenmektedir. Tabiat ile fiziki ve biyolojik doğa kastedilmektedir. Bu nedenle insanların koyduğu kuralların da tabiat kanununa uygun olması gerekmektedir. Orta Çağ'da, tabii hukukun tanrısal güççe dayandığı ifade edilmektedir. Bu nedenle tabii hukukun ilahi güçten kaynaklandığı öne sürülmektedir. Dolayısıyla adalet de Tanrı'nın emirlerine uygun olan şeyleri simgelemektedir. Yeni Çağ'da ise laik bir söylem vardır. Hukukun akla uygun olması gerekmektedir. Bu nedenle hukukun dayanağı akıl olarak belirtilmiş ve bu durum rasyonel bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.⁵²⁵

Adalet kavramı 1845 yılında ilahi güç tarafından ortaya konulan ve kainatın işleyişi çerçevesinde açıklanan haliyle Taparelli D'Azeglio tarafından kullanılmıştır. 1882'de De Mun suça ilişkin bir değerlendirme yaparken kullanmıştır. Georges Goyau, sosyal adaleti hak ve sorumluluklar bağlamında değerlendirmiştir. 1894 yılında İngilizce olarak sosyal adaleti daha çok tabii hukuk bağlamında değerlendiren bir kitap yayınlanmıştır. Fransız Devrimi'ne kadar uzanan bir geçmişi olmasına rağmen sosyal adaletin 20. yy kavramı olması demokratik toplumlarda bir dayanak oluşturmaktadır. 1971'de John Rawls tarafından *Bir Adalet Teorisi* adlı kitabında ele alınmıştır. Kaynakların toplumdaki bireyler arasında adil dağıtılması gerekliliği ortaya konulmuştur. 1990'lı yıllardan günümüze kadar uzanan zaman diliminde sosyal adalet kavramının halen tartışıldığı bir alan mevcuttur. Bunun nedeni, özellikle gelir dağılımının yarattığı olumsuz sonuçlara çözüm bulunması yönündedir.⁵²⁶

3.1.3. Adalet Türleri

Adalet ilkeleri toplumun derinliklerine kadar inmiştir. Doğal adalet, özgür toplumun yasama ve yürütme faaliyetleri adalet ilkeleri ile uyumlu olduğu noktada ortaya çıkar. En

⁵²⁴ Magna Charta, (Çeviren: Çiğdem Dürüşken), a.g.e. (2009), s: 45.

⁵²⁵ Gözler, a.g.m. (2008), s: 79-82.

⁵²⁶ Filiz Yıldırım, *Üniversite Gençliği "Sosyal Adalet"ten Ne Anlıyor? Sosyal Adalet İlkeleri Bağlamında Bir Eğilim Belirleme Araştırması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şengül Hablemitoğlu, Ankara, 2011, s: 4-5. Taparelli D'Azeglio, Sicilyalı Papazdır. De Mun, Fransız Sosyal Kotolikleri üç liderden biridir. Georges Goyau, Fransız sosyal hareketinin önde gelen yazarlarından biridir.

önemli özelliği ise, tüm yasaların açık ve kesin bir şekilde belirlenmesidir. Öte yandan yasaların öngörülebilirliği önem taşımaktadır. Çünkü bireyler yasaları ihlal ettikleri takdirde hangi durumlarla karşılaşabileceklerini öngörmelidirler. Bir diğer önemli nokta ise, yasaların geçmişe doğru işlememesidir. Üçüncüsü, yasaların bireylerden yapılması mümkün şeyler istemesidir. Bu özellik sayesinde bireylerin yasaları ihlal etmesinin önüne geçilmiş olur. Dördüncü temel kural ise, masumiyet karinesidir. Masumiyet karinesine göre, hiç kimse suçluluğu ispat edilene kadar suçlu muamelesine maruz bırakılamaz. Bu ispatı bireyin kendisinin değil, yetkililerin yapması gerekmektedir. Son kural, yargının bağımsızlığı ilkesidir.⁵²⁷

Bireylerin toplumsal ilişkilerdeki tutumu adalete atfedilen anlam ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin, hırsızlığa başvuran birinin davranışı toplumda kabul görmeyerek ahlak ve hukuk kurallarına ters bir durumu ortaya çıkarır. “Etkileşimsel adalet”, tam da bu şekilde kasıtlı olarak gerçekleştirilen bir davranışı sergileyen bireylere karşı nasıl davranıldığı ile ilişkilidir. Dağıtımsal adalet ise, davranışlar ile değil maddi öğelerin paylaşımı ile ilgilidir. Bu adalet türü, gelir ve servet dağılımının özgür toplumlarda adil olarak yapılmasını gerektirmektedir.⁵²⁸ Eylemde adil davranılması, bölüşümde ve mübadelede adalet olarak ikiye ayrılmaktadır. Geometrik oranda olan bölüşümde adalet, aynı liyakata sahip bireylerin eşit fayda edilmesi anlamına gelirken, aritmetik oranda olan mübadelede adalet ise, sözleşmede belirtilen değerlerin eşitliği olarak ifade edilmektedir. Mübadelede adalet, sözleşmenin tarafı olan bireylerin adaleti olarak yorumlanmaktadır. Kısacası, sözleşmede belirtilen ahdin yerine getirilmesidir. Ayrıca, herkese fırsatlar karşısında eşit pay verilmesi olarak değerlendirildiğinde demokratik süreç, bölüşümcü adaletin bir koşulu haline gelmektedir. Öte yandan neyin adil olduğunu belirlemeye çalışan bağımsız bir hakemin adaleti anlamına gelen bölüşümde adalet, hakkaniyet olarak da ifade edilmektedir.⁵²⁹ Hakkaniyet, akıl yoluyla birilerine ait olan şeyin eşit dağıtılmasıdır. Ayrıca

⁵²⁷ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 134-135.

⁵²⁸ Butler, (Çeviren: Hakan Şahin), a.g.e. (2016), s: 90.

⁵²⁹ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 118-119. Ayrıca bakınız: Dahl, (Çeviren: Levent Köker), a.g.e. (1993), s: 395-396.

bir uzlaşma için hakem olarak görevlendirilmiş birinin tarafsız olarak değerlendirme yapmasıdır.⁵³⁰

Usuli adalette, adalet taleplerinin belli kurallara uyulması koşuluyla karşılanabileceği belirtilmektedir. Bu nedenle adalet açısından usullere ilişkin bir değerlendirme yapılamamaktadır. Belirtelim ki, usuli adalette toplumun ya da şeylerin özelliği değil adalet kurallarına uyum gösteren bireylerin özelliği söz konusudur. Buna karşın sosyal adalet ise, sosyal durumların bir özelliğini yansıtmaktadır. Bir toplumdaki gelir dağılımının belirli bir kriteri esas alıyorsa adil olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, devletin bu kriterler doğrultusunda ahlaken zor kullanma yetkisi vardır. Çünkü “Adil durumları önceden tanımlamadan eylemlerin adilliğini değerlendirmek imkansızdır.” Usuli adalet, sosyal adalet yaklaşımını reddetmektedir. Sosyal adalette usuli adalette olduğu gibi bireysel bir değerlendirmeden ziyade toplumu esas alan bir değerlendirme yapılmaktadır.⁵³¹

Demokratik toplumlarda, toplum ile bireyin ilişkileri düzenleyen sosyal adalet herkese hak ve sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Sosyal adalet düzeninin sağlanması “ortak iyi”ye ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Sosyal adalet kavramı, özellikle toplumda sınıflararası dengenin sağlanabilmesi ve gelirin adil dağıtılması konularıyla yakından ilişkilidir.⁵³² Bir toplumda avantajların eşit bir şekilde bölüştürülmesi ve yapılan düzenlemeler arasında bireylerin seçme hakkı elde edebilmeleri için sosyal adalet ilkeleri olmazsa olmazdır. Bu ilkeler sayesinde bireylerin elde edecekleri fayda uygun bir şekilde dağıtılacak ve toplumsal hak ve özgürlüklerin kullanılması sosyal adalet ilkeleri sayesinde gerçekleşecektir.⁵³³

Sosyal adalet ile ilgili düzenlemelerin yapılmasında maddi adalet anlayışı ortaya çıkmaktadır. Maddi adalet, insan hakları gibi temel ilkelerin uygulanması istenildiğinde karşımıza çıkmaktadır. Maddi adalette, hukuk kurallarının adaletin gereklerine uygunluğu tartışılmaktadır. Şekli adalet ise, hukuk kurallarının uygulamadaki yeriyle ilgilenmektedir. Bu iki adalet türü birbiriyle ilişkilendirilmektedir. Adil olmadığı düşünülen bir

⁵³⁰ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 121.

⁵³¹ Barry, (Çevirenler: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), a.g.e. (2004), s: 163, 171.

⁵³² Yıldırım, a.g.e. (2011), s: 6.

⁵³³ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 33, 83.

düzenlemenin adil olarak uygulanmasının bir anlam ifade etmeyeceği gibi, şekli adaletin maddi adalet olmadan anlam kazanamayacağı belirtilmektedir. Şekli adalette hukuka uygun davranışlar sergilenmesi beklenmektedir.⁵³⁴

Örgütsel anlamda adalete bakıldığında üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak dağıtım adaletini ele alabiliriz. Burada herkesin kaynakların dağıtımından eşit pay alması esas alınmıştır. Bu doğrultuda kişiler sosyal hak ve gelir gibi elde ettikleri sonuçları adil ya da adil olmayan şekilde tanımlayabilir. Diğerleriyle kendilerini kıyaslama sonucunda bu sonuca varırlar. Elde ettikleri sonuç davranışlarına yön vermektedir. Dağıtım adaletinde esas olan, herkesin kaynaklardan elde ettikleri payın adil olmasıdır. İkincisi işlem adaletidir. Burada bireylerin elde edecekleri payın dağıtımında kullanılan yöntem ve süreç önem taşımaktadır. Dağıtımı etkileyen objektif ve subjektif durumların varlığı bireylerin alacakları payı etkilemesi söz konusudur. Özellikle karar alınmadan önce dağıtımdan pay alacak olan bireylerin görüş ve düşüncelerine yer verilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, bu süreçte izlenen politika ve uygulama yöntemlerinin uygulama yapıldığında ne derece başarılı olduğu ile ilgilidir. Yapılacak olan düzenlemelerin tutarlı, doğru, etik olması beklenmektedir. Aynı zamanda önyargılı olmamalı, düzeltilebilmeli ve temsil edilebilmelidir. Üçüncüsü ise kişilerarası etkileşim adaletidir. Burada iletişim kaynağı dağıtanlar ile pay alanlar arasındaki iletişimden bahsedilmektedir. Alınan kararların ve uygulanacak yöntemin yöneticiler tarafından nasıl iletildiği ve çalışanların bunu ne şekilde anladığı ile ilişkilendirilmektedir.⁵³⁵

Hukuk devletinin özgürlük kavramı ile yakından ilişkili olduğu gibi adalet ve özgürlük kavramları arasındaki ilişkiyi pozitif adaletle pozitif özgürlük ve negatif adaletle negatif özgürlük kavramlarında görmek mümkündür. “Negatif adalet teorisi, bireyin dışarıdan gelen zorlama ve müdahalelere maruz kalması demek olan negatif özgürlüğün mantıki uzantısı olarak doğar. Pozitif adalet teorisi ise, özgürlüğün, iktidar ve yetenek ile

⁵³⁴ Gülriz Uygur, “Adalet ve Hukuk Devleti”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 3, 2004, s: 29-31.

⁵³⁵ Mehmet Özdevecioğlu, “Algılanan Örgütsel Adaletin Bireylerarası Saldırgan Davranışlar Üzerindeki Etkilerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2003, s: 78-79.

özdeşleştirilerek, bireylerin eyleme muktedir olması veya muktedir kılınması biçiminde yorumlanmasıyla varlık alanına girebilir.”⁵³⁶ Bir diğer adalet türü olan siyasal adaleti iyi bir şekilde tanımlayabilmek için anayasal adalet ve eşit özgürlük kavramlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü siyasal adaletin usuli adalet kaynaklı iki farklı yönü vardır. “Birincisi, anayasa eşit özgürlüğün gereklerini tatmin eden adil bir prosedürdür ve ikincisi, anayasa mümkün olan bütün adil düzenlemeleri kapsayacak şekilde inşa edilmeli ve daha muhtemel bir başka sonuca neden olmayacak ölçüde adil ve etkili bir yasama sistemi kurulmalıdır.” Belirtildiği gibi, siyasal süreçte eşit özgürlük ilkesi anayasa tarafından uygulanmaktadır. Anayasa, eşit haklar kapsamında vatandaşların haklarını güvence altına almaktadır. Dolayısıyla hakkaniyet olarak adalet düşüncesi, herkesi ilgilendiren ortak ilkelerden hareket etmektedir. Bu durumda, herkesin adil bir şekilde temsili eşit koşulların varlığı sayesinde anlam bulmaktadır.⁵³⁷

3.2.Sen’in Adalet Anlayışı

Adalet, evrendeki genel düzende topluluk halinde yaşayan bireylerin eşitlik uyumundan ziyade, sistematik ve kuralların olduğu bir ortamda karşılıklı bir anlayış içerisinde yaşamlarını devam ettirmelerinin temel gereğidir.⁵³⁸ Sen, Klasik Sanskritçe’de adalet kavramının “niti” ya da “nyaya” kelimeleriyle ifade edildiğini belirtmektedir. Niti, doğru prosedürleri, resmi kuralları ve kurumları belirtir. Niti teriminin temel kullanım biçimleri arasında örgütsel uygunluk ve davranışsal doğruluk vardır. Nyaya terimi ise, gerçekleşmiş adalet kavramını kapsamaktadır. Nyaya, yalnızca kurumlar ve organizasyonları değil, aynı zamanda bu kurumların ve kurallarının dünya ile bağlantısını ele alarak daha geniş ve daha kapsayıcı bir perspektif içinde değerlendirmektedir. Kurumların kendilerine doğrudan odaklanmak yerine, yarattığımız kurumlardan dünyaya görünen daha geniş kapsamlı bir kavramdır.⁵³⁹ Nyaya yaklaşımının niti yaklaşımına kıyasla daha iyi kabul edilmesinin nedeni, sonuçları göz önüne alırken bir neden ortaya koymasıdır.

⁵³⁶ Yayla, a.g.e. (1993), s: 59.

⁵³⁷ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 249-250.

⁵³⁸ Ruby, (Çeviren: Aziz Ufuk Kılıç), a.g.e. (2012), s: 19.

⁵³⁹ Amartya Sen, *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2009, p: 20. Ayrıca bakınız: Brown, ibid. (2010), p: 8.

Ancak, nyaya yaklaşımını tamamen etik ve adaleti çağrıştıran bir yaklaşım olarak nitelendirmek de yanlış olacaktır.⁵⁴⁰

Sen, adalet kavramının bildirişimsel temelini belirleyici bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Fayda, bir kişinin sahip olduğu haz ve mutluluğun yansımasıdır. Faydacılığın bildirişimsel temelini ise, yaptığımız işten elde ettiğimiz toplam fayda oluşturmaktadır. Buradan yola çıkarak, faydacılığın etkili bir adalet teorisi olduğunu söylemek mümkündür. Faydacılık yaklaşımını sonuççuluk, refahçılık ve en yüksek toplam olarak üç ayrı bileşende inceleyebiliriz. İlki, bütün eylemlerin sonuçlarına ve bu sonuçların ortaya çıkardıkları yeni durumlara bakarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden “sonuççuluk” bileşenidir. Temel aldığı düşünce, yapılan işin sonucunun değerlendirilmesi olduğu için diğer etkenlerin göz ardı edilmesine yol açar. Ayrıca, üzerinde durulmayan başka bir konu ise, sonuç olarak hangi durumun ya da davranışın kabul edilip edilmeyeceği düşüncesidir. İkincisi, bir işin sonuçlarını değil; o işten elde edilen faydayı temel alan “refahçılık” bileşenidir. Bu iki bileşen birlikte ele alındığında, yapılan her iş, sonunda elde edilen fayda ile değerlendirilir. Son olarak, yalnızca bir tek bireyin elde ettiği faydayı değil, birbirinden bağımsız farklı bireylerin yaptıkları iş sonucu elde ettikleri faydaların toplamını ifade eden “en yüksek toplam” bileşenidir. Ancak, bu yaklaşımda faydaların paylaşımı sırasında yaşanacak olan eşitsizliğin boyutunun dikkate alınmadan değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Üç bileşeni birlikte ele aldığımızda, her birinin sonucu olarak ortaya çıkan faydanın toplamıyla faydacı yaklaşımın formülünü elde edebiliriz. Bu görüşe göre, elde edilen ile elde edilebilecek olan fayda arasındaki farkın yaşanacak adaletsizliği yansıatacağı düşünülmektedir. Önemli olan, elde edilen fayda sonucu ortaya çıkan mutluluktan çok faydanın karşılamış olduğu arzuların gücüdür.⁵⁴¹

Bireysellik olarak düşünülen faydacılık yaklaşımını benimseyenlerin en güçlü düşünce özgürlüğü savunucuları olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü düşünce

⁵⁴⁰ Cesar Arjona, Arif A. Jamal, Carrie Menkel Meadow, Victor V. Ramraj, Francisco Satiro, “Review Essay Senses of Sen: Reflections on Amartya Sen’s Ideas of Justice”, *Center For Transnational Legal Studies Research*, Paper No: 12-015, London, 2012, p: 159.

⁵⁴¹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 82-85. “Faydacılık yaklaşımını ilk olarak ortaya koyan Jeremy Bentham olmuştur. Ayrıca, John Stuart Mill, William Stanley Jevons, Henry Sidgwick, Francis Edgeworth, Alfred Marshall ve Arthur Cecil Pigou da bu konuyu çalışan isimler arasındadır.

özgürlüğünün arkasında duran bireylerin toplum yararına çalışan ve emek veren bireyler olması gerekmektedir. Öte yandan faydacılık bireysellik olarak değerlendirilmemelidir.⁵⁴² Faydacı yaklaşımdaki en belirgin eksiklik, bireylerin seçimlerinin birbirinden bağımsız bir şekilde ele alınması ve bireyler arası kıyaslama yapılamıyor olmasıdır. Çünkü en yüksek toplam bileşenin olduğu bir alanda kıyaslamadan bahsetmek mümkün değildir. Bunun yanı sıra, toplumdaki düzenlemelerin değerlendirilmesinde ortaya çıkan sonucun önemli olması ve bireylerin sosyal refah seviyelerinin dikkate alınmasında faydacı yaklaşım açısından avantajlı olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, toplam faydada bireylerin paylaşımına yönelik eşit olmayan bir yol izlenmesi, fayda dışındaki hak ve özgürlük gibi konulara önem verilmemesi ve yalnızca bireysel refaha önem verilmesi nedeniyle uyum sağlama ve zihinsel koşullanmanın çok sağlıklı olmaması gibi maddeler, bu yaklaşım için eksik görülen konular arasında değerlendirilmektedir.⁵⁴³

İktisat disiplini içinde adalet teorilerine ilişkin iki temel yaklaşım vardır. İlki, üretim ve bölüşüme ilişkin adil bir toplumun ortaya çıkması için, toplumsal kuralların ve kurumların işleyiş sürecinin adil olması gerektiğini; ikincisi ise, adil bir toplum için sonuçların adil olması gerektiğini ileri sürer. Sen'in yaklaşımı ise, sürecin adil olması yaklaşımı ile sonucun adil olması yaklaşımının arasında bir uzlaşma arayışındadır.⁵⁴⁴ Adalet ilkelerindeki amaç, herkes tarafından yararlanılan temel özgürlüklerin eşitlenmesi ve birincil mallardan yararlananlar arasındaki eşitsizliklerin değerinin maksimize edilmesidir. Rawls, normatif ilkelere dikkat çeker. Bunlardan ilki, evrensel insan haklarının düşüncesi doğrudan “cehalet peçesi” kuramının arkasındaki “rasyonel seçim” hedefleridir. İkincisi, temel hakların belirli bir asgari ekonomik fayda içermesi için açık onay gerektirdiği düşüncesidir. Üçüncüsü, daha geniş kapsamlı bir adalet ilkesi minimum düzeyde yaşamı sürdürmeyi içerir ve asgari geçim haklarını barındırır. Son olarak, birincil malların içeriğinde bireysel çıktılarının (örneğin: sağlık hakkı eşitsizlikleri) bilgisine ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda Sen, yoksulluk ve insan hakları alanında uluslararası alanda kabul görmüş standartları kavramsallaştırmada daha yeterli bir dayanak geliştirmek için, Rawls'un

⁵⁴² Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 58.

⁵⁴³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 85-88.

⁵⁴⁴ Sen, ibid. (2000), p: 92.

düşüncelerinin çerçevesini değiştirmek üzere birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan ilki adalet ilkesine ekonomik ve sosyal hakları dahil etmek ve onları genişletmektir. İkincisi, adalet ilkesinin kapsamını genişletmektir. Üçüncüsü, küresel anlamda orijinal bir konum inşa edilmesi ve dördüncüsü, küresel farklılık ilkesinin uygulanmasıdır.⁵⁴⁵

Sen, adalet teorisine duyulan ihtiyacın, konuşmanın çok zor olduğu bir konunun akıl yürütme disiplini ile ilgili olduğunu öne sürmektedir. Çünkü, adalet peşinde olmayı karşılaştırmalar yapmak olarak nitelendirmektedir.⁵⁴⁶ Ayrıca, başarıya dayanan bir adalet anlayışına duyulan ihtiyacın, adaletin aslında insanların yaşayabileceği hayatlara kayıtsız olamayacağı argümanı ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Sen'e göre adaletin amacı; sağlıklı olmak, dengeli beslenmek, iyi eğitim almış olmak gibi mevcut ekonomik göstergeler esas alınarak bireylerin kullanımına bırakılmış temel işlevsel malların maksimum seviyede eşitlenmesidir. Çünkü bireyin ulaşabileceği işlevsel mallar, onun eylem kapasitesini oluşturmaktadır. Sen'in adalet düşüncesi, bireylerin eylem kapasitelerinin eşitliği olarak değerlendirilebilir.⁵⁴⁷

Sen, adalet ile ilgili düşüncesini bir örnek ile açıklamaya çalışmaktadır. Ele aldığı örnekte, Annapurna isimli bir kişinin, bahçesini temizlemek üzere görüştüğü Dinu, Bishanno ve Rogini isimli üç işsizden hangisine bahçe temizleme işini vereceği konusunda karar vermesi gerekmektedir. Bu kişilerin hepsinin ekonomik gücünün yetersiz olduğunu ama bir sınıflandırma yapılması gerekirse en yoksulun Dinu olduğunu gözlemlemiş ve işi en yoksul kişiye vermenin önemli olduğunu düşünmüştür. Öte yandan, Bishanno'nun ekonomik yetersizlikten dolayı yakın zamanda ruhsal bir bunalım geçirdiği kanaatine varmıştır. Dinu ve Rogini ile Bishanno'yu kıyasladığında, onların önceden de yoksul olduklarını ve yoksulluğa alışmış olduklarını Bishanno'nun ise, yakın zamanda yoksullaşmaktan kaynaklanan bir mutsuzluk evresinde olduğunu gözlemler ve kendini işi verme konusunda en mutsuzu seçme düşüncesi içerisinde bulur. Bunun yanı sıra,

⁵⁴⁵ Polly Vizard, *The Contributions of Professor Amartya Sen in the Field of Human Rights*, Centre for Analysis of Social Exclusion, Paper: 91, London, 2005, http://eprints.lse.ac.uk/6273/1/The_Contributions_of_Professor_Amartya_Sen_in_the_Field_of_Human_Rights.pdf, pp: 13-16.

⁵⁴⁶ Sen, ibid. (2009), p: 4. Ayrıca bakınız: Brown, ibid. (2010), p: 7.

⁵⁴⁷ Sen, ibid. (2009), p: 18. Ayrıca bakınız: Abdülkadir Şenkal, Yaşar Bülbül, "Kalkınma İktisadı ve Sosyal Yapılar Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 4, 2007, s: 96-97.

Rogini'nin de doğuştan gelen bir rahatsızlığının olduğunu ve kazandığı parayı hastalığını gidermek için kullanacağını öğrenir. Ancak, Rogini'nin yaşamının her evresinde yoksul olduğu için bu rutin duruma alıştığını ve yoksulluğunun kendisini mutsuz etmediğini ve hastalığına rağmen hayattan keyif almaya devam ettiğini görmektedir. Bu doğrultuda, kişileri yaşam biçimleri ile değerlendirdiğinde hepsinin geçmişine ilişkin bulguları tek tek ele aldığı birinin en yoksul, birinin en mutsuz ve birinin kronik hastalığının olduğunu tespit etmiştir. Bu örnekten çıkarılan sonuç, Annapurna'nın tercihlerindeki farklılığın her üç kişi ile ilgili olan özel bilgilere dayanması ve Annapurna'nın vereceği kararın en çok üzerinde durulan bilgiye dayanmasıdır. Her üç olgu da en iyi şekilde kendi “bildirişimsel temelleri” üzerinden değerlendirilmektedir. Buradan hareketle, kişiler arası mutluluk kıyaslamalarını standart bir yöntemle dayandırmanın mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca, fayda temelli anlayışın en etkili adalet teorisi olduğunu söylemek de mümkündür.⁵⁴⁸

Sen, adalet ile ilgili sorunları aynı zamanda yoksulluk ile de ilişkilendirmektedir. Bu doğrultuda, devlet desteği ile alınan toplumsal çözüm yolları çözüm niteliği taşımaktadır.⁵⁴⁹ Bunun yanında, kamusal mallar bireylerin temel ihtiyacı olan eğitim, sağlık gibi fırsatların toplumsal şartlar altında tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle, bu hizmetlerin alınmasında kamu yardımları aracılığıyla adalet yaklaşımını desteklemektedir.⁵⁵⁰ Ayrıca yetenek yaklaşımı, sosyal adalet ve yoksulluğun ampirik ölçümü gibi alanlarda da uygulandığında etkili sonuçlar vermektedir. Adalet yaklaşımının önemi, ihtiyaç duyduğu bir yeteneğe sahip olmayan bireyin toplumsal çevrede maruz kaldığı olumsuz koşullar ile ilgili iyileştirmeler yapılması gerektiğinde ortaya çıkmaktadır. Özellikle, insan refahının ihmal edilen boyutlarına politik ve kamusal alanda önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 78-83.

⁵⁴⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 171.

⁵⁵⁰ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 184.

⁵⁵¹ Thomas Rodham, Wells, *Reasoning About Development: Essays On Amartya Sen's Capability Approach*, (Phd Thesis), Advisor: Prof. Dr. H. G. Schmidt, Rotterdam, 2013, pp: 24-26.

Sen, adalet ile ilgili düşüncesini düzenleme ve gerçekleştirme odaklı olarak ifade etmektedir. Toplumsal gerçekleştirmeler ve adaletsizliklerin çözümü ile ilgilenmektedir. Düzenleme odaklı yaklaşımında kurumların yapısının adil düzende olması gerektiğini belirtmektedir. Gerçekleştirme odaklı yaklaşım, kişinin seçebileceği yaşamı sürdürebilecek gerçek özgürlük ve yetenekleri değerlendirmek için yetenek kavramını kullanır. Çünkü yetenek, daha adil bir toplumda yaşayan bireylerin kapasitesini arttıracaktır. Bu yaklaşımında, uzmanların mevcut adaletsizliği net bir şekilde ifade edip sosyal gerçekleştirme yoluyla adaletsiz durumun düzeltilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Her iki yaklaşımın yoğunlaştığı noktanın birbirinden farklı olduğu görülmektedir. İlki, “adil kurumların nasıl olduğu” üzerine yoğunlaşırken; diğeri “adaletin nasıl geliştirilebileceği” üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte, siyaset felsefesinin çalışma alanında olan adalet konusuyla ilgili görüşlerin ilk görüşe yakın olduğu görülmektedir. Kusursuz adil kurumlara ve mükemmel bir adalete sahip olmanın verdiği görüşlerin farkında olmakla birlikte, bu görüşleri adalet için birçok nedenden dolayı gerekli ancak yetersiz bulmaktadır. Bunun yerine, demokrasinin bir parçası olan kamusal akıl yürütme yeteneği ile ilgilenmeli, tarafsız bir yaklaşım benimsenmeli ve sosyal yargıların eksikliğinin giderilmesinde siyasi odağın önemi kabul edilmelidir.⁵⁵²

3.2.1. Sen’in Yeterlilik Yaklaşımı

Yeterlilik, bireyin hedefleri ve istekleri doğrultusunda yaşamını sürdürürken yararlandığı özgürlükleri ve birey olarak toplumda yaşamanın getirdiği sorumlulukları üstlenmesi demektir.⁵⁵³ Bireylerin yaşamsal niteliklerinin yeterlilikler bazında değerlendirilmesi aynı zamanda bu yaklaşımı demokratik temeller üzerine oturtmuştur. Bu

⁵⁵² Wendy Histed, Amartya Sen, *Ethics and Economics in The Health Care Sector*, (Master Thesis), Johannesburg, 2011, pp: 59-60. Ayrıca bakınız: Serpil Durğun, *John Rawls ve Amartya Sen’in Bakış Açısından Adalet Kavramının Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sara Çelik, Mersin, 2012, s: 136-137.

⁵⁵³ Zeki Bildirici, *Avrupa Birliği’nde Yoksullukla Mücadele ve Türkiye’nin Uyum Sürecindeki Yeni Uygulamalar*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nihal Tunçer, İstanbul, 2011, s: 14.

yaklaşımında, bireysel niteliklerin demokratik yollar ile gelişebileceği ve sosyo-politik bir yaşamda anlam bulacağı belirtilmektedir.⁵⁵⁴

Yeterliliklerden yoksunluk kavramı toplumsal dışlanma ile ilgili çalışmalar sonucunda ileri sürülmüştür. Toplumsal alanda yaşanan gelişmeler ile birlikte bireysel yeterlilikler de artmaktadır. Toplumsal refah, yerleşmiş adalet düşüncesi, toplumdaki bireylerin eşitliğe bakış açısı, bireylerin farklılıkları gözardı ederek birbirlerine değer vermesi, toplumsal dayanışmanın ilerlemesi, bireylerin toplumsal alanda barış ve huzur içinde yaşamayabilmeleri aynı zamanda bireylerin yeterliliklerine de katkı sağlamaktadır. Yeterlilik yaklaşımı, bireylerin sahip olduğu mülkiyet ve haklardan faydalanabilme yeteneğini içermektedir. Bu yaklaşımda önemli olan, bireylerin sahip oldukları değerlerden çok sahip oldukları sayesinde neler yapabileceğidir. Bireylerin, mevcut yeterlilikleri sayesinde kendilerini geliştirmeleri onlara aynı zamanda farklı bir statü de kazandıracaktır. Bireylerin yeterlilikleri aynı zamanda bakış açılarını genişletmelerine fırsat sunacaktır. Sahip oldukları hakların farkında olmaları, haklar sonucu kendilerine sunulan fırsatlardan yararlanmaları yeterlilikleri ölçüsünde gerçekleşecektir. Çünkü aksi takdirde, haklarının farkında olmamaları nedeniyle yeterliliklerini de kullanamayacaklardır.⁵⁵⁵ Her yaklaşımda olduğu gibi yeterlilik yaklaşımının da eksik görülen yönleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda, yeterlilik yaklaşımına yönelik eleştirilerden ilki, yeterlilik sayısının fazla olmasına ilişkin görüşlerin varlığıdır. Nasıl ki, bireyler birbirinden farklı niteliklere sahip ise yeterlilikler de birbirinden farklılaşmakta ve bireysel niteliklere göre ayrılmaktadır. Yeterliliklerin, refaha etkisi boyutuyla sınıflandırılması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bir diğer eleştiri, bu yaklaşımın soyut bir yaklaşım olarak düşünülmesidir.⁵⁵⁶

Yeterlilik kavramını adalet düşüncesiyle ele aldığımızda, mümkün olduğunca her bir bireyin yeterli miktarda yardım almasını sağlamakla ilişkilendirilmektedir. Yeterliliğin seviyesini belirtmek için ise, kriter belirlemek gerekmektedir. Tipik olarak yeterlilik ölçütü, temel ihtiyaçlarını karşılamak, yoksulluğu önlemek veya minimum düzeyde iyi bir yaşam sürdürmek için yeterince sahip olunan şeylerdir. Sen'in çalışmalarında yeterlilik kavramı,

⁵⁵⁴ Durğun, a.g.e. (2012), s: 125.

⁵⁵⁵ Şahin, a.g.e. (Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi), (Danışmanı: Dr. Selim, Coşkun), 2009, s: 52-53.

⁵⁵⁶ Durğun, a.g.e. (2012), s: 132-133.

yoksulluk çizgisi olarak seçilmiştir. Adalet yaklaşımında yeterli besinlerin özelliklerinden ilki, “yeterlilikçilik”tir. Bu yaklaşıma göre, bir dağılım en azından diğer dağılım gibi ancak ve ancak daha az ya da daha eşit yetersizlik içermelidir. İkincisi, “zayıf ölçeğin değişmezliği” olarak, yoksulluk sınırının ve tüm fayda düzeylerinin aynı pozitif sayı ile çarpılması olduğu için toplam yoksulluğu etkilememesidir. Bir diğer özellik olan “odaklanma”, yoksulluğun değerlendirilmesinde yoksulluk sınırını değiştirmedikçe yoksulluk çizgisinin üzerindeki menfaatlerin değişimlerinden etkilenmemesi anlamına gelmektedir. Odak noktası, yoksulluğun değerlendirilmesi için makul bir koşuldur. Özellikle, yoksulluk sınırının altında kalan kişilere sağlanan faydalarda, bu kişilerin yararlarından ziyade adaletin sağlanması adına daha önemlidir. Başka bir özellik, “monotonluk” kavramıyla yoksulluk sınırının altında kalanlar ifade edilmek istenmektedir. Fakir bir kişinin fayda oranını arttırmakla toplumsal yoksulluk azaltılabilir. Ancak, bu yaklaşımın yoksullar arasındaki fayda dağılımına duyarlı olmadığına değinilmektedir. Bu nedenle, toplam yoksulluğun dağılımı için daha duyarlı bir ölçüm yapılması gerekmektedir. Diğer bir görüş, “zayıf aktarım aksiyomu”dur. Toplam yoksulluk, daha iyi durumda bir yoksul kişiden daha kötü durumda olan bir fakir kişiye faydaların geri dönüşü olmayan bir şekilde aktarılmasıyla azalacağı görüşüdür. Ancak, bu yaklaşım yoksulluk sınırının altındaki transferlerle ilgili olduğu için olumsuz değerlendirilmektedir. Çünkü yoksulluk sınırının üstünde gerçekleşen fayda oranlarının aşağıya doğru transferleri toplam yoksulluğu etkilememektedir. Ancak burada tam tersi bir durum söz konusu olduğu için yoksulluğu azaltıcı bir durum ile karşılaşmaktadır. Çok sayıda yoksulun katıldığı durum Sen’in çalışmalarında, bu önlemi iki şekilde ele almaktadır. Öncelikle, “sabit nüfus büyüklüğü” için toplam yoksulluk, ağırlıklı yoksulluk boşluklarının toplamı temel alınarak sıralanmaktadır. Belirli bir boşluğun ağırlığı, bu tür boşlukların boyutunda sıralı pozisyonuna eşittir. Örneğin; yoksulluk boşluklarına sahip n kişi varsa, en büyük boşluğun da n kadar ağırlığı vardır. Bu durumda, ikinci en büyük boşluk da $n-1$ ağırlığına sahiptir. En küçük boşluğun ağırlığı ise 1’dir. İkinci olarak, “değişken nüfus büyüklüğünü ele almak için ağırlıklandırılmış yoksulluk boşluklarının toplamı nüfus büyüklüğüne bölünerek normalize edilmiştir. Belirtilen varsayımların tartışmalı olduğunu söylemek mümkündür. Ele alınan varsayımlardan, “güçlü aktarım aksiyomu” ise, toplam yoksulluğun daha iyi

durumda olan bir kişiden fakir bir kişiye geri dönüşün tersine çevrilmez bir şekilde aktarılmasıyla azalacağından bahsetmektedir Bu şekilde, yoksul insan sayısı artsa da toplam yoksulluk aralığı artmamakta ve yoksulluk boşlukları eşit yayılmaktadır. Tüm bu görüşler, adaletin sağlanması için yeterlilik kavramının üzerinde durulması gerekliliğini desteklemektedir.⁵⁵⁷

3.3.Sen'in Adalet Anlayışına Yönelik Eleştirisi

Siyaset felsefesinde, toplumsal yargıların ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirilmesinde tarafsızlık rolü büyük önem taşımaktadır.⁵⁵⁸ Özellikle, adalet gereksinimlerinin çözümlenmesinde aranan gerekçede, adalet ve adaletsizlik fikrinin ayrılmaz bir parçası olan bazı tarafsızlık taleplerinin de kapsama alınması gerekliliğidir. John Rawls da, adaletin tarafsızlığını savunarak öncelikle objektiflik anlayışının yargı kavramının uygulanması için yeterli bir kamusal çerçeve oluşturması ve tartışmaların ve gerekçelendirmelerin kanıtlar temelinde sonuçlara ulaşması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁹ Sen, Rawls'un adalet yaklaşımını adaletle olan en güçlü ve önemli yaklaşım olarak değerlendirmektedir. Ancak, Rawls'un adalet yaklaşımının ideal bir şekilde adil kurumlara odaklandığı ve bunun için pratik bir rehberlik sunamayacağını da ifade etmektedir. Oysa Rawls'un amacı, adil bir toplumun kamu kurumlarını şekillendirmeye yardımcı olacak bir ilke elde etmektir. Sen'in eleştirisi, adaletsizliğin azaltılmasına ve adaleti nasıl ilerleteceğine karar vermenin yollarını içermesi gerektiği şeklindedir. Rawls, adaletin değerlendirmesinde nesnelliği düşünmenin bir yolunu sunarken, Adam Smith de *tarafsız gözlemci*⁵⁶⁰ perspektifinde bir değerlendirme yapmaktadır.⁵⁶¹ Smith adaletin nasıl ilerletilebileceği ile ilgili çalışmalara yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra, Rawls'un yaklaşımında olduğu gibi, kurumların nasıl mükemmel olarak tanımlanabileceği sorusu üzerine yoğunlaşmıştır.

⁵⁵⁷ Peter Vallentyne, "Sen on Sufficiency, Priority, and Equality", Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010, pp: 143-148.

⁵⁵⁸ Amartya Sen, "Open and Closed Impartiality", *The Journal of Philosophy*, Published by: Journal of Philosophy, Vol: 99, No: 9, 2002, p: 445.

⁵⁵⁹ Sen, ibid. (2009), p: 42.

⁵⁶⁰ Amartya Sen, "Adam Smith and The Contemporary World", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, Volume: 3, Issue: 1, 2010, p: 59. Bu yaklaşım ilk kez Adam Smith'in 1759'da Ahlaki Düşünceler Teorisinde belirtilmiştir.

⁵⁶¹ Sen, ibid. (2009), p: 44. Ayrıca bakınız: C. Arjona, A. A. Jamal, C. Menkel Meadow, V. V. Ramraj, F . Satiro, ibid. (2012), pp: 155-156.

Smith'in yaklaşımında, kurum ve kurallardan çok toplumda yaşanan olaylar sonucu ortaya çıkan sonuçlara odaklanılması gerektiği belirtilmektedir.⁵⁶²

Sen, özellikle içinde bulunduğumuz yüzyılın en büyük ahlaki filozofu olarak değerlendirdiği Rawls tarafından yönlendirilen etik ve siyaset felsefesinin yenilenmesinin, faydacılığın hakimiyeti tarafından kurulan biçimsel ve indirgemeci programa karşı bir başkaldırı içerdiğini ifade etmektedir. Rawls'un süreçlerin adaleti üzerine yaptığı radikal ısrarının bir yandan özgürlüğe diğer taraftan keyfi ayrıcalıklara direnmeye, başka boyutu ile özgürlüğün önceliğine geçilmesi ile başlayarak çok daha fazla endişe yarattığını ve fikir zenginliği getirdiğini belirtmektedir.⁵⁶³ Sen, Rawls'un birincil mallara dayalı eşitlikçi adalet yaklaşımını eleştirirken, yalnızca temel hak ve hürriyetlerin bireylerin refah düzeylerini gösteren bir ölçüt olmadığını belirtmektedir. Bireylerdeki kapasite eksikliği nedeniyle, birincil mallar eşit olarak dağıtılmış olsa bile farklı sonuçların meydana gelebileceğini ve kişisel özellikleri nedeniyle bireylerin hayatlarını devam ettirebilmelerinin eşit koşullar sunmadığını ifade etmektedir. Kısacası, adaletin sağlanabilmesi için ilk olarak, kapasite eşitsizliklerinin ortadan kaldırılması gerekmektedir.⁵⁶⁴ Sen'in insani gelişme kavramı içinde değerlendirdiği bir başka konu da demokrasi meselesidir. Demokrasinin kabulü, işlemesi ve uygulanması meselesinin geniş kapsamlı değerlendirilmesi gerekmektedir. Demokrasi beraberinde hesap verebilirlik ve sosyal sorumluluk konularını da getirmektedir.⁵⁶⁵

Sen, adalet teorisinin bir kişinin ağrı ve mutsuzluğuna yalnızca subjektif olduğu için hiç dikkat etmemesinin yetersiz olacağını belirtmektedir. Bir kişinin yaşadığı sıkıntılara ve elde ettiği hazlara karşı duyarlı olmak bir kişinin öznel yararının refahını yeterince temsil edemeyeceği düşüncesinden taviz vermez. Yalnızca kaynak dağılımı üzerine yoğunlaşan ve kazanımlar ile özgürlükleri bireyler arasında hiçbir kıyaslama yapmadan dağıtmaya çalışmam bir adalet teorisi fikrinin başarılı olmasının mümkün olmadığını savunmaktadır. Sen, Fleurbaey'nin adalet teorisi yaklaşımına olan eleştirilerin önemli bir durumu ortaya

⁵⁶² Sen, ibid. (2010), p: 59.

⁵⁶³ Sen, ibid (2000), p: 20.

⁵⁶⁴ Durgun, a.g.e. (2013), s: 99.

⁵⁶⁵ Amartya Sen, "A Decade of Human Development", *Journal of Human Development*, Vol: 1, No: 1, 2000, p: 23.

çıkardığından bahsetmektedir. Fleurbaey'nin ahlaki perspektifi, bir başarı teorisinden fırsat teorisine kaydırmaya gereksiz ve gerçekten de tehlikeli bir hareket gibi gözüktüğü sonucunun çok iyi yansıdığını ifade etmektedir. Başarı standartının yorumuyla, başarı perspektifinin yeterliliği iddiası birbirinden tamamen farklı olacaktır. Örneğin, yetersiz beslenmeden kaynaklanan açlık sorunu ile başbaşa kalan bir kişi ile gönüllü bir çabayı sürdüren bir kişiyi karşılaştırırken, elbette ki her ikisinin de beslenme yeterliliği elde etmekte başarısız olduğunu ve bu bakımdan başarılarının başarısızlığa uğramış olabileceğini unutmamak gerekir. Ve buna istinaden gönüllü çaba sarfeden kişiyi tıpkı açlık çeken bir kişi gibi yoksun bırakmak doğru değildir. Bu durum gerçekten yemek yeme fırsatına sahip olmak ilgili bir konudur. Bu nedenle, bir şekilde adaletin değerlendirilmesine sunulması gerektiği düşüncesindedir. Böyle bir gerçekle yüzleşildiğinde yetenek düşüncesinden hareketle fırsatlar geniş bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.⁵⁶⁶

Yupangi, Sen'e göre adaletin özgürlükten meydana geldiğini ve özgürlüğün de bireysel kapasiteyi geliştirdiğini ifade etmektedir. Bu nedenle, eşitlik aynı fırsatlara sahip olmak ve kendi kapasiteni geliştirmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, eşitlik maddi özgürlükler ve yeteneklerin dağıtımında ölçülmelidir.⁵⁶⁷ Sen'in amacı, Rawls gibi bir adalet sistemini ortaya koymaktan öte adaletsiz uygulamaları azaltmak ve adalet düşüncesini toplumun tüm kesimine yerleştirmek için neler yapılması gerektiğini araştırmaktır. Bu düşünceden hareketle, Sen'in başlangıç noktasını adaletten çok adaletsizlik oluşturmaktadır. Çünkü adaletsiz uygulamalarda sorunların net bir şekilde ortaya konulması sayesinde sorunlara çözüm bulmak amacıyla daha kolay hareket edilmektedir. Adil bir dünyanın oluşturulabilmesi için düzeltilmesi kolay olan adaletsiz uygulamalardan başlamak hızlı bir ilerlemeyi beraberinde getirecektir. Adaletsizliklerden akla uygun çözüm yollarıyla kurtulabileceğini belirterek, akıl yürütmenin yoğun bir umut ve güven kaynağı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Öztürk, Rawls'un eşitlik temelinde bir bölüşüm sorunu olarak ele aldığı

⁵⁶⁶ Amartya Sen, "Response to Commentaries", *Studies in Comparative International Development*, Vol: 37, No: 2, 2002, pp: 82-83.

⁵⁶⁷ Yupanqui A. a.g.e. (2011), p: 46.

⁵⁶⁸ Enes Eryılmaz, "The Idea of Justice Kitap Değerlendirmesi", *Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 34, 2013, s: 166-168.

adalet kavramı ile Sen'den ayrıldığını belirtmektedir.⁵⁶⁹ Sen, Rawls'un adalet anlayışını "moral güçler" olarak adlandırdığını söylemektedir. Bu anlayış, aynı zamanda iyilik anlayışını da beraberinde getirmektedir. Çünkü demokratik anlayış temelinde bu güçleri "akıl güçleri" olarak görmektedir. Bu güçler bize, bir yandan görev ve sorumluluklarımızı hatırlatırken öte yandan hak ve menfaatlerimizi düşünmemizi sağlamaktadır.⁵⁷⁰

3.4.Sen'in Adalet Anlayışının Sosyal Haklarla İlişkisi

Adalet, haklarla ilişkilendirilmektedir. Çünkü çoğulcu bir kavram olduğu ifade edilen adalet ilkesi olarak özgürlüğün herkesin sahip olduğu temel haklarına müdahale edilmemesini gerektirir. Bu doğrultuda adaletin tanımında da belirtildiği gibi bireylerin hak ettikleriyle ilişkilendirdiğimizde aslında bireylerin haklarından bahsedilmektedir.⁵⁷¹ Geçmişte, açlık ve yoksulluk ile ilgili söylemler temel insan hakları ve özgürlüklerle ilişkilendirilmeyecek şekilde ortaya konulsa da Sen, temel özgürlükler ve insan hakları ile ilgili yeni yaklaşımları savunmuştur. Dünya genelindeki eşitsizliği değerlendirirken, önlenebilir hastalıklar ve kabul edilebilir açlık ya da erken ölümlerin önlenmesi gibi verilerin, temel özgürlüklerin var olup olmadığıyla ilgili net bilgiler verdiğini belirtmektedir.⁵⁷² Öte yandan, özellikle demokratik toplumlarda kıtlıkların olmadığını vurgulamaktadır. Hatta demokratik bir ülke ne kadar yoksul olursa olsun o ülkede kıtlık sorununun olmadığını ifade etmektedir. Bunun nedenini ise, hükümetlerin çalışmasına bağlamaktadır. Demokratik ülkelerde hükümetlerin kolaylıkla kıtlıklara çözüm bulabileceğini söylemektedir. Ayrıca, özgür medyanın olduğu çok partili demokrasilerde hükümetlerin bu durumu siyasal güçlerle desteklediğini belirtmektedir.⁵⁷³ Sen, adalet ile ilgili ortaya çıkan sorunların yoksulluk ve yoksunluklar çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda özellikle toplumsal müdahalelerin hükümet desteği ile önemli bir etkisinin olduğunu belirtmektedir. Çünkü refah devletlerin arzusu sağlık, sosyal güvenlik ve eğitim gibi hakların sağlanmasında kamu desteği gibi

⁵⁶⁹ Öztürk, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), a.g.e. (2014), s: 23.

⁵⁷⁰ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 367.

⁵⁷¹ Erdoğan, a.g.m. (2008), s: 11.

⁵⁷² Amartya Sen, "Economic Theory, Freedom and Human Rights: The Work of Amartya Sen", *Overseas Development Institute Briefing Paper*, November, 2001, p: 2.

⁵⁷³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 74-76.

programların işlerliğini ortaya koymaktır. Ancak Sen, bu programların adalet düşüncesiyle birlikte ele alınması gerektiğini aksi halde adalet ile ilgili yapılan etkinliklerin etkisini zayıflatabileceği düşüncesini benimsemektedir.⁵⁷⁴

Sen adalet yaklaşımının bir uzantısı olan hak yaklaşımını, bireylerin hak ve yükümlülükleri kapsamında değerlendirmiş ve insanların hak ettikleri halde birtakım gereksinimlerini karşılamadan yoksun olmalarının, ekonomik kıtlıktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu durumun da yalnızca, egemen hukuk sisteminde insanların hayatta kalabilmeleri için yeterli araçlara ve kurumsal haklara sahip olması ile gerçekleştirilebileceğini vurgulamıştır.⁵⁷⁵ Sen'e göre, ihtiyaç sahiplerine ne şekilde yardım edilebileceği dışında hakların negatif anlamıyla bile düşünüldüğünde geçerli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bir kişinin olumsuz davranışı bile, karşısındaki kişiye kendini pozitif anlamda savunma hakkını doğurmaktadır.⁵⁷⁶ Sen, kişilerin bireysel haklarını istediği şekilde kullanabilmesi gerektiğini savunmaktadır. Birey böylelikle, içinde yaşadığı toplumun kuralları gereği ve sosyal tercihleri doğrultusunda bir sıralama yapar. Ancak, sosyal tercihlerini de elindeki hakları çerçevesinde yapmak zorundadır.⁵⁷⁷

Sosyal tercih perspektifi de, bu alandaki eşitlik veya eşitsizlik konusunda bazı çok temel sorulara cevap aramaktadır. Bireylerin siyasal alana katılım ile karşılaştıkları engeller yalnızca kendileri için zahmetli değil, aynı zamanda kamu politikalarından ve siyasi süreçten etkilenen diğer tür eşitsizlikler üzerinde de geniş kapsamlı etkilere sahip olabilirler. Toplumsal ve kültürel gruplar arasında katılımın kapsamı farklılık gösterirken, bunun yanı sıra yasal olarak yerleşmiş göçmenlerin vatandaşlık kazanma konusundaki zorluklar ve gecikmeler nedeniyle siyasi oy hakkına sahip olmadıkları pek çok garip durum söz konusudur. Bu sorun, onları sistematik bir biçimde siyasi sürecin dışında tutar. Ayrıca bu durum, yerleşik göçmenlerin siyasi özgürlüklerini azaltmakla kalmamakta aynı zamanda sosyal entegrasyonunu da çok daha zor hale getirmektedir.⁵⁷⁸ Ancak Sen, bazı durumlarda

⁵⁷⁴ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 171.

⁵⁷⁵ Sen, ibid. (2001) p: 2.

⁵⁷⁶ Sen, (Çeviren: Ali Süha), a.g.e. (2003), s: 51-52.

⁵⁷⁷ Nozick, (Çeviren: Alişan Oktay), a.g.e. (2006), s: 222-223.

⁵⁷⁸ Sen, ibid. (1997), p: 158.

bireylerin siyasal hakları üzerinde yoğunlaşmanın doğru olmayabileceğini ifade etmektedir. Bu durumu bir örnek ile açıklamaktadır. Güzel orman anlamına gelen Sundarban, balı ile ün salmış ve bir çok yoksul insanın bal toplama ile geçimini sağladığı bir ormandır. Sundarban güzelliğinin yanı sıra içinde tehlike de barındıran bir yerdir. Çünkü burası aynı zamanda nesli tükenmekte olan ünlü Kraliyet Bengali kaplanının doğal yaşam alanıdır. Bu nedenle bal toplamak için ormana giden kişilerin kaplandan korunması gerekmektedir. Aksi halde çalışmak ve gelir elde etmek için gittikleri ormanda ölüm riskiyle karşı karşıya kalmalar muhtemeldir. Hatta öyle ki istatistikler yılda elliye yakın insanın bu nedenle yaşamını yitirdiğini söylemektedir. Bu nedenle Sen iktisadi ihtiyaçlar ile siyasal hakların birlikte değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.⁵⁷⁹

Örnekte de görüldüğü gibi siyasal katılım hakkının kullanılamamasının yol açtığı sıkıntıların yanı sıra çalışma hakkından faydalanamama ile ilgili de sıkıntılar yaşanmaktadır. Özellikle işsizlikle ilgili üç soruna değinilmektedir. İlk olarak, işsizlik konusunda tam olarak neyi kötü olduğu belirlenmelidir. Düşük gelire sahip olmaktan kaynaklanan sıkıntıdan başka, çalışma hayatında yer almayan insanların hayatlarını nelerin zorlaştırdığına dair bilgi edinilmelidir. İkincisi, bu durumun sosyolojik yansıması ne ile ilişkilendirilmektedir. Bireyler arasındaki bu tutum farklılıkları, bireysel sorumluluk ve sosyal destek ile ilgili farklı görüşlere nasıl karşılık geleceği sorundur. Üçüncüsü, bu farklı ve çelişkili yaklaşımları sosyal politika ihtiyaçları açısından nasıl değerlendirmelidir. Sosyal ve bireysel sorumluluk alanındaki farklı yaklaşımların avantaj ve dezavantajlarının ne olduğu belirlenmelidir. İşsizliğin bireylere yüklediği sorumluluğun yanı sıra devletlere de maddi açıdan farklı şekilde tazminat yüklemektedir. Bu sorunlar ayrı ayrı sorunlar elbette ama her biri birbiriyle ilişkilidir. Bu nedenle her biri kendi yolunda önemlidir ve birbirlerinden ayırt edilmeleri gerekmektedir. Çalışmamanın olumsuz etkileri birikimlidir ve bireysel ve ortak olarak, kişisel ve sosyal yaşamı zorlaştırmak ve alt üst etmek için harekete geçer. Bu nedenle işsizliğin doğasının ve toplumlar üzerindeki etkilerini

⁵⁷⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 205-207. Sundarban, Bangladeş'in ve Hindistan'daki Batı Bengal'in güney ucundaki Bengal Körfezinin kıyısında yer alan bir ormandır.

anlamanın yanı sıra, hükümetlerin de bu durum için uygun bir politikayı hayata geçirmesi gerekmektedir.⁵⁸⁰

3.5.Sosyal Hak Kavramı İle İlgili Genel Bir Değerlendirme

Hak kavramı birçok dilde hukuk kavramı ile aynı kelime olarak ifade edilmektedir. “Hak, kişilere irade kudreti tanınmak suretiyle hukuk düzeni tarafından korunan menfaat” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁸¹ Arapça’da hukuk kelimesi hak kelimesinin çoğul kullanımını ifade ederken, Latince’de nesnel anlamıyla hukuk, öznel anlamıyla hak olarak ifade edilmektedir.⁵⁸² Hak, gerçekleşmesi genel olarak sahibinin iradesine bağlı olup, hukuki yetkiler kapsamında kişilere tanınan yararlardır. İngilizce’de ise, ahlaki ve siyasal olmak üzere iki farklı anlamı ifade eder. Doğruluk anlamında bir şeyin doğru ve haklı olmasından bahsedilirken; yetki anlamında, bir kimsenin bir hakka sahip olmasından bahsedilmektedir. Hak, kişinin bir şeyi yapma yetkisi olarak doğru olanı gösterir. Örneğin; ihtiyacı olan kişilere yardım etmenin doğru bir davranış olduğunu söylerken ifade edilmek istenen, yükümlü olan kişinin doğru olan davranışı yerine getirme borcunun olmasıdır.⁵⁸³

Hukukun temel kavramlarından biri olarak hak, özellikleri hukuk tarafından ortaya konulmuş ve toplumdaki bireylerin yararlanabileceği özgürlükleri de kapsayan bir kavramdır. Bu nedenle özgürlükleri somutlaştırma aracı olarak da ifade edilmektedir. Haklar, aynı zamanda bireylerin yeterlilikleri ile ilişkilendirilmektedir. Öte yandan, hukuk düzeninin bireylere tanıdığı irade kudreti ve isteme yetisi olarak da tanımlanmaktadır.⁵⁸⁴ Ayrıca hak, bireyin çabasına bağlı olmadan toplumsal statüsü gereği verilen pasif özellikte

⁵⁸⁰ Sen, ibid (1997), p: 160.

⁵⁸¹ Kemal Gözler, *Hukukun Temel Kavramları*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, 11. Baskı, Bursa, 2013, s: 153-154. Örneğin hak ve hukuk kavramlarının birarada ifade edildiği dillerden Fransızca’da “droit”, İtalyanca’da “diritto”, Almanca’da “recht” kelmeler hem hak hem de hukuk manasına gelmektedir.

⁵⁸² Ulaş Karan, *Türkiye’de Sosyal Hakların Mahkemeler Önünde İleri Sürülebilirliği ve Yüksek Yargı Organlarının Sosyal Haklara Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut Tarhanlı, İstanbul, 2006, s: 1.

⁵⁸³ Ögütçü, a.g.m. (2005), s: 558. Ayrıca bakınız: Yıldız Karagöz, “Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, 2002, s: 274.

⁵⁸⁴ Umur Omay, *Sosyal Haklar*, Beta Basım, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s: 5. Ayrıca bakınız: Gözler, a.g.e. (2004), s: 147.

bir kavramdır.⁵⁸⁵ Hak kavramını hangi temelde ele alırsak alalım, bu kavramı diğer kavramlardan ayıran en önemli özelliği, “iktidar”ı içinde barındıran bir kavram olmasında yatmaktadır. Çünkü hak kavramının yetki ve talepleri kapsıyor olması, hukuki sonuçlarının da olduğunun bir göstergesidir.⁵⁸⁶ Hak, şeklen genel olsa da uygulamaya gelindiğinde evrensel olan, ahlaki niteliklere haiz bireylerin birbirleriyle çelişen düşünce ve savlarının yargı yoluyla tanınması sonucu elde edilen ilkeler toplamı olarak ifade edilmektedir.⁵⁸⁷ Haklar, bireylere yalnızca toplumsal statüsünden dolayı verildiği ve bireysel çabaya bağlı olmadığı için aktif olmayan bir özellik barındırmaktadır.⁵⁸⁸

Hak, toplumsal düzendeki hukuk öznelerinin kendileri dışındaki hukuk öznelerinden olan taleplerini ifade eder. Talebin yerine getirilebilmesi, hukuk düzenindeki zorunluluklardan ya da hukuk öznelerinin kabulünden kaynaklanmaktadır.⁵⁸⁹ Hak kavramı, adil bir durumu çağrıştırması ve sahip olan kişiye bir hakimiyet sağlaması gerekçesiyle tılsımlı bir kavram olarak nitelendirilmektedir.⁵⁹⁰ Hak kavramının, günlük konuşma dili dahil etik, felsefi, ahlaki ve hukuki söylemlerde de kullanıldığını görmekteyiz. Hak, insanların kişi, kurum ya da bir konu ile ilgili düşüncesini ve bu yöndeki talebini belirtmektedir. Günlük hayattaki anlamıyla, ahlaki yönden bir doğruluk ve haklı olma durumunu öne sürer. Ayrıca, bir konuda yapmak istediklerimiz konusunda hakka sahip olmak bizi yetkilendirmektedir. Hak kavramı, sosyolojik bakış açısıyla ele alındığında yetki sahibi olan bireyle karşılaşmaktadır. Hak, sahibine birtakım yetkiler sunmaktadır. Sosyolojik tanım yetki kelimesi ile hukuku bağdaştırmaktadır. Çünkü yetkinin dayanağı hukuktur. Hakkın, hukuki zeminde tanınması, hukuk sisteminde yer verildiğini göstermektedir. Soyut bir kavram olarak ifade edilen hak, hukuk aracılığıyla güvence altına

⁵⁸⁵ Umut Omay, “Sosyal Hakların Manipülasyonu: Sosyal Haklar Kapitalizmin Hizmetinde (Mi?)”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s: 125-126.

⁵⁸⁶ Murat Özveri, *Türkiye’de Toplu İş Sözleşmesi Yetki Sistemi ve Sendikasıylaştırma (1963-2009)*, Legal Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 10-11.

⁵⁸⁷ Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 162.

⁵⁸⁸ Omay, a.g.m. (2009), s: 125-126.

⁵⁸⁹ Onur Karahanoğulları, (Editörler: Yalçın, Bürke, Metin, Özüğür, Yasemin, Özdek, Ersin Vedat, Elgür), “Haklar Mücadelesinde Bir Direnç Mevzisi Olarak Hukuk”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011, s: 314-315.

⁵⁹⁰ Yalçın Bürke, Metin Özüğür, (Editörler: Yalçın Bürke, Metin Özüğür, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür), “21. Yüzyılda Toplumsal Hak Mücadelelerinin Sınıf İçeriği”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011, s: 15.

alınmaktadır. Hukuki anlamda hak kavramı talep, özgürlük, yetkiler ve bağımsızlıklar olmak üzere dört farklı⁵⁹¹ anlama karşılık gelmektedir. Talep hakları, karşısındaki kişiye birtakım görevler yükler, aynı zamanda özel ve genel talep hakları olmak üzere sınıflandırılır. Özgürlük hakları, gerçekleştirmeye çalıştığımız bir şeyi herhangi bir kişi ya da kuruma yükümlülüğümüz olmadan yerine getirebiliyor olmamızdır. Yetki, bireylerin güç sahibi olduğu bir konuda yeterliliklerinin olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, hukuki bir konuda dava açma yetkiniz olduğunu söyleyebiliriz. Son olarak, bağımsızlık ya da muafiyet hakkı, hukuki durumumuzun başka bireyler tarafından değiştirilemeyeceğini belirtmektedir. Örneğin, sözleşmede taraflardan birinin tek başına bir sözleşme maddesini değiştirmesi, ekleme veya çıkarma yapması söz konusu olamaz. Öte yandan, bir hakkın varlığının anlamlı sayılabilmesi için yetki, talep ve saygı gösterilme gibi unsurları da içermek zorundadır.⁵⁹² Dolayısıyla hak terimi ile üçlü bir ilişkinin olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, hakları kullanma yetkisi olan kişiyi, ikinci olarak hakların ortaya çıkmasıyla yükümlülük üstlenmesi gereken diğer kişiler ve üçüncü olarak talep edilen hakların korunması görevini üstlenen hukuki taraflar arasındaki ilişkiyi sıralayabiliriz.⁵⁹³

Hak kavramı, hukuk biliminin özünü ve temel bir konusunu oluşturmaktadır. Hak sözcüğü, pozitif hukukun kişilere tanıdığı ve koruduğu bir yetkiyi ifade etmektedir. Dolayısıyla hak, bir taraftan hukukun koruduğu bir menfaati anlatırken, diğer taraftan da sahibine bu korumadan doğan yararlanma yetkisini veren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukuk kuramında hak kavramının açıklanmasında, başlıca üç görüşün öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilkinde göre hak, bir kişiye hukuk tarafından verilmiş irade kudretidir. İkincisi, hukuk tarafından korunan ve güvence altına alınan menfaattir. İki görüşü sentezleyen üçüncü teoriye göre, kişiye irade kuvveti tanımak yoluyla korunan menfaattir. Başka bir anlatımla hak, kişiye çıkarlarını korumak, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hukuk düzeninin tanıdığı irade gücü veya hukuksal güçtür. Uzlaştırıcı ve orta bir

⁵⁹¹ Hukuki hak kavramını dört farklı anlamını Wesley N. Hohfeld 1919 yılında "Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning" adlı çalışmasında ifade etmiştir.

⁵⁹² Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 7-11. Ayrıca bakınız: Murat Özveri, "Türk Hukuku'nda Sosyal Hakların Dava Yoluyla Gerçekleştirilmesi", *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-116, İstanbul, 2011, s: 140-141.

⁵⁹³ Seyla Benhabib, (Çeviren: Berna, Akkıyal), *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s: 67.

sistem teşkil eden bu görüş, irade ve menfaat teorilerini birleştirmek istemektedir.⁵⁹⁴ Modern anlamda hakkı, öznesel bir unsur olması sebebiyle öznenin subjektifliğinin hakka yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle hak, herhangi bir faktöre bağlı olmaksızın mülk olarak değerlendirilmektedir.⁵⁹⁵

Hak kavramını anlamlandırmada belli başlı dört içerikten bahsedebiliriz. İlki ahlaki kökenli olup bireyin davranışlarında başkalarına zarar vermekten kaçınmasını ifade eder. İkincisi, siyasi kökenli olup seçme ve seçilme gibi katılma haklarını içermektedir. Üçüncüsü, ekonomi kökenli olup çalışma hakkı ve ticari faaliyetlere katılma hakkından oluşmaktadır. Son olarak, hukuki kökenli olup kanun kapsamında eşitliği içermekte ve bireyin kendini savunması anlamına gelmektedir.⁵⁹⁶ Hukuk literatüründeki irade ve çıkar teorisi hakların niteliğini açıklamaktadır. İrade teorisine göre, bireyler tercihleri yoluyla kişiliklerini oluşturduğu için haklar bireylerin tercihlerini korumaktadır. Çıkar teorisi ise, bireylerin çıkarlarını koruyucu ve arttırıcı bir görev üstlenmiştir. Çünkü bir konuda hak sahibi olmak, başka birinin yükümlülüğünden de yararlanmak ve o yükümlülüğün karşılığında da bir hakkının olduğunu iddia etmektir.⁵⁹⁷ Dolayısıyla hak söylemi, aynı zamanda sorumluluk kavramını içerir. Bazı haklara sahip olmak ve onları koruyup kullanabilmek için diğerlerinin de sorumluluk alması gerekmektedir. Bu sorumluluklar zorunlu olmalarının yanı sıra kimi zaman gönüllülük esasına dayanmaktadır. Tıpkı, sosyal hakların sosyal politika alanında bazı kurumların varlığını gerekli görmesi gibi. Hak kavramının çağdaş toplumlarda biçimlenmesi eşitlik söylemine yaptığı göndermeler aracılığıyla gerçekleşir. Yargı önündeki eşitlikten, bağımsız karar alma yetisine sahip bütün reşit bireylerin seçme ve seçilme haklarından söz ederiz. Ama sosyal haklar alanında eşitlik, sivil ve siyasi hakların durumunda olduğu kadar sorunsuz bir nitelik taşımaz.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ U. Kara, İ. Şen, A. Nalbant, A. Karakaş, a.g.e. (2013), s: 5. Ayrıca Bakınız: Akıncı, a.g.e. (2014), s: 2-3.

⁵⁹⁵ Derda, Küçükalp, *Politik Nihilizm-“Nietzscheci Bir Yaklaşım”*, Aktüel Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s: 226.

⁵⁹⁶ Aydın Turhan, “İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 4, Malatya, 2013, s: 362.

⁵⁹⁷ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 13-15.

⁵⁹⁸ Ayşe Buğra, “Yoksulluk ve Sosyal Haklar”, *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu*, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Derneği İçin Hazırlanan Danışman Raporu, 2005, s: 5.

Soyut hak kavramında öznenin özgürlüğü, mülkiyet sahibi olma ve sözleşme yapma gibi haklara sahip olmasından kaynaklanır. Dış düzenlemeler sayesinde bu haklardan herkes faydalanabilir. Ancak, bireysel öznenin özgürlüğünü ifade edememesi nedeniyle modern dünyada yetersiz görülmüştür.⁵⁹⁹ Bireylerin toplumdaki hak ve özgürlüklerini etkili bir şekilde kullanması, demokrasi sayesinde gerçekleşir ve demokrasi sayesinde toplumun yaşam tarzında değişikliklere ve gelişmelere yol açar.⁶⁰⁰ İnsan haklarının kapsamı birtakım ögeler sayesinde netlik kazanmaktadır. Bunlar; “hak sahibinin tam olarak belirlenebilmesi, hakkın konusunun açık bir tanımı, hakkın muhatabının saptanabilmesi ve hakka saygıyı sağlayabilmek için özgül bir yatırım olanağı”dır.⁶⁰¹ Diğer haklar gibi sosyal insan hakları da kişilerin doğumuna bağlıdır. Bu haklar toplum tarafından organize edilen ve insani değerlerin korunmasını amaçlayan, herkes için eşitliği esas alan, insan onurunu koruyan ve sosyal refahın artması ile ilgili çalışmalar yapılmasını kapsamaktadır. Bunlar, ahlaki normlar temelinde temel hakların hiçbir ayırım gözetmeksizin etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamak üzere ortaya çıkmıştır.⁶⁰²

İnsan hakları kavramını eşitlik, özgürlük, adalet, demokrasi gibi sürekli gündemde yer alan kavramlardan bir diğeri olarak ifade etmek mümkündür. Kavramların günlük yaşamda sık kullanılıyor olması ve o alan ile ilgili bir sorun olduğunu da çağrıştırmaması, kavramların sorunları çözmeye yönelik hedeflerinin olduğunu göstermektedir. Temel bir gereklilik olarak karşımıza çıkan insan hakları kavramı, insanı kıymetli bir değer olarak gördüğü için insani gerekliliklerden bahsetmektedir.⁶⁰³ İnsan hakları ve bu hakların güvence altına alınacak şekilde korunması, maddi unsurlar içeren normların dikkate alınmasıyla gerçekleşecektir.⁶⁰⁴ Hukuki ve siyasal alanda yapılan düzenlemelerde yol

⁵⁹⁹ Callinicos, a.g.e. (2005), s: 76.

⁶⁰⁰ Ahmet Beşkaya, Ömer Menan, “Ekonomik Özgürlükler ve Demokrasi İle Ekonomik Performans Arasındaki İlişkinin Zaman Serileri İle Analizi: Türkiye Örneği”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı: 10, 2009, s: 48.

⁶⁰¹ Birol Ertan, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), “Yeni İnsan Hakları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 34.

⁶⁰² Matti Mikkola, *Social Human Rights of Europe*, Publisher: Karelacti Legisactio Ltd, Printed by Bookwell Ltd, 1st Edition, Finland, 2010, pp: 2-3.

⁶⁰³ Harun Tepe, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), “İnsan Hakları ve Evrensellik Tartışmaları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 3-6.

⁶⁰⁴ Ece Göztepe, (Editör: İoanna Kuçuradi), “Çok boyutlu Hukuk Düzleminde Temel Hak ve Özgürlüklerin Korunması Meselesi”, *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri*, İnsan Hakları ve Anayasalar,

gösterici özelliği ile modern ve politik bir kavram olan insan hakları kavramı, toplumdaki herkese genel olarak gösterilmesi gereken davranış şekillerinin belli olduğunu öne sürer. Bu tanımlamayla, herkesin asgari ölçüde bir yaşam sürebilmesi için gerekli olan imkanların bireylere sunulması amaçlanmaktadır.⁶⁰⁵ İnsan hakları kavramının ahlaki temellere dayanması hak kavramı ile arasındaki ilişkiyi netleştirmektedir. İç hukukta, uluslararası belgelerde ve anayasada belirtilen haklar insan hakları kapsamında değerlendirilirken, anayasa kapsamında güvenceye alınan haklar da temel haklar statüsünde değerlendirilmektedir.⁶⁰⁶

Sosyal haklar, insan hakları kavramının içerisinde en çok tartışmaya konu olan hak kavramı olarak nitelendirilmektedir. Sosyal haklar ile ilgili bir görüşte, sosyal hakların bireylerin temel gereksinimlerinin karşılanmasıyla birlikte insan haklarının tüm evrende güvence altına alınmasının temel niteliği olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, adalet kuramları perspektifiyle sosyal haklar, sosyal adalet ve eşitlikçi uygulamalardan tüm bireylerin eşit olarak faydalanması anlamına gelmektedir.⁶⁰⁷ Sosyal hak kavramı, toplumsal refahı sağlamak üzere sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri çerçevesinde bireylerin temel hak ve özgürlüklerini kullanabilmeleri ve kişisel gelişimini sağlayabilmesi için her türlü engelin ortadan kaldırılmasına yönelik koşulların oluşturulması görevini devlete yüklemektedir.⁶⁰⁸ Medeni ve siyasi hakların aksine sosyal hakların ihtiyaç duyulduğunda dağıtıcı bir mekanizma olarak çalışması gerekmektedir. Çünkü sosyal haklar bireylere toplumdaki görevlerini hatırlatmaktadır.⁶⁰⁹ Sosyal haklar, doğuştan sahip olunan haklar olmadığı gibi, gerçekleşmesi devletin olumlu desteğine bağlıdır.⁶¹⁰

Sosyal hakların amacı, ekonomik açıdan korunma ihtiyacı olan bireylerin yaşamlarını idame ettirebilmeleri için hukuki koruma kapsamında güçlendirilmesidir.

T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011, s: 55.

⁶⁰⁵ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 20-22.

⁶⁰⁶ Karan, a.g.e. (2006), s: 5.

⁶⁰⁷ Hayrettin Ökçesiz, (Editör: İoanna Kuçuradi), "Hukuka Felsefe Düşünmek", *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri, İnsan Hakları ve Anayasalar*, T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011, s: 64.

⁶⁰⁸ U. Kara, İ. Şen, A. Nalbant, A. Karakaş, a.g.e. (2013), s: 43-44.

⁶⁰⁹ Martin Keane, *Social Rights A Literature Review*, Comba Poverty Agency, July, 2000, p: 3.

⁶¹⁰ Şahin, a.g.e. (2008), s: 123.

Bunun yanı sıra, sosyo-ekonomik alandaki eşitsizliklerin giderilerek toplumsal eşitliğin sağlanmasını hedeflemektedir. Ayrıca, sosyal hakların diğer hak ve özgürlüklerin yerini alma iddiası tamamen yanlış bir algı olup sosyal amaçlar, bu hak ve özgürlükleri tamamlayıcı nitelikteki çalışmaları kapsamaktadır.⁶¹¹ Sosyal haklar, ekonomik yönden güçsüz olan kesimin korunması ve kapitalizm ile birlikte toplumsal yaşamda meydana gelen olumsuzlukların giderilmesi amacıyla ortaya çıkmıştır.⁶¹² Sosyal hakların sosyal eşitsizliklere tepki olarak doğması, hem felsefi ve sosyolojik açıdan hem de hukuki açıdan ayırdedici bir özelliğidir. Bu nedenle sosyal haklar sosyal eşitlik amacına yönelmiş haklar olarak da ifade edilmektedir.⁶¹³

Literatürde, sosyal haklar için farklı ve geniş kapsamlı tanımların yapıldığı görülmektedir. Kimi yazarlar sosyal haklar söylemiyle insan haklarının tümünü ifade ederken kimisi de bireysel özgürlükleri dahil etmeden ülkedeki ekonomik ve sosyal yapı açısından önemli olan hakları belirtirken diğerleri ise, kamusal alandaki özgürlükler olarak nitelendirmektedir. Ayrıca bazı yazarların düşüncesine göre sosyal haklar, sosyal sorun olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle, sosyal hak kavramını değerlendirirken teknik, maddi, subjektif ve sosyolojik açıdan değerlendirmek kavramı daha iyi anlamamıza ve diğer hak türlerinden ayırdetmemize yardımcı olacaktır.⁶¹⁴ Teknik açıdan, sosyal haklar pozitif haklar olarak değerlendirilmekle birlikte, hak ve hürriyetlerin edimlerin niteliğine göre sınıflandırılıp hak sahibinin hangi yetkilere sahip olduğunu belirtmektedir. Teknik ölçüt, kamu hukuku açısından en çok benimsenen ölçüt olarak değerlendirilmiş ve sosyal haklar bağlamında devlet desteğinin alınmasını gerekli kılmıştır. Devlet ve hak sahibi arasındaki ilişki neticesinde devlete olumlu borç yüklenir. Teknik ölçütün olumsuz yanı, sosyal hakları yalnızca olumlu edim gerektiren haklar, klasik hakları da olumsuz edim gerektiren haklar olarak görmesi ve bir üçüncü şahıs ile ilişki kurulmasına izin vermemesidir. Bu nedenle, olaylara sosyolojik açıdan bakılmadığı için yetersiz bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. Hakların içeriğini ve konusunu temel alan maddi ölçüt, maddi

⁶¹¹ Zehra Gönül Balkır, “Küreselleşmenin Ekonomik Özgürlüklere Yansıması: Sosyal Hakların Daraltılması”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s: 238.

⁶¹² Omay, a.g.e. (2011), s: 33-35.

⁶¹³ Bülent Tanör, *Anayasa Hukuku'nda Sosyal Haklar*, May Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1978, s: 92.

⁶¹⁴ Tanör, a.g.e. (1978), s: 13. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 21.

sıfatıyla pekiştirilmiştir.⁶¹⁵ Ayrıca maddi ölçütün, sosyal hakları maddi, ekonomik ve sosyal açıdan gelişimini savunduğu belirtilmektedir.⁶¹⁶ Subjektif ölçüt ise, sosyal hakları öznelere göre gruplandırmaktadır. Öznelere göre gruplandırmanın kastedilen; yaşlılar, hastalar, dezavantajlı gruplar, işsizler gibi sınıflandırmanın yapılmasıdır. Subjektif ölçütün sınıflandırma yaparak vurgulamak istediği düşünce, sosyal hakların sosyal ve ekonomik açıdan güçsüz olanların hakkı olduğudur. Ayrıca, toplumsal hayatta bazı grupların korunması gerektiği ifade edilmektedir.⁶¹⁷ Son olarak, sosyolojik ölçüt her hakkın ne tür bir eşitsizliği gidermeye yönelik bir amacı olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyolojik ölçüt ile belli sosyal gruplar ve hak grupları arasında mantıksal açıdan bir ilişki olduğu savunulmaktadır.⁶¹⁸

Sosyal haklar bireylerin gelir, eğitim, sağlık, barınma, beslenme, giyinme, sosyal güvenlik gibi haklardan faydalanmasını sağlarken aynı zamanda, herkesin kabul edebileceği bir yaşam standardını ortaya koymaktadır. Sosyal hakların herkesi kapsama alması ve herkes için garanti altına alınması, bireylerin özellikle ekonomik anlamda asgari düzeyde bir gelir hakkı olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyal haklara yalnızca bir kavram olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzeydeki taleplerin bir yansıması olarak bakılması gerekmektedir. Sosyal hakları değerlendirirken, en önemli sosyal hak ya da en çok ihtiyaç duyulan hak gibi bir sıralamaya yapmak mümkün değildir. Çünkü sosyal haklar birbiriyle ilişki halinde ve bütün olarak değerlendirilmelidir. Buradan yola çıkarak, sosyal hakların bölünmezliğinden bahsetmek mümkündür.⁶¹⁹

Sosyal hakların, bireysel nitelikte haklar olmamasının dava edilebilirliğini de ortadan kaldırdığı düşüncesine ilişkin bazı dayanaklar belirtilmiştir. İlk olarak, sosyal haklar siyasi ve medeni haklar gibi açıkça ve hukuki olarak tanımlanmamıştır. İkincisi, siyasi otoritenin açılan davalarda yargı kararlarını etkileyerek demokrasinin temeli olan kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı hareket ediyor olmasıdır. Üçüncüsü ise, sosyal ve

⁶¹⁵ Tanör, a.g.e. (1978), s: 14-24.

⁶¹⁶ Karan, a.g.e. (2006), s: 22.

⁶¹⁷ Tanör, a.g.e. (1978), s: 33-34. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 22.

⁶¹⁸ Tanör, a.g.e. (1978), s: 40. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 23.

⁶¹⁹ Nergis Mütevellioğlu, "Sermayenin Küreselleşmesine Karşı Sosyal Haklar", *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 116, İstanbul, 2011, s: 106-107.

ekonomik düzeydeki hakları içeren konuların karmaşıklığının, haklara yalnızca kaynak elde etme anlamında bakılmasının yargısal niteliğini de ortadan kaldırmasıdır. Ancak, bu dayanaklara dezavantajlı gruplar çerçevesinden bakıldığında ve onların haklarının korunmasına yönelik uygulamaların mahkemeler nezdinde zorlaşması, dava edilebilirliği destekleyici bir hamledir.⁶²⁰

Hakların yargılanabilirliği ile ilgili olarak, yargı organları tarafından bir hakkın konu edilebilme özelliği olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle, yargılanabilirlik durumunda muhatap bir kişi veya kurum olacağı için bu konuyu iş ve idare hukuku kapsamında değerlendirmek mümkündür. Özellikle, iş hukuku kapsamında değerlendirilen hak ve menfaat uyuşmazlıklarının çözümünde dava edilebilirlik ile sıklıkla karşılaşılmaktadır. Çünkü sosyal hakların tanımında belirtildiği gibi, sosyal haklar aynı zamanda isteme hakları olarak da değerlendirilmiştir. Bu nedenle, bireylerin dava edilebilirliği de talep etme hakları vardır. Aslında, haklara ilişkin dava edilebilirlikte önemli olan dava açabilme hakkından ziyade, davaların etkisinin ne ölçüde sonuçlandığı ile ilişkilidir. Dava edilebilme hakkının bireylerin yararlanmış oldukları sosyal hakların içeriği ile ilgili olması elde ettikleri hakka ilişkin usulsüzlük ya da eşitsizliğin ortadan kaldırılmasına yöneliktir.⁶²¹ Hakların dava edilebilirliği, anayasal temel hak ve özgürlükler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çünkü bireylerin mağduriyetlerinin giderilmesine yönelik olarak karşılaştıkları haksız uygulamalar karşısında yargı yolunun açık olması bireylerin korunmasına ilişkin güvencenin temelini oluşturmaktadır.⁶²² Ayrıca dava edilebilirlik, devletin pozitif edim yükümlülüğünü yerine getirmemesine karşın, bireylerin alacaklarını talep etmeleri ile ilgili hukuki bir çözüm yolu bulmalarına ilişkin değerlendirmelerini içeren bir alandır.⁶²³

⁶²⁰ Gökhan Candoğan, “Teoriden Pratiğe; Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 116, İstanbul, 2011, s: 122.

⁶²¹ Candoğan, a.g.m. (2011), s: 125-128.

⁶²² Özveri, a.g.m. (2011), s: 144.

⁶²³ Özveri, a.g.m. (2011), s: 157.

3.5.1. Sosyal Hak Kavramı İle İlgili Yaklaşımlar

İnsan özü itibariyle içinde bulunduğu koşullar farklılaşsa da değişkenlik göstermediği gibi buna bağlı olarak özgürlüğün doğal çerçevesini belirleyen bireylerin sahip oldukları haklar da değişmediği için her iki olgunun da evrensel bir değer olduğunu söyleyebiliriz. Haklar, bireylere hedeflerine ulaşmak için seçtikleri yolda başkalarının özgürlüğünü kısıtlamaksızın hareket etme serbestisi sunmaktadır.⁶²⁴ Doğal hak, bireylerin kendi yaşamlarının güvenli olması ve güçlerini dilediği gibi kullanmak için aklıyla hedeflerine gidecek en uygun yöntem olarak değerlendirdiği her şeyi yapma özgürlüğü olarak belirtilmektedir. Ayrıca hak, toplumda var olan yasaların izin verdiği ölçüde toplumda yaşayan bireylerine verdiği özgürlük olarak ifade edilmektedir.⁶²⁵

Hobbes doğal durumda “hak”, “haksızlık”, “iyi”, “kötü”den söz edilemeyeceğini, çünkü her insanın kendini korumak adına kendi yaptığını iyi veya haklı görmesi ve bu şekilde göstermesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle ancak, devletin ortaya çıkışıyla birlikte hak ve haksızlıktan ya da mülkiyetten söz edilebileceğini belirtmiştir. Devlete sınırsız haklar tanıdığı öne sürülen bu anlayış yüzünden “mutlakçı” devlet profilini çizen bir filozof olarak görüldüğü için bu yönde eleştirilmiştir. Hobbes’un devlet anlayışının temeli doğal ve toplum sözleşmesi varsayımları üzerine olsa da tarihsel durumlar olarak öne sürülmemiştir.⁶²⁶ Gözler, hak kavramının hukuki düzen sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca hak ve özgürlüğü birlikte değerlendirerek hakkı, bireylerin hukukça korunan özgürlükleri ve hukukun izin verdiği ölçüde serbest hareket etme erki olarak değerlendirmektedir.⁶²⁷

Sosyal hakları, liberal düşüncede kapitalist bakış açısıyla temellendirmek istediğimizde “yeni icat edilen haklar, gerçek hakları siliyor, malları ve hizmetleri gerçekten üreten kişileri devletin köleleri haline getiriyor” şeklinde ifade etmek mümkündür. Öte yandan, 20. yüzyılda kapitalizm bakış açısıyla “... doktorlar sosyal bir

⁶²⁴ Küçükcalp, a.g.e. (2011), s: 93.

⁶²⁵ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 103, 217.

⁶²⁶ Hobbes, (Çeviren: Semih Lim), a.g.e. (2014), s: 101, 114, 241. Ayrıca bakınız: Cengiz İskender Özkan, Hüseyin Fırat Şenol, Harun Tepe, (Editör: Harun Tepe), *Siyaset Felsefesi-1*, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2270, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1267, 2011, s: 47-48.

⁶²⁷ Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Yayınevi, 1.Baskı, Bursa, 2017, s: 40.

hak olan sağlık hakkının sağlayıcısı olarak görülmemekte, kazanç güdüsüyle hareket eden birer iş adamına dönüşmektedir.” Bu tanımlamalardan hareketle kapitalizmin, liberalizm düşüncesi barındırdığı için sosyal haklar ile örtüşemediğini söylemek mümkündür. Çünkü kapitalizm, bir grup kişinin korunması sonucu eşitliğin bozulacağını öne sürmektedir. Ayrıca, sosyal hakların hak kavramı içerisinde değerlendirilmesini de onaylamamakta ve hakkın karşılığının olduğunu vurgulamaktadır.⁶²⁸

T.H. Marshall sosyal hak kavramı ile ilgili *Vatandaşlık ve Sosyal Sınıf*⁶²⁹ başlıklı çalışmasında, vatandaşlığı üç kısma bölmeyi önermektedir. Bu bölüşümü sivil, siyasi ve sosyal olarak adlandırmaktadır. Sivil unsur bireyin özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme hakkı, geçerli sözleşmeleri imzalama hakkı ve adalet hakkı gibi gerekli haklardan oluşmaktadır. Adalet hakkının farklı bir düzen için olduğunu ve bireylerin eşitliğinin hukuki ilkeler doğrultusunda savunma hakkı olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi sivil haklarla doğrudan bağlantılı kurumların adalet mahkemeleri olduğunu göstermektedir. Siyasi unsur ise siyasi bir otoritenin seçmeni olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık gelen kurum ise parlamento ve hükümet konseyleridir. Sosyal unsurla, ekonomik refah ve güvenlik ile toplumsal mirastaki insanlara paylaşma hakkı ve toplumda geçerli olan standartlara uygun uygar bir varlığın yaşama hakkına kadar olan geniş bir aralıktan bahsetmektedir. Bu ögenin kurumları eğitim sistemi ve sosyal hizmetlerdir.⁶³⁰ Marshall, kısaca hak ve özgürlüklerin birkaç yüzyılda kategorilendirilebildiği belirtilmektedir. Örneğin; sivil hak ve özgürlüklerin 18. yüzyılda, siyasi hakların 19. yüzyılda yerleştiklerini, sosyal hakların ise 20. yüzyılda yaşanan gelişmeler olduğu belirtilmiştir. Bu görüş, tarihsel gelişmeden çok normatif bir nitelik taşımaktadır. Makalenin esas vurgusu, bireyin sosyo-ekonomik güvencesini garanti altına alan sivil ve siyasi hakların, bireyin ihtiyaçlarını karşılamak için başkalarına muhtaç olmadan yaşamını sürdürmesini sağlayan sosyal haklar olmadan işlevini yerine getiremeyeceğidir. Sosyal haklar Marshall’ın deyimiyle, sınıfsal açıdan bireyleri ayırmadan

⁶²⁸ Omay, a.g.e. (2011), s: 38-39.

⁶²⁹ Thomas Humphrey Marshall, “Citizenship and Social Class”, *Published by The Syndics of the Cambridge University Press*, Printed in Great Britain, 1950.

⁶³⁰ Thomas Humphrey Marshall, “Citizenship and Social Class”, *Published by The Syndics of the Cambridge University Press*, Printed in Great Britain, 1950, pp: 10-11.

eşit vatandaşlık statüsü esas alınarak ifade edilen haklardır. Ayrıca, eşit vatandaşlık statüsü ile belirtmek istenen de kapitalist toplumdaki sınıfsal eşitsizliklerin, sosyal haklar ile bireyler açısından önemini azaltan bir nitelik taşımasıdır.⁶³¹

20. yüzyıla bakıldığında, sosyal adalet çatısı altında yeni bir düşünce etkin olmaya başlamış ve bu dönemde, doğuştan gelen hakların yanında sosyal haklara da dikkat çekilerek ekonomik ve sosyal haklar vurgulanmış, böylece sosyal devlet düşüncesi önem kazanmaya başlamıştır. Dönemin en önemli siyaset felsefecileri arasında yer alan John Rawls, adalet temeli üzerine kurulu bir toplumda siyasi ve toplumsal kurumların işleyişlerinin nasıl olması gerektiği üzerine çalışmalarda bulunmuş ve adalet ile eşitliği birbirine çok yakın kavramlar olarak tanımlamakla birlikte hak ve özgürlükleri, gelir ve refah politikalarının yanında özsaygının toplumsal temellerinin dağılımının nasıl olması gerektiğine odaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Rawls'un adalet anlayışı toplum üyeleri arasında birincil malların dağıtımının uzlaşma içerisinde gerçekleştirilmesi yönündedir.⁶³²

Sosyal hakları, insan hakkı olarak ifade eden Gülmez, insan haklarını şu şekilde tanımlamıştır: “İnsan hakları; insanın, insana karşı, insana karşı, ama insan için –insan onurunu ve insanlığı korumak ve geliştirmek için –çetin ve zorlu savaşımınla bedelini ödediği düşünsel ve eylemsel çaba ve savaşımın ürünü olan evrensel ve bölünmez nitelikli üstün ilke ve kurallar bütünüdür.”⁶³³ Gülmez, sosyal hakların birden fazla boyutunun olduğunu ve sosyal hak talebinin çoğunlukla dezavantajlı gruplar tarafından dile getirildiğini ifade etmiştir. Geniş bir çerçevede değerlendirilen sosyal hakların bir bütün olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir.⁶³⁴ Ayrıca, geleneksel haklardan farkını ortaya koyan ölçütlerden bahsetmiştir. Bunlardan ilki, teknik ölçüt olup sosyal hakların, devletin olumlu bir edimde bulunmakla görevli olduğu haklar olduğunu ifade etmiştir. İkincisi maddi ölçüt olup sosyal haklar, birey üzerinde ekonomik ve sosyal düzeyde gelişmesini kolaylaştıran etkiye sahiptir. Üçüncüsü, subjektif ölçüt olup bu haklar kullanan hak özneli

⁶³¹ Marshall, ibid (1950), pp: 14-15. Ayrıca bakınız: Buğra, a.g.e. (2005), s: 6.

⁶³² Rawls, (Çeviren: Vedat Ahsen Coşar), a.g.e. (2017), s: 119. Ayrıca bakınız: Serpil Durğun, “Amartya Sen: Adalet Küresel Bir Bakış”, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, Sayı: 6 (1), 2013, s: 98.

⁶³³ Gülmez, a.g.m. (2009), s: 7-8.

⁶³⁴ Omay, a.g.e. (2011), s: 7.

içerisinde en çok ve öncelikli olarak korunması gereken topluluklara tanınmaktadır. Son olarak, sosyolojik ölçüt olup, bu durum da toplum önündeki hukuki eşitlik kavramıyla açıklanmaktadır.⁶³⁵

Koray, sosyal refah devletinde sosyal haklar aile, piyasa ve devlet olmak üzere üç farklı kurum tarafından karşılanmaktadır. Sosyal haklara kurumsal bir perspektif kazandırılabilmesi için liberal model, korporatist model ve sosyal demokrat model olmak üzere üç farklı modelden bahsetmek mümkündür. Liberal modelin amacı, piyasaya girişin desteklenmesi ve güçlendirilmesidir. Bunun için, birtakım yollarla ihtiyaç sahipleri belirlenerek sosyal yardım ve sosyal güvenlik ödemeleri yapılmakta olup, herkese asgari ölçüde bir gelir güvencesi verilmektedir. İkinci olarak korporatist modelde, aktif olarak yer alan devlet olmakla birlikte sosyal sınıf farklılıklarına göre sosyal hakların uygulanması söz konusudur. Son olarak, sosyal demokrat modelde sosyal hakların en kurumsal ve yaygın halini görmek mümkündür. Bu modelin uygulandığı toplum bireylerinin sosyal demokrasiye destek vermesi modelin ortaya çıkmasında etkindir. Amaç, toplumsal alanda eşitliğin sağlanmasıdır.⁶³⁶

Karl Polanyi, bir yandan sosyal denetim mekanizmaları aracılığıyla bireysel özgürlüğün denetlenmesi gerektiğini söylerken, diğer yandan modern anlamda meydana gelebilecek olan toplumsal sınırlamayı da ekonomik liberalizm ve sosyal koruma ilkesi olmak üzere iki yönlü bir akım olarak görmektedir. Sosyal koruma ilkesi, piyasadaki genişlemeyi toplumun korunmasına yönelik kısıtlayan ve arz-talebe müdahale ederek emeği piyasa dışına çıkarmayı amaçlayan karşıt hareket olarak önem arz etmektedir. Böylelikle sosyal hakların hukuki alanda hayata geçirilmesine imkan tanımaktadır.⁶³⁷ Bireylerin maddi ölçütlere değer vermesi toplumdaki yerlerini, sosyal haklarını ve sosyal değerlerini korumak amacıyla hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁶³⁸

⁶³⁵ Gülmez, a.g.m. (2009), s: 9-10.

⁶³⁶ Meryem Koray, "Görülme İstenmeyen Gerçek: Sosyal Refah Politikaları ve Demokrasi İlişkisi", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 5, 2005, s: 37.

⁶³⁷ Polanyi, (Çeviren: Ayşe Buğra), a.g.e. (2000), s: 191-194. Ayrıca bakınız: Aziz Çelik, "AB Sürecinin En Uyumsuz Alanı: Sosyal Haklar", *Birikim Dergisi*, Sayı: 184-185, 2004, s: 2.

⁶³⁸ Polanyi, (Çeviren: Ayşe Buğra), a.g.e. (2000), s: 88-89.

Sosyal haklar istihdam koşulları ya da bireylerin toplumsal bir varlık olduğu inancından etkilenmekle birlikte emek sayesinde meta olmaktan kurtulacağı inancı yaygındır. Bu sayede kapitalist sistemin değiştirilebileceği düşüncesi yerini almaktadır. Ayrıca başka bir düşünceye göre de ekonomik alanda meydana gelen değişikliklerden çok piyasa sınırlarının çizilmesinde bireylerin toplumsal bir varlık olduğu gerçeği belirtilmelidir.⁶³⁹ Sosyal haklar, devletlerin belli oranda sosyal harcama yapmasını gerektirmekle birlikte aynı zamanda bazı görevler de yüklediği için, refah devletlerin sosyal haklar aracılığıyla ekonomik krizlerinin üstesinden gelmesi daha kolay olacaktır. Çünkü ekonomik krizlerin oluşmasının sebebi, mevcut kaynakların azalması ve harcamaların artması sonucu sosyal refah projelerinin başarıyla sonlandırılmamasıdır. Refah devletlerin bu yöndeki çabası sosyal hak ve yükümlülüklerinin bir bütün haline gelmesini sağlamaktır. Çünkü “Altın Çağ” olarak da ifade edilen herhangi bir yükümlülük olmadan devletin sosyal hakları vatandaşlarına sunduğu dönemden uzaklaştığı belirtilmektedir.⁶⁴⁰

Sosyal haklar, aynı zamanda hukuki anlamda kavram kargaşasının yaşanmasına neden olmaktadır. Çünkü hukuk alanında sosyal haklar sonucu elde edilen menfaatin korunması için objektif bir güvence sisteminin oluşturulması sosyal hak kavramı ve bu hakların neler olduğunun anayasadaki varlığından daha önemlidir. Çünkü sosyal hak listesindeki belirsizlik, toplumsal alanda bir fayda sağlamayacaktır.⁶⁴¹ Öte yandan, ampirik araştırmalar ile sosyal hak ihlallerinin belirlenmesini sağlamak ve ortaya çıkan problemin boyutu hakkında fikir edinmek kolaylaşsa da, hak ihlalinin ortaya çıkma sebebinin belirlenmesi beklenen ölçüde kolay olmamaktadır.⁶⁴² Çünkü sosyal haklar, sosyal refah devletlerindeki mevcut sosyal yapının aynı fikirde olduğu düşünceler üzerinden şekillenirken ülkeden ülkeye de farklılık göstermektedir.⁶⁴³

⁶³⁹ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s: 64-67.

⁶⁴⁰ Doğa Başar Sanipek, “Sosyal Vatandaşlık ve Günümüzde Yaşadığı Dönüşüm: Aktif Vatandaşlık”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2006/2, s: 79.

⁶⁴¹ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 65.

⁶⁴² Omay, a.g.e. (2011), s: 111-112.

⁶⁴³ Benhabib, (Çeviren: Berna, Akkıyal), a.g.e. (2006), s: 155.

3.5.2. Sosyal Hak Kavramının Tarihsel Gelişimi

Hak kavramı, insanların örgütlü bir topluma girişleriyle birlikte ve devletin doğuşuyla ortaya çıkmıştır. Hak ve haksızlığın olabilmesi için örgütlü bir toplumun var olması gerekmektedir. Çünkü örgütlenmemiş bir toplumda bu kavramlardan bahsetmek yerinde olmayacaktır. Devlet, insanların hak ve özgürlüklerinin varlığını kabul etmekle birlikte bu hakları korumayı üstlenmiştir. İnsanlar da hak ve özgürlüklerinin güvencesi karşılığında bazı sınırlamalara razı gelmişlerdir. Devlet ve toplumun pozitif hukuk aracılığı ile güvenceye almış olduğu bir durum olarak karşımıza çıkan hak kavramı ile toplum, yer ve zamana göre farklı şekillerde karşılaşılabilir.⁶⁴⁴

Hak kavramının, hukuk düzenine ihtiyaç duyulması sonucu ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. İlkçağda, doğal hak arayışı aydınlanma çağı ile birlikte bireysel ve evrensel özelliğinin yanı sıra eşitlik, özgürlük, adalet kavramlarıyla da ilişkilendirilerek 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁵ Sosyal hakların doğuşu, sosyal eşitsizliklere karşı tepki gösteren sınıf mücadelelerinin yaşanmasıyla ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁶ Ayrıca yoksulluk, açlık ve sosyal güvence yoksunluğu da sosyal hak arayışlarını kamçulamıştır.⁶⁴⁷ 1795 yılında da *Speenhamland Yasası* diğer bir ifadeyle *Yardım Sistemi* yürürlüğe girmiştir. Bu sistem ile emek düzeninin güçlendirilmesi amaçlanıyordu. Bu yasa, aynı zamanda “yaşam hakkı” sayılabilecek sosyal ve ekonomik bir yenilik olarak değerlendirilmekteydi. Böylelikle yoksullar yasasının esnek bir biçimde uygulanması önerilmekteydi.⁶⁴⁸

Kapitalizmin ortaya çıkması ve 18. ve 19. yüzyıllarda hızla gelişmesi ile sosyal hakların gelişmesi özellikle bireyler açısından sürekli risk yaratan, geçmiş toplumsal yapılarda statülerle belirlenen bir sistem haline gelmiştir. Sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan problemlere önlem olarak çalışma koşullarının iyileştirilmesi esas alınmış ve dezavantajlı grupların çalışma koşulları düzenlenerek genel çerçevede çalışma koşullarına

⁶⁴⁴ Karagöz, a.g.e. (2002), s: 273-275.

⁶⁴⁵ Omay, a.g.e. (2011), s: 4.

⁶⁴⁶ Tanör, a.g.e. (1978), s: 71.

⁶⁴⁷ Yasemin Özdek, (Editörler: Yalçın Bürkeç, Metin Özüğurlu, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür), “Marksizm ve Haklar”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011, s: 52

⁶⁴⁸ Polanyi, (Çeviren: Ayşe Buğra), a.g.e. (2000), s: 126-127.

ilişkin koruyucu düzenlemeler oluşturulmuştur.⁶⁴⁹ Sosyal haklar maddi ve manevi açıdan insanı tamamlayan haklar olarak nitelendirilmekte ve daha iyi bir toplumsal yaşamın var olması için çalışılan dayanışma hakları çerçevesinde görülür. Bütün olarak değerlendirildiğinde sosyal haklarda, insan haklarını bulmak mümkündür.⁶⁵⁰ 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen toplumsal ilişkiler sonucu ortaya çıkan bir hak kategorisi olarak ifade edilen sosyal haklardan bazıları kişiyi devlete karşı koruyarak devlet müdahalesini reddederken, bazıları da devlet müdahalesinin gerekli olduğunu ve ancak bu şekilde olumlu çalışmaların yapılabileceğini belirtmektedir. Ekonomik anlamda yoksul kişilerin devlet desteği olmadan sağlık yardımlarından yararlanamayacağını örnek olarak söyleyebiliriz.⁶⁵¹ Toplumsal boyutta sosyal hakların kuvvetli bir savunucusu olan *Yoksul Yasası* ile yalnızca hastalık ve yaşlılık nedeniyle yardım isteyen kişilere yönelik çalışmalar yapmıştır. Benzer bir örneğini *Çalışma Yasası*'nda görmek mümkündür. Bu yasa ile çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve çalışma saatlerinin azaltılması amaçlanmıştır. Ancak, koruma yalnızca kadınlar ve çocuklar üzerinden uygulanıyordu. Çünkü erkekler toplumda vatandaş kapsamında değerlendirilirken, kadınlar bu çemberin içine dahil edilmiyordu.⁶⁵²

Sosyal hakların en önemli dayanağı ilk olarak Birleşmiş Milletler tarafından 10 Aralık 1948 yılında kabul edilen ve hem birincil hem de ikincil kuşak hakları içeren *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*'dir. Bildirinin en önemli özelliği ise, II. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen yıkımın acılarını unutturacak uluslararası bir işbirliği sonucu ortaya çıkmasıdır.⁶⁵³ Sosyal haklar alanında ilk anayasal gelişme örneği olan 1958 *Fransız*

⁶⁴⁹ Bülent Kara, *Sosyal Haklar ve Özel Olarak Korunması Gereken Kişiler*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Yüksel Metin, Isparta, 2008, s: 14.

⁶⁵⁰ Omay, a.g.e. (2011), s: 7.

⁶⁵¹ Oktay Uygun, *Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü: 270, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi: 12, Birinci Baskı, Ankara, 1996, s: 26.

⁶⁵² A. Buğra, Ç. Keyder, a.g.e. (2006), s: 24-25.

⁶⁵³ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, (Kabul Tarihi: 10 Aralık 1948). <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2017) *Birleşmiş Milletler Genel Kurulu; İnsanlık topluluğunun bütün bireyleriyle kuruluşlarının bu Bildirgeyi her zaman göz önünde tutarak eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, giderek artan ulusal ve uluslararası önlemlerle gerek üye devletlerin halkları ve gerekse bu devletlerin yönetimi altındaki ülkeler halkları arasında bu hakların dünyaca etkin olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya çaba göstermeleri amacıyla tüm halklar ve uluslar için ortak ideal ölçüleri belirleyen bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini ilan eder.* Ayrıca bakınız: Omay, a.g.e. (2011), s: 8-9.

*Anayasası*⁶⁵⁴ sosyal hukuk anlayışını en iyi şekilde yansıtan çalışmalardan birisidir. Bunun yanında, 1966 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar (ICESCR) Uluslararası Sözleşmesi⁶⁵⁵’nde sosyal haklardan bahsedilmektedir. Akabinde sosyal hakların gelişim süreci Birleşmiş Milletler’in 1986 Gelişim Hakkı Beyannamesi ile “üçüncü kuşak” insan hakları kavramının düzenlenmesiyle yeni bir boyuta taşınmıştır. Beyannamenin amacı, dünyanın en yoksul insanların “daha iyi yaşama hakkı” olduğunu ortaya koymaktır. Beynamede “tüm insanların sosyal, ekonomik ve politik gelişmelere katılımının sağlanması gerektiği” ilkesinin uygulanması hedeflenmekteydi. Öte yandan, beyanname sadece bireysel haklara değil; kolektif, grup ve dayanışma haklarına da işaret etmektedir. Ancak, bunlar süreç içerisinde “daha iyi yaşama hakkı” kavramının ulus devletlere karşı bireylerce talep edilmesi gereken bir hak mı yoksa yoksul ülkelerin uluslararası işbirliğine katılıp destek almasını gerektiren bir durum mu olduğu konusunda anlam kargaşası yarattıklarından dolayı bir önceki sözleşmede yer alan haklara ilave bir katkısı olmamıştır.⁶⁵⁶ Ayrıca; düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, özel ve aile hayatına saygı, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin düzenlendiği *Avrupa İnsan Hakları*

⁶⁵⁴ Fransız Anayasası- (Kabul Tarihi: 4 Ekim 1958), <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf> (Erişim Tarihi: 03.08.2017) Başlangıçta belirtildiği gibi: “*Fransız halkı, 1789 Beynamesinde tanımlanan, 1946 Anayasasının başlangıç kısmında teyit edilip tamamlanan insan haklarına ve milli egemenlik ilkelerine, aynı şekilde 2004 Çevre Şartında belirtilen hak ve ödevlere bağlılığını ihtişamlı ilân eder. Bu ilkeler ve hakların kendi kaderlerini serbestçe belirlemeleri esası gereğince Cumhuriyet, kendisine katılma iradesini beyan eden denizaşırı ülkelere özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ortak idealine dayanan ve bu ülkelerin demokratik gelişmelerini sağlayacak yeni kurumlar sunar.*”

⁶⁵⁵ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Kabul Tarihi: BM Genel Kurulu’nun 16 Aralık 1966 tarihli ve 2200 A (XXI) sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 3 Ocak 1976’da yürürlüğe girmiştir. http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf (Erişim Tarihi: 05.09.2017). Başlangıçta belirtildiği gibi: *Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, Birleşmiş Milletler Şartı’nda ilan edilen prensiplere göre insanlık ailesinin bütün üyelerinin doğuştan sahip oldukları insanlık onurunu ve eşit ve vazgeçilmez haklarını tanımının yeryüzündeki özgürlük, adalet ve barışın temeli olduğunu dikkate alarak, Bu hakların insanın doğuştan sahip olduğu insanlık onurundan türediğini kabul ederek, İnsan Hakları Evrensel Bildirisine göre, korkudan ve yoksulluktan kurtulma özgürlüğünü kullanabilen özgür insan idealinin, kişisel ve siyasal haklarla birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını da kullanılabildiği şartların yaratılması halinde gerçekleştirilebileceğini kabul ederek, Birleşmiş Milletler Şartı’na göre Devletlerin insan haklarına ve özgürlüklerine her yerde saygı gösterilmesini sağlama ve bu haklara ve özgürlüklere uygun davranma yükümlülüğünü dikkate alarak, Yaşadıkları topluma ve diğer bireylere karşı ödevleri bulunan bireylerin, bu Sözleşmede tanınmış olan hakları iletme ve bu haklara uyulmasını sağlamak için çaba gösterme sorumluluğu bulunduğunun farkında olarak, sözleşme hükümlerini kabul etmiştir.*

⁶⁵⁶ Abdülkadir Şenkal, Mahmut Doğan, “Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2012, s: 67.

Sözleşmesi'nde⁶⁵⁷ vurgulanan demokratik topluma olan gereksinim olmakla birlikte demokratik toplumun ilkeleri de çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirlilik olarak belirtilmiştir. Bu ilkeler aynı zamanda özgürlükçü bir demokrasinin de destekçisi olmaktadır.⁶⁵⁸

Tarihsel dönemde meydana gelen değişimler ile ortaya çıkan insan hakları kavramı, insan onuruna yaraşır bir yaşam koşullarının sağlanması için gereksinim duyulan haklardır. Ayrıca, insan haklarının tarihsel perspektifte kuşaklara göre sınıflandırıldığını söylemek mümkündür.⁶⁵⁹ Bu sınıflandırmadaki amaç, insan hakları ve devlet arasındaki ilişkinin yapısının mevcut durumu ve ileride ne olması gerektiğinin ön plana çıkarılmasıdır. Yapılan sınıflandırmada haklar üç kuşağa ayrılmıştır. İlki, özgürlüğü içine alan siyasal ve kişisel haklardan oluşan birinci kuşak haklar, ikincisi eşitliği içine alan ekonomik ve sosyal haklardan oluşan ikinci kuşak haklar ve son olarak dayanışma ve halkların haklarını kapsayan üçüncü kuşak haklardır.⁶⁶⁰

Birinci kuşak haklar, özgürlük düşüncesi kapsamında değerlendirilirken, haklardan yararlanabilmek için yalnızca bireysel özgürlüklere sahip olmanın yeterli olmadığını vurgulamaktadır. Birinci kuşak haklardaki temel amaç, bireylerin iktidar ve diğerlerinin baskısı olmadan yetenekleri ve ekonomik durumun sunduğu fırsatlar ölçüsünde yararlanmasıdır. Ayrıca birinci kuşak haklar, klasik hak ve özgürlükler olarak da adlandırılmakla birlikte bu haklar doğal hukuk akımı ve bireycilik öğretisi ile birlikte kabul edilmiştir. Bireysel bir bağımsızlık alanının oluşturulması, bireylerin yeteneklerine göre bu hak ve özgürlüklerden yararlanabileceğini ifade etmektedir. Ancak, bireysel özgürlüklerin haklardan yararlanmak için yeterli olmadığı düşünüldüğünde birinci kuşak hakların bireye aynı zamanda “hizmet isteme yetkisi” sunan haklar olduğunu da söylemek doğru olacaktır. Bu nedenle, diğer adlandırmaların yanı sıra isteme hakları olarak da bilinmektedir. Bireylerin, özgürlükleri doğrultusunda hizmet talep etme hakları olduğunu vurgulamaktadır.

⁶⁵⁷ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, (Kabul Tarihi: http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg22/naz.pdf (Erişim Tarihi: 05.09.2017).

⁶⁵⁸ Evra Çetin, (Editörler: Ali Güzel, Deni, Ugan Çatalkaya, Hande Heper), “Çalışanların Özel ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı, Düşünce ve İfade Özgürlükleri”, *İş Hukuku'nda Güncel Sorunlar-5*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015, s:75.

⁶⁵⁹ Bu sınıflandırmanın Çek insan hakları uzmanı- hukukçu Karel Vasak tarafından 1979 yılından itibaren kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 13.

⁶⁶⁰ Turhan, a.g.m. (2013), s: 358-359.

Birinci kuşak haklar, burjuvazinin etkisiyle güvence altına alınırken; ikinci kuşak hakların güvence altına alınması Sanayi Devrimi ile gerçekleşmiştir. İkinci kuşak haklar, sosyal haklar olarak da ifade edilebildiği gibi, temel hak ve özgürlüklerin eğitim, sağlık, konut haklarında görüldüğü gibi toplumsal alanda değerlendirilen haklardır. İkinci kuşak hakların temel kavram olarak eşitliği ele alması toplumsal alana yayılan bir haklar bütünü olduğunu doğrulamaktadır. İkinci kuşak hakların amacı ise, eşitlik doğrultusunda çalışma, sağlık, eğitim gibi hak ve özgürlüklerin toplumsal alana yayılmasını sağlamaktır. Bu şekilde bir sınırlama yapılması hakların oluşum sürecindeki varlığının daha etkin bir şekilde anlaşılmasını desteklemektedir.⁶⁶¹ İkinci kuşak haklarda eşitliğin ön plana çıkması ile hak ve özgürlükler toplumsal bir alana yayılmıştır.⁶⁶² Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde birinci kuşak haklar kapsamında; yaşam hakkı, siyasi haklar, işkence yasağı, kişi özgürlüğü, adil yargılanma hakkı yer aldığını, “güvenlik-odaklı” haklar olarak da nitelendirilen ikinci kuşak haklar kapsamında ekonomik ve sosyal haklar yer aldığını ve son olarak üçüncü kuşak haklar kapsamında çevre hakkının yer aldığını söylemek mümkündür.⁶⁶³

Üçüncü kuşak haklar, farklı yazarlar tarafından değişik kullanımlarda ifade edilmiştir. “Kollektif haklar, ekonomik ve sosyal gelişme, sağlıklı bir çevre, doğal kaynaklara ulaşım, kültürel mirasa katılım ve gelişme” gibi haklar bu kuşak haklara dahil edilmektedir. Her üç kuşakta da görüldüğü üzere, kuşaklara ayrılan haklar birbirine bağlı olup, bir sonraki kuşağın ortaya çıkmasını bir önceki kuşak tetiklemiştir.⁶⁶⁴ Bunun yanı sıra,

⁶⁶¹ Oktay Uygun, (Editör: İoanna Kuçuradi), “Çağımızın İnsan Onuruna Yöneltiği Tehditler Karşısında İnsan Haklarının Önemi”, *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri*, İnsan Hakları ve Anayasalar, T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011, s:72-73. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 13. Ayrıca bakınız: Evra Çetin, *1982 Anayasası'nda Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı'na Dair Spesifik Sorunlar*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bertil Emrah Oder, İstanbul, 2008, s: 8-9. Ayrıca bakınız : Uygun, (Editör: İoanna Kuçuradi), a.g.m. (2011), s:72-73. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 13. Ayrıca bakınız: Çetin, a.g.e. (2008), s: 8-9, 17-19.

⁶⁶² Çetin, a.g.e. (2008), s: 17.

⁶⁶³ Olgun Akbulut, (Editörler: Ali Güzel, Deniz Ugan Çatalkaya, Hande Heper), “AİHS ile AİHM Kararlarının İç Hukuka Etkisi”, *İş Hukuku'nda Güncel Sorunlar-5*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 45. Ayrıca bakınız: David McQuoid-Mason, Edward L. O'Brien, Eleanor Greene, (Çeviren: Kasım Akbaş), *Herkes İçin İnsan Hakları-Hak Kültürüne Yönelik Eğitim*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 3160, Hukuk Fakültesi Yayınları No: 18, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 2014, s: 10.

⁶⁶⁴ Çetin, a.g.e. (2008), s: 18-19.

Galtung'un hakları renkler bazında sınıflandırdığını belirtmek gerekir. Birinci kuşak hakları mavi, ikinci kuşak hakları kırmızı ve üçüncü kuşak hakları yeşil renkle ifade etmektedir.⁶⁶⁵ Son yıllarda meydana gelen gelişmeler bir başka kuşak hakkını da ortaya çıkarmaktadır. Dördüncü kuşak hakları olarak ifade edilen bu haklar, “farklı olma hakkı, biyoetik haklar ve siberuzay hakkı” olarak belirtilmiştir. Bu haklara ilave olarak, Birleşmiş Milletler'in çocuk hakları kapsamında değerlendirdiği oyun oynama, ücretsiz eğitimden yararlanma, sağlık hizmetlerinden faydalanma ve ayrımcılığa karşı korunma hakkını da saymak mümkündür.⁶⁶⁶

Görüldüğü gibi, hakların kuşaklar doğrultusunda değerlendirilmesi ilk ortaya çıkan haklar sonucunda o kuşağın yeterli olmadığı ve bir sonraki kuşak hakkın doğmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Sosyal hakların değerlendirilmesinde ve uygulanmasında toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanması amaçlanmaktadır. Bu hakların uygulanmasıyla, toplumsal yapı daha adil bir görünüm kazanacak ve dolayısıyla toplumsal huzur sağlanacak ve barış ortamı elde edilecektir. Çünkü sosyal hakların ekonomik açıdan yetersiz bireylerin güvence kapsamına alınması amacı, toplumsal alandaki dengelerin kurulmasına yardımcı olmaktadır.

3.5.3. Sosyal Hak Türleri

Haklar, düzenledikleri alanı ifade etmek üzere özel ve kamu hakları olarak sınıflandırılmaktadır. Burada, bireyin devlet karşısındaki yeri ve beklentilerinin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Kamu hakları, kamu hukukundan doğar ve hakların karşısında ortaya çıkan yükümlülüklerden hareketle negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları olmak üzere üçe ayrılır. Devlet müdahalesinin olmadığı, bireyin devlet tarafından dokunulamayacak özel alanındaki hak ve özgürlüklerini kapsayan negatif statü hakları bireye özerk bir alan yaratmaktadır. Ayrıca, medeni ve siyasi haklar olan birinci kuşak ve bireyi devlete ve topluma karşı koruyan haklar olduğu için koruyucu haklar olarak da ifade edilmektedir. Belirtelim ki, bireylerin özgürlüğü için araçsal öneminin yanında

⁶⁶⁵ Ertan, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), a.g.e. (2013), s: 39-40.

⁶⁶⁶ Can, Hamamcı, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), “Üçüncü Kuşak İnsan Hakları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013, s: 51.

kurucu unsur olarak değerlendirilen medeni ve siyasi hakların varlığının kabul edilmemesi, özgürlük için büyük engel oluşturmaktadır. Özel hayatın gizliliği, kişi güvenliği, konut dokunulmazlığı, din özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, işkence yasağı, mülkiyet hakkı gibi haklar da negatif statü hakları kapsamına girmektedir. Negatif statü haklarının aksine pozitif statü hakları; eğitim, sağlık gibi haklardan faydalanabilmek için devletin desteğini alarak elde ettiğimiz ya da diğer bir ifadeyle hizmet beklediğimiz haklardır. Bu hakların talep edilmesi ile birlikte devlete sorumluluk yüklendiği için, devlet ekonomik gücü doğrultusunda bu isteklere cevap vermektedir. Diğer bir ifadeyle bu haklar, bir talebi barındırdığı için isteme hakları olarak da tanımlanmaktadır. Başka bir görüş ise, bu hakları toplumsal politika aracı olarak görmektedir. Eğitim hakkı, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, konut hakkı gibi haklar, pozitif statü hakları kapsamına girmektedir. Belirtildiği gibi, pozitif statü hakları genellikle sosyal devlet anlayışı çerçevesinde sosyo-ekonomik olayları konu alması sebebiyle sosyal haklar olarak da ifade edilmektedir. Kamu haklarından sonuncusu olan aktif statü hakları, aynı zamanda katılma hakkı olarak da ifade edildiği gibi bireylerin devlet yönetimine katılımını ve karar alma süreçlerini etkileyebilmelerini içerir. Aktif statü hakları, devlete hem pozitif hem de aktif hareket alanı yaratmaktadır. Bireyler açısından ise, bireylerin aktif olarak siyasal oluşuma katılması şeklinde karşımıza çıkması sebebiyle, siyasi haklar olarak da ifade edilmektedir. Siyasi faaliyette bulunma hakkı, örgütlenme hakkı, oy kullanma hakkı, seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, kamu hizmetine girme hakkı gibi haklar aktif statü hakları kapsamına girmektedir.⁶⁶⁷ Siyasi haklar, ifade ve tartışma özgürlüğü de dahil olmak üzere, sadece ekonomik ihtiyaçların sosyal tepkilerini uyarma açısından önemli olup ekonomik ihtiyaçların kavramsallaştırılmasının merkezinde yer almaktadır.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Gözler, a.g.e. (2013), s:154-157. Ayrıca bakınız: Karan, a.g.e. (2006), s: 14; Turhan, a.g.m. (2013), s: 367-368; Gözler, a.g.e. (2004), s: 149-150. Bu sınıflandırma George Jellinek tarafından yapılmıştır. Ayrıca, Jellinek'in üçlüsü olarak da ifade edilmektedir. Ayrıca bakınız: Elvin Evrim Dalkılıç, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), "Sosyal Hakların 'Yeniden' Keşfinde Sosyal Kamu Hizmetleri ve 'Sosyal Yurttaş'ın Türk İdare Hukukundaki Yeri", *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 159.

⁶⁶⁸ Amartya Sen, "Democracy as a Universal Value", *Journal of Democracy*, *Natioal Endowment for Democracy and the Johns Hopkins University Press*, 1999, p: 8. Ayrıca bakınız: Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2014), s: 32.

Siyasi ve medeni hakların genel anlamda üstün olarak değerlendirilmesine ilişkin üç görüş mevcuttur. İlk olarak, temel ve siyasi hakların bireylerin temel kapasiteleri açısından önemli olmasıdır. İkincisi, bu haklar genelde bireysel taleplerden oluşur ve özellikle savunulan görüşün daha geniş kitlede duyulmasını sağlayan araçsal bir öneme sahip olmasıdır. Son olarak, bu hakların tanımlanmasında kurucu bir rol üstlenmeleridir. Bunun yanında, siyasi ve medeni haklara yöneltilen olumsuz eleştiriler de mevcuttur. İlk olarak, engel olarak görülen bu haklar nedeniyle gelişmişliğin çerçevesinin çizildiği ve ilerleme yönündeki çalışmaların sınırlandırıldığı belirtilmektedir. İkincisi, ekonomik anlamda yeterli geliri olmayan bireylere bu haklar ile ekonomik yardım arasında tercih yapmaları istenildiğinde, vereceği cevap hiç şüphesiz temel gereksinimlerini karşılamak üzere yapılacak olan yardımları talep etme yönünde olacaktır. Diğer bir eleştiri ise, siyasi ve medeni hakların bireysel olarak değil toplumsal bir faydasının olduğu inancıdır. Çünkü bu hakların bireysel hak ve özgürlük temelli konulardan çok toplumsal huzur ve refahı sağlamaya yönelik hedeflere ulaşmayı amaçladığı ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Sen, ekonomik yoksulluk içinde olan ülke vatandaşlarının ekonomik ihtiyaçları karşılanıncaya kadar siyasal haklar ile ilgili çok fazla endişe etmeyi göze alamayacaklarını ileri sürmektedir. Kısacası, açlık ve sefalet içinde bir birey için siyasal hakların hiçbir anlam ifade etmediğini belirtmektedir.⁶⁷⁰

Başka bir hukuki sınıflandırmayı da bireysel ve kolektif haklar ayrımında görmekteyiz. Aslında, insan hakları temel alındığında birçok hakkın hem kolektif hem de bireysel yönünün olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁷¹ Bireysel ve kolektif haklar, hakların ona sahip olanlara diğer bir deyişle öznesine göre sınıflandırılmasıdır. Özne, birey olarak kabul edildiği için burada amaçlanan şey, bireyin korunması ve gelişmesidir. Ayrıca, bazı haklar sendikal haklarda olduğu gibi topluluk düzeyinde kullanıldığından, toplu kullanılan bireysel haklar olarak ifade edilmektedir. Buna ilave olarak, belli amaç doğrultusunda bir araya gelen bir grup tarafından öne çıkan haklar ise, üçüncü kuşak haklar olarak da ifade

⁶⁶⁹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2014), s: 207-209.

⁶⁷⁰ Chris, Brown, "On Amartya Sen and The Idea of Justice", http://eprints.lse.ac.uk/31273/1/On_Amartya_Sen_%28LSERO_version%29.pdf, 2010, (Erişim Tarihi: 10.02.2015), p: 2.

⁶⁷¹ Turhan, a.g.m. (2013), s: 370.

edilen kollektif haklardır. Öte yandan kollektif haklar kimi düşünürler⁶⁷² tarafından reddedilmektedir. Çünkü onlara göre bir gruba katılmakla hiçbir birey hak kazanamaz.⁶⁷³ Öte yandan üçüncü kuşak haklara yöneltilen eleştiriler, kollektif haklar olduğu için bu hakları kimin sağlayacağı ve kimlerin yararlanacağı muğlak olması nedeniyle eleştirilmektedir.⁶⁷⁴

Özel haklar, özel hukuktan beslenir ve hukuki bir yükümlülüğü ortaya çıkararak bireylere borç yükler. Niteliklerine göre sınıflandırdığımızda mutlak ve nispi haklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Herkesin saygı göstermesi gereken ayrıca; hak sahibine geniş yetkiler sunan, mallar ve kişiler üzerinde olarak sınıflandırılan haklardır. Hukuki anlamda mal, değeri para ile ölçülebilen ve devredilebilen maddi ve gayri maddi mallar üzerindeki haklardır. Maddi mallar üzerindeki haklar mülkiyet hakkı ve sınırlı ayni haklar olup, gayri maddi mallar üzerindeki haklar da fikri hakları kapsamaktadır. Belirtelim ki, mallar üzerindeki haklar eşyaları (ev, araba, bisiklet, çamaşır makinası vb) ifade etmekte ve ayni haklar olarak da tanımlanabilmektedir. Ayni haklar, sahip olduğu kişiye birtakım yetkiler sunmakla birlikte hak sahibinin yetkilerini sınırlar ya da genişletir. Böylelikle de mülkiyet hakları ve sınırlı ayni haklar karşımıza çıkar. Aslında, mülkiyet hakları da hak sahibine kendisini kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkisi veren tam ayni hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırlı ayni haklarda ise, tam tersi bir yetki karşımıza çıkmakta ve hak sahibini yetkisinin niteliğine göre kısıtlamaktadır. Öte yandan, kişilik (kişinin bedeni, sağlığı, özel hayatı vb. haklar), velayet ve vesayet hakkını içinde barındıran kişiler üzerindeki mutlak haklar, hak sahibinin başkası ya da kendi üzerindeki haklarını ifade etmektedir. Son olarak, herkese karşı değil, özellikle borç ilişkisi doğan kişiler arasında ileri sürülebilen haklar olarak karşımıza çıkan nispi haklara, ev sahibi ve kiracı arasında doğan hak ilişkisini örnek vermek mümkündür.⁶⁷⁵

Toplumsal haklar kuramına göre, bireylerin diğer herkesi birçok açıdan kendisi gibi davranmaya zorunlu tutma hakkı olduğu ifade edilmektedir. Herhangi birinin bu konu ile

⁶⁷² Jack Donnelly, Ayn Rand vb.

⁶⁷³ Karan, a.g.e. (2006), s: 16-17.

⁶⁷⁴ Hamamcı, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), a.g.e. (2013), s: 58.

⁶⁷⁵ Gözler, a.g.e. (2013), s: 157-161.

ilgili bir hatası olur ve diğerlerinin sosyal hakkına müdahale ederse diğerinin bu zararın telafi edilmesini isteme hakkı doğar. Bu düşünce, insanların bedensel, düşünsel ve ahlaki oluşumlarında birbirlerine karşı yarar elde etmelerini uygulanabilir kılmaktadır.⁶⁷⁶ Bireyin liberalizme göre yaşam, özgürlük ve mülkiyet hakkı olmak üzere üç temel hakkı olduğu ifade edilmektedir. Bu haklar, bireylerin temel hakkı olması sebebiyle ihlal edilemez ve vazgeçilemez haklarıdır. Öte yandan, bu haklar hukuki düzenlemelerin de temelini oluşturmaktadır.⁶⁷⁷

3.6. Sen'in Sosyal Hak Anlayışı

Sen, modern siyasal tartışmalarda hakların öneminden bahsetmektedir. Bu tartışmalardaki belirsizlik, haklardan bahsederken yasal düzenlemeler sonucu ortaya çıkan haklara mı yoksa normatif haklara mı başvurulacağı üzerinedir. Aynı belirsizliği hakların hukuki boyutta araçsal mı ya da normatif bir öneme mi sahip olduğu konusunda da görmekteyiz. Faydacılar gibi pek çok siyaset felsefecisi tarafından hakların kendine özgü değere sahip olduğu görüşü onaylanmamıştır. Haklar liberter teoride ise, ortaya çıkaracağı sonuçlara bakılmadan toplum düzeninin bir parçası olarak değerlendirilir.⁶⁷⁸

Sosyal hak kavramını tanımlarken kullanılan birtakım temel kavramlar vardır. Bunlardan en önemlisi, bireylerin yapabilirlikleridir. Çünkü bireylerin yapabilirlikleri onlara, haklarını kullanma yetkisi tanımaktadır.⁶⁷⁹ Sen, insan hakları kavramının hukuki tanımının yanı sıra etik bir tanımının da yapılmasını, insan hakları kavramının geniş kapsamlı değerlendirilmesini sağlayacağı düşüncesindedir. Ayrıca, Sen hak kavramının “hukukun çocuğu değil ebeveyni” olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hukuk, haklardan beslenmektedir. Öte yandan, hukukun daima insan haklarının gücünü değiştirdiğini belirtmektedir. Sen'in iddia ettiği gibi, insan haklarını savunmak için ahlaki yükümlülükler, yasal yükümlülüklerin üzerinde ve ötesine geçmektedir. Sen'in etik yaklaşımını sosyal haklar çerçevesinde de görmek mümkündür. Sen'in düşüncesine göre,

⁶⁷⁶ Mill, (Çeviren: Alime Ertan), a.g.e. (2000), s: 120.

⁶⁷⁷ Karagöz, a.g.e. (2002), s: 277.

⁶⁷⁸ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2014), s: 291-293. Jeremy Bentham doğal haklar fikrini saçma olarak nitelendirmektedir. Bentham, hakları araçsal boyutuyla değerlendirir ve hakların kuramsal rollerini izlenen hedefler açısından ele alır.

⁶⁷⁹ Omay, a.g.e. (2011), s: 6.

sosyal hakların da içinde bulunduğu tüm insan haklarının yasal temelini yanı sıra etik bir temele dayanmaktadır.⁶⁸⁰ Çünkü Sen, ekonomik göstergelerle dolu bir kalkınmanın yanı sıra insanı temel alan, insanların yaşamda karşılaştıkları sorunlara, hak ve özgürlüklerine çözüm odaklı bir kalkınma anlayışını benimsemektedir. Gelir konusunda benimsediği yaklaşım ise, adaletli bir gelir dağılımı olması gerekliliği üzerinedir. Sen'in araçsal özgürlüklere bakışı aslında, sosyal hakları temel almaktadır. Örneğin; medeni hakları, siyasal alandaki ifade özgürlüğünü, seçme ve seçilme özgürlüğünü siyasal özgürlükler başlığı altında incelemektedir. Bunun yanı sıra, eğitim ve sağlık alanındaki hizmetleri kapsayan düzenlemeleri toplumsal fırsatlar başlığında değerlendirmektedir. Öte yandan, işsizlikle mücadelede ya da sosyal güvenceden yoksun bireylerin korunması gerekliliğini de koruyucu güvenlik başlığında ele almıştır. Sen, en çok sağlık ve eğitim konuları üzerine yoğunlaşmaktadır. Çünkü sağlıklı bir nüfusta sağlık sorunları ile ilgili çözüm yolları geliştirilmiş olup nüfus artışı da buna bağlı olarak bilinçli ve kabul edilebilir düzeyde gerçekleşecektir. Sağlıklı bir çevrede yaşayan bireyler, aynı zamanda eğitim konusunda da kendilerini geliştirebilecekleri için toplumda özellikle dezavantajlı konumda olan kadınlar, eğitimlerine önem verebilecekleri bir ortam elde etmiş olacaklardır. Ayrıca, toplumsal rolleri gereği kadınların ve özellikle kız çocuklarının eğitimi üzerinde durulması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü toplumun kadına bakışının yalnızca ev hizmetlerinde çalışması ve annelik görevini yerine getirmesine yönelik olduğu düşüncesinin ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır.⁶⁸¹

Sen, kalkınma ile ilgili yaşanan sorunları yoksulluk çerçevesinden ele alarak literatüre katkısı olmuştur. Yoksulluğun nedenini, kapasite yoksunluğuna dayandırmaktadır. Kapasite yoksunluğu yaklaşımıyla, insani gelişmenin önündeki engellerin gelir dışında eğitim, sağlık gibi hizmetlere ulaşmada yaşanan problemler olduğunu ifade etmiştir. Yaşama standardını etkileyen unsurlardan biri olarak kapasite yoksunluğunu ele alması,

⁶⁸⁰ Kim Lane Scheppele, "Thirteenth Annual Grotius Lecture Response: Amartya Sen's Vision for Human Rights- and Why He Needs the Law", *American University International Law Review*, Volume: 27, Issue: 1, 2012, pp: 25, 31. Ayrıca bakınız: Koray, a.g.m. (2009), s: 16-17. Ayrıca bakınız: Amartya Sen, "Why and How is Health a Human Right?", *The Lancet*, Vol: 372, No: 9655, 2008, p: 2010.

⁶⁸¹ A. Dinç Alada, "Amartya Sen'in Niçin Okumalı?", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, 2005, s: 106-109.

yoksulluk düşüncesini geniş bir perspektifte incelemesinden kaynaklanmaktadır. Yoksulluk sorununu yalnızca gelir temelinde değerlendirmeden ele alması, bireylerin hedeflerine ulaşmak için gereksinim duydukları özgürlükleri işaret ederek iki kavram arasındaki ilişkiyi güçlendirmeye yönelik bir davranıştır.⁶⁸²

Sen, hakları insancıl değerler üzerinden ele almaktadır. Çünkü, hakları acı ve zevk temelinde değerlendirmeseydi, taşların bile hak sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, taşa basmak, kumun üzerinde yürümek gibi sıradan davranışların bile hakların ihlal edilmesi kapsamında değerlendirilmesi ve taşların acı ve zevk hissetmemesi onların haklar kapsamına alınamayacağını göstermektedir. Ancak Sen, haklar konusunun yalnızca acı duyma ve zevk alma sınırında değerlendirilmesini de yeterli görmemektedir.⁶⁸³ Sen, hak ve özgürlüklere liberal yaklaşımının yanı sıra, hak ve özgürlükleri ahlaki boyutuyla da ele almaktadır. Her bireyin, özellikle insan olduğu için doğuştan kazanmış olduğu haklarının olduğunu vurgulamaktadır. İnsan haklarının hukuki sistemi etkilediğini ve hukuk ile haklar ilişkisine bakıldığında birbirlerinden esinlendiklerini belirtmektedir. Ayrıca, sosyal hakların ikinci plana atılarak temel hak statüsünde daha az güvence altına alınmış olması, sosyal hakların hak olma statülerini etkilemeyeceği inancındadır.⁶⁸⁴

Sen, haklar ile ilgili düşüncesinde bireylerin, hakları yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarının etik olmayacağını ifade etmektedir. Ayrıca, hakların önceliği ile ilgili bir sıralamanın doğru olmayacağı düşüncesini benimsemektedir. Çünkü örneğin; çalışma hakkının bireyleri yoksulluk ve işsizlikten koruyor olması bu hakkın aynı zamanda sosyal güvenlik hakkı, eğitim ve sağlık hakkı ile ilişki halinde olması ve bölünmezliği ile de ilgili olduğunu düşünmektedir. Bireyin çalışma hayatında yer almaması onu aynı zamanda sosyal güvenceden de mahrum bırakacaktır. Keza, bir ailedeki

⁶⁸² Banu Metin, “Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen’in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme”, *Journal of Yaşar University*, Sayı: 9(36), 2014, s: 6317-6318.

⁶⁸³ Amartya Sen, “A Reply to Welfarism: A Defence Against Sen’s Attack”, *The Economic Journal*, Published by: Wiley on behalf of the Royal Economic Society, Vol: 91, No: 362, 1981, p: 534.

⁶⁸⁴ Meryem Koray, “Sosyo-Ekonomik Hakların ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İstemlerinin Liberalizmle Sınava”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016, s: 68-69. Ayrıca bakınız: Ulaş, Karan, “Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkan: ‘Bütüncül Yaklaşım’”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 40, Sayı: 3, 2007, s: 33.

ebeveynlerin çalışmıyor olması, ebeveynlerin çocuklarının eğitim hakkından mahrum kalmalarına yol açacak ve belki de eğitim yaşındaki çocukların ailelerine destek olmak için erken yaşta çalışma hayatına girmeleri gerekecektir. Bu durumda hem ebeveynler çalışma hakkından mahrum kalmış olacak hem de ailedeki çocuklar eğitimlerini sürdüremeyeceklerdir.⁶⁸⁵

Sen, insan haklarına ilişkin üç kaygıdan bahsetmektedir. Bunların; meşruluk eleştirisi, tutarlılık eleştirisi ve kültürel eleştiri olduğunu ifade etmiştir. Meşruluk eleştirisinde, insan haklarının sonradan kazanılan haklar olduğunu ve bu hakların kanunlar sayesinde kazanıldığı söylemektedir. Bu eleştiride hakların, yasalar sayesinde ortaya çıktığı ve evrensellikten uzak olduğu belirtilmiştir. Hatta verdiği bir örnekle durumu pekiştirmektedir. İnsanlar dünyaya geldiklerinde üzerlerinde kıyafetlerinin olmadığı gibi, doğuştan gelen haklarının da olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca, insan haklarını yasalara değil, etik değerlere bağlı grupların taleplerine uyarlamak gerektiğinden bahsetmektedir. Kısaca bu eleştiri insan haklarının evrensel olduğu düşüncesini benimsememektedir. Tutarlılık eleştirisi, hakların bireylere fırsatlar sunarken aynı zamanda görev ve sorumluluk da yüklediğini söylemektedir. Bu eleştiriye göre haklar, birbiri ile bağlantılı olan işleri ortaya çıkaran yetkiler olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, x kişinin sahip olduğu y hakkını sağlamak ile görevlendirilen z kişinin olması gerektiği belirtilmektedir. Eğer ki, ortada böyle bir görevlendirmeden bahsedilemiyorsa, z kişinin x kişisine y hakkını sağlama zorunluluğunun olmadığından bahsetmek mümkündür. Kısacası insan haklarının sıcak ve samimi bir yapısı olduğunu fakat aynı zamanda tutarsız olduğunu bu eleştirisinde belirtmektedir. Üçüncü eleştiri olan kültürel eleştiride ise, insan haklarının hukuki bir normundan değil, ahlaki bir boyutundan bahsedilmektedir. Kültürel eleştiri, insan haklarının herkesi kapsamaması gerektiği ve evrensel bir değer olduğunu gösterirken bu konu ile ilgili çalışmalarda bu şekilde bir evrensel değer olmadığı iddia edilmektedir.⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Sen, ibid. (2003), p: 51. Ayrıca bakınız: Mütevellioğlu, a.g.m. (2011), s: 107.

⁶⁸⁶ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 313-314.

3.6.1. Sen'in Yetenek Yaklaşımı

Yetenek, bir insanın farklı konularda diğerlerinden farklı şekillerde başarı elde etmesi olarak ifade edilmektedir. Farklı şekiller ile anlatılmak istenen, bireylerin statüsü ya da yaptığı işi ile hayatı insani değerlerle anlamlandıran ve hem özgürlüklerin hem de fırsatların bir yansıması olarak değerlendirilen durumlardır. Yetenek kavramı aynı zamanda, çevresel kısıtlamaları, fırsatları ve kişisel güçleri hesaba katmaktadır. Kişinin yeteneği, kendi ulaşabileceği hedeflerinin oluşturduğu küme olarak tanımlanabilmektedir. Yetenek yaklaşımı, aynı araçlara sahip iki kişinin birbirinden farklı fırsatlara sahip olabileceklerini değerlendirmektedir. Sen de, çalışmalarında insanların hem değerli yeteneklerinin olduğunu belirtir hem de bu durumun ekonomik büyüme ve gelişme ile arasındaki farklılıklara değinir. Yetenek yaklaşımı, bireysel avantaj ve olumsuzlukların şeffaf bir şekilde incelenmesine dair duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmakta yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, farklı işlevler birbirleriyle ilişkili olarak değerlendirilip ağırlıklandırılmalıdır.⁶⁸⁷ Aslında Sen'in yetenek yaklaşımı ile bireyler ve toplumlar, yaşamlarını değerlendirebilme fırsatı yakalamaktadır.⁶⁸⁸

Sen, demokratik yönetimlerde insan yeteneklerinin geliştirilmesi için daha elverişli bir ortam oluşturulduğunu söylemektedir. Aksi halde, bireylerin sahip olduğu yeteneklerde gözle görülür bir azalma meydana gelecektir. Çünkü yetenek yaklaşımı, eşitlik ve özgürlük gibi iki temel kavramı geliştirmeye odaklanmıştır.⁶⁸⁹ Bu nedenle Sen, yeteneği özgürlüklerin merkezi olarak değerlendirerek yetenekleri özgürlüğün bir türü olarak görmektedir.⁶⁹⁰ Yetenek yaklaşımında, yoksulluk ölçümü, fayda-maliyet analizi, verimlilik, sosyal adalet sorunları, gelişim etiği ve eşitsizlik analizi gibi değerlendirmeler, insanların yeteneklerine odaklanıldığını göstermektedir. Yetenekler, aslında insanların oldukları ve yaptıkları iyi beslenme, toplumda yer alma, başkalarıyla ilişkileri, işgücü piyasasında yer

⁶⁸⁷ Amartya Sen, "Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *The Journal of Philosophy*, Vol: 82, No: 4, 1985, p: 201. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (2001) p: 2. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (2004), pp: 332-333. Ayrıca bakınız: Gasper, ibid. (2002), p: 16.

⁶⁸⁸ Philip Pettit, "Symposium on Amartya Sen's Philosophy: 1 Capability and Freedom: A Defence of Sen", *Economics and Philosophy*, No:17, Cambridge University Press, 2001, p: 8.

⁶⁸⁹ Sen, ibid (2002), p: 79. Ayrıca bakınız: Sevgi Yüksel, *Constructing A Justice Model Based On Sen's Capability Approach*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan Ersel, İstanbul, 2008, s: 32.

⁶⁹⁰ Yüpanqui A. ibid. (2011), p: 40.

almaları gibi örneklendirilebilecek potansiyel işlevleri içerir. Ayrıca, yetenek ve işlevler arasındaki farkı, başarı ve özgürlük arasında da görmek mümkündür.⁶⁹¹

Sen, yetenek yaklaşımıyla felsefe ve sosyal bilimler alanına önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda kalkınma araştırmaları, politika geliştirme, refah ekonomisi, sosyal politika alanlarında da kullanılan bir yaklaşım haline gelmiştir. Yetenek yaklaşımı, politikaları kişilerin yetenekleri ve gerçek işlevleri üzerindeki etkilerine göre değerlendirir. İnsanların sağlıklı olup olmadıklarını ve bu yeteneğe uygun temiz su, yeterli sağlık hizmeti temini, doktora erişim, enfeksiyon ve hastalıklardan korunma gibi araç ve kaynakların mevcut olup olmadığını sorgular. İnsanların yeterli beslenip beslenmediklerini, özellikle bu yeteneklerinin geliştirilmesi için uygun koşulların oluşturulup oluşturulmadığını inceler.⁶⁹²

Sen'in yetenek yaklaşımı toplumdaki sağlık sorunlarını değerlendirmek için bir alternatif sunmaktadır. Sen, önemli olan şeyin, eriştikleri kaynaklarla insanın ne yapabileceğinin altında yatan fikrin özgürlüğe dayandığını savunmaktadır. Bireyler, yetenekleri sayesinde özgürlüklerine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca, işlevlerini arttırmanın yolu sağlıklı bir yaşama sahip olmaktan geçeceğinden bahsetmektedir. Çünkü sağlığı kendi başına bir yetenek olarak daha doğrusu kişinin kabiliyetinin bir alt kümesi olarak görmek umut verici olabilir.⁶⁹³

Sen'in yetenek yaklaşımı, Rawls'un yaklaşımında olduğu gibi ya kendine saygı duyma gerekliliğinden ya da kendine saygının sosyal temelini ifade eden şeyleri yerine getirmeye odaklanmaktadır. Bu doğrultuda yetenek yaklaşımı, Rawls'un yaklaşımının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.⁶⁹⁴ Sen'in felsefi yazıları, insan kabiliyetlerinin ve özgürlüklerinin toplumsal düzenlemeler için bir amaç olarak genişlemesini önermektedir. Bu hedefinin bazı hususları Rawsl'un birincil mallarından veya faydalı önlemlerinden daha

⁶⁹¹ Ingrid Robeyns, "Sen's Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities", *Feminist Economics* 9 (2-3), ISSN: 1354-5701, 2003, pp: 62-63.

⁶⁹² David A. Crocker, Ingrid Robeyns, "Capability and Agency", Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010, pp: 60-64.

⁶⁹³ Fabienne Peter, "Health Equity and Social Justice", *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006, pp: 96-97.

⁶⁹⁴ Amartya Sen, "Poor, Relatively Speaking", *Published by: Oxford University Press, New Series, Vol: 35, No: 2, 1983, p: 164.*

iyi tatmin ettiği ileri sürmektedir. İnsani kabiliyetlerin, kısmen kalkınma politikaları, pazarlar ve diğer toplumsal düzenlemeler tarafından zayıflatıldığı görüşü, insan özgürlüğünün insan yapımı olduğunu destekleyen niteliktedir. Kurumların yanlış politikaları kalkınma çerçevesinde gözden geçirilerek düzeltilebilir ve bununla ilgili önlemler alınabilir. Aksi takdirde Sen, yeteri kadar anlaşılmamış bir teorinin uygulamada olumsuz sonuçlara yol açacağını ifade etmektedir. Sen'in çalışmalarında kalkınma ve gelişme kavramlarının yönünü gelirden çok farklı kavramlara çevirdiği görülmektedir. Çalışmalarındaki objektif kaymanın nedenlerinden ilki; odak değişkeninin kaymasından kaynaklanmaktadır. Geleneksel anlamda bakıldığında gelişme gelir ve tüketim odaklıdır, ancak çalışmalarındaki odak değişkenler kamusal politikaların konuları arasında sayılmayan geniş kapsamda ele alınan insanların yetenekleridir. İkincisi, toplumsal tercihler yapma ve kalkınma hedeflerini ilerletme konusunda insan toplulukları, kamusal tartışmalara ve toplumsal hareketlerin rolüne daha fazla önem vermektedir. Üçüncüsü, insan hakları, demokrasi, eşitlik, sürdürülebilirlik gibi konular geleneksel anlamda bakıldığında verimliliğe odaklanmayı desteklemektedir.⁶⁹⁵

Yetenek yaklaşımı, insanların değer vermeye niyetli oldukları yaşam türlerini yakalama kapasiteleri açısından ne ölçüde iyi olduklarını değerlendirmekle ilgilidir. Bireylerin iyi yaşama kabiliyeti, sahip oldukları ve başkalarıyla sevgi dolu ilişkiler kurması gibi ikili kombinasyonların değeri ile ifade edilmektedir.⁶⁹⁶ Yetenek yaklaşımına farklı bir açıdan bakmamızı sağlayan Dave, müziğin çok dilli, çok kültürlü bir dünyada evrensel dil olması gerekliliğinden bahsetmektedir. Müzik, bir toplumda yalnızca insan haklarını ifade etme ve eğitme aracı olarak değil, çatışma ve gerginliği yalnızca varlığı ile çözenin bir yolu olarak görülmektedir. Müzik, bireylerin yeteneklerini rahatça sergileyebilmesini sağlayacaktır. Müzik, bireylerin kendi hayatları üzerindeki inisiyatiflerini ve

⁶⁹⁵ Sabina Alkire, "Development", Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010, pp: 191-194.

⁶⁹⁶ Wells, *ibid.* (2013), p: 12.

müdahalelerinin etkinliğini değerlendirmeye yardımcı olacaktır. Ayrıca, müziği bireylerin yeteneklerini ilerletebilecekleri bir alan olarak değerlendirmektedir.⁶⁹⁷

Sen'in yetenek yaklaşımı, ahlaki bir çerçeve sunmaktadır. Toplumsal düzenlemelerin öncelikle, insanların değer verdikleri işlevleri teşvik etmesi veya elde ettikleri özgürlük boyutuna göre değerlendirilmesi gerektiğini önermektedir. Kısaca, bir değerlendirme yaklaşımı olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁹⁸ Sen'in bu yaklaşımında, ekonomik anlamdaki gelişmeleri bireylerin yeteneklerinin gelişmesi ve güçlenmesi olarak değerlendirmesinden yola çıkarak onun, gelişmeyi faydacı yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirmedini söylemek mümkündür. Bu yaklaşımdaki amacı, yaşam kalitesinin ekonomik göstergelerden daha gerçekçi bir ölçüte dayandırılabilmesini ortaya koymaktır. Bu nedenle, yaklaşımında nicelikten uzaklaşıp niteliksel öğelere yer verdiğini görmekteyiz. Yaklaşımın temel kavramları olarak yetenek, işlerlikler ve özgürlük ele alınmıştır. Yetenek, bireylerin neyi yapabileceğine odaklanarak elde edebilecek olduğu şeylerin kapasitesi hakkında bilgi vermektedir. İşlerlikler, fizyolojik ve kişisel özelliklerimizin bir yansımasıdır. Ayrıca beslenme, barınma, eğitim alma, kendini ifade etme, özgüven gibi unsurları barındırmaktadır. Özgürlük ise, bireyin gelişmesinin amaç ve aracı konumundadır. Kısacası, bireyin yetenek ve işlerliklerini kullanarak bir seçimde bulunmasını ifade etmektedir.⁶⁹⁹ Sen'in yetenek kümelerini değerlendirmek istemesinin nedeni; yeteneklerin bireylere özgürlük sunmasıdır. Dolayısıyla, bu yaklaşımda önemli olan özgürlüklerin öngörülmesi üzerinedir. Çünkü özgürlükler bireylerin elde etmek istediklerine yardımcı olmakla birlikte kendi gelişimleri için önem taşımaktadır.⁷⁰⁰ Birey kendisine bir katkısı olmayan yetenekleri nedeniyle özgürlüğünü bir yük ya da bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü birey bu durumda yeteneği olmadan özgürlüklerinin kendisine bir getirisi olmayacağı düşüncesini benimsemektedir.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ Nomi Dave, "Music and the Myth of Universality: Sounding Human Rights and Capabilities", *Journal of Human Rights Practice*, Vol: 7, No: 1, 2015, pp: 1, 14.

⁶⁹⁸ Alkire, a.g.e. slide no: 5.

⁶⁹⁹ Karaçay Çakmak, a.g.m. (2008), s: 2-5.

⁷⁰⁰ Kaushik Basu, "Achievements, Capabilities and the Concept of Well-Being A Review of Commodities and Capabilities by Amartya Sen", *Social Choice and Welfare*, Vol: 4, No: 1, 1987, p: 75.

⁷⁰¹ Hoffer, (Çeviren: Erkil Günur), a.g.e. (2010), s: 41.

Yetenek yaklaşımındaki en ilkel düşünce “işlevsellik” ile ilgilidir. İşlevler, kişinin durumunun parçalarını, özellikle de çeşitli şeyleri temsil eder. Bir kişinin yeteneği, ulaşabileceği alternatif işlev kombinasyonlarını yansıtmaktadır. Bazı işlevler, beslenme örneğinde olduğu gibi çok basit olarak değerlendirilebilir. Bazıları ise; özsaygı ve toplumsal alana entegre olma gibi işlevler daha karmaşık olabilir.⁷⁰² Yeteneklere sonsuz zaman diliminde sahip olmamız elbette ki beklenmemektedir. Çünkü sahip olduğumuz her yeteneğin tükeneceği bir zaman vardır. Bu durum, yaşlanma süresi ile ilgilidir. Yeteneklerin gücü, yaş ile doğru orantılıdır. Yaşlandıkça yeteneklerin azaldığı gözlenmektedir. Yeteneklerin azalmasıyla, birey kendisini işe yaramaz olarak değerlendirir ve toplumda farkedilmez hale gelir.⁷⁰³

Yetenekler, insanların sahip olduğu fiziksel ve zihinsel özelliklerin yanı sıra karşılaştıkları sosyal fırsatlara ve sosyal fırsatların yol açtığı etkilere de bağımlıdır. Bu nedenle, yalnızca kişisel çıkarların değerlendirilmesinin değil aynı zamanda sosyal politikaların verimliliğinin ve hakkaniyetinin temelini oluşturabilir.⁷⁰⁴ Sen’in yetenek yaklaşımı, dağıtıcı adalete değerli bir katkı olarak görülmektedir.⁷⁰⁵ Aynı zamanda, yoksulluk kavramına genel bir bakış açısı kazandırmaktadır. Yoksulluk kavramının, temel insan hakları sorununun içinde değerlendirilmesi “Yoksulluk insan haklarının reddi midir?” sorusunu akıllara getirmektedir. İnsan hakları alanında değerlendirilen yoksulluk kavramının yasalara ve uluslararası belgelere konu edilmesi ile kavramı güçlendiren bir etki ortaya çıkmıştır. Sen, yetenek yaklaşımı çerçevesinde yoksulluğu değerlendirirken negatif özgürlük ve negatif haklar bağlamında açıklamanın yetersiz olduğunu savunmuştur. Yetenek yaklaşımında, bireylerin insan onuruna yakışır bir şekilde bir yaşam sürdürebilmeleri için temel hak ve özgürlüklerinin desteklenmesi ve yapılacak yardımların evrensel bir hale getirilmesi amaçlanmıştır.⁷⁰⁶ Sen, yetenek yaklaşımı ile bireylerin temel ihtiyaçlarını gidermeye yönelik gelirlerinin artırılması düşüncesini benimsemiştir. Ancak,

⁷⁰² Amartya Sen “Capability and Well-Being”, (Editör: Martha, Nussbaum, Amartya, Sen), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993, p: 31.

⁷⁰³ Richard Sennett, (Çeviren: Aylin Onacak), *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2009, s: 70, 88-89.

⁷⁰⁴ Briggeman, ibid. (2013), p: 612.

⁷⁰⁵ Yüksel, a.g.e. (2008), s: 8.

⁷⁰⁶ Vizard, ibid. (2005), pp: 4-5.

bireylerin gelirlerinin artırılması ile satın alabileceklerine değil, bireylerin artan gelirleri ile neler yapabileceği üzerine yoğunlaşmıştır.⁷⁰⁷ Sen, insan sermayesi ile insanların yetenekleri arasındaki ilişkiyi özgürlükle ilişkilendirmektedir. Bu ilişkiyi netleştirmek adına, insan yeteneklerinin üç rolü olduğunu ifade etmektedir. İlki, insanların yeteneklerinin onların refah ve özgürlükleriyle doğrudan ilişkili olmasıdır. Çünkü bireyler özgürlükleri doğrultusunda yeteneklerini kullanabileceklerdir. İkincisi, toplumsal değişimi etkilemek üzere dolaylı rollerinin olmasıdır. Çünkü bireysel eylemler toplumsal alanda yaşanan değişiklikleri etkilemektedir. Üçüncü olarak ise, dolaylı rolünün ekonomik üretimi etkilemesidir. Çünkü bireylerin ekonomik özgürlükleri onların yeteneklerini etkiler ve yetenekleri doğrultusunda ulaşmak istedikleri hedeflere varmalarını kolaylaştırır ya da zorlaştırır.⁷⁰⁸

Sen, yetenek ve insan hakları kavramlarının içeriğini etkileyen unsurlardan bahsetmektedir. İlki, insan haklarının bazı yetenekleri yetki olarak değerlendirmesinin, insan hakları için yeni bir düşünce yolunun olup olmadığını düşüncesidir. İkincisi, yetenek yaklaşımı ile insan hakları kavramının kapsamının genişletilip genişletilemeyeceğidir. Üçüncüsü, insan haklarının kendine özgü bir yapısının olması gerekliliğinden hareketle, yetenek yaklaşımının insan haklarının talepleri doğrultusunda bir yetenek listesi kullanıp kullanmadığıdır. Son olarak, insan hakları ve temel yeteneklerin içeriğinin tespiti için bağlı olunan uyruğun ve ait olunan toplumun sınırları dışına çıkılıp çıkılamayacağıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Sen özgürlüklerin fırsat ve süreç yönünün olduğunu ifade etmiştir. Fırsatların yönü, gönüllülük esasına dayanan serbest seçimleri içeren makul ekonomik fırsatlardan etkilenebilir. Böylelikle, düşünce özgürlüğünün fırsat yönünü anlamak için büyük bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, yetenek fonksiyonlarının ortaya çıkışı, kişilere ve işlevlerine göre farklılaşmaktadır. Bireyler arasındaki fiziksel ve ruhsal farklılıklar, doğa ve yardımseverlik temelli bireysel olmayan kaynaklardaki farklılıklar, çevresel farklılıklar ve ilişki durumundaki farklılıklar olmak üzere

⁷⁰⁷ Madoka Saito, "Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration", *Journal of Philosophy of Education*, Vol: 37, No: 1, 2003, pp: 18-19, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9752.3701002/epdf>, (Erişim Tarihi: 19.12.2016).

⁷⁰⁸ Saito, ibid. (2003), p: 24.

sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, bireysel özgürlüğün sınırlarını ve bireylerin fırsatlardan faydalanabilme imkanını etkilemektedir.⁷⁰⁹

Yetenek yaklaşımına ilişkin bir liste yapmak istersek ilk sırada, yeteneklerin farklı amaçlar için kullanılması gelmektedir. Çünkü, her bir yetenek farklı işlevleri işaret etmektedir. İkincisi, sosyal koşullar ve önceliklerin değişik şekillerde olduğunun düşünülmesidir. Her toplumun kendine ait gelenekleri ve bir kültürü vardır. Bu nedenle toplumların ihtiyaçları içinde buldukları çevre koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca, farklı koşullar nedeniyle yeteneklere olan eğilimler de farklılaşacaktır. Üçüncü olarak, belirli sosyal koşullarda bile özel yeteneklerin kamusal tartışma ve akıl yürütme rolüne daha kolay ulaşabilir olduğu ve bu konudaki öneminin daha iyi anlaşılmasına yol açmasıdır. Çünkü yetenekler kişilerin birbirinden farklı olarak sahip oldukları nitelikleridir.⁷¹⁰ Bir kişinin sahip olduğu yeteneklerinin, özgürlüklerini kullanma yolunda avantajlı hale gelmesi sosyal adalet düşüncesinde de yer almaktadır. Çünkü bir kişinin yetenek yoksunluğu onun, düşük gelirli olmasının önemli nedenlerinden biri olarak gösterilebilir. Bu doğrultuda bireyler, yetenekleri sayesinde toplumsal bir statü elde etme imkanından yoksun sayılmaktadır.⁷¹¹

Sen'in yetenek yaklaşımını Ingrid Robeyns, üç farklı seviye ile ilişkilendirmektedir. Bunları da önem derecesine göre sıralamaktadır. İlki, yetenek yaklaşımını bir düşünce çerçevesi olarak görmektedir. Çünkü yetenek yaklaşımında bireylerin yetenekleri aynı zamanda düşünceleri ile de uyumluluk göstermektedir. İkincisi, refah değerlendirmesine yönelik diğer yaklaşımlar üzerine bir eleştiri olarak değerlendirmektedir. Çünkü bireylerin ekonomik durumları yeteneklerini geliştirmelerinde önemli bir etken sayılmaktadır. Yeteneklerini ileri seviyelere taşıyabilmeleri ekonomik güçleri doğrultusunda gerçekleşecektir. Üçüncüsü, refahın kişilerarası karşılaştırmalarını yapmak üzere bir formül

⁷⁰⁹ Sen, ibid. (2005), pp: 152-155.

⁷¹⁰ Sen, ibid. (2005), pp: 159-160.

⁷¹¹ Sen, ibid. (2000), p: 87.

olarak değerlendirmektedir. Her bireyin sahip olduğu yeteneklerinin birbirinden farklı olması aynı zamanda bireylerarası farklılaşmayı da beraberinde getirecektir.⁷¹²

Robeyns, Sen'in yetenek fikrini metaları, gözlemlenebilir sonuçları ve gözlemlenemeyen fırsatları etkin bir biçimde birleştiren tutarlı bir normatif çerçeve olarak görmekte ve böylece neoklasik ekonomide bulunandan çok daha geniş bir analitik kapsam sağlayacağını düşünmektedir. Hatta yeteneklerin özünde ne kadar değerli olduğunu belirlemediğini ve bunun normatif bir değerlendirmede faydasız olacağı kanaatindedir. Bu durumu telafi etmek adına Robeyns, yaşam kalitesi ölçümünde ele alınan özelliklerin seçiminin standartlaştırılmasında beş kriterden oluşan bir metodoloji önermektedir. İlki, listedeki tüm öğelerin açık olması ve tartışılması gerekliliğini savunan “açık formülasyon” kriteridir. Tüm öğelerin açık olması, objektif bir değerlendirme yapılabilmesini sağlayacaktır. İkincisi, listenin üretilmesi yönteminin “metodolojik gerekçelendirme” ile açıklığa kavuşturulması gerekliliğidir. Hangi yöntemin kullanıldığı ile ilgili bilgilendirmenin yapılması gerektiğini savunur. Üçüncüsü, listenin soyutlama seviyesi, sosyal, politik ve yasal açıdan “bağlam duyarlılığı” kapsamında tartışmaya uygun olmalıdır. Maddelerin bireyler tarafından anlaşılabilir ölçüde olması tartışmayı da kolaylaştıracaktır. Dördüncüsü, liste ampirik uygulamalar için tasarlandıysa ilk olarak birbirinden farklı iki aşama olarak oluşturulmalı ve “farklı genellik seviyeleri” belirtilmelidir. Edinilen bilgi ve kaynaklar çerçevesinde bu liste üzerinden pragmatik kısıtlamalar yapılmalıdır. Yaşam kalitesini kolaylaştıracak ölçüde fırsatların sunulması önem taşıyacaktır. Beşincisi, listede önemli olduğu düşünülen tüm unsurların yer almasıdır. Ayrıca, bu unsurların diğerleriyle örtüşebilir nitelikte olmasını öngören “tükenmişlik ve küçültme” kriteridir. Robeyns'in düşüncesi, bu kriterler sayesinde önyargılar en aza indirgenecek ve bu şekilde bir denetim ve denge sağlanacaktır. Öte yandan Basu, yetenek kavramını, toplumları değerlendirirken piyasa dışı verilerin kullanımı için felsefi bir temel ve sistematik bir yöntem geliştirmek için bir çaba olarak tanımlamaktadır. Benicourt ise, yeteneklerde birden fazla noktaya odaklanmanın sadece normatif cephede tutarlılığı engellemekle kalmayıp aynı zamanda, yaklaşımı politika yapıcılar için çalışamaz kılma argümanı ile görüşe itiraz etmektedir.

⁷¹² Wells, ibid. (2013), pp: 37-38.

Çünkü Benicourt Sen'in Arrow modelinin teorik çerçevesinden farklı bir girişimde bulunmadığına ve teorinin içeriğinde toplum fikrinden vazgeçilmediğine işaret etmektedir. Oysa Sen, Arrow'un yaklaşımını reddetmekten öte büyük özgürlükler perspektifine genişletmek üzere çalışmıştır. Buna karşın, Jorge Buzaglo Sen'in yetenek yaklaşımının neoklasik kökenlere sahip olduğunu inkar etmemekle birlikte yetenekleri radikal ilerici bir varyant olarak görmektedir. Aslında bu tartışmaların ana fikri belirsizlik konusuyla ilgilidir. Belirsizlik ise, kavramsallaştırma, temel nitelikler ve yetenekler ile ilgili politika yönelimi olmak üzere üç seviyede ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Sen'in yaklaşımında değerli bir katkıda bulunup bulunmadığı anlamlı ve tatmin edici bir şekilde değerlendirilememektedir.⁷¹³

Yetenek yaklaşımı ile ilgili Sen ve Nussbaum'un yaklaşıma bakışlarında elde etmek istediklerin hedefler farklılaşmaktadır. İlk olarak Nussbaum'un kısmi bir adalet teorisi geliştirmeyi amaçlamak istediğini söyleyebiliriz. Ancak, yetenek yaklaşımı ile ilgili çalışmaları evrensel niteliktedir. Bu nedenle kısmi bir teoriden söz etmek doğru olmayacaktır. Sen'in ise, başlangıçta bu şekilde açık bir amacı yoktu. Sen, bir taraftan liberal politik felsefede eşitlik konusuyla ilgilendi ve Rawls'un kaynakları ya da fayda gibi kavramlar yerine yeteneklere odaklanmak için geçerli sebepleri olduğunu savundu. Öte yandan, yoksulluk ve yoksunluk kavramları üzerine çalışmalar yapıyordu. Sen'in çalışmalarının temelinde matematiksel akıl yürütme kural olduğu için yetenek yaklaşımı çalışmalarını, ekonomik düşüncelere yakın olması nedeniyle tercih etmiştir. Nussbaum'un çalışmalarında ise, daha çok beşeri bilimlerdeki geleneksel tutum vardır. Bu nedenle, çalışmalarında genellikle insanların umutlarını, arzularını, motivasyonlarını ve kararlarını daha iyi anlamak için şiirsel metinlerle daha fazla ilgilendiğini söylemek mümkündür. Sen'in çalışmalarında yetenek kavramı, gerçek ve etkin bir fırsattır. Matematiksel veriler ışığında hareket etmektedir. Nussbaum ise, yeteneklerin yönü olarak kişisel özelliklere daha çok önem vermektedir. Sen'in yaklaşımının tercih edilmesinin nedeni, ekonomik verilere

⁷¹³ Gautam Mukerjee, "Capabilities and Indeterminacy", *Post-Austistic Economics Review*, Issue No: 26, Article: 3, 2004, <http://www.paecon.net/PAERReview/issue26/Mukerjee26.htm>, (Erişim Tarihi: 01.09.2016), pp: 1-3. Ayrıca bakınız: Emmanuelle, Benicourt, "Amartya Sen Again", *Post-Austistic Economics Review*, Issue No: 24, Article: 5, 2005, <http://www.paecon.net/PAERReview/issue24/Benicourt24.htm>, (Erişim Tarihi: 01.09.2015), p: 3. Ayrıca bakınız: Wells, ibid. (2013), pp: 30-31.

dayanıyor olmasıdır. İkincisi, Nussbaum Sen'den farklı olarak üç yetenek kategorisi geliştirir. *Temel yetenekler*, doğuştan gelen yeteneklerdir. *İçsel yetenekler*, dış koşulların kişilerin bu yeteneklerini kullanmalarına izin vermesi durumudur. *Kombine yetenekler* ise, içsel yeteneklerin dış hükümlerle birlikte kişinin etkin bir biçimde kullanmasını sağlayan yeteneklerdir. Üçüncüsü, Nussbaum yeteneklerin on kategoriden oluşan bir listesini sunmaktadır. Sen ise, iyi tanımlanmış bir yetenek listesi belirtmeyi reddetmiştir. Dördüncüsü, Nussbaum bireylerin anayasal ilkeler ile ilgili argümanları hükümetlerden talep etme hakkının olduğunu söylerken Sen; hükümet üzerindeki iddialara odaklanmaya ihtiyaç duymamaktadır. Son olarak, Nussbaum Sen'in savunduğu kurumlar ve refah ayırımını onaylamamaktadır.⁷¹⁴ Sen, yetenek listelerinin çeşitli amaçlar için kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Belli bir amaca yönelik yeteneklerin kapsamının daraltılmasının ardında yatan bir mantık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, sabit bir yetenek listesi oluşturmak, toplumsal anlayışta ilerleme olasılığını inkar eder ve toplumsal gelişme ile birlikte açık tartışmaların üretken rolüne karşı savaşıır.⁷¹⁵

Yetenek yaklaşımı, bireysel refah ve sosyal düzenlemelerin değerlendirilmesi, politikaların tasarımı ve toplumsal değişime ilişkin öneriler için geniş kapsamlı bir normatif çerçeve oluşturmaktadır. En çok da, refah ekonomisi, sosyal politika ve politik felsefe alanlarında geniş bir yelpaze sunmaktadır. Yetenek yaklaşımında özellikle, bireylerin etkin bir şekilde yapabilecekleri ve sahip oldukları şeyler üzerine odaklanılmaktadır.⁷¹⁶ Yetenek yaklaşımı, yoksulluğun ve yoksulluğun algılanışının bazı yönlerine ışık tutmak için kullanılır. Özellikle yoksulluğun değerlendirilmesinde mutlak ve göreceli düşüncelerin bir arada bulunması, bu yaklaşım açısından anlaşılabilir ve analiz edilebilir. Belli yetenekler, kişinin mutlak gıdalar alımına bağlı olabilirken diğer yetenekler, kişinin başkalarına kıyasla

⁷¹⁴ Nussbaum, *ibid.*, (2003), pp: 40-42. Ayrıca bakınız: Ingrid Robeyns, "The Capability Approach: a theoretical survey", *Journal of Human Development*, Vol: 6, No: 1, 2005, pp: 103-105. Nussbaum'un yeteneklerin 10 kategoriden oluştuğunu ifade etmiştir. 1- Life (Yaşam). 2- Bodily Health (Bedensel Sağlık). 3- Bodily Integrity (Bedensel Bütünlük). 4- Senses, Imagination and Thought (Akıl, Hayal ve Düşünce), 5- Emotions (Duygular). 6- Practical Reason (Objektif Sebep). 7- Affiliation (Üyelik). 8- Other Species (Diğer canlılar). 9- Play (Eğlence). 10- Control Over One's Environment (Birinin Çevresini Kontrol Etme) a- Political (Siyasi) b- Material (Maddi).

⁷¹⁵ Amartya Sen, "Dialogue Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing The Conversation", *Feminist Economics*, Vol: 10, No: 3, 2004, pp: 79-80.

⁷¹⁶ Robeyns, *ibid.* (2005), p: 94.

sahip olduğu kıyafetlere ya da diğer nesnelere ve o toplumdaki belirlenmiş standartlara bağlıdır.⁷¹⁷

Diğer taraftan yetenek yaklaşımı, yoksulluk ve açlığı da dikkate alarak insan hakları ve temel özgürlüklere geniş bir alan sunmaktadır. Sen, Rawls'un görüşünün aksine bireylerin özgürlükleri sayesinde yeteneklerine şekil verdiklerini ve bağımsızlıklarını kaybetmeden yapabilecekleri işlerde özgürlüklerin kurucu unsurlarına dahil olabileceklerini ifade etmiştir. Kapasite özgürlüğünün merkezi sınıfı, bireylerin yapabileceği ve olabileceği değerli işlere odaklanır ve böylelikle özgürlüğün fırsat yönünün açıklanmasına katkıda bulunur. Yetenek yaklaşımının, tam anlamıyla temel özgürlükler ve insan hakları teorisini açıklamak için yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, Rawls'un adaletin ikinci prensibi olan rasyonel faydanın bir bölümünü ifade etmeye yardımcı olacağı düşüncesi mevcuttur. Sen'in yetenek yaklaşımı özgürlükler, haklar ve yükümlülükler arasındaki üçlü ilişki boyutuyla birçok politik ve etik teoriler için aracı konumundadır. Bu yaklaşım, hem negatif ve pozitif özgürlüklerin değerlendirilmesinin hem de insanların yapabileceği ya da olabileceği değerli şeylerin desteklemesini sağlamaktadır. Yetenek yaklaşımı özgürlüğü kısıtlayıcı koşullar olan yoksulluk ve açlığın nitelendirilmesi için doğrudan destek olmaktadır. Örneğin, bir kişinin açlık ve yoksulluk çekmeden bir yaşam değeri oluşturabilmesi için sebepleri varsa, o kişinin yetenekleri amaçlarını gerçekleştirebilmesi için özgürlüğünü genişleten gerçek bir fırsat olmaktadır. Başka bir ifadeyle özgürlüğün önemi, aynı zamanda merkezi insan hakları olan sorunların ve diğer sorunların da dikkate alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, insan hakları ve yetenekleri kavramı birbiriyle iç içe geçmiş iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Yetenek yaklaşımını ortaya çıkaran birden fazla insan hakkı vardır. Ancak, özgürlükler için önemli bir süreç olan insan hakları yetenek yaklaşımı içinde yeterince analiz edilememektedir. Dahası, insan hakları ve yetenekler kamu mantığının işleyişine bağlıdır.⁷¹⁸

Sen, yetenek yaklaşımında bireylerin bir şeyler elde etmek için yeteneklerine odaklanmaları gerektiğini ileri sürmektedir. Bu nedenle yoksullukla mücadele politikaları,

⁷¹⁷ Amartya Sen, *Resources, Values and Development*, First Harvard University Press, Cambridge, 1997, pp: 27-28.

⁷¹⁸ Sen, ibid. (2005), p: 163. Ayrıca bakınız: Vizard, ibid. (2005), pp: 17-18.

bireylerin hedefleri doğrultusunda sahip oldukları imkanlarını genişletmeye yönelik olmalıdır.⁷¹⁹ Belirtelim ki, Sen'in yetenek yaklaşımına önem vermesinin nedeni; yeteneği, bireylerin özgürlüğü ile doğru orantılı olduğunu düşünmesinde yatmaktadır. Bununla ilgili düşüncesini "Farklı tür yaşantılara önderlik etme özgürlüğü, kişinin yeteneklerine yansımıştır." şeklinde ifade etmektedir.⁷²⁰ Sen'in yetenek yaklaşımının en önemli yönünün, eksik belirtilmiş bir karaktere sahip olmasında yattığı belirtilmektedir. Bunun nedenini ise, normatif sorunlarımızın hepsine eksiksiz bir cevap veremiyor olmasıdır.⁷²¹

Yetenek yaklaşımının güçlü ve zayıf yönü değerlendirilmek istenildiğinde ilk olarak, işlevler ve yeteneklerin bireysel özellikler olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, buradan yola çıkarak yetenek yaklaşımının etik anlamda bireysel bir teori olduğunu ve bu yargının herkesi kapsadığını söylemek yerinde bir ifade olacaktır. Yetenek yaklaşımı, etik bireyci ve ontolojik olmayan bireysel refah ve eşitsizlik analizi için istenen bir özelliktir. Bu nedenle, yetenek yaklaşımının siyaset felsefesi ve refah ekonomisi için önemli bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz. Yetenek yaklaşımının güçlü yanlarından ikincisi, piyasa ile sınırlı olmayıp insanların hem piyasa içinde hem de piyasa dışında ne yaptıklarını incelemesidir. Üçüncüsü, açık bir şekilde ırk, yaş, etnik köken, cinsiyet, coğrafi konum gibi özellikleri ayırt etmeksizin insan çeşitliliğini kabul etmesidir. Bütün bu olumlu özelliklerinin yanında eksik belirtilmiş karakterinden kaynaklanan büyük bir dezavantajı bulunmaktadır. Yeteneklerdeki eşitlik, eşitsizlik değerlendirmeleri yapılırken yalnızca yeteneklere odaklanması gerektiğini savunmaktadır. Oysa her değerlendirmede ister örtülü ister açık olsun bireysel, sosyal ve çevresel faktörlerdeki dönüşüm dikkate alınmalı ve bu değerlendirmeler normatif seçim teorisini içermelidir. Çünkü sosyal teoriler ırkçı, homofobik ya da önyargılı olduğunda, bu durumdan yetenek yaklaşımı da etkilenecektir. Örneğin; cinsiyet ayrımcılığı yapılan bir piyasada, o kişinin yeteneğini kullanma alanı olmadığı için yeteneğinde gözle görülür bir azalma gözlenecektir. Çünkü bireyler yeteneklerini kullanmadıkça o yeteneklerini kaybedecek konuma sürüklenmektedir.⁷²² Yetenek yaklaşımında sorulan

⁷¹⁹ Alexandre Apsan Frediani, "Amartya Sen, the World Bank, and the Redress of Urban Poverty: A Brazilian Case Study", *Journal of Human Development*, Vol: 8, No: 1, 2007, pp: 134-137.

⁷²⁰ Pettit, ibid. (2001), pp: 9-10.

⁷²¹ Robeyns, ibid. (2003), p: 64.

⁷²² Robeyns, ibid. (2003), pp: 65-67.

“neye göre yetenek?” sorusuna istinaden yeteneklerin belirlenmesinde bir standardın gerekliliği vurgulanmaktadır. Öte yandan, bu sorunun cevabı tatmin edici bir hal alana kadar yetenek yaklaşımının bir yöntem olmaktan çok soyut bir tanımlayıcı araç olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir.⁷²³ Son olarak, yetenek yaklaşımının, insanların yeteneklerini istedikleri kişiye dönüştürmek ve yapmak istedikleri şeyleri yapmak için yeteneklerini geliştiren bir amaç olan kalkınma ve küresel adalet hedefini düşünmek için bir temel oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kısacası, Sen bu yaklaşımında toplumsal varlığı oluşturmak ve birlikte yaşamak için bir fırsat tanımaktadır.⁷²⁴

3.7. Sen’in Sosyal Hak Anlayışına Yönelik Eleştirisi

Haklar, bireylere belirli alanlarda fırsat sunmaktadır. Ancak, bir hakkın varlığı, o fırsatın değerinden ayırılmamalıdır. Örneğin, kişilerin onu kullanma fırsatı olmayabilir ya da onu kullanmanın bireye bir getirisi olmayabilir. Ancak, belirtelim ki hakkın kullanılmaması, hakkın asıl varlığını tehlikeye atmayacaktır.⁷²⁵ İnsan hayatının kendisini büyük bir karmaşa olarak nitelendiren Sen, toplumsal alandaki değişimden etkilenmeden kendisine sunulan fırsatlardan yararlanmasını bireylerin yeteneklerine bağlamaktadır. Burada yaşam kalitesinin değerlendirilmesi söz konusudur. Toplumda yaşanan siyasi dağılım konusunun Aristo tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını ve asıl amacın insanlığın iyiliği olduğunu vurgulamıştır. Konuya özellikle yaşam kalitesinin önemli faaliyetler açısından değerlendirilmesi ve insanların bu faaliyetleri gerçekleştirebilme yeteneği açısından yaklaştığını söylemektedir. Konunun ayrıca Smith ve Marx tarafından da ele alındığını ve bu düşünürlerin işlevselliği önemini ve esenliğin belirleyicileri olarak bireylerin yeteneklerini ele aldıklarını ifade etmektedir. Marx’ın yaklaşımının insanların yaşamdaki başarısı için gerekli faaliyetleri yerine getirebilmelerinin önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁷²⁶

⁷²³ Mukerjee, ibid. (2004), p: 4.

⁷²⁴ Yüksel, a.g.e. (2008), s: 77.

⁷²⁵ Amartya Sen, “Minimal Liberty”, *Economica*, New Series, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Related Disciplines The Suntory and Toyota International Centers for Economics and Related Disciplines, Vol: 59, No: 234, 1992, p: 141.

⁷²⁶ Sen, ibid, (1990), p: 43.

Yaşam kalitesi, kişinin yaşadığı epidemiyolojik çevre gibi çeşitli fiziksel ve sosyal koşullara bağlıdır. Sağlık hizmetinin varlığı ve tıbbi sigortanın doğası, toplumsal ve özel hayat ve ölümlerle ilgili önemli konulardır. Bununla birlikte temel eğitim, kent yaşamının düzeni ve kırsal toplumlardaki modern tıbbi bilgiye erişim gibi diğer sosyal hizmetleri de saymak mümkündür. Ölüm oranlarını veren istatistikler, tüm bu politika konularına dikkat çekmektedir. Ölüm oranları ile ilgili bilgiler toplumsal eşitsizliklerin doğasında, cinsiyet farklılıkları eğiliminde ve ırk kökenli farklılıklar da dahil olmak üzere değerlendirmelere yol göstermektedir. Yaşanan sıkıntılar genel olarak düşük gelirlerle ilgilidir, ayrıca, yetersiz halk sağlığı hükümleri ve beslenme desteği, sosyal güvenlik düzenlemelerinin bilinçsizliği ve sosyal sorumluluk ve bakım yönetiminin yokluğu da buna dahildir. Ölüm oranlarından yola çıkarak, önlenemez beslenme yetersizliği ve gereksiz ölümleri azaltmak için halka açık eylemler ve uluslararası programlar düzenlemesi toplumun genelini kapsayıcı bir çözüm olabilir. Öte yandan, açlığın ve erken ölümün önlenmesi toplumun iyiliği için değerlidir. Bu alternatif bakış açısı, avantaj ve dezavantajları değerlendirirken insanların yapacakları işlerdeki yeteneklerine ve değer verdikleri şeyin ne olduğuna bakmamız gerektiğini göstermektedir.⁷²⁷

Yaşamın değerli davranışlar ve varlıklar kümesi olarak görülmesi ile ilgili olarak Sen, yaşam kalitesinin değerlendirilmesinin işlevler ve işlev yapma kabiliyetinin değerlendirilmesi şeklinde gerçekleşeceğini savunmaktadır. Ancak, yaşam kalitesinin emtia temelli muhasebesinde olduğu gibi yalnızca bu yapıtlara ve varlıklara odaklanarak yapılamayacağını belirtmektedir. İşlevlerin incelenmesi gerektiğini ve kişinin onlara ulaşmak için uygun bir şekilde değer vermesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü yaşamın kurucu unsurlarının farklı işlevlerin birleşimi olarak görülmektedir. Bu da insanı aktif bir unsur konumuna getirir. Dahil edilen unsurların ölümden kaçınmak için yeterli miktarda beslenmenin, toplumsal saygınlık kazanmanın, toplumsal yaşama katılmanın ve toplumda utanç duymadan yaşamının olduğunu ve bu unsurların kişiden kişiye farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Tüm bu değerler neticesinde bireylerin refahının değerlendirilmesinin işlev ve yetenekler çerçevesinde yapılması gerektiğini söylemektedir. Bu doğrultuda

⁷²⁷ Amartya Sen, "Mortality As An Indicator of Economic Success and Failure", *The Economic Journal*, No: 108, Published by Blackwell Publishers, Oxford, 1998, p: 1.

yeteneklerin, bir kişinin farklı yaşam biçimlerini seçme özgürlüğünü yansıttığını ifade etmektedir.⁷²⁸

Yetenek yaklaşımının hizmet temelli değerlendirme ile zıt olduğunu da söylebiliriz. Refah ekonomisinin çoğunda ima yoluyla çağrılan değer kavramı nihai olarak yalnızca zevk, mutluluk, arzuların yerine getirilmesi gibi bazı zihinsel açıdan tanımlanan bireysel fayda değerini görmektedir. Bu subjektif tutumun insanların gerçek yoksunluğunu tam olarak yansıtmayabileceği ve bu durumun yanıltıcı olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü uzun süredir yoksunluk içinde kalan bir kişinin uzun süre bu durumdan yakındığını görmek mümkün olmayabilir. Bu çaresizliklerinin diğerlerine merhamet, acıma gibi kişisel mutluluk yükleyen duyguları hissettirmemek adına büyük çabalar gösterdiklerini düşünmektedir. Bu nedenle bireylerin gerçek yoksunluklarının iyi giyinmesi, yeterince beslenememesi, iyi eğitim alması gibi değerlerle ölçülemeyebileceği düşüncesindedir. Görüldüğü gibi yetenek yaklaşımının kavramsal çerçevesinde birçok belirsizlik yer almaktadır. Bu nedenle Sen'in amacı açıkça görülmeyen bu sorunların tabiri caizse halı altına süpürülmesi değil, bu belirsizliklerin gün yüzüne çıkarılması gerektiği düşüncesidir. Bunun önlenbilmesi ve üstesinden gelenebilmesi için sosyal araştırmalardaki ölçümün gerçekçi yapılması gerekliliği üzerinde durmuştur. Bazı refah analizi türleri bağlamında, örneğin gelişmekte olan ekonomilerdeki aşırı yoksullukla mücadele etmek için nispeten az sayıdaki merkezi olarak değerlendirilen işlevler ve buna karşılık gelen yetenekler açısından sosyal sorunlarda bir yol katedilebilir ancak diğer ekonomilerde listenin uzaması nedeniyle sonuca ulaşmak güçleşmektedir.⁷²⁹

Sen'e göre Rawls farklı insanların farklı amaçlara sahip olduğu gerçeğinin değerlendirme sürecinde kaybolmaması gerektiği konusunda çok fazla endişelenir ve bu nedenle insanlar kendi amaçlarını takip etme özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. Bu endişe gerçekten önemlidir ve yetenek yaklaşımı da özgürlüğü bu şekilde değerlendirmeye ilgilidir. Aslında, yetenek yaklaşımının farklı insanlar tarafından gerçekten zevk alınan özgürlüklerin yalnızca birincil mallara bakmaktan elde edilenden daha iyi bir sonuç verdiği

⁷²⁸ Sen, ibid, (1990), p: 44.

⁷²⁹ Sen, ibid, (1990), p: 45-46.

savunulabilir. Birincil mallar, özgürlüklere vesile olurken, yetenekler, özgürlüklerin kendilerini ifade etmektedir. Rawls teorisinin temelini oluşturan motivasyonlar ve yetenek yaklaşımı birbirine benzese de hesaplamalar açısından birbirinden farklıdır. Rawlsian muhasebesindeki problem aslında, aynı sona erdiğinde bile, insanların birincil malları başarıya dönüştürme kabiliyeti, birincil malların, genel olarak, kendi gerçek sıralamalarını yansıtamamaktadır. Verilen değerler çerçevesinde kişiler arasındaki dönüşüm oranlarının değişkenliği, farklı kişilerin kendi amaçlarına ulaşmak için ihtiyaç duydukları, birincil malların değişkenliği sorununa gömülü olan bir sorundur. Dolayısıyla, benzer bir eleştiri, başarılar ya da elde etme özgürlüğü yerine, araçlarla yoğunlaştığı için temel ihtiyaç literatürünün bir bölümüne uygulanan Rawlsian görüşü için de geçerlidir.⁷³⁰

3.7.1. Sen'in Sosyal Güvenlik Hakkına Bakışı

Sosyal güvenlik, evrensel bir kavram olup bireylerin iradeleri dışında karşılaşılabileceği her türlü risk ve tehlikelere karşı bir güvence, bireylerin ihtiyaçlarının karşılanıp yoksulluğun önlenmesinde koruma aracı niteliğinde bir anlayış ve toplumdaki dezavantajlı konumda olan bireylerin durumlarını iyileştirmeyi hedef alan bir haktır.⁷³¹ Sosyal güvenlik, toplumda birarada yaşamanın verdiği risklere karşı bireylerin korunmasını esas alır. Birey ile kastedilmek istenen toplumda yaşayan bireyler bütünüdür.⁷³² Dar anlamda sosyal güvenliği; bireylerin ilgili sigorta kollarından doğan gelir kayıplarının giderilmesi ve karşılaşılabilecekleri sosyal risklere karşı alınacak önlemleri kapsayan hukuki bir düzen olarak tanımlayabiliriz. Geniş anlamda ise, spesifik alanlarda sınırlandırma yapılmadan, toplumda yaşayan insanların geleceklerinin devlet tarafından güvence altına alınması olarak ifade edilmektedir.⁷³³

Sosyal güvenlik hakkı, “İnsanlığın değişmeyen ve süregelen bir özleminin adıdır.” Çünkü yıllar boyunca bireylerin temel ihtiyaçlara olan gereksinimleri farklılaşmamıştır.

⁷³⁰ Sen, ibid, (1990), p: 48.

⁷³¹ Çetin, a.g.e. (2008), s: 167. Ayrıca bakınız: Taşkiran, a.g.e. (2010), s: 25. Ayrıca bakınız: Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 229.

⁷³² Kaboglu, a.g.m. (2010), s: 46.

⁷³³ Şebnem Gökçeoğlu, “İnsan Hakları Perspektifinden Sosyal Güvenlik Hakkının Anlamı ve Kapsamı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 134.

Sosyal güvenlik, yoksulluğu ortadan kaldırmak amacıyla ortaya çıkmış, sürekli ve yeterli gelire sahip olmayan bireyleri korumayı hedeflemiştir.⁷³⁴ Sosyal güvenlik hakkı, genel anlamda çalışan bireylerin sosyal sigorta hakkı olarak değerlendirilmektedir.⁷³⁵ Ancak, sosyal güvenlik hakkının temelinde insan onuru vardır. Bu nedenle devredilemeyen, vazgeçilemeyen, bölünemeyen ve yaşam hakkının bir uzantısı olarak değerlendirilen bir hak türüdür.⁷³⁶ Sosyal güvenlik hakkı, sosyal hukuk devleti olmanın bir gereği olarak da ifade edilmektedir.⁷³⁷ Ayrıca, bir ülkede yaşayan vatandaşların şimdiki durumunu ve geleceğini güvence altına alma hedefinde olan kurumlar bütünü olarak da tanımlanmaktadır.⁷³⁸

İşlev ve konu kapsama alanı olarak birbirinin yerine geçebilen nitelikte olan sosyal güvenlik ve sosyal koruma kavramlarını ayırt etmek adına, sosyal koruma kavramının daha geniş kapsamlı bir kavram olduğunu söylemek yerinde bir ifade olacaktır.⁷³⁹ Bu nedenle diyebiliriz ki, sosyal güvenlik için, insan hakkı olarak da ifade edilen sosyal koruma bir amaçtır. “Sosyal koruma; bireylerin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürdürebilmeleri için, gelir güvencesizliği karşısında yaşam koşullarını geliştirmek ve yaşam düzeyinin gerilemesini önlemek amacıyla, kamusal alanda, bireylerin eşitliği ve sahip oldukları haklar temelinde, gelirin yeniden dağıtımını yoluyla sağlanan gelir ve hizmet desteklerinin tümünü kapsar”.⁷⁴⁰ Sosyal koruma kavramında geçen “koruma” kelimesi içinde yardım etme, sadaka kültürü, hayırseverlik gibi unsurları barındırır da, sosyal koruma devlete ait bir sorumluluktur. Bu doğrultuda, sosyal koruma yöntemlerine ait görevler devlete, talep etme hakkı ise, toplumda yaşayan bireylere verilmiştir. Özellikle, insan hakları temel alınan sosyal koruma sistemi, hakların geliştirilmesini sağlayacağı gibi, aynı zamanda bireylerin

⁷³⁴ Balkır, a.g.m. (2009), s: 238.

⁷³⁵ Gökçeoğlu a.g.m. (2015), s: 131.

⁷³⁶ Mesut Gülmez, “Sosyal Güvenlik Mi, Sosyal Koruma Mı? Uluslararası Boyut ve Evrimi Üzerine Aykırı ‘İlk’ Düşünceler”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 119.

⁷³⁷ Gonca Erol, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Yoksulluk”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-IV Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-117, İstanbul, 2012, s: 365.

⁷³⁸ Tokol, a.g.e. (2000), s: 144.

⁷³⁹ Recep Kapor, *Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi*, Birleşik Metal-İş Yayınları, Baskı-Cilt: Uğur Matbaası, No: 17, İstanbul, 2005, s: 3.

⁷⁴⁰ Recep Kapor, “Sosyal Adalet İçin Daha Fazla Sosyal Koruma”, *II. Ulusal Sosyal Politika Kongresi*, Ankara, 2006, s: 2, <http://www.sosyalkoruma.net/pdf/bildiri.pdf>

haklardan ne şekilde yararlanabileceklerine dair ipuçları da vermektedir.⁷⁴¹ Gülmez, sosyal korumanın “Sosyal devlet döneminin, hukuksal belgelere hak olarak yazılmış ana kavramının yerini alamayacağını” ifade etmiştir.⁷⁴² Sosyal koruma hakkı; insan onuru, sosyal adalet ve dayanışma ile temellendirilmiştir. Özellikle, sosyal güvenceden yoksun bireylerin desteklenmesi için gelir dağılımının yeniden yapılması dayanışmanın bir gereğidir. Bunun yanı sıra, tüm bireylerin pastadan eşit oranda pay alması ve bireyler arası eşitsizliklerin azaltılması için sosyal adalete ihtiyaç duyulmaktadır. İnsan onuru ise, tüm insan haklarının temel düşüncesini oluşturmaktadır.⁷⁴³

Sosyal güvenlik, modern anlamda gelir güvencesi elde etmek demektir. Gelir güvencesizliğine yönelik yapılan çalışmalar aynı zamanda, işgücü piyasasını da düzenlemeye yardımcı olmaktadır. Düzenleyici rolüyle sosyal koruma, işgücü piyasasında yer alan diğer faktörlerden ayrılmaktadır.⁷⁴⁴ Güvencesiz işlerde çalışan ve sosyal korumadan yoksun kalan kadınların sosyal güvenliğe daha çok ihtiyaç duyması, onların toplumda ötekileşmelerine sebep olmaktadır. Hatta kadınların sosyal güvenceden yoksun bir şekilde hayatlarına devam etmeleri yaşlandıkları zamanda yoksul ve sosyal güvencesiz bir hayat sürmelerine neden olmaktadır. Ayrıca, sosyal güvence yoksunluğu nedeniyle kadınlar, sağlık ve emeklilik hakkı elde edemediği için eş ya da babalarına bağımlı bir hayat sürmek zorunda bırakılmaktadır.⁷⁴⁵ Bireylerin, ekonomik ve sosyal güvenceden yoksun olmaları, toplumsal dışlanma sorununu da beraberinde getireceği gibi, ailelerin dağılmasına ve bireylerin fiziksel ve ruhsal sorunlar yaşamasına yol açmaktadır.⁷⁴⁶ Sosyal güvenlik ile bireylerin bugünü ve yarını için ekonomik güvence niteliğinde sosyal yardımların yapılması amaçlanmıştır.⁷⁴⁷

⁷⁴¹ Recep Kapar, “Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinde Sosyal Koruma Hakkının Genel Çerçevesi”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 157-158.

⁷⁴² Gülmez, a.g.m. (2015), s: 117.

⁷⁴³ Kapar, a.g.e. (2015), s: 159.

⁷⁴⁴ Kapar, a.g.e. (2005), s: 43. Ayrıca bakınız: Arıcı, a.g.e. (2015), s: 182.

⁷⁴⁵ Yıldırımalp, A. Özdemir, a.g.m. (2013), s: 73-74.

⁷⁴⁶ Betül Altuntaş, “Sosyal Haklar ve Sosyal Adalet Bağlamında Türkiye’de Kurumsal Sosyal Hizmetler ve Yardımların Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s: 170.

⁷⁴⁷ Taşkıran, a.g.e. (2010), s: 25.

Sosyal güvenlik hakkını somut bir hak haline getiren araçlar, birey ve bireyin bakmakla yükümlü olduğu diğer bireylerin kendilerine ait birtakım özgürlükler elde ederek yaşamalarına fırsat vermektedir.⁷⁴⁸ Sosyal güvenlik kavramını, ekonomik güvence olarak nitelendirilen sosyal sigorta ve sosyal yardım temelinde iki yönlü ele almak mümkündür. Sosyal sigortalar, prim esasına dayansa da, sosyal yardımlar prim esasına dayanmamaktadır. Buradan hareketle, primli ve primsiz rejimlerin sosyal güvenlik çatısı altında birlikte uygulanabileceğini söylemek mümkündür.⁷⁴⁹ Öte yandan, sosyal güvenlik hakkını sigortalar bağlamında ele alduğumuzda, sosyal sigortaların prim esasına dayanması nedeniyle, toplumdaki herkesin faydalanacağını söylemek pek doğru bir düşünce olmayacaktır. Başka bir görüşte ise, sosyal güvenlik hakkının insan onuruna yakışır bir hayat ile bütünleştirilmesi için bu hakkın bir bedeli olduğu belirtilmektedir.⁷⁵⁰ Sosyal devlet anlayışıyla bakıldığında, sosyal güvenlik politikalarının hayata geçirilmesi devletin görev ve sorumluluğu altında değerlendirilmektedir.⁷⁵¹ Sosyal güvenlik araçları olan sosyal yardım ve hizmetlerden yararlanan yaşlıların ve çocukların kısa bir sürede karşılık vermeleri beklenmiyor olsa da uzun vadede düşünüldüğünde yaşlıların, geçmişte çalışma hayatında yer almaları sebebiyle bu korunmadan hak elde etmiş olması ve çocukların da ileride topluma faydalı bir birey olarak çalışmaları beklenmektedir.⁷⁵²

Sosyal güvenlik hakkı ile ayrımcılık yasağının birlikte uygulandığını söylemek yerinde olacaktır. Bu anlayış temelinde, sosyal hak sisteminin mevzuatta yer alması, devletin bu haklardan yararlanması düşünülen bireyler arasında objektif bir neden olmadıkça ayrımcılık yapabileceği anlamına gelmemektedir. Ayrıca, sosyal güvenlik hakkı kapsamında özel hayata ve aile hayatına saygı konusu bireyin işten ayrılma sürecinde yaşaması muhtemel olaylar bağlamında, iş sağlığı ve güvenliği konusu da, çalışma alanında karşılaşılabilecek riskler ve bu riskler temelinde alınması gereken önlemler çerçevesinde

⁷⁴⁸ Yusuf Alper, “Sosyal Güvenlik Hakkı ve Sosyal Güvenliğin Finansmanı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 203.

⁷⁴⁹ Omay, a.g.e. (2011), s: 19. Ayrıca bakınız: Yıldırımalp, A. Özdemir, a.g.m. (2013), s: 73.

⁷⁵⁰ Omay, a.g.e. (2011), s: 77-79.

⁷⁵¹ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 230.

⁷⁵² İnel, (Çeviren: İsmail Çekem), a.g.e. (2007), s: 41.

değerlendirilmektedir.⁷⁵³ Sosyal güvenlik hakkı ile ilgili devletin alması gereken önlemlerin bir kural olarak kabul edildiği ve buradaki amacın bireylerin toplumsal mutluluğuna hizmet ederek onlara güvenli bir geleceğin sunulması hedeflenmektedir.⁷⁵⁴ Ancak, sosyal güvenlik hakkından yararlanma koşullarının ağır ve sosyal güvencenin yetersiz olması bu hak ile ilgili problemler yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca, sosyal güvenlik hakkının kapitalizmin etkisinde kaldığını söylemek doğru olacaktır. Özellikle, bireysel emeklilik ve işsizlik sigortası gibi sistemlerin bireylerin tüketim zaaflarından yararlanarak bu uygulamalar sayesinde istedikleri rantı elde etmektedirler. Bireylerin, bu gibi hizmetlerden faydalanmak istemesinin nedeni, geleceklerini güvence altına almak ve ileride karşılaşılabilecekleri risklere karşı önlem alma düşüncesi içerisinde olmalarıdır.⁷⁵⁵

Sosyal güvenlik hakkı, Birleşmiş Milletler'in "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi" nin 9. maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir:⁷⁵⁶ *"Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese sosyal güvenlik hakkını tanır. Bu hak, sosyal sigorta haklarını da içerir."* Sözleşmede belirtildiği gibi, sosyal güvenlik hakkının amacı, yoksulluğu ve sefaleti ortadan kaldırmanın yanı sıra, yoksulluk sonucunda ortaya çıkabilecek olan sosyal dışlanmanın da önlenmesine yönelik politikaların izlenmesi ve bu politikaların sürdürülebilirliğidir.⁷⁵⁷ Bu maddede ifade edilmek istenen, tüm bireylerin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğu ve sosyal güvenliğin aynı zamanda sosyal sigorta haklarını da kapsadığı düşüncesidir. Ayrıca,

⁷⁵³ Duygu Köksal, (Editörler: Ali Güzel, Deniz Ugan Çatalkaya, Hande Heper), "AİHM'nin Sosyal Haklara Bakışı ve Uyguladığı Yorum Metodu", İş Hukuku'nda Güncel Sorunlar-5, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 57-62.

⁷⁵⁴ Dalkılıç, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), a.g.e. (2014), s: 161.

⁷⁵⁵ Omay, a.g.m. (2009), s: 131.

⁷⁵⁶ Birleşmiş Milletler, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi", <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). *Madde 10-Ailenin,anneliğin, çocukların ve gençlerin korunması: Bu sözleşmeye taraf devletler şu konuları sağlar: 1. Toplumun doğal ve temel bir birimi olan aileye, özellikle kuruluşu sırasında ve bakmakla yükümlü oldukları çocukları bakım ve eğitim sorumluluğu devam ettiği dönemde, mümkün olan en geniş ölçüde koruma ve yardım sağlar. Evlilik, evlenmeye niyetlenen çiftlerin serbest rızaları ile meydana gelir. 2. Annelere doğumdan önce ve sonra makul bir süre özel koruma sağlanır. Çalışan annelere bu dönem için ücretli izin veya yeterli sosyal güvenlikten yararlanabilecekleri bir izin verilir. 3. Nesep veya diğer şartlar bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmaksızın, bütün çocuklar ve gençler için özel koruma ve yardım tedbirleri alınır. Çocuklar ve gençler ekonomik ve toplumsal sömürüye karşı korunur. Çocukların ve gençlerin ahlaklarına veya sağlıklarına zararlı bulunan veya onların yaşamları için tehlikeli olan veya onların normal gelişmelerine engel olan işlerde çalıştırılmaları kanunla cezalandırılır. Devlet ayrıca, çocukların ücretli olarak çalıştırılmasının hukuken yasaklandığı ve cezalandırıldığı asgari yaş sınırını tespit eder.*

⁷⁵⁷ Omay, a.g.e. (2011), s: 19.

sözleşmenin 10. maddesinde ise, mevcut hak kapsamı genişletilerek yeni hakların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

Ayrıca, Avrupa Sosyal Şartı'nın 12. maddesinde sosyal güvenlik hakkı düzenlenmiştir.⁷⁵⁸ Sosyal Şart'ta belirtildiği gibi, tüm bireylerin sosyal güvenlik hakkının olduğu ve bu haklarını etkili bir şekilde kullanabilmeleri için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekliliğinden bahsedilmiştir. Ayrıca, sosyal güvenlik hakkının asgari ölçüleri olduğunu ve bu sınırın altında bir sosyal güvenlik önlemi alınmaması gerektiği belirtilmiştir. Tüm taraf ülkelerin Sosyal Şart'ta belirtildiği gibi sosyal güvenlik sisteminin olması gerekliliğinden ve bu sistemin sürdürülebilir olması yönünde çalışmalar yapılmasından bahsedilmektedir. Taraf ülkelerin vatandaşlarının da diğer taraf ülke vatandaşları gibi eşit muamele görmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, herhangi bir sosyal güvenlik sisteminde yer alan taraf ülke vatandaşının, başka bir ülkede çalışmaya başlaması ya da tamamlanan sigortalılığı konusunda önceden hak kazanmış olduğu çalışma süreleri ve diğer hakların birleştirilmesi gerekliliği belirtilmiştir. Buradaki amaç, taraf ülke vatandaşlarının herhangi bir hak kaybına uğramasının engellenmesidir.

Öte yandan, ILO'nun 102 sayılı "Sosyal Güvenliğin Asgari Normları Hakkında" sözleşmesi⁷⁵⁹ sosyal güvenlikteki dokuz risk grubunun (hastalık, iş kazası ve meslek hastalığı, analık, yaşlılık, malullük, ölüm, işsizlik ve aile yardımları) üzerinde durarak genel anlamda sosyal güvenliği sosyal sigortalar kapsamında değerlendirmiştir. Sözleşme uyarınca, taraf devletlerin vatandaşları ancak sigortalı olmaları doğrultusunda bu haklardan faydalanabilecektir. Ancak, sosyal güvenlik hakkının yalnızca sosyal sigortalar kapsamında

⁷⁵⁸ Madde 12: "Akit Taraflar, sosyal güvenlik hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: Bir sosyal güvenlik sistemi kurmayı ya da sürdürmeyi; Sosyal güvenlik sistemini Avrupa Sosyal Güvenlik Kodunun onaylanması için gereken düzeyden daha düşük olmamak üzere yeterli bir düzeyde sürdürmeyi; Sosyal güvenlik sistemini giderek daha yüksek bir düzeye çıkarmaya çalışmayı; Uygun ikili veya çok taraflı sözleşmeler akdiyle ya da başka yollarla bu sözleşmelerde yer alan koşullara bağlı olarak, aşağıdaki hususları sağlamak için girişimlerde bulunmayı; a- Korunan kişilerin Taraf Ülkeler arasında ne suretle olursa olsun yer değiştirmeleri sırasında, sosyal güvenlik mevzuatından doğan yardımların muhafazası da dahil olmak üzere sosyal güvenlik hakları açısından diğer Tarafların vatandaşları ile kendi vatandaşlarının eşit muamele görmeleri, b- Akit Taraflardan her birinin mevzuatına göre tamamlanan sigorta ve çalışma sürelerinin birleştirilmesi yoluyla sosyal güvenlik haklarının verilmesi, sürdürülmesi ve yeniden başlatılması gerektiğini belirtir." Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015).

⁷⁵⁹ ILO 102 nolu sözleşme- <http://www.csgb.gov.tr/media/2078/%C4%B1losozlesmeleri.pdf>.

değerlendiriliyor olması, toplumsal alanda birtakım sıkıntıların yaşanmasına neden olacaktır. Çünkü ekonomik olarak güçsüz olan bireyler ya da fiilen bir işte çalışmayan ve sigortalılıkları olmayan bireyler, sosyal dışlanma ile karşı karşıya gelecektir.⁷⁶⁰ Aynı sonucu, Anayasa Mahkemesi kararlarında da görmek mümkündür. Kararlarda, sosyal güvenliğin sosyal sigortaya denk gelen bir kavram olduğu inancı yerleşmiştir. Çünkü uluslararası sözleşme metinlerinde sosyal güvenlik, sigorta kolları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Öte yandan, sosyal güvenlik hakkının geliştirilmesi ve korunmasına yönelik kararların alınmaması kararlardaki çelişkili ifadelerden anlaşılmaktadır.⁷⁶¹

Sosyal güvenlik hakkı aynı zamanda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 22. maddesinde,⁷⁶² herkesin sosyal güvenlik hakkı olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda, sosyal güvenlik yalnızca bireylerin karşılaştıkları ya da ileride karşılaşılabilecekleri riskleri ortadan kaldırmaya yönelik bir hak değil, aynı zamanda bireylerin kişiliklerinin ve onurlarının korunması ve insanca yaşam koşullarına sahip olabilmelerini destekleyen bir hak olarak değerlendirilmektedir. Bireyler, ancak karşılaşılabilecekleri risklerin ortadan kaldırılmasıyla kendilerini geliştirme fırsatı yakalayabileceklerdir. İlave olarak beyannamenin 25. maddesinde, bireyin sahip olduğu sosyal güvenlik hakkının kapsamı genişletilerek bakmakla yükümlü olduğu kişiler için de sosyal güvenlik haklarının olduğu ve bu haktan yararlanabilecekleri ifade edilmiştir. Çünkü yalnızca bireyin kendisi risk altında değildir. Aynı zamanda eşi, varsa çocukları ve bakıma muhtaç anne babası da bu kategoriye dahil edilmektedir. Örnek olarak eşi çalışmayan birinin eşi üzerinden sosyal güvenceye sahip olmasını vermek mümkündür. Koruma kapsamının genişletilmesi toplumsal uyumun sağlanması açısından da önem taşımaktadır.

⁷⁶⁰ Gökçeoğlu a.g.m. (2015), s: 147.

⁷⁶¹ Kadir Arıcı, "Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Sosyal Güvenlik Hakkı", *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 195.

⁷⁶² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi- Madde 22- "*Herkesin, toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası işbirliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve kaynaklarına göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişimi için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir*" Madde 25- 1. *Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes, işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir. 2. Anaların ve çocukların özel bakım ve yardım görme hakları vardır. Bütün çocuklar, evlilik içi veya evlilik dışı doğmuş olsunlar, aynı sosyal güvenceden yararlanırlar.* <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyanamesi.pdf>.

Sen'in çalışma hakkına ilişkin, yani çalışmanın yalnızca gelir elde etmenin yanı sıra başka sistemlere olan gerekliliği de ortaya çıkardığı düşüncesini sosyal güvenlik hakkında net bir şekilde görebiliriz. Özellikle, açlık sorunu ile mücadele eden yoksul ve gelişmekte olan ülkelerde çalışmak ve gelir elde etmek isteyen bireyler, sosyal güvenceden yoksun bir çalışma düzeni ile karşılaşmaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin çoğunda, yoksulluğa karşı düzenli beslenme ve ihtiyaçlarını karşılayabilme konusunda toplumsal desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, yoksul ülkelerde sosyal güvenlik planlamasının yapılabilmesi için, öncelikle açlığın ve yoksulluğun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bazı ekonomilerde açlığın ortadan kaldırılması ekonomik gelişmeye bağlı olmaktadır. Bazılarında ise, ekonomik göstergelerin dışında farklı politikaların oluşturulması gerekmektedir.⁷⁶³

Sen, sosyal güvenlik sistemi göz önüne alındığında işsiz bir kişi için rahatlama, yaşlı bir kişi için emekli maaşı ve yoksul kesim için bazı faydalar ortaya çıktığını ifade etmektedir. Sen'e göre bunlar, kişinin değişim haklarından biridir. Bunun yanı sıra, sosyal güvenlik kapsamında yapılan sosyal yardımların en önemlisinin beslenme yetersizliği üzerine olan uygulamalar olduğunu ve açlığın olmadığı ülkelerde insanların ortalama bir zenginliğe sahip olduğunu belirtir. Ayrıca, beslenme yetersizliği sorununun gıda tedarikinden ziyade, bunun bir dağıtım sorunu olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁶⁴ Sen, devlet müdahalesi ile gerçekleştirilecek olan kamusal düzenlemelerin, daha adil bir sosyal güvenlik alanı yaratacağı kanaatindedir. Bunun yanında, adaletsizliğe yönelik çalışmaların küresel boyutta değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte, bununla ilgili olarak ekonomik gücü olmayan ve bulaşıcı hastalığa yakalanan bireylerin tedavilerine yönelik daha kolay ve ucuz yöntemlerin rahatlıkla oluşturulabileceği örneğini vermektedir.⁷⁶⁵

⁷⁶³ Sen, *ibid.* (1987), p: 20.

⁷⁶⁴ Amartya Sen, *Poverty and Famines*, Published in the United States by Oxford University Press, New York, 1981, pp: 6-7.

⁷⁶⁵ Durğun, a.g.e. (2012), s: 147.

3.7.2. Sen'in Sağlık Hakkına Bakışı

Sağlıklı olmak dediğimizde öncelikle aklımıza hasta veya sakat olmama hali gelse de, sağlık aslında fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan tam bir iyilik halidir.⁷⁶⁶ Sağlık hakkı, insan yaşamı için vazgeçilmez bir haktır.⁷⁶⁷ Sağlık standardı ile sağlık hakkının herkese tanınması gerektiği ifade edilmektedir. Bu hak ile tüm insanların ruh ve beden bütünlüğü bozulmaksızın yaşamlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri amaçlanmıştır. Ayrıca, çalışma koşulları oluşturulurken zihinsel ve bedensel bütünlüğün bozulmaması için gerekli düzenlemelerin çevresel faktörler de göz önüne alınarak yapılması gerekmektedir. Çünkü çevresel faktörler insan sağlığını tehlikeye düşürebilir ve bireyin yaşam kalitesini etkileyebilir.⁷⁶⁸ Işıklı, sağlık hakkı ile ilgili görüşünü “İnsan sağlığı, bir zümrenin geçim ve refah konusu olmamalıdır.” şeklinde ifade etmektedir.⁷⁶⁹

Sağlık hakkı, birden fazla hakkı da içermektedir. Bu haklardan ilki, yaşama hakkı olup sağlık hakkı ile yakın ilişki halindedir. Çünkü sağlık, bireylerin yaşam kalitesini etkilemektedir. Diğer, işkence yasağı hakkıdır. Bu durum ile yasal açıdan hüküm giymiş ve cezaevlerinde olan bireylerin olumsuz koşullarda sağlıklarını koruyamayacak seviyeye getirilmeleri halinde sağlık hakkı çerçevesinde kendilerini savunabilme haklarının olduğu kastedilmektedir. Üçüncüsü ise, aile ve özel hayata saygı hakkıdır. Özel ve aile hayatının korunması hakkı ile ilgili olarak, temelde başlıkta belirtilen iki hakkın yanı sıra bireylerin haberleşme ve konut hakkının da suistimal edilmemesi ve bu haklarının korunması gerekliliğinden de bahsetmektedir. Ayrıca, içtihatlarda özel hayatın tanımı “her bireyin özgür olarak kişiliğini oluşturabildiği ve geliştirebildiği, hem diğer insanlarla hem de dış dünya ile ilişkili bir alanı kapsayan, mahremiyetten daha geniş bir kavram” şeklinde yapılmaktadır. Bireylerin yaşadığı çevresel faktörlerin neden olduğu bir rahatsızlığının olması, doğuştan ya da sonradan kaynaklanan bir engellinin olması veya cinsiyet

⁷⁶⁶ Hilal Özcebe, “Okullarda Sağlık Hakkı”, (Derleyen: Işık, Tüzün), *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mevzuatın Değerlendirilmesi*, Yelken Basım, İstanbul, 2009, s: 217. Dünya Sağlık Örgütü'nün sağlık tanımına bakıldığında, “sağlığın yalnızca hastalıklardan ve mikroplardan korunma değil, bir bütün olarak fiziki, ruhi ve sosyal açıdan iyi olma hali” olarak açıklamaktadır.

⁷⁶⁷ Taşkiran, a.g.e. (2010), s: 24.

⁷⁶⁸ Omay, a.g.e. (2011), s: 25. Ayrıca bakınız: M. Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 232-233.

⁷⁶⁹ Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 1990, s: 410.

ayırdedilmeksizin üreme sağlığıyla ilgili bir probleminin olmasının sağlık hakkı kapsamında değerlendirildiğini belirtmek gerekmektedir. Ayrıca, sağlık hizmetlerinden faydalanabilmek ve sağlık hakkını koruyabilmek için diğer hak gruplarının gerekli olması, sağlık hakkının boyutları arasında değerlendirilmektedir. Yeterli beslenme, hijyen koşullarının sağlanması, çevre sağlığı, su hakkı ve eğitim hakkı bu boyutlar arasında sıralanabilir. İçtihatlarda, mevcut hakların korunması ile ilgili ölçüm ve üst düzey koruma gerekliliklerinin tespit edilmesi açısından önem taşıdığı belirtilmektedir.⁷⁷⁰ Sağlık hakkının kapsamı, yalnızca sağlık bakım hizmetlerinden yararlanmakla sınırlı değil, aynı zamanda sağlığı belirleyen konut ve barınma gibi unsurları da kapsamaktadır. Bu hakkın sağlanmasının gerekliliklerinden biri, devletin ilgili yatırım faaliyetleri için ödenek ayırmasıdır.⁷⁷¹

Sağlık, bireylerin refahlarının merkezini ve refah düşüncelerinin çok özel bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle, sağlık hizmetlerinin karışık bir organizasyon katmanı vardır. Sağlık hizmetlerinin yönetiminden tedarikine, dağıtımına, sağlık profesyonellerinin eğitimine kadar çeşitli görevleri içermektedir.⁷⁷² Bireyler, sağlık hakkını yaşamlarını sürdürebilmeleri için bir teminat olarak görmekte ve aynı zamanda yaşama hakkının da vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olarak değerlendirmektedirler. Bu hakkın güvence altına alınması yalnızca sürdürülebilir nitelikte ve kaliteli hizmetin sunulması ile gerçekleşebilir. Çünkü sağlık hizmeti bireylerin hem bedensel hem de ruhsal açıdan desteklenmesini ve korunmasını sağlayan faaliyetler bütünüdür.⁷⁷³ Ayrıca, sağlık hakkında bireylerin birşeyler üretmeleri üzerine kazanmış oldukları güçlerin korunması hedeflenmiştir. Çünkü sağlık hizmetlerine olan talepte bireyler aynı zamanda tüketici kimliği kazanmaktadır. Burada ifade edilmek istenen, her geçen gün ortaya çıkan yeni hastalık türlerinin tedavilerinde kullanılan ilaçlar, ilaç sektörünün cezbeden bir sektör

⁷⁷⁰ Özge Yücel Dericiler, “AİHM İçtihatları Çerçevesinde Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Gösterilmesi Hakkı Bağlamında Sağlık Hakkının Korunması”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VI Bildiri Kitabı*, Petrol-İş Yayını-119, İstanbul, 2014, s: 368-370, 373-374.

⁷⁷¹ Ertan, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), a.g.e. (2014), s: 96.

⁷⁷² Histed, ibid. (2011), p: 8.

⁷⁷³ Ayhan Görmüş, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), “Refah Devletinde Sağlık Hakkının Dönüşümü: Kamu Hizmeti Paradigmasından Piyasa Hizmeti Paradigmasına”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 450-452.

olduğunu ve bu sektörden kar elde ediliyor olması da sağlık hizmetlerinin kapitalizm nezdinde pazarlanabilmesine zemin hazırlamaktadır.⁷⁷⁴ Hatta bireylerin sosyal refahı aynı zamanda danışmanlık firmalarının işiymiş gibi algılanmasına yol açmaktadır.⁷⁷⁵ Sağlık hakkı ile ilgili konularda, bu hakkı kullanabilmenin maddi bir karşılığının olup olmaması konusu belirsizliğini korumaktadır. Sağlık hakkından, herkes ekonomik gücü doğrultusunda katkıda bulunarak yararlanacağı belirtilmektedir. Hatta yaşam standardı ve sağlık hakkının uzantısı olarak kabul edilen su hakkını kullanabilmek için de belli bir ücretin ödenmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.⁷⁷⁶ Düzenli ve yeterli miktarda ekonomik geliri olmayan bireyler sağlık harcamalarının yüksek olması nedeniyle bu haktan yeteri kadar faydalanamamaktadır. Bu nedenle bireyler, sosyal koruma kapsamında devletin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Devlet desteği alamayan, kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu aile bireyleri için sağlık hakkını kullanamayan birey, toplumsal alandan kendisini soyutlayacaktır. Bu durum da, toplumsal problemlerin doğmasına yol açacaktır.⁷⁷⁷

Siyasi otorite, sosyal devlet anlayışı ile hareket ederek kamu kaynağı olarak ifade edilen sosyal harcamalar aracılığıyla sağlık hakkının kullanılmasını sağlamaktadır.⁷⁷⁸ Herkesin, sağlık hakkından yararlanması devletin pozitif yükümlülükler üstlenmesine yol açmakla birlikte, aynı zamanda vatandaşların da bu konuda duyarlı olması beklenmektedir. Özellikle de, bireylerden çevre sağlığının korunması konusunda çevreye duyarlı olmaları beklenmektedir. Sağlık hakkının kapsamı denilince, yalnızca tıbbi alandaki yükümlülükler değil; bunun yanında gürültü, hava ve su kirliliğinin önlenmesi, çevre temizliği, yabancı madde bağımlılığıyla ve salgın hastalıklarla mücadele gibi birçok alanda gerçekleştirilen faaliyetler de akla gelmelidir. Bu nedenle, bireylerin sağlık hakkından düzenli bir şekilde yararlanabilmesi için, aynı zamanda güçlü bir denetim mekanizmasının oluşturulması ve bu mekanizmanın sistemli bir şekilde çalıştırılması gerekmektedir.⁷⁷⁹ Ayrıca, çevresel faktörlerin nedeninin kamusal alandaki malların kaynağına ilişkin olduğunu söyleyebiliriz.

⁷⁷⁴ Omay, a.g.m. (2009), s: 127-130.

⁷⁷⁵ Sennett, (Çeviren: Aylin Onacak), a.g.e. (2009), s: 39.

⁷⁷⁶ Omay, a.g.e. (2011), s: 86-87.

⁷⁷⁷ Şahin, a.g.e. (Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi), (Danışmanı: Dr. Selim, Coşkun), 2009, s: 103.

⁷⁷⁸ Sağlam, a.g.e. (2011), s: 30.

⁷⁷⁹ Çetin, a.g.e. (2008), s: 163-164.

Çünkü kamusal mallar toplum tarafından ortak bir şekilde kullanılmaktadır. Bu nedenle, toplum sağlığının korunması için çevre konusundaki duyarlılığın artırılmasına yönelik düzenlemelerin yapılması ve ahlaki bir politikanın izlenmesi gerekmektedir.⁷⁸⁰ Çevre hakkı ile ilgili Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvuru üzerine, etkinliklerin bireylerin kendileri ve ailelerinin yaşamlarını etkilemeyecek şekilde yapılması gerektiği kararı alınmıştır.⁷⁸¹ Küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan yeni teknolojilerin yol açtığı birtakım çevresel faktörlerin olduğunu gözardı etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, çevrenin korunmasına yönelik düzenlemeler yapıldığını görmekteyiz. Örneğin, “Kyoto Protokolü” çevre hakkı ile ilgili düzenlemelerin içinde yer almaktadır. Yapılan düzenlemeler ile herkesin yaşadığı çevrenin ve toplu kullanım alanlarının bireylerin sağlığını tehdit edecek bir unsur barındırmaması gerektiği belirtilmiştir. Hem bireysel hem de toplumsal sağlığın bozulmaması yönünde bir önlem niteliği taşımaktadır.⁷⁸²

Sağlık Standardı hakkı, Birleşmiş Milletler'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 12. maddesinde⁷⁸³ yer almaktadır. Sözleşmeye göre sağlık hakkı, herkesin ruhsal ve fiziksel açıdan iyi olmasına yönelik bir haktır. Sağlık hakkında, taraf devletlerce sunulan hizmette bir standart birliği olması gerektiğini belirtilmektedir. Ayrıca, sözleşmede bireyin sağlığını kaybettikten sonra değil, kaybetmeden önce de alınması gereken önlemler bütününe kapsayan bir hak olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin, toplumsal nüfus artışı konusunda bilinçlendirilmesi, doğum oranının bilinçsizce artırılmasının engellenmesi, buna bağlı olarak anne ve bebek sağlığı konusunda toplumsal duyarlılığın artırılması ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmelerine yönelik önlemlerin alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Sağlıklı bir çevrenin oluşturulması, ağır sanayinin olduğu bölgelerde çevre

⁷⁸⁰ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 363.

⁷⁸¹ Ertan, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), a.g.e. (2013), s: 41.

⁷⁸² C. Hamamcı, (Editör: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), a.g.e. (2013), s: 61-63.

⁷⁸³ Birleşmiş Milletler, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 12: “1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkesin mümkün olan en yüksek seviyede fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkını tanır. 2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletlerin bu hakkı tam olarak gerçekleştirmek amacıyla alacakları tedbirler, aşağıdakiler için de alınması gerekli tedbirleri içerir: a) Varolan doğum oranının ve bebek ölümlerinin düşürülmesi ile çocukların sağlıklı gelişmelerinin sağlanması; b) Çevre sağlığını ve sanayi temizliğini her yönüyle ileriye götürme; c) Salgın hastalıkların, yöresel hastalıkların, mesleki hastalıkların ve diğer hastalıkların önlenmesi, tedavisi ve kontrolü; d) Hastalık halinde her türlü sağlık hizmetinin ve bakımının sağlanması için gerekli şartların yaratılması.”

kirliliği konusunda daha dikkatli olunması gerektiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda, fabrika ve sanayilerden çıkan atıkların ayrıştırılması gerekliliği de ifade edilmeye çalışılmıştır. Böylece, atıkların neden olduğu salgın hastalıklar ile bölgesel çevre sorunlarının yol açtığı kronik rahatsızlıklar, iş hayatında yer alan bireylerin karşılaştığı tehlikeli meslek gruplarının neden olduğu meslek hastalıkları konusunda gerekli önlemlerin alınması gerekliliği belirtilmiştir. Dolayısıyla, bireyin sağlığını tehdit eden unsurların ortadan kaldırılmasına yönelik önlemler bütününe kapsamaktadır.

Sağlığın korunması hakkı ayrıca, Avrupa Sosyal Şartı'nın 11. maddesinde⁷⁸⁴ de düzenlenmiştir. Sosyal Şart'ta sağlık hakkı genel kapsamıyla değerlendirilmektedir. Sağlık hizmetlerinin sunulması gerekliliğinin yanı sıra, sağlığın korunmasına yönelik önlemleri kapsamaktadır. Sağlık konusunda alınması gereken önlemlerin, özel ve kamu ayırdedilmeksizin birlik halinde yapılması gerektiği ifade edilmektedir. Öncelikle, toplum sağlığını etkileyen olumsuz koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik önlemler alınması gerektiği belirtilmektedir. Bunun yanında, bireylerin sağlık hakkı ile ilgili bilgilendirilmesi, sağlıklarını tehdit eden unsurların bertaraf edilmesine yönelik eğitimleri almaları ve toplumsal duyarlılık konusunda teşvik edilmeleri gerekmektedir. Tarafların gerekli görüldüğü takdirde danışmanlık hizmetlerini vermekten kaçınmaması gerektiği de belirtilmektedir. İlave olarak, sağlık hakkını desteklemek amacıyla sosyal ve tıbbi yardımların yapılması gerektiğini belirten 13. madde⁷⁸⁵ tarafların sağlık hakkının etkin bir

⁷⁸⁴ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 11: “*Akit Taraflar, sağlığın korunması hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla, ya doğrudan ya da kamusal veya özel örgütlerle işbirliği içinde, diğer önlemlerin yanı sıra, - Sağlığın bozulmasına yol açan nedenleri olabildiğince ortadan kaldırmak; Sağlıklı olmayı teşvik etmek ve sağlık konularında kişisel sorumluluk duygusunu geliştirmek üzere eğitim ve danışma hizmetleri sağlamak; Kazalar açısından olduğu gibi, salgın, yöresel ve diğer hastalıkları olabildiğince önlemek üzere tasarlanmış uygun önlemler almayı taahhüt ederler.*”

⁷⁸⁵ Madde 13- *Sosyal ve tıbbi yardım hakkı- Akit Taraflar sosyal ve tıbbi yardım hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: 1.Yeterli olanağı bulunmayan ve kendi çabasıyla veya başka kaynaklardan, özellikle bir sosyal güvenlik sisteminden yararlanarak böyle bir olanak sağlayamayan herkese yeterli yardımı sağlamayı ve hastalık halinde bunun gerektirdiği bakımı sunmayı; 2. Böyle bir yardım görenlerin, bu nedenle siyasal ve sosyal haklarının kısıtlanmasını önlemeyi; 3. Herkesin, kişisel veya ailevi mahrumiyet halini önlemek, gidermek ya da hafifletmek için gerekebilecek öneri ve kişisel yardımları uygun kamusal ya da özel hizmetler eliyle alabilmesini sağlamayı; 4. Bu maddenin 1, 2 ve 3 fıkralarında değinilen hükümleri, ülkelerinde yasal olarak bulunan diğer Akit Tarafların vatandaşları ile kendi vatandaşlarını eşit tutarak, 11 Aralık 1953'te Paris'te imzalanmış olan Avrupa Sosyal ve Tıbbi Yardım Sözleşmesi ile üstlendiği*

şekilde kullanılmasını sağlamak üzere bazı yardımları yapması gerekliliğinden bahsetmektedir. Sağlık hakkından yararlanabilmek için gerekli prosedürleri yerine getiremeyen bireylere, gerek ayakta gerekse yatarak tedaviler konusunda uygun görülen sağlık yardımının yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, bireylerin sağlık hakkını kullanmaktan mahrum kalmalarının önüne geçilmelidir.

Sağlık hakkı, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde de kabul gören evrensel nitelikte ve yaşam hakkı boyutuyla değerlendirilen bir haktır. Bildiri'nin 25. maddesine göre, "*Herkesin, kendisi ve ailesinin sağlık ve gönenci için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır.*"⁷⁸⁶ Sağlık hakkının korunması diğer haklardan faydalanmayı da sağlamaktadır. Çünkü sağlığını kaybetmiş bir bireyin çalışma ya da eğitim gibi haklarından yararlanması da zorlaşacaktır. Bu nedenle, bireylerin kendi ve ailelerinin sağlıklarının korunmasına yönelik önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, sağlık ile birlikte yeterli beslenme için alınması gereken gıda oranının önemine değinilmiştir. Beslenmenin yanı sıra, giyinme ve barınma hizmetlerinden de yararlanılması gerektiği belirtilmiştir. Çünkü bireylerin sağlıkları çevresel ve kişisel faktörlerden kolaylıkla etkilenmektedir. Bu nedenle, sağlık hakkı bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Sağlık ile sosyo-ekonomik statü arasındaki ilişkinin bireysel düzeyde iki yönlü olduğuna dair göstergeler sayesinde sağlık, sosyo-ekonomik konumu ve sağlığı etkileyen toplumsal koşullar belirlenebilir. Dolayısıyla bireysel statü ve sağlık arasındaki bağlantı olasılığı düşünüldüğünde sağlığın, yaşama şansının önemli bir belirleyicisi olduğu söylenebilir. İktisadi düşüncede bu durum sağlığın, insanları farklı toplumsal tabakalara göre ayırması anlamına gelmektedir. Belki de sosyal nedensellik hipotezini değerlendirmenin bir yolu, alternatif sağlık seçimi hipotezinin esaslarını göz önüne almak gerekmektedir. Sosyal koşullar ile sağlık arasındaki gözlemlenen ilişkilerin sağlık seçiminin sonucu olup olmadığına bakıldığında, kötü sağlık nedeniyle sosyal hiyerarşide daha düşük bir pozisyon, toplumsal dışlanma, çaba ve ödüller arasındaki dengesizlik,

yükümlülükler çerçevesinde uygulamayı taahhüt ederler. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf> (Erişim Tarihi: 02.08.2015).

⁷⁸⁶ Nilay Etiler, Kuvvet Lordoğlu, "Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 100.

işsizlik, iş güvencesi riskinde artış gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkacaktır. İlave olarak, sosyal ağlara daha az katılımın, beslenme konusunda kötü yiyeceklerin olduğu ve bağımlılık davranışına düşkün olunacak bir yerde yaşama maruz kalma gibi negatif durumların yaşandığı söylenebilir.⁷⁸⁷

Sağlığın eşitlik ile ilişkisinin ne olduğunu sorgulayan Sudhir Anand, sağlık eşitliği ile ilgili bazı sorular sormaktadır. “Sağlıktaki eşitsizliklerden gelir gibi diğer boyutlardaki eşitsizliklerden daha çok endişelenmeli miyiz? Bazı sağlık eşitsizlikleri ile daha fazla mı ilgilenmeliyiz? Bazı nüfus gruplarındaki eşitsizliklere karşı diğerlerinden daha toleranslı olmalı mıyız?” Anand, sağlığın özel bir iyilik hali olarak değerlendirilmesi ve bireylerin iyi bir yaşama sahip olabilmelerinin ön şartı olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, sağlık alanındaki eşitsizlikler insanların işlev kabiliyetlerindeki eşitsizlikleri oluşturmakta ve fırsat eşitliğini inkar etmektedir. Çünkü, sağlık alanında yaşanan olumsuzluklar bireyin yapabilirliklerini ve olabileceklerini sınırlamaktadır. Sağlığın önemi, kişilerin refahının bir unsuru olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Sen de, Anand’ın görüşüne katılmakla birlikte sağlık eşitliğini farklı yönlerden oluşan kapsamlı ve kapsayıcı bir disiplin olarak değerlendirmektedir. Sağlık temelinde ortaya çıkan sorunların boyutlarının yalnız eşitlik temelinde değil aynı zamanda sosyal adalet bakış açısıyla da değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷⁸⁸

Sınırlı kaynaklar ve sağlık sektöründeki rekabetçi pazarların kısıtlılıkları nedeniyle sağlık hizmetleri temelde bir sosyal seçim meselesidir. Sosyal tercihler; fırsat maliyetleri, devletin finansman gücü, toplum sağlığı ile ilgili programlar, sağlık hizmetlerinin dağıtımı ile ilgili olabilir. Sen, sağlık açısından önemli olan ekonomik performans, sosyal fırsat, siyasi alanda konuşulanlar ve kamu akıl ilişkisi ile ilgili bir farkındalığı desteklemektedir.⁷⁸⁹ Sağlık hakkı, bireylerin yapabilirliklerini etkileyen bir temel hak

⁷⁸⁷ Michael Marmot, “Social Causes of Social Inequalities in Health” *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006, p: 45.

⁷⁸⁸ Sudhir Anand, Fabienne Peter, *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006, pp: 3-4.

⁷⁸⁹ Histed, *ibid.* (2011), pp: 72-73.

statüsündedir. Bireylerin yapabilirlikleri ise, tüketim alışkanlıklarına göre sağlıklı ya da hasta olma haliyle ilişkilendirilmektedir.⁷⁹⁰ Sen, felsefi bir bakış açısıyla sağlığın, toplumsal gelişme adına ihtiyaç duyulan bireylerin kapasitelerinin önemli bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹¹ Sen, bireysel yapabilirliklerin düşük gelir nedeniyle yetersiz olmasının bireylerin sağlıklarını olumsuz etkileyeceğini belirterek bu ilişkinin detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Çünkü gelir ile birlikte sağlıklı bir hayata sahip olmak bireyin toplumsal yaşamda yer almasını kolaylaştıran unsurlardır.⁷⁹² Sağlık hakkını yapabilirlik yaklaşımı temelinde ele alan Sen, sağlık hizmetlerinin eşitlik temelinde bir sistem çerçevesinde oluşturulması gerektiğinden bahsetmektedir. Bununla birlikte, devletin sağlık hizmetlerini rahatlıkla kullanılabilir hale getirme ve ülke vatandaşlarının bu hizmetleri seçip seçmeme konusunu isteklerine bırakması gerektiğini öne sürmektedir.⁷⁹³ Kısacası, Sen'in sağlık hakkı ile ilgili düşüncesi, sağlıkta eşitlik fikrine dayanmaktadır. Ayrıca, sağlık hizmetlerinin iyi olduğu ülkelerde yaşayan kişilerin benlik algısının daha yüksek olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹⁴

Sağlıklı olmak kendi başına bir başarıdır ve aynı zamanda yüksek üretkenliğe ve gelirleri ve kaynakları iyi yaşama dönüştürme yeteneğine katkıda bulunur.⁷⁹⁵ Öte yandan, sağlıklı olma halinin bireyler üzerindeki etkisini düşüncelerinde ve dolayısıyla yeteneklerinde görmek mümkündür. Bireylerin sağlık göstergelerinin iyi olması kendilerini ve yeteneklerini güvence altına almaları anlamına gelmektedir. Sen, sağlığı bireyin hayatında bir başlangıç noktası olarak ele alır ve “sosyal bir göz olarak sağlığın her yerde olduğunu” vurgular. Aynı zamanda, insanların kültürler ve kuşaklar boyunca yoğun değer

⁷⁹⁰ Esma Gültüvin Gür, “Dezenformasyona Uğratılan Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 300.

⁷⁹¹ Marc J. Roberts, William Hsiao, Peter Berman, Michael R. Reich, *Sağlık Reformunun Doğru Yapılması: Performans ve Hakkaniyetin Geliştirilmesi İçin Bir Klavuz*, (Editörler: Recep Akdağ, Salih Mollahaliloğlu, Hakkı Gürsöz, Banu Ayar, Hüseyin Demirel), Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı Hıfzısıhha Mektebi Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı NO: 784, HMM Yayın No: 2010-21, Baskı: Onur Matbaacılık, Ankara, 2009, s: 5.

⁷⁹² Gürses, a.g.m. (2009), s: 342.

⁷⁹³ Zafer Çalışkan, “Sağlık Hizmetlerinde Önceliklerin Belirlenmesinde Ekonomik Değerlendirme Yöntemi Olarak Maliyet-Etkililik Analizi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Cilt: 14, 2009, s: 317. Ayrıca bakınız: M. J. Roberts, W. Hsiao, P. Berman, M. R. Reich, a.g.e. (2009), s: 115.

⁷⁹⁴ Sen, ibid. (1999), p: 363. Ayrıca bakınız: Briggeman, ibid (2013), p: 613.

⁷⁹⁵ Sen, ibid (1990), p: 55-56.

verdiği sağlığı, gelişmenin ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirmektedir. Sağlık, eğitim, istihdam, demokratik katılım gibi birçok özgürlük arasında bağlantı kurmakla birlikte, sağlıklı olmanın bireylerin yeteneklerini geliştirmeleri konusunda teşvik etmede araçsal rolünün olduğunu savunmaktadır. Bu sayede, sağlıklı bireylerin yaşam süresini ve yaşam kalitesini arttırmayı başardıklarını söylemek de mümkündür. Ancak, belirtmek gerekir ki, sağlık hizmetlerinden bireylerin yararlanabilmesi için, kamusal alanda izlenen politikaların iyileştirilmesi ve yatırımların sağlık alanında teknolojik ilerlemeler doğrultusunda artırılması gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan, sağlıklı bir yaşamın yalnızca sağlık hizmetlerine dayandığını söylemek mümkün değildir. Bireylerin sağlığı, yaşam biçimine, eğitimine, beslenmesine, toplumdaki eşitlik ve özgürlüğün boyutuna ve kadınların güçlendirilmesine de bağlıdır. Sen'e göre sağlığı bir hak olarak gördüğümüzde, sağlıklı olabilmek için güçlü bir sosyal taahhüdün gereğini kabul ederiz. Toplum oluşturulan bireylerin sağlık hakkı ile ilgili fırsatlardan yararlanabilmelerini; "Sonuç olarak, insanların bilinçli bir şekilde hayatlarını ve özgürlüklerini koruyabilmek ve olabilecek baskı ve değişiklikler karşısında kamuya açık tartışmalara katılma hakları kadar önemli bir şey yoktur. Halk kendisini yalnızca hasta olarak değil aynı zamanda değişim aracı olarak da görmelidir. Hareketsizlik ve ilgisizliğin cezası, hastalık ve ölüm olabilir" şeklinde ifade etmiştir.⁷⁹⁶

Sen'e göre sağlık, insan hayatının en önemli değerleri arasında yer alır ve insan yeteneklerinin kritik bir unsurudur. Adaletli bir dağılım ihtiyacını ve insan kapasitesinin etkili bir şekilde oluşturulması gerektiğini kabul eden bir sosyal adalet anlayışının, insan hayatı için sağlığın rolünü ve sağlıksız uygulamaların varlığını görmezden gelemeyeceğini düşünmektedir. Bu konuda, sağlık hizmetleri ile ilgili süreçlerin ve sağlık prosedürlerinin sosyal adalet çerçevesinde yapılması gerekliliğinden bahsetmektedir. Ayrıca, sağlık hakkından eşit bir şekilde yararlanılması yalnızca sağlık hizmetlerinin eşitliği ile ilgili değildir. Aynı zamanda, kaynak dağılımının ve sosyal düzenlemelerin de eşitliği esas alınmalıdır.⁷⁹⁷ Sen'in belirttiği gibi, sağlığımız yeteneklerimizi yönlendirici bir faktördür.

⁷⁹⁶ Alkire, ibid (2010), pp: 210-212. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (2008), p: 2010.

⁷⁹⁷ Amartya Sen, "Why Health Equity?", *Health Economics*, Published online in Wiley InterScience, No: 11, 2002, p: 660.

Bunun yanı sıra, ülkeleri ve aile bireylerinin yaşam kalitelerini de etkilemektedir. Öte yandan, çalışan bir kişinin sağlığının bozulması, işteki verimini ve kişinin çalışma saatini de etkileyecektir. Ayrıca, okul çağındaki çocukların gerek sağlıklarının bozulması gerekse kimi bölgelerde yetersiz beslenmeden kaynaklanan sağlık sorunlarının ortaya çıkmasıyla, çocukların okullarına devamlılığı azalacaktır. Bu nedenle sağlık, bir toplumdaki ahlaki ve sosyal amaçlar bütünü olarak değerlendirilmektedir.⁷⁹⁸

3.7.3. Sen'in Onurlu Yaşama Hakkına Bakışı

Uluslararası hukukta insan haklarının temelini oluşturan bir kavram olan insanlık onuru kavramı, insanın doğasından kaynaklanan bir niteliği olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, insanın saygı duyulmaya hak kazandığı ilk statüsü olarak da ifade edilmektedir. Kısacası; insan onuru insan olmanın doğası ve özdeğeridir. Bu nedenle, vazgeçilemeyen ve devredilemeyen niteliği gereği ispat edilmesine gerek duyulmamaktadır. İnsanlık onuru kavramı, bireylerin refah düzeyi gibi ekonomik kriterlerle de ilişkilendirilmektedir. Aynı zamanda, gelir güvencesi elde etme yönü de vardır. İnsanlık onuru ile ilgili Chan ve Bowpitt'in yapmış olduğu araştırmalar sonucu; insan doğası gereği, “özerklik ve karşılıklılığa” ulaşmayı hedeflemektedir. Çünkü bireyler bilişsel ve sosyal kapasiteleri gereği bu iki kavram için çaba sarfetmektedir. Özerkliği sayesinde ise, diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Karşılıklılık ise, ussallığın gelişimine ve bireysel kimliğe katkıda bulunan değerdir. Tüm bireylerde iki kavramı destekleyen içsel kapasite olması sebebiyle, herkesin eşit olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁹⁹ Yaşama hakkı, evrensel nitelikte bir hak olup diğer hakların da ortaya çıkmasına yol açan bir hak olarak değerlendirilmektedir. Yaşama hakkı ile birlikte bireyler, karşılaşacakları tüm olumsuzluklara rağmen, devletin yaptırımları sayesinde koruma altında olacaklardır. Bunun yanı sıra, yaşama hakkı bağımsız bir hak

⁷⁹⁸ Zahra Nuru, *Sahra Altı Afrika'da Sağlık Sorunları Kalkınma Yardımlarının Rolü Zorluklar ve Fırsatlar*, 2. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, TASAM, İstanbul, 2006.

⁷⁹⁹ Barış Seçer, “Refah Sistemlerini Değerlendirmede Chan ve Bowpitt Kriteri: İnsanlık Onuru”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 116, İstanbul, 2011, s: 190-197. Karşılıklılık terimi: insanların fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarını tatmin ettikleri ve ussal kapasitelerini geliştirdikleri bağımlı ve destekleyici ilişkiler anlamında kullanılmakta ve bu şekilde ifade edilmektedir. Özerklik ise, yaşamını kendi gerekçelerini ve güdülerini izleyerek geliştirme kapasitesi olarak bir kişinin kendi yönlendirdiği varlığı olarak ifade edilmektedir.

olarak değerlendirilmemeli ve devletin koruması dışında bireylerin de kendilerini savunma haklarının olduğu unutulmamalıdır.⁸⁰⁰

Saygı terimi çeşitli şekillerde ifade edilmektedir. Bazen yaşlılara ya da tecrübelerine bakarak üst düzey insanlara verilecek saygınlık ya da onur anlamına gelir. Bu durum saygının varlığını işaret etmekle beraber eşitsiz olan bir ilişkiyi ima etmektedir. Deneyim yoluyla ya da para ve statü aracılığıyla farklı şekillerde kazanılan saygınlıklar arasında bir ayrım yapılması gerekmektedir. Oysa, kültürlerarası bir bağlamda saygı terimi hak talepleri ve eşit muamele gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır. Burada saygı terimi, örneğin kişinin ırkı, rengi veya kültürü nedeniyle üzerine çekilmek, ayrımcılığa uğratmak veya aşağılayıcı bir şekilde muamele görme tecrübesiyle tezatlık oluşturmaktadır. Topluluk bağlamında saygıları hak ve eşit muamele ile ilişkili olarak tanımlamak mantıklı olmakla birlikte ırk konusunun ötesine genişletmek ve bu şekilde yaş, ırk, cinsiyet veya başka yönleri ne olursa olsun başkaların tedavi etmenin bir yolunu ifade etmek için mantıklıdır. Bu şekilde bakıldığında saygı terimi adalet ve haysiyet ile modern topluluğun temsil ettiği ilkeler olan insan hakları, özgürlükler, demokrasi, toplumsal cinsiyet eşitliği, hukukun üstünlüğü ve şeffaflığı, hesap verilebilirliği ve ekonomik kalkınmayı teşvik eden bir siyasi kültürü yansıtmaktadır. Saygı, herkesin dünya görüşünden farklı olmasa da herkesin insanlık nedeniyle hak ettiği haysiyetle herkesi tedavi etmeye hazır olduğunu gösterir. Aynı zamanda, daha düşük sosyal konumlara sahip olanları nasıl ele alacağımızla ya da daha üst düzeydeki insanlara nasıl yanıt verdiğimizle ilgilidir. Ayrıca, kendi doktrinlerine veya eylemlerine katılmaksızın başkalarına saygı gösterilebileceğinin altı çizilmektedir. Saygı ve anlayış şiddet içeren çatışmadan özgürlük katabilecek açlık, hastalık, cehalet ve korku olmak üzere dört büyük özgürlük açısından ifade edilen insan haklarıyla yakından bağlantılıdır.⁸⁰¹

Toplumda herkesin, bireysel farklılıkları ayırılmaksızın insan onuruna yakışır bir yaşam sürdürebilmeleri için yapılan düzenlemeler kalkınma kavramını vurgular niteliktedir. Sen’inde kalkınma kavramını açıklarken vurgulamaya çalıştığı düşünce,

⁸⁰⁰ Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 141.

⁸⁰¹ Sen, ibid (2011), pp: 45-46. Saygı ile ilgili görüşler yalnızca Sen’e ait olmayıp aynı zamanda “Commenwealth” komisyon üyelerinin de görüşlerini kapsamaktadır.

ekonomik göstergelerden çok bireylerin yaşam standardının ve özgürlüklerinin artırıldığı, değerli bir yaşam sürdürebilecekleri ortamın oluşturulması yönündedir.⁸⁰² İnsan onuru kavramını, genellikle hukukçular, insanın değerini anlatmak için kullanmaktadırlar. Çünkü insan onuru kavramı ile ifade edilmek istenen aslında, tüm bireylerin onurları bakımından eşit olduğudur. Bu nedenle, hak ve özgürlükler bağlamında insan onurunun korunmasına yönelik uluslararası nitelikte sözleşmeler önemli bir yere sahiptir.⁸⁰³ “Andre Gorz, insanca yaşama hakkının vazgeçilmez ve devredilmez bir hak olduğunu vurgulamıştır.” Bu görüşünü temel alarak herkesin sürekli ve düzenli bir çalışmadan bağımsız bir şekilde asgari bir gelir elde etme hakkının olması gerektiğini iddia etmiştir. Böylelikle, piyasanın bireyler üzerindeki hükümdarlığı ortadan kalkacak ve yeni bir medeniyet anlayışının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.⁸⁰⁴

Yaşama Standardı hakkı, Birleşmiş Milletler’in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin 11. maddesinde⁸⁰⁵ yer almaktadır. 11. maddede belirtilen beslenme kavramı ile ifade edilmek istenen, nitelikli besinler ile beslenmenin gerçekleştirilmesidir. Sözleşmede beslenme davranışının üzerinde durulmasının nedeni, özellikle açlıkla mücadele eden toplumların karşılaşmış olduğu açlık sorununun çözülmesine ilişkin gerektiğinde üye devletler arasında yardımlaşmanın yapılarak ihtiyaçların giderilmesi gerektiğidir.⁸⁰⁶ Sözleşmede, onurlu yaşama hakkının sağlanmasına ilişkin sorumluluk, taraf

⁸⁰² Gülay Toksöz, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), “Bakım Hakkı, Bakım Emeği”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 1.

⁸⁰³ Uygun, (Editör: İoanna Kuçuradi), a.g.e. (2011), s: 68.

⁸⁰⁴ İnsel, (Çeviren: İsmail Çekem), a.g.e. (2007), s: 46-50.

⁸⁰⁵ Birleşmiş Milletler, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 11: “1. Bu Sözleşmeye Taraf olan Devletler herkese, kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardına sahip olma sağlar. Bu standart, yeterli beslenmeyi, giyinmeyi, barınmayı ve yaşama koşullarının sürekli olarak geliştirilmesini de içerir. Taraf Devletler bu hakkın gerçekleştirilmesini sağlamak için, kendi serbest iradelerine dayalı uluslararası işbirliğinin esas olduğunu kabul ederek, uygun tedbirleri alırlar. 2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, açlıktan kurtulmanın herkes için temel bir hak olduğunu kabul ederek, kendi başlarına ve uluslararası işbirliği yoluyla, özel programlar da dahil, aşağıdakiler için gerekli olan tedbirleri alır: a) Teknik ve bilimsel bilgiyi tam olarak kullanarak, beslenme prensipleri ile ilgili bilgileri duyurarak ve doğal kaynakların etkili bir biçimde geliştirilmesini ve kullanımını sağlayacak bir yolla tarım sistemlerini ilerleterek veya reform yaparak, üretme, üretilenleri saklama ve dağıtma yöntemlerini geliştirmek; b) Yeryüzündeki besin kaynaklarının ihtiyaçlara göre eşit dağıtılmasını sağlamak için, gıda ihraç eden ve gıda ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate almak.”

⁸⁰⁶ Omay, a.g.e. (2011), s: 23.

devletlere verilmektedir. Çünkü taraf devletler herkes için yeterli seviyede bir yaşamı sağlamak zorundadır. Bireylerin fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik beslenme, giyinme, barınma gibi her türlü desteğin sağlanmasına yönelik önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, bireylerin talep ettiği ihtiyaçlarının karşılanmasının yanında aynı zamanda, bu ihtiyaçların karşılanmasında ortaya çıkacak olan problemlerin giderilmesine yönelik her türlü önlemin alınması gerektiği de vurgulanmıştır. Taraf devletler, temel gıda maddelerinin sağlıklı koşullarda üretilerek temin edilmesinde, beslenme konusundaki günlük yeterli besin değerinin alınmasında görev üstlenmektedir.

Onurlu yaşama hakkı, aynı zamanda bireylerin diğer haklarında da insan onurunun önemli bir unsur olduğunu belirtmektedir. Toplumdaki herkes, onurlu bir şekilde yaşamını sürdürebilmek için çalışmaya, ekonomik güç elde etmeye ihtiyaç duyar. Ancak, belirtelim ki ekonomik güç elde etmek isterken uygun olmayan, insan haysiyetine yakışmayan çalışma koşullarında çalışmaktan bahsetmek doğru olmayacaktır. Avrupa Sosyal Şartı'nın 26. maddesi'nde⁸⁰⁷ "Onurlu Çalışma Hakkı" ile ilgili düzenlemeye yer verilmiştir. Sosyal Şart'ta da belirtilen onurlu çalışma hakkı, tarafların çalışma koşullarının insan onurunu zedelemeyecek bir şekilde oluşturması gerekliliğidir. Çalışma yaşamına ilişkin, bireylerin çalıştığı yerlerin fizyolojik açıdan uygunluğunun denetlenmesi, iş kazası ve meslek hastalığına neden olabilecek unsurların ortadan kaldırılması ve bu konuda gerekli önlemlerin alınması, çalışanlar arasındaki iletişimin saygı çerçevesinde yapılması, çalışanların ast ve üstleri ile olan iletişiminden doğabilecek olan uygunsuz tavır ve davranışların önüne geçilmesi, çalışanların işteki sorumluluğunun suç teşkil edebilecek durumlara mahal vermemesi gerektiği aktarılmaya çalışılmıştır.

İnsan onurunun, en azından on asgari beceriyi güvence altına alması gerektiğini düşünen Nussbaum, bunları; hayat, bedensel sağlık, bedensel bütünlük, zeka, hayal ve

⁸⁰⁷ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). 26. Madde: "Akit Taraflar, tüm çalışanların onurlu çalışma haklarının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla işverenlerin ve çalışanların örgütlerine danışarak, -Çalışanların işyerinde ya da işle bağlantılı cinsel taciz konusunda bilinçlenmesi, bilgilenmesi ve bunun engellenmesini desteklemeyi ve çalışanları bu tür davranışlardan korumaya yönelik tüm uygun önlemleri almayı; Çalışanların birey olarak işyerinde ya da işle bağlantılı olarak maruz kaldıkları kınanılacak ya da açıkça olumsuz ya da suç oluşturan, yinelenen eylemler konusunda bilinçlenmesi, bilgilenmesi ve bunların engellenmesini desteklemeyi ve çalışanları bu tür davranışlardan korumaya yönelik tüm uygun önlemleri almayı taahhüt ederler."

düşünce, duygular, kılıklı us, bağılılık (sosyal ilişkiler), diğerleriyle ilişkiler, oyun oynama, birinin çevresini kontrol etmek olarak değerlendirmiştir. Nussbaum, ancak bu şekilde evrensel anlamda insan onurunu erişilebilir görmektedir. Nussbaum, aynı zamanda felsefi olarak tutarlı bir adalet teorisi üretmekle de ilgilenmektedir. Sen ise, insanların yaşam kalitesini değerlendirmek için uygulanabilir ve birçok içeriği kapsayan genel bir çerçeve oluşturmakla ilgilenmektedir. Bu doğrultuda, Nussbaum'un teorisinin onur kavramı üzerine temellendirildiğini söylemek mümkündür.⁸⁰⁸

Sen, iyi bir yaşama sahip olma hakkının üç bileşeni içerdiğini ifade etmiştir. Bu bileşenler, mutluluk, tercihlerdeki doyum ve iyi yaşamın idealleridir. Mutluluk, bireylerin yaşamlarında kendilerini en iyi şekilde ifade etmelerini ve kendilerini değerli görmelerini sağlar. Mutlu bireyler, aynı zamanda yaşama standardını seçimleri ile yükseltebilen bireylerdir. Çünkü kendileri için iyi olanı belirlemek, aynı zamanda tercihlerindeki doyum ile de ilgilidir. Bireylerin, herhangi bir konuda tercihte bulunabilmesi için uygun koşulların var olması gerekmektedir. Bu nedenle bireyler, ideallerinin iyi bir yaşama sahip olma doğrultusunda kendilerine yardımcı olacaklarını bilmektedirler. Yalnızca, ekonomik gücün ön plana çıkarılarak mutlu bir yaşamdan söz etmek mümkün değildir. Bireylerin, yaptıkları işte ya da içinde buldukları yaşamda doyum elde edebilmeleri maddiyatın dışında diğer unsurlara da bağlı olmaktadır.⁸⁰⁹ Bu nedenle, yaşama standardını yalnızca ekonomik göstergelerle değerlendirmemek gerekir. Yaşama standardı, aynı zamanda motivasyon çalışmalarıyla da ilgilidir. Motivasyonu yüksek olan bireylerin yaptığı işte başarı elde etmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle Sen, bireylerin yaşama standardını değerlendirirken durumsal değerlendirmelerden ziyade karşılaştırmalı değerlendirmeler yapması gerektiğini belirtmektedir. Bireylerin, yalnızca şuanki mutluluğunu ya da motivasyonunu değil, daha önce yaptığı işlerdeki motivasyonu ya da mutluluğunu da değerlendirerek ikili bir kıyaslama yapmasını önermektedir. Bu şekilde, bireyin tercihlerindeki doyumunun artabileceğini ifade etmektedir. Sen, genel çerçevede yaşama standardına ilişkin üç kavramdan bahsedilebileceğini öne sürmektedir. İlki, yaşama

⁸⁰⁸ Wells, ibid. (2013), pp: 35-37. (Kılıklı us: Felsefi anlamda Kant'ta ahlak eylemini belirleyen us, olması gerekeni bilme ve bununla da eylemlerimizi yönetme yeteneği olarak ifade edilmektedir.)

⁸⁰⁹ Dan Brock, "Quality of Life Measures in Health Care and Medical Ethics", (Editör: Martha, Nussbaum, Amartya, Sen), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993, p: 99.

standartı bir kişinin yarımına dair bir kavram olarak görülmesidir. Bireyler, yaşamlarını ideallerine ve yaşama dair arzularına göre planladıkları için yaşama standartlarını geleceğe göre şekillendirmektedirler. İkincisi, yaşama standardının zenginlik kavramıyla ilişkilendirilmesidir. Ekonomik gücü yüksek olan bireylerin yaşam standardının yüksek olduğunu söylemek, Sen'in tercihlerdeki doyum kriteri ile uyuşmamaktadır. Çünkü maddi anlamda her şeye sahip olan ve fakat yaşamdaki tatmin düzeyi düşük olan bireylerin iyi yaşam beklentileri ekonomik güçlerine ters düşmektedir. Bunun yanı sıra, yoksul ama yaşam standardı yüksek insanların da olabileceği gerçeği mevcuttur. Üçüncüsü, yaşam standardının bir özgürlük olarak görülmesidir. Çünkü özgür bireyler yaşama dair arzularını gerçekleştirmeye bir adım daha yakın olarak değerlendirilmektedir.⁸¹⁰

Sen, yetenek yaklaşımında bireylerin açlık düzeyi ve beslenme yetersizliğini yaşama kabiliyeti olarak değerlendirmektedir. Yaşamsal zorluklar karşısında bireyin güçlü duruşu, onun yaşama yeteneğini de ortaya çıkarmaktadır.⁸¹¹ Bu konu ile ilgili en önemli nokta, yaşama standardının gerçekten zenginlik ya da araçlardan kaynaklı değil, doğrudan bir işleyiş ve yetenek meselesi olmasıdır.⁸¹² Ayrıca Sen, bireyin yaşam standardını değerlendirirken iki yaklaşımdan bahsetmektedir. Bunlar, birbiriyle ilişkili olan “özdeğerlendirme” ve “standart değerlendirme” yaklaşımlarıdır. Özdeğerlendirme, bireyin kendi yaşam standardını başkalarına karşı değerlendirmesi ile ilgilidir. Standart değerlendirme ise, kişinin yaşam koşullarının bazı sosyal standartlar açısından genel bir sıralamaya konulmasıdır. Böylelikle Sen'in, bireylerin yaşama standardını değerlendirirken karşılaştırmalı değerlendirmeler yapması gerektiğini standart değerlendirmede görmek mümkündür.⁸¹³

3.7.4. Sen'in Eğitim Hakkına Bakışı

Eğitim, bireylerin yeteneklerinin geliştirilmesini, çevresel faktörlere bakışının değişmesini, toplumsal olayları kavrayışını derinleştirerek farklı bir perspektiften bakmasını

⁸¹⁰ Amartya Sen, “The Living Standard”, *Oxford Economic Papers*, Vol: 36, Oxford University Press, 1984, p: 76.

⁸¹¹ Sen, *ibid.* (1984), p: 78.

⁸¹² Amartya Sen, *The Standard of Living*, The Tanner Lectures on Human Values, Cambridge University Press, 1985, p: 23.

⁸¹³ Sen, *ibid.* (1985), pp: 40-41.

sağlar ve tüm bunları yaparken bireyin kendisine ait benliğine sahip olmasına yardımcı olur. Bireyler, eğitim sayesinde toplumsal çevreye kolaylıkla uyum sağlayabilir, yasal haklarının farkına varabilir ve kendini geliştirerek istihdamda daha iyi konumda bir yere sahip olabilir.⁸¹⁴ Eğitim öğrenim özgürlüğünün amacı, toplumların küçük yaştan itibaren başlamak üzere yeni kuşaklara bilgi aktarımının gerçekleştirilmesi ve genç beyinlerin yetiştirilmesini sağlamaktır. Bu görevin, devlet tarafından zorunlu ve karşılık beklenmeksizin yapıyor olması, aynı zamanda devlete denetleme yetkisi de vermektedir. Eğitim programlarının uygunluğunun denetlenmesi, eğitim içeriğinin desteklenmesi yönünde olumlu etkiye sahiptir. Bu doğrultuda, eğitim ile ilgili dikkat edilmesi gereken konulardan biri, eğitim içeriğinin tarafsız olması gerektiğidir. Ancak bu şekilde, genç beyinlerin objektif bir ortamda eğitim alması gerçekleştirilebilir. Bunun yanı sıra, tarafsız bir ortamda bireyler eleştirel bir sistemde sorgulayarak doğruya ulaşmaya çalışır.⁸¹⁵

Eğitim hakkı, diğer insan haklarının da gerçekleşebilmesini sağlayan önemli bir hak niteliği taşımaktadır. Eğitim ile birlikte sosyo-ekonomik alandaki güçlenme sayesinde daha nitelikli bireylerin yetişecektir. Bunun yanında eğitimin, kadınların toplumdaki yerini güçlendiren, çocukları cinsel istismardan koruyan, insan hakları ve demokratik uygulamaları teşvik eden, çevrenin korunmasını sağlayan ve nüfus artışını kontrol altına alan yapısı gereği de ayrı bir öneme sahiptir.⁸¹⁶ Eğitim, aynı zamanda bireylerin kendilerini geliştirebilmeleri ve kişisel benliklerine kavuşabilmeleri adına sosyal, ekonomik ve siyasal alana katılabilmeleri için bir araç olarak ifade edilmektedir.⁸¹⁷ Eğitim, birey için olduğu kadar, toplum için de önemli bir haktır. Bireyin niteliklerinin ön plana çıkmasını sağlayarak kişisel gelişimine katkıda bulunur ve böylelikle topluma yararlı bir insan olması yönünde yetiştirilmesine imkan verir. Birey, eğitim sayesinde toplumsal bir statü elde eder ve böylelikle sosyalleşme alanındaki ihtiyaçlarını karşılama fırsatı bulur.⁸¹⁸ Eğitim, çoğunlukla

⁸¹⁴ Alkire, ibid. (2010), p: 204.

⁸¹⁵ İbrahim Özden Kaboğlu, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, Türkiye Barolar Birliği Yayın No: 12, Ankara, 2001, s: 121-122.

⁸¹⁶ Javaid Rehman, *International Human Rights Law - A Practical Approach*, Pearson Education Limited, First Published, Printed in Great Britain, 2003, p: 121.

⁸¹⁷ Çetin, a.g.e. (2008), s: 158.

⁸¹⁸ Sağlam, a.g.e. (2011), s: 24.

toplumun fırsat eşitliği idealine verdiği önemi yansıtmaktadır.⁸¹⁹ Bireylerin fırsat eşitliği boyutuyla sosyal hayata uyumunu gerçekleştirmek üzere ve hiçbir ayırım yapılmadan eğitim hakkından yararlanmaları, bu hakkın insan hakları kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Ayrıca, eğitim aracılığıyla elde edilen insan hakkı, aynı zamanda bir yetki hakkı olarak da tanımlanabilmektedir. Birey, elde etmiş olduğu bu hak ile birlikte kendi yaşamını sürdürebileceği gibi, aynı zamanda diğer haklarını kullanmak üzere bir hak da elde etmiş olacaktır. Birey, böylelikle ekonomik, sosyal ve diğer kategorilerde değerlendirilen haklarını da kullanabilecektir.⁸²⁰

Eğitim hakkı, sosyal devlet anlayışının en önemli ögesi ve bireyler için en temel yurttaşlık haklarından birisidir. Özellikle fırsat eşitliğini sağlamada önemli bir etken olup toplumdaki sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılmasına yönelik sosyo-ekonomik alanda bir dizi önlemin alınmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, son yıllarda devletlerin eğitime yönelik yaptıkları yatırımlar, en iyi finansal yatırımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü eğitimin elverişli yönünün olması yalnızca uygulanabilirliği açısından değil, aynı zamanda bireylerin eğitim sayesinde aktif ve aydın bir zihin ile özgürce dolaşabilmesi için eğitim bireyler için insan olmanın en iyi ödülü olarak görülmektedir.⁸²¹ Devletin, uluslararası hukuk temelindeki yükümlülükleri doğrultusunda yasal, yargısal ve idari olmak üzere tedbirler alması gerekmektedir. İdari tedbirler, yasal zeminde uygulanmak zorundadır. Bunun yanında yargısal tedbirler ise, alınan tedbirlerin yasal çerçevede uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesini gerektirmekte ve ihlal edilmesi durumunda ilgili önlemlerin alınması gerekliliğini ifade etmektedir. Buradaki asıl önemli olan, yasal düzenlemelerin net bir şekilde ortaya konulması ve ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş olmasıdır. Çünkü idari ve yargısal tedbirlerin yasal düzenlemeleri temel alması, asıl sorunun yasal düzenlemeler nezdinde ortaya çıktığını belirtmektedir.⁸²²

⁸¹⁹ Milton Friedman, Rose Friedman, *Free to Choose*, Harcourt Brace Jovanovich, London, 1980, p: 154.

⁸²⁰ Aslı Değerli, *Avrupa Birliği'nde Eğitim Hakkı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Oğuz Şimşek, İzmir, 2016, s: 6-7.

⁸²¹ Taşkiran, a.g.e. (2010), s: 19-20. Ayrıca bakınız: Rehman, ibid. (2003), p: 121.

⁸²² İdil Işıl Gül, "Eğitime Erişim: Eğitimde Ayrımcılık Yasağı ve Fırsat Eşitliği", (Derleyen: Işık, Tüzün), Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mevzuatın Değerlendirilmesi, Yelken Basım, İstanbul, 2009, s: 75.

Eğitim, herkes için benzersiz bir hizmettir. Özellikle ocukların eğitimi, vatandaşlık üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve devlet tarafından tüm çocukların bu haktan yararlanacağı garanti edildiğinde, çocukluk döneminde alınan eğitimin gelecekteki yetişkinleri şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Aslında, bu hak çocuğun okula gitme hakkı olarak değil, yetişkin vatandaşın eğitimi olma hakkı olarak kabul edilmelidir.⁸²³ Bunun yanı sıra, kadınların eğitimi ve buna bağlı olarak karşılarına çıkacak olan çalışma imkanları sayesinde adil fırsatlara ulaşmak daha kolay olacak ve adaletsiz yaklaşımların önüne geçilmiş olacaktır. Kadınların eğitiminin ve mülkiyet hakları da dahil olmak üzere ekonomik haklarının önemli değişkenler olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle kadın istihdamı ve kadın okur-yazarlığı toplumdaki ekonomik ve kültürel ilgileri bir araya getirmektedir. Toplumda aydınlanmanın gerçekleşebilmesi için eğitimin yaygınlaşması ile birlikte daha etkin kamu hizmetlerinin yapılması sağlanabilir ve devletler bu şekilde g ve itibar kazanabilir.⁸²⁴ Belirtmek gerekir ki, eğitim hakkı yalnızca ekonomik gücü yerinde olan bireylerin çocukları için uygulanan bir hak değildir. Bu nedenle, ekonomik açıdan desteklenmesi gereken ailelerin çocuklarına yönelik eğitim faaliyetlerinin arttırılması ve aldıkları eğitimin mesleklerinde ilerleyebilmelerini sağlayacak şekilde kendilerine faydalı olması yönünde çalışmaların yapılması gerekmektedir.⁸²⁵

Eğitim ile ilgili Makal'ın görüşü insan hakları eğitimi zereinedir. İnsan hakları eğitiminin küçük yaşlardaki çocuklara bilgilerin davranışlar yoluyla gösterilmesi, aynı zamanda evrensel bir kültürün yerleşmesini sağlayacağı inancını taşımaktadır. Özellikle, sanatsal etkinliklerle verilecek eğitimler sayesinde gençler, insan hakları konusunda daha çok bilgi sahibi olmakla birlikte bu konu ile ilgili farkındalıkları artmaktadır. Ancak, bu eğitimlerin okul öncesinden itibaren başlayacak şekilde ve ileri dönemlerde devam ederek verilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Böylelikle eğitim ile toplumdaki bireyler küçük yaşta bilgi sahibi olarak toplumsal olaylara karşı duyarlılıklarını geliştirmektedir. Sanat ile eğitimin biraraya getirilmesi demek aynı zamanda bireylere bilgilerin dikte ettirilmesi olarak görülmekten çok, toplumsal mesajı onların çıkarması beklenmektedir. Ayrıca, eğitim

⁸²³ Marshall, ibid (1950), p: 25.

⁸²⁴ Sen, (eviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 311. Ayrıca bakınız: Sen, ibid. (1989), pp: 27-29.

⁸²⁵ Işıklı, a.g.e. (1990), s: 410.

seviyesinin yükseltilmesine yönelik çalışmalar sonucu, toplumsal alanda sanata olan ilgi artacak ve bu durum ülkenin gelişmişlik seviyesine de katkıda bulunacaktır.⁸²⁶

Uluslararası nitelikte bir hak olarak değerlendirilen eğitim hakkı, Birleşmiş Milletler'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 13. maddesinde⁸²⁷ yer almaktadır. Sözleşmede belirtildiği gibi eğitim hakkı herkese tanınmaktadır. Eğitim hakkı ile amaçlanan, herkesin kendi kişiliğine ve yeteneklerine uygun insanca bir yaşam sürdürebilmesidir. Bireyler aldıkları eğitim sayesinde özgürlüklerini nasıl kullanacaklarını da öğrenirler. Çünkü eğitim hakkı, bireysel farklılıkların yol açabileceği eşitsiz uygulamaların ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu şekilde toplumlar barış ve uyum içinde yaşamlarını sürdürebileceklerdir. Ayrıca sözleşmede ilköğretim hakkının zorunlu ve ücretsiz olduğundan, bireylerin teknik ve mesleki eğitimlerinin desteklenmesi gerektiğinden, yükseköğrenim hakkından herkesin eşit bir şekilde faydalanabileceğinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte, eğitim hizmetlerinin

⁸²⁶ Ahmet Makal, "İnsan Hakları/Sosyal İnsan Hakları ve Sanat", *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016, s: 40-41.

⁸²⁷ Birleşmiş Milletler, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi", <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 13: "1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese eğitim hakkı tanır. Sözleşmeciler Devletler, eğitimin insan kişiliğinin ve onurunun tam olarak gelişmesine ve insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmesine yönelik olarak verilmesi konusunda birleşirler. Devletler ayrıca herkesin özgürlükçü topluma etkili bir biçimde katılmasını sağlayacak, bütün uluslar ile bütün ırksal, etnik ve dinsel gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu geliştirecek ve Birleşmiş Milletlerin barışın korunması için yaptığı faaliyetlerini ilerletecek bir eğitim verilmesi konusunda anlaşılırlar. 2. Bu Sözleşmeye Taraf olan Devletler eğitim hakkının tam olarak gerçekleşmesini sağlamak amacıyla, şu yükümlülükleri yerine getirir: a) İlköğretim zorunludur ve herkese ücretsiz ilköğretim sağlanır; b) Teknik ve mesleki eğitim de dahil ikinci eğitimin farklı türleri ve özellikle başlangıçta verilecek ücretsiz geliştirme eğitimi gibi her türlü uygun vasıtalarla, kural olarak herkesin girmesine ve yararlanmasına açık duruma getirilir. c) Yüksek öğrenim, özellikle başlangıçta verilecek ücretsiz geliştirme eğitimi gibi her türlü uygun vasıtalarla, yetenek ölçüsüne göre herkesin eşit olarak yararlanmasına açık duruma getirilir. d) İlk eğitimin bütün dönemini tamamlayamamış veya bu eğitimi hiç alamamış olan kişiler, mümkün olduğu kadar temel eğitim almaya teşvik edilir veya bu eğitimi almaya mecbur tutulur. e) Her düzeydeki okul sistemlerinin geliştirilmesi aktif olarak sağlanmaya çalışılır; yeterli bir burs sistemi kurulur ve öğretmenlerin maddi koşulları sürekli olarak iyileştirilir. 3. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne babaların ve uygulanması mümkünse vasilerin de, çocuklarını devlet tarafından kurulan okulların dışında varolan ama Devlet tarafından konulmuş veya onaylanmış standartların asgari şartlarına sahip bulunan okullara gönderme ve kendi inançlarına uygun bir biçimde çocuklarına dinsel ve ahlaki eğitim sağlama haklarına saygı gösterir. 4. Bu maddenin hiç bir hüküm, bu maddenin birinci fıkrasında belirtilen prensiplerin özel eğitim kurumlarında her zaman yerine getirilmesi ve özel eğitim kurumlarında verilen eğitimin Devlet tarafından gösterilen asgari standartlara uyması halleri saklı kalmak kaydıyla, kişilere ve kuruluşlara eğitim kurumları kurma ve yönetme serbestisi verecek şekilde yorumlanamaz."

sözleşmede belirtilen asgari standartlar çerçevesinde ele alınması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır.

Avrupa Sosyal Şartı'nın 10. maddesinde⁸²⁸ ise, *Mesleki Eğitim Hakkı* düzenlenmiştir. Sosyal Şart'ta ifade edilmek istenen, bireylerin temel eğitimlerinin dışında yeteneklerine ve yapabilirliklerine göre mesleki açıdan da eğitim almaları gerektiğidir. Bireyler, bu şekilde yeteneklerini kullanabilecekleri bir alanda çalışma fırsatı da yakalamış olacaktır. Teknik eğitimde desteklenmesi gereken alan, teknolojiye uyumlu makine ve teçhizatın temin edilmesinde ortaya çıkmaktadır. Bu alanda, eğitim kurumlarının teşvik edilmesi gerekmektedir. Aslında, teknik ve mesleki eğitimle amaçlanan, bireylerin yetenekleri ölçüsünde ileride iş bulmalarının önünün açılması ve teknik eleman eksikliğinin kapatılmasına yönelik faaliyetlerde bulunulmasıdır.

Ayrıca, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ek protokolünün 2. maddesinde⁸²⁹ de eğitim hakkına yer verilmektedir. Sözleşmede, eğitim hakkının kimse tarafından engellenemeyeceği ifade edilmektedir. Devletin sunduğu eğitim hizmetlerinin yanında çocuğun ailede alacağı eğitime de yer verilmektedir. Sözleşmede belirtildiği gibi, eğitime herkes tarafından erişilebilir olması eğitim hakkının temel bir unsurudur. “Eğitim, çocukların erken bir dönemde, adaletin tarihsel çerçevesini oluşturan insan yapımı sınırların

⁸²⁸ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 10: “*Akit Taraflar, mesleki eğitim hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla aşağıdaki hususları taahhüt ederler: Gerektiğinde, engelliler de dahil olmak üzere herkese, işveren ve çalışanların örgütlerine danışarak teknik ve mesleki eğitim olanağı sağlamak veya bunu teşvik etmek ve salt kişisel yeteneğe dayalı olmak üzere yüksek teknik eğitim ve üniversite öğrenimi görme kolaylıkları sağlamak; Kız ve erkek tüm gençlerin çeşitli işlerde çalışırken eğitilmeleri için bir çıraklık sistemi ve başka sistematik düzenlemeleri sağlamak veya teşvik etmek; Gerektiğinde; Çalışan yetişkinler için yeterli ve kolayca ulaşılabilir eğitim olanakları ile; Teknolojik gelişmelerin veya yeni çalıştırma eğilimlerinin sonucu olarak çalışan yetişkinlerin duyduğu yeniden eğitim gereksinimlerini karşılamak için özel kolaylıklar sağlamak veya bunları teşvik etmek; Gerektiğinde, uzun süreli işsiz kalanların yeniden eğitilmesi ve işe yeniden uyumlarının sağlanması için gerekli özel önlemlerin alınmasını sağlamak veya teşvik etmek; Tüm harç ve masrafların azaltılması veya kaldırılması, Uygun durumlarda mali yardım yapılması, Çalışanın, işi sırasında işverenin talebi üzerine gördüğü ek eğitimde harcanan zamanın normal çalışma süresinden sayılması, Yeterli denetim yoluyla, işverenlerin ve çalışanların örgütlerine danışarak, çıraklık ve gençlerin eğitimiyle ilgili olarak yapılan diğer düzenlemelerin etkililiğinin ve genel olarak genç işçilerin yeterli bir biçimde korunmalarının sağlanması gibi, uygun önlemlerle sağlanan olanakların tam olarak kullanılmasını özendirmek.*”

⁸²⁹ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek Protokol, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2016). Madde 2: “*Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yüklenmesi gereken görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.*”

ötesinde eşyanın tabiatından kaynaklanan, yani her birimizin doğasında var olan sınırlar bulunduğunu anlamasını sağlamalıdır.” görüşünde belirtildiği gibi, bireylerin küçük yaşta başlamak üzere ahlaki bir disiplin ile sosyalleşme sürecinde faaliyetlerinin sınırlandırılabilmesi düşüncesini bilerek hareket etmesi beklenmelidir. Çocuklara yaptıklarının farkında olarak ve toplumsal hayatta diğerlerine zarar vermeden varlığını koruması gerektiği öğretilmelidir. Birey, bu şekilde toplumsal düzenin dinamiklerine ilişkin fikir edinerek toplumsal hayata adapte olmaya çalışacaktır.⁸³⁰ Eğitim, ülkenin refahını etkileyen faktörlerden birisidir. Özellikle eğitim sayesinde edinilen bilgi, beceri ve farkındalık ülkenin gelişmişliğine katkıda bulunmaktadır. Modern toplumlarda, kaliteli ve verimli bir yaşama sahip olmanın ön koşulunu oluşturmaktadır.⁸³¹

Temel eğitimin topluma sağladığı katkılar esas alındığında Sen, temel eğitimin aynı zamanda yarı kamusal bir mal olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Temel eğitim ile bireylerin eğitimden faydalanabileceği bir alan yaratılmaktadır. Bununla birlikte eğitimin alındığı coğrafyada okur yazarlık yaygınlaşacak ve toplumda gözle görülür bir değişim meydana gelecektir.⁸³² Eğitim, çoklu çoğulculukların dünyasında yaşamak ve bunlarla ilgili etkili şekilde baş etmek için genç ya da daha genç zihinleri hazırlamak ile ilgilidir. Aynı zamanda eğitim, çatışma ve şiddete inme hattının farkını ve potansiyelini anlamak için bir araçtır. En etkin eğitim düzeyi, çatışmanın kendisini daha iyi anlamak ve kazanmak için kullanılabilir. En etkin eğitim, bilginin her büyük çelişkinin ekonomik, politik, tarihsel ve kültürel faktörler arasındaki bir etkileşimi içerdiğini gösteren bir şekilde iletilebilmesi için çatışmanın kendisini daha iyi anlamak ve kazanmak için kullanılabilir. Eğitim yalnızca okul ya da üniversite eğitimi ile ilgili değildir. Çok özel durumlar da dahil olmak üzere yaşam boyu öğrenme ile ilgilidir. Bu nedenle, örneğin çatışma sonrası durumlarda barışın sağlanması faaliyetlerinde veya siyasi eğitim programlarında çatışan tarafları bir araya getirmeyi amaçlayan programları içermektedir. Eğitim, insanlar arasındaki özellikle de gençler arasındaki saygı ve anlayışın geliştirilmesi sürecinde çok

⁸³⁰ Berch Berberoglu, (Çeviren: Can Cemgil), *Klasik Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş Eleştirel Bir Perspektif*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 255, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s: 27.

⁸³¹ Özlem Eştürk, Arzu Kılıç, “Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu”, *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2016, s: 147-148.

⁸³² Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 183-184.

önemlidir.⁸³³ Sen, eğitim sayesinde bir kişinin üretkenliğinin daha etkin hale geldiğini savunmaktadır. Bireyin eğitim seviyesi arttıkça insan sermayesi de artacaktır. İnsan sermayesini beşeri sermaye olarak da ifade etmek mümkündür. Birey bu şekilde, ekonomideki üretim değerine ve kendi gelirine katkıda bulunabilecektir. Ayrıca, bireyin gelir düzeyinde gözle görülür bir artış meydana gelmese de, eğitim sayesinde iletişim kurma, tartışma, daha bilinçli bir şekilde seçim yapma, başkaları tarafından önemsenme gibi konularda da kendisine katkıda bulunmuş olacaktır. Öte yandan, temel eğitimin yaygınlaştırılması kamuoyu tartışmalarının kalitesini de arttırabilir. Kadının eğitimi, aile içindeki cinsiyet eşitsizliğini azaltabilir ve bilinçli nüfus artışına yol açabilir.⁸³⁴

Sen, eğitim ile ilgili düşüncelerini belirtirken iki önemli noktaya değinmiştir. Eğitimde yaşanan sıkıntılardan ilki, aile içinde iş bölümü çatışmasının yaşanmasıdır. Eğitim çağındaki çocuğun aile içindeki rolü gereği yoksulluk nedeniyle çalışma hayatında yer almak zorunda kalmasıdır. Çünkü yoksul ailelerde düzenli bir gelir kaynağı olmadığı için çocuğun çalışmasına ihtiyaç duyulabilmektedir. Ayrıca, çocuğun okula gönderilmesi aile için farklı maliyetlere de yol açacaktır. Eğitim maliyetleri olarak görülen kıyafet, kalem, defter gibi kırtasiye malzemelerinin temini aileyi güç duruma sokmaktadır. Öte yandan, ev ile okul arasındaki mesafenin uzun olduğu düşünüldüğünde bu maliyetlere bir de ulaşım masrafları eklenmektedir. Ayrıca, beslenme konusu da farklı bir maliyet kalemi olarak değerlendirilmektedir. Tüm bu sebepler nedeniyle eğitim yoksunluğu çeken çocukların varlığı, yoksul ailelerin karşı karşıya kaldığı problemler arasındadır. İkincisi, Sen'in "kayıp kadınlar" olarak nitelendirdiği kadının toplumsal rolü gereği değersiz görülüp eğitim yoksunluğuna maruz bırakılmasıdır. Kayıp sözcüğü, toplumsal cinsiyet eşitsizliği sonucu meydana gelen kadın ölümlerini işaret etmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yaşandığı ailelerde kadının değersizleştirilmesi nedeniyle kız çocuklarının eğitim hakkından faydalanması söz konusu değildir. Sen için üzücü olan bir başka konu ise, bu kayıpların önlenebilirliği olmasına rağmen görmezden gelinen bir konu haline gelmesi ve kayıpların devam etmesidir. Kayıp kadınlar olarak ifade edilen kadınların diledikleri gibi

⁸³³ Sen, ibid (2011), pp: 106-108.

⁸³⁴ Amartya Sen, "Editorial: Human Capital and Human Capability", *World Development*, Published by Elsevier Science, Vol: 25, No: 12, Printed in Britain, 1997, pp: 1959-1960.

yaşama hürriyetleri ellerinden alınmaktadır. Dünya genelinde *kayıp kadınlar* ile ifade edilen, kadınların birçok alanda dezavantajlı konumda olduklarının bir göstergesidir.⁸³⁵

Sen'in eğitim ile ilgili düşüncesi, yetenek yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Yetenek yaklaşımının eğitime yaptığı katkı, eğitimin uluslararası anlamda önemini vurgulayan, "İnsani Gelişme Endeksi"dir. Bu endeks, yetişkin okur-yazarlığının ve okul kayıtlarının, doğumdaki yaşam beklentisinin ve kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla bileşenlerinin bir bileşimi olduğu için, refah eğitiminin yaygın ve eşitlikçi yapısının sağlanmasına dikkat çekmektedir. Ayrıca, insan gelişiminin mutlak değil, görelî düzeylerini ölçmektedir. İnsani gelişim endeksi ile eğitim arasındaki ilişki incelendiğinde, ülkelerin yalnızca gelir üzerine odaklandığında bu durumun sadece ekonomik büyümeyi teşvik etmesi nedeniyle gelir artışı dışındaki konuları ihmal etmesi beklenmektedir. Bu nedenle, eğitim bu durumdan etkilenerek ve değişecektir. Keza, çevre de görmezden gelinecek ve uzun vadeli büyüme planları ertelenecektir. Bu durumun önlenmesinde insani gelişim endeksinin rolü, hükümet politikalarının oluşturulmasında ve eğitimin yaygın ve hakkaniyete uygun hale getirilmesinde ortaya çıkmaktadır.⁸³⁶ Yetenek yaklaşımı, eğitime ne gibi şeyler sunulabileceği üzerine kaynak oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, insanların özgürlüğünü neler yapabileceğine odaklanarak genişletme fırsatı, etik bireycilik anlayışı ve en önemlisi kararların alınmasında demokratik bir sürecin işlemesi gibi temel unsurları barındırmaktadır.⁸³⁷

Eğitim konusunda yetenek yaklaşımının önemi, gerçekleştirilen başarılarla yapılan bir vurgu olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bireylerin özgürlüklerini kullanma kabiliyeti aldıkları eğitimle doğrudan ilişkilendirilebilir. Bu nedenle eğitim sektörünün gelişimi, yeteneğe dayalı yaklaşımla temel bir bağlantıya sahip olabilir. Aslında, eğitimin genişlemesi, dikkatle seçilmesi gereken çeşitli roller içeriyor. İlk olarak eğitim, daha fazla üretkenliğe yardımcı olabilir. İkincisi, eğitimde ilerlemenin geniş paylaşımı, toplam milli

⁸³⁵ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 155. Ayrıca bakınız: Alkire, ibid. (2010), pp: 206-209. Ayrıca bakınız: Sumbas, a.g.m. (2015), s: 4-5.

⁸³⁶ Saito, ibid. (2003), pp: 22-23.

⁸³⁷ Melanie Walker, "Amartya Sen's Capability Approach and Education", *Educational Action Research*, Volume: 13, Number: 1, 2005, p: 103.

gelirin farklı insanlar arasında daha iyi bir şekilde dağılmasına katkıda bulunabilir. Üçüncü olarak, daha iyi eğitilmiş olmak, gelirlerin ve kaynakların çeşitli işleyiş şekillerine ve yaşam biçimlerine dönüştürülmesine yardımcı olabilir. Son olarak eğitim, kişinin yol açabileceği farklı yaşam türleri arasındaki akıllı seçime yardımcı olur. Bütün bu farklı etkiler, yeteneklerin geliştirilmesi ve dolayısıyla insan gelişimi sürecinde önemli roller üstlenebilir.⁸³⁸

Gençler, değişen dünyanın, ekonomik dağılımları ve sosyal konumları, kültürel kimlikleri ve tarihi hikayelerinin mirasçıları olarak görülmelidir. Bu nedenle, aktif olarak bir yerlerinin olması gerektiğini ifade etmektedir. Potansiyel varlıklarının görülmesi ve ona göre muamele edilmesi, diyalog ve karar süreçlerine girmeleri gerekmektedir. Kendi bakış açılarını ortaya koymalarına imkan verilmelidir. Bu doğrultuda eğitimin rolü önem taşımaktadır. Okul yöneticilerinin, öğretmenlerin, sosyal gerçekliği okullarını yönetme biçimleriyle potansiyel olarak değiştirebilecekleri öngörülen liderler olarak kritik bir öneme sahiptir. Okul eğitimi gençlerin topluluk, din, şiddet gibi konularda düşünme biçimini etkileyebilir. Ancak çoğu genç, yetenekleri için sınırlı bir talep doğrultusunda ya da az sunulan fırsatlar sonucunda iyi bir işte istihdam edilmek üzere çalışma hayatına girmektedir.⁸³⁹ Ayrıca, eğitimin yeteneklerin genişlemesinde rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu durum, çocuklar açısından değerlendirildiğinde, ilk etkisinin çocuğun kapasitesi ve kabiliyetlerinin genişletilmesi yönünde olacaktır. Diğer etkisi ise, çocuğun sahip olduğu fırsatların genişlemesi şeklindedir. Öte yandan, Sen, bir çocuğun hayatında seçimler yapabilmesi için, o çocuğun eğitim yoluyla özerk olması gerektiğini ve zorunlu eğitimin çocukların yeteneklerini arttırmada önemli olduğunu ancak, yeterli olmadığını belirtmektedir. Özellikle, eğitim sisteminin rekabetçiliği vurgulayan yapısının olması, çocukları yalnızca sınav sisteminde yardımcı olacağını düşündükleri konuları incelemeye yönelteceğini bu durumun da çocukların yetenekleri üzerinde herhangi bir katkısının olmayacağını düşünmektedir. Ayrıca, zorunlu eğitimde çocuklar yalnızca kendilerine yapmaları için söylenenlere uymaktan başka bir şey yapmayacakları için yeteneklerinin de bu yönde sınırlı olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle Sen, çocukların yeteneklerini

⁸³⁸ Sen, ibid, (1990), p: 55.

⁸³⁹ Sen, ibid. (2011), p: 101.

genişletecek bir eğitimde önemli olan unsurun, onları özerk kılacak bir eğitim sisteminin uygulanması sayesinde gerçekleşeceği kanaatindedir.⁸⁴⁰

Son olarak; Sen, herkesin eğitim alması ve okula gitmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Başta ilkökul eğitimi olmak üzere daha çok sayıda okula ihtiyaç duyulduğundan bahsetmektedir. Ancak, eğitimdeki temel sorunun yeterli sayıda okul olup olmaması ile ilgili değildir. Okullardaki imkanlardan, öğretmenlerin çalışma yöntemlerinden, öğretmenlerin yalnızca zengin çocuklar ile değil bütün çocuklara gereken ilgiyi gösterip göstermemesinden, yalnızca müfredata ilişkin eğitimin değil özel eğitimlerin de verilip verilmemesinden, özellikle genç kızlar için okulların güvenli olup olmamasından, çocukların okulda yeterli beslenmeyi yapıp yapmamalarından da bahsetmektedir.⁸⁴¹ Sen'in eğitim ile ilgili düşüncesine yöneltilen bir eleştiri Sen'in kişiler arası karşılaştırmalar hakkında tam bilgi vermiyor olmasıdır. Çünkü kişilerin elde ettikleri faydaların, kaynakların ve fırsatların dağılımı ve kişilerin sahip olduğu kaynakları fırsata çevirebilme yetenekleri hakkında çok net bilgi alınmamaktadır. Özellikle, eğitimin geri dönüşü her çocukta ya da gençte aynı oranda olmamaktadır.⁸⁴²

3.7.5. Sen'in Konut Hakkına Bakışı

Temel hak ve özgürlükler kapsamında bireylerin güvenlik kaygısı taşımadan yaşama arzuları konut hakkı kapsamında değerlendirilmektedir. Bireyin güvenliğini ve özel yaşam alanını koruyabildiği tek alan olarak belirtilmektedir. Ancak, yerleşik hayatta kalabilmesini sağlamak adına gerekli olmasına rağmen, yeterli bir hak olarak görülmemektedir.⁸⁴³ Konut hakkı, aynı zamanda yaşama standardı hakkı içerisinde değerlendirilen bir haktır. Çünkü konut yaşama hakkının bir parçası ve bireylerin güvenli bir barınağıdır. Konut hakkının bireylere bir hak olarak sunulması, devletin bu konuda sorumluluk almasını gerektirmektedir. Devlet, toplumdaki herkesin belli standartları olan

⁸⁴⁰ Saito, ibid. (2003), pp: 27-28.

⁸⁴¹ Amartya Sen, "The Three R's of Reform", *Economic and Political Weekly*, Published by: Economic and Political Weekly, Vol: 40, No: 19, 2005, p: 1974.

⁸⁴² Caroline Hart, "Aspirations, education and social justice: applying Sen and Bourdieu", *Sheffield Hallam University Research Archive*, Bloomsbury, 2012, p:73.

⁸⁴³ Zehra Gönül Balkır, "Konut Hakkı ve İhlalleri: Kentli Haklarının Doğuşu", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010, s: 340-342.

konutlara sahip olmaları için destekleme görevini üstlenmiştir.⁸⁴⁴ Özellikle, konut edinmede güçlük çeken ve ekonomik gücü yetersiz olan bireylerin bu ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için bu hak, sosyal devletin öncelikleri arasında yer almalıdır. Aynı zamanda, isteme hakkı kategorisinde yer aldığı için vatandaşların devletten bu hakkı isteme yetkileri vardır. Belirtelim ki, bireylerin konut hakkından beklentileri yalnızca barınacakları bir binanın olması değil, aynı zamanda çevresel koşulların da güvenli ve sağlıklı olduğu bir yaşam alanı elde edebilmeleridir. Birey, böylelikle yerleşik yaşama geçerek kendisini toplumsallaşma ve sosyalleşme süreci içerisinde bulacaktır. Yerleşme özgürlüğü sayesinde istedikleri şekilde yer değiştirebilecek ve dilediği bir çevrede yaşama özgürlüğü de elde edebilecektir.⁸⁴⁵ Barınma hakkı, aynı zamanda yoksul bireylerin konut sahibi olmasına yardımcı olacak olan sistemlerin geliştirilmesini desteklemektedir. Bu sayede, yoksulluk sorununun ortadan kaldırılmasına yönelik sosyal çalışmalar ortaya çıkmaktadır.⁸⁴⁶

Sağlıklı bir toplumun oluşturulmasında bireylerin, vücutları için yeterli miktarda kalori ve protein içeren besinlerden alabilmeleri zorunlu hale gelmektedir. Bu nedenle, üretimin artırılarak toplumun gıda maddelerinden yeteri kadar faydalanabilmesi ve besin maddelerini temin ederken ekonomik olarak zorlanmamaları gerekmektedir. Bunun yanı sıra, genellikle dar gelirlili aileler, insan onuruna yakışır bir şekilde sağlıklı koşullarda barınabilmek için devletin desteğine ihtiyaç duymaktadır.⁸⁴⁷ Çünkü topluma adapte edilmek istenen bireyler için konut sahibi olmak büyük önem taşımaktadır. Bunun nedeni, barınma ihtiyacını bile karşılayamayan bireyler, kendilerini toplumsal alandan dışlanmış hissetmekte ve toplumla bir aidiyet bağı kuramamaktadır.⁸⁴⁸

⁸⁴⁴ Sinem Şirin, (Editörler: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal, Yeliz Şanlı Atay), “Hangi Anlamda Sürdürülebilirlik: Gelişme mi, Dönüşme mi?”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014, s: 501-503.

⁸⁴⁵ Balkır, a.g.m. (2010), s: 343-344.

⁸⁴⁶ Burcu Hatiboğlu Eren, “Barınma Hakkı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tartışmaları Işığında Kentsel Dönüşüm: Ankara-Aktaş Mahallesi Örneği”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015, s: 347-348.

⁸⁴⁷ Işıklı, a.g.e. (1990), s: 409.

⁸⁴⁸ Şahin, a.g.e. (Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi), (Danışmanı: Dr. Selim, Coşkun), 2009, s: 103.

Konut hakkı, Birleşmiş Milletler'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 11. Maddesinde⁸⁴⁹ yer almaktadır. Sözleşmede belirtildiği gibi, toplumda yaşayan herkesin nitelikli bir yaşam standardına sahip olma hakkı vardır. Sözleşmeye taraf devletlerin vatandaşlarına, kendileri ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler için yeterli bir yaşam standardı sağlama yükümlülüğü vardır. Yalnızca, konut sağlama olarak değil, aynı zamanda vatandaşlarının sağlıklı bir yaşama sahip olabilmeleri için gerekli gıda temininin yapılmasını ve mevsim koşullarına göre uygun bir şekilde giyinebimelerini de desteklemesi beklenmektedir. Bu şekilde, vatandaşlarının her konuda güvenliğinin ve refahının sağlanmasına katkıda bulunacaktır. Sağlıklı bir toplumun oluşturulabilmesi yönünde atılacak olan adımların, bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılanması noktasında önemli bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Sözleşmede, herkesin faydalanacağı temel güvencelere değinilmektedir. Öncelikle, konutun bulunduğu yer ile ilgili hukuki güvenceden bahsedebiliriz. Hukuki güvence ile kastedilmek istenen, kişinin konutundan zorla çıkartılmasına ve karşılabileceği tehlikelere karşı bir önlem alınmasına dair bir güvencenin olmasıdır. Aynı zamanda, keyfi kamulaştırmanın önüne geçilmek istenmesidir. Öte yandan, konut hakkının altyapı hizmetlerini de kapsadığını belirtmekte fayda vardır. Özellikle, atıkların boşaltımı, içme suyunun temini, ısınma ve aydınlanma ile ilgili ihtiyaçların karşılanmasını da içermektedir. Bunun yanında, konutun sağlık koşullarına uygun olması gerekmektedir. Ayrıca, konutun yeri eğitim, sağlık, iş ve diğer sosyal imkanlardan faydalanılabilecek bir mevkide olması önem taşımaktadır. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra, kişilerin bu özelliklerdeki konutlara sahip olabilmesi için ödeme kolaylığının sağlanması gerekmektedir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁹ Birleşmiş Milletler, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi", <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 11: *"1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler herkese, kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşama standardına sahip olma sağlar. Bu standart, yeterli beslenmeyi, giyinmeyi, barınmayı ve yaşam koşullarının sürekli olarak geliştirilmesini de içerir. Taraf Devletler bu hakkın gerçekleştirilmesini sağlamak için, kendi serbest iradelerine dayalı uluslararası işbirliğinin esas olduğunu kabul ederek uygun tedbirleri alırlar."*

⁸⁵⁰ İbrahim Özden Kaboğlu, "Yerleşme ve Konut Hakkı: Temel Özgürlük Sosyal Hak Birleşmesi", *İnsan Hakları Yılığ*, Cilt: 17, Sayı: 1, 1996, s: 161-162.

Ayrıca, Avrupa Sosyal Şartı'nın 31. maddesinde⁸⁵¹ *Konut Hakkı* düzenlenmiştir. Sosyal Şart'ta belirtildiği gibi, herkesin konut hakkına sahip olmasının yanında, bu hakkını etkin bir şekilde kullanabilmesi teşvik edilmelidir. Çünkü sıradan bir konuta sahip olmanın yanı sıra uygun çevre koşullarının olduğu ve bireylerin yaşamları için gerekli olan her türlü ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir alanda konut sahibi olmaları onlar için daha önemlidir. Bunun yanında, piyasa koşullarından daha cazip bir ödeme seçeneği yaratılmalı ki, bireyler konut ihtiyaçlarını gidermek için diğer ihtiyaçlarını ötelemek zorunda kalmassınlar. Ayrıca, toplu konutların yapılması ve ekonomik gücü birbirine yakın bireylerin aynı ortamda yaşamaları, gelir dengesizliğini hissetmeyecekleri bir alanda sosyalleşme sürecine girmeleri toplumsal açıdan da büyük önem taşımaktadır.

Uluslararası hukukta hak boyutuyla ön plana çıkan değerlerden biri yerleşme özgürlüğüne dayanan konut hakkı, aynı zamana zorla boşaltma yasaklarını da kapsamaktadır.⁸⁵² Uluslararası metinlerde konut hakkının ele alınması, fizyolojik ihtiyaçlar listesinde yer alan barınma ihtiyacını karşılayamayacak nitelikte olan kişilere karşı temel insan hakkı ihlallerinin engellenmesine yönelik tedbirlerin alınması ve bununla ilgili yaşanması muhtemel sorunların ortadan kaldırılması ve engellenmesine yönelik taraf devletlerin görevlendirilmesidir.⁸⁵³ İlave olarak, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 25. maddesinde⁸⁵⁴ de diğer haklar ile birlikte konut hakkına da yer verilmektedir. Bu maddeye göre, sosyal devlet olmanın bir gereği olarak devletlerin, vatandaşlarının her türlü güvenliklerini sağlamakla yükümlüdürler. Toplumsal güvenliği sağlamanın ilk ve öncelikli adımı olarak da, bireylerin ve ailelerinin tehlikelerden korunmasına yönelik devletin konut hakkını kullanmalarını teşvik etmesidir. Bu şekilde,

⁸⁵¹ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 31: “*Akit Taraflar, konut hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla; Yeterli standartlara sahip bir konut edinilmesini teşvik etmeye; Evsizliği, zamanla ortadan kaldırma amacıyla, önlemeye ve azaltmaya; Ev fiyatlarını, yeterli kaynaklara sahip olmayanlar için uygun hale getirmeye yönelik önlemler almayı taahhüt ederler.*”

⁸⁵² Kaboğlu, a.g.m. (1996), s: 149.

⁸⁵³ Balkır, a.g.m. (2010), s: 343.

⁸⁵⁴ BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi- Madde 25/I- Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes, işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir. <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf>

ileride doğabilecek olan çevresel faktörlerden ve salgın hastalıklardan kaynaklanan sağlıksız yaşam koşullarının önüne geçilebilecektir.

Konut hakkı bireylerin yerleşme özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmektedir. Yerleşme özgürlüğü, kişilerin yer değiştirme serbestisinin olduğu, arzu ettikleri yerde ikamet ettikleri ve diledikleri konutu seçmekle birlikte hayattaki seçimlerinde özgür hareket ettikleri anlamına gelmektedir. Yerleşme özgürlüğü açısından bakıldığında konut hakkının gerekli ama yeterli bir hak olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü yerleşme özgürlüğü aynı zamanda, kişinin yaşam kalitesini de esas almaktadır. Kaboğlu'nun ifade ettiği gibi, “konut hakkı temeldir, kalkış noktasıdır; varış yeri ise yaşam kalitesi evresidir.”⁸⁵⁵ Birey, yerleşme özgürlüğü sayesinde insanca yaşama koşullarının oluşturulmasına yönelik hakkını da güvenceye almaktadır. Buna bağlı olarak, eğitim alacağı yeri ve işyerini seçme özgürlüğü de elde etmektedir. Dolayısıyla, barınma ve ikamet hakkı 57. maddede belirtildiği gibi anayasal güvence kapsamındadır. Bu güvence sayesinde, dengeli ve planlı bir kentleşmeden bahsetmek mümkündür.

Sen, bireylerin sahip olduğu mallara ilişkin yetkilerin, insanlar için arzu edilen durumları mümkün kıldığından bahsetmektedir. Örneğin, maddi sıkıntısı olmayan bireylerin yaşayacağı ülkeyi, şehri ya da bölgeyi seçebiliyor olması, kendisine aynı zamanda sosyal bir statü de kazandıracaktır. Çünkü yaşadığı bölgeye bağlı olarak eğitim alacağı yeri ve iletişim kuracağı kitleyi belirleme şansı elde edecektir. Öte yandan, yoksul diye nitelendirilen bireylerin değil yaşayacağı yeri seçme şansından, beslenmesi için gerekli olan öğünlerinde ne yiyeceğini bile belirleme şansı olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle Sen, bireylerin beslenme yetersizliği olmadan çalışabilme yeteneği ya da beslenme yetersizliğinden kaçınma kabiliyetinin önemini vurgulamaktadır. Böylelikle, bireyin kendisine daha iyi bir yaşama alanı oluşturabileceğini belirtmektedir. Günlük tüketilmesi gereken besin maddelerinin temin edilmesi, kişileri hem fiziksel açıdan sağlıklı yapacak hem de psikolojik doyuma ulaşmalarında yardımcı olacaktır.⁸⁵⁶ Sen, ayrıca

⁸⁵⁵ Kaboğlu, a.g.m. (1996), s: 149-150.

⁸⁵⁶ Gerald Allan Cohen, “Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities”, (Editör: Martha, Nussbaum, Amartya, Sen), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993, p: 22.

bireylerin beslenme, barınma, önlenebilir hastalıklardan korunabilme gibi özgürlüklerinin bir insan hakkı olduğunu vurgulayarak bireysel özgürlüğün önemini belirtmektedir.⁸⁵⁷

Sen'in çalışmalarında yaşam standardı olarak ifade etmeye çalıştığı şey zengin olma hali değildir. Yaşam standardı, insanın yaşamını sürdürmek zorunda olduğu unsurlarla ilişkilendirilmektedir. Beslenme, barınma gibi unsurlar bu kategoride değerlendirilmektedir. Özellikle de bireyin besin ihtiyacının karşılanmasının birtakım fizyolojik, tıbbi, iklimsel ve sosyal faktörlerden etkilenebileceğini vurgulamaktadır. Çünkü bireylerin aynı beslenme seviyesine ulaşabilmesi bireylerin metabolizmasına bağlı olduğu için bu faktörlerin etkisi hissedilmektedir. Yaşam standardını zenginlik, emtia ya da hizmetlerle ilgili bir meseleden çok işleyiş ve yetenek meselesi olarak değerlendirmektedir.⁸⁵⁸ İşlevler bir bakıma yaşama koşulları ile doğrudan ilişkilidir. Yetenekler ise, pozitif özgürlük kavramlarıdır ve yaşam ile ilgi gerçek fırsatları ifade etmektedir.⁸⁵⁹

3.7.6. Sen'in Kültürel Yaşama Katılma Hakkına Bakışı

Kültür, toplumların birbirinden farklı yaşam biçimlerini ayırt etmek üzere, bir toplumun eğitim seviyesini, sanatsal özelliklerini ve üretim biçimlerini içermektedir.⁸⁶⁰ Kültürün tanımına bakıldığında, "Toplumun çevresiyle mücadele ve birlikte yaşamaktan kaynaklanan sorunların çözümü sırasında öğrenilmiş, işlevselliği nedeniyle yeni katılan üyelere aktarılmak istenen beceri, deneyim, alışkanlık, yöntem, gelenek, görenek, değer ve inançların tümüdür."⁸⁶¹ Kültürel kimlik, ait oldukları grubun bir üyesi olarak grubun ortak çıkarlarını benimseyip koruyan ve aynı zamanda kültürel özelliklerini taşıyan, kendilerini diğerlerinden ayırıcı özellikleridir.⁸⁶² Geniş bir açıdan bakıldığında, kültürün insan bilinci, etkileşimi ve insanların doğa ile olan ilişkisini içermektedir. Zamanla ise, yiyecek ve barınak bulmak, çalışmak, taşınmak ve diğer insanlarla iletişim kurmak gibi çeşitli temel ihtiyaç ve faaliyetler ile yönetilmiştir. Kültürel haklara, insan hakları bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, kültürel hakların yalnızca birinci nesil değil aynı zamanda ikinci

⁸⁵⁷ Yıldırımalp, A. Özdemir, a.g.m. (2013), s: 57.

⁸⁵⁸ Sen, ibid. (1985), pp: 22-23.

⁸⁵⁹ Sen, ibid, (1985), pp: 28-29.

⁸⁶⁰ Binali, Doğan, *Örgüt Kültürü*, Beta Basım, 1. Baskı, İstanbul, 2007, s: 9.

⁸⁶¹ Doğan, a.g.e. (2007), s: 16.

⁸⁶² Erdoğan, a.g.e. (2007), s: 70-71.

nesil insan haklar kapsamında değerlendirmek mümkündür. Öte yandan, daha geniş kapsamlı ele alındığında kültürel haklar arasında, üçüncü nesil haklara denk düşen insanların; barış, yeryüzü, hava ve su açısından sürdürülebilir bir kalkınmanın tadını çıkarma ihtimali de bulunmaktadır. Kültürel hakların ön koşulu, kişisel bütünlüğe, gizliliğe, düşünce ve eylem özgürlüğüne saygı göstermektir. Çünkü kültür insan haklarına saygı ve özgürlük olmadan gelişemez.⁸⁶³

Kültürel hak, bir toplumda bireylerin sanatsal faaliyetlere, bilimsel nitelikteki araştırmalara, kültürel etkinliklere katılım hakkı olduğunu göstermektedir. Kültürel haklar konusunda devletler için en önemli tehdit, azınlık grupların mevcut devlet yapısının bölünmesi ve parçalanmasına yol açacak nitelikteki davranışlarıdır. Bu tehdidin önlenmesine yönelik politikaların izlenmesi, toplumsal birlik ve bütünlüğü bozacak nitelikteki davranışların engellenmesi ve toplumda bireyler arası dayanışmanın artırılmasına yönelik etkinliklerin yapılması gerekmektedir.⁸⁶⁴ İyi düzenlemiş hiyerarşik toplumların hoşgörüyü duydukları ilgi, aynı zamanda insan haklarının daha sağlam bir listesini talep etmektedir. Rawls, Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmesi'nde tanımlanan kabul edilmiş insan hakları kümesine kıyasla, küresel düzeyde insan haklarının minimalist bir anlayışa sahip olduğunu savunmaktadır. Çünkü düzenli toplumların kültürel kökenleri olduğu varsayılmaktadır. Bu doğrultuda, bireylerin ve toplumların kültürel yaşama katılma hakları korunmaya çalışılmaktadır. Kültürel yaşama katılma hakkının gerçekleştirilebilmesi için toplumsal düzenin sağlanması önem taşımaktadır.⁸⁶⁵

Kültürel yaşama katılma hakkı, Birleşmiş Milletler'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 14. maddesinde ifade edilmektedir.⁸⁶⁶ Bu hak ile

⁸⁶³ Mikkola, ibid. (2010), pp: 604-605.

⁸⁶⁴ Rehman, ibid. (2003), p: 123.

⁸⁶⁵ Amy Eckert, "A More Original Position: Toleration In John Rawls Law of Peoples", *Working Papers*, 2004. <http://www.du.edu/gsis/hrhw/working/2004/18-eckert-2004.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.10.2015), p: 22.

⁸⁶⁶ Birleşmiş Milletler, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi", <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015). Madde 14: 1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese aşağıdaki hakları tanırlar: a) Kültürel yaşama katılmak; b) Bilimsel gelişmelerin nimetlerinden ve sonuçlarından yararlanmak; c) Kendisinin yaratıcısı olduğu bilimsel, edebi ve sanatsal ürünlerden kaynaklanan maddi ve manevi menfaatlerin korunmasından yararlanmak. 2. Bu hakkın tam olarak gerçekleştirilmesi için Sözleşmeye Taraf olan Devletler tarafından alınacak önlemler, bilimin ve kültürün korunması, gelişmesi ve yayılması için gerekli tedbirleri de içerir. 3.

vurgulanan; herkesin kültürel, bilimsel ve sanatsal faaliyetlerde bulunma hakkının olmasıdır. Ayrıca, bireylerin kültür sayesinde yaşam tarzlarını, kullandıkları teknolojik ve üretim yöntemlerini yansıttığı belirtilmektedir.⁸⁶⁷ Sözleşmede belirtildiği gibi, kültürel yaşama katılma hakkı yalnızca sanatsal etkinlikleri değil, aynı zamanda bilimsel faaliyetlere katılmayı, bilimsel nitelikte araştırmalar yapma hakkını ve bilimsel gelişmeler sonucu ortaya çıkan yeniliklerden de faydalanma hakkını kapsamaktadır. Ayrıca, bireylerin her türlü kültürel öğeyi barındıran çalışmalarını sonucu eseri ile ilgili telif hakkına sahip olmasını da içermektedir.

Ayrıca, Avrupa Sosyal Şartı'nın 30. maddesinde⁸⁶⁸ yalnızca konut hakkının değil, bireylerin barınma hakkına sahip olmadıklarında karşılaşılabilecek toplumsal dışlanmanın önlenmesine ilişkin *Toplumsal Dışlanmaya Karşı Korunma Hakkı* düzenlenmiştir. Sosyal Şart'ta belirtildiği gibi, toplumsal dışlanmaya neden olan faktörler arasında bireylerin ekonomik yoksunlukları ilk sırada gelmektedir. Bu nedenle bireyler temel ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekerken, onların yapılacak yardımdan bağımsız bir şekilde kültürel yaşama katılmaları beklenememektedir. Bu nedenle, bu görevi üstlenen devletin bireylerin karşı karşıya kaldıkları yoksulluklarını giderici faaliyetlerde bulunması ve ileride ortaya çıkabilecek risklere karşı önlem alması gerekmektedir.

Kültürel yaşama katılma hakkı ile ilgili gerek Sosyal Şart'ta gerekse Birleşmiş Milletler'in Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde belirtildiğinin aksine, henüz temel ihtiyaçlarını gidermede sorun yaşayan bireylerin bu hakkı kullanmak üzerine çaba sarfetmelerini beklemenin ütopyik bir düşünce olacağı inancı yaygındır. Özellikle, beslenme ve barınma ihtiyacının karşılanmasının ötesine geçemeyen yoksul diye

Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bilimsel araştırma ve yaratıcı faaliyetler için zorunlu olan özgürlüğe saygı göstermeyi taahhüt ederler. 4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bilimsel ve kültürel alanlarda uluslararası ilişkilerin ve işbirliğinin teşvik edilmesinden ve geliştirilmesinden türetilecek menfaatleri tanımayı kabul ederler."

⁸⁶⁷ Omay, a.g.e. (2011), s: 32.

⁸⁶⁸ Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015). Madde 30: "Akit Taraflar, toplumsal dışlanma ve yoksulluğa karşı korunma hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla; Toplumsal dışlanma ve yoksulluk durumunda yaşayan ya da bu duruma düşme tehlikesinde olan kişilerin ve ailelerinin, özellikle istihdam, konut, eğitim, öğrenim, kültür ile sosyal ve tıbbi yardım olanaklarına fiilen ulaşmalarını teşvik edecek genel ve eşgüdümlü bir yaklaşım çerçevesinde önlemler almayı; Bu önlemleri, uyarlanmasını sağlamak amacıyla gerektiğinde gözden geçirmeyi taahhüt ederler."

nitelendirilen insanların kültürel faaliyetlerde bulunmasını beklemek onları küçük düşüren bir davranış olarak nitelendirilebilir. Çünkü o insanların tek ve yegane amacı, ekonomik güce dayanan ve acil nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamaktır. “Her yenen yemek, onlar için bir amacın gerçekleştirilmesidir; tok karnına yatağa girmek bir zaferdir ve açıktan gelen her bedava şey bir mucizedir.” Bu nedenle, yaşadığı hayatı sorgulamak ya da bir filmi derinlemesine incelemek onlar için önem taşımadığı gibi, bu hakkı kullanmalarına yönelik yapılan her teklif karşısında muaf olma haklarını kullanmayı talep etmektedirler.⁸⁶⁹ Kültürün şöyle yadsınamaz bir özelliği de bulunmaktadır. Örneğin, demokratik toplumlarda yaşanan krizler ile ilgili en büyük ve en çok güven duyulan desteğin o topluma yerleşmiş olan inançlar ve değerler bütünüdür. Çünkü toplumsal kültüre yerleşmiş olan inançlar ve değerlerin nesiller arasındaki aktarımı sayesinde kültürün korunduğunu söylemek mümkündür.⁸⁷⁰

Önceki bölümlerde Sen’in, insan haklarına ilişkin üç eleştirisinden bahsetmiştik. Yapılan eleştirilerden biri, kültürel eleştiri idi. Bu eleştiri temelinde, insan haklarının yarattığı etki alanının tartışmalı bir alan olduğu belirtilmektedir. Görüldüğü gibi, Sen kültür ve insan hakları kavramını birlikte ele alarak değerlendirmektedir. İnsan hakları, toplumsal ahlaki düzen çerçevesinde ele alındığında insanların kültürel değerlerine uygun olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü bazı kültürlere göre değerli olan o toplumun erdemleri ve toplumsal nitelikleridir. Bu nedenle, bu hakları erdemleri kadar değerli bulmadıklarında ortaya kültürel bir eleştiri çıkmaktadır. Sen, bazı kültürel değerlerin farklı ülkeler nezdinde bile olsa örtüşebileceğini savunmaktadır. Bu şekilde, topluluklar arasındaki ilişkilerin güçleneceğini öngörmektedir. Ayrıca, farklı kültürlerin varlığının toplumları birbirlerine yaklaştırdığını ve hoşgörüyeye dayalı ilişkiler kurulmasını sağladığını düşünmektedir.⁸⁷¹ Bu düşünceden hareketle Sen, toplumsal değerlerin özgürlüklerin kullanılmasını desteklediği görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Çünkü değerlerimizin toplumsal düşüncelerden ve kamusal alanda yaşanan tartışmalardan etkilendiğini ifade etmektedir.⁸⁷²

⁸⁶⁹ Hoffer, (Çeviren: Erkül Günür), a.g.e. (2010), s: 36-37.

⁸⁷⁰ Dahl, (Çeviren: Betül Kadioğlu), a.g.e. (2010), s: 172.

⁸⁷¹ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 314-319.

⁸⁷² Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 24.

Sen, Hint geleneklerinin hoşgörü temelinde ve eşitlik, özgürlük düşüncesi çerçevesinde görüşler barındırdığını söylemektedir. Özellikle İmparator Aşoka'nın kitabelerde de yer verdiği iyi yönetim ve onurlu yaşama biçimlerini ifade eden şu sözlerine vurgu yapmaktadır. “... bir adam kendi mezhebine saygı gösterip başkasının mezhebini sebepsiz yere hor görmemelidir. Hor görme sadece özgül bir sebeple olmalıdır, çünkü başka insanların mezhepleri şu ya da bu nedenle daima saygıyı hak eder. Bir adam, bu şekilde davranmakla hem kendi mezhebini yüceltir hem de başka insanların mezheplerine hizmet eder. Kendi mezhebinin ihtişamını artırma maksadıyla başkalarının mezheplerini hor görürken kendi mezhebine saygı gösteren kişinin davranışı ise aslında, o kişinin kendi mezhebine en ağır zararı verir.” Kitabede, insanların birbirlerine karşı hoşgörülü davranmasının ve kültürel değerlere saygı duymasının önemli olduğu belirtilmektedir.⁸⁷³

Ayrıca Sen, kültürel değerleri özgürlükler ile de anlamlandırmaktadır. Çünkü özgürlüklerin değeri, tek bir kültür bazında ele alınmamaktadır. Birçok kültürü bünyesinde barındıran özgürlükler, geniş kapsamlı ele alınmaktadır. Öte yandan ülkeler, küreselleşmenin etkisiyle gelişen ve ortaya çıkan yeni teknolojilerden faydalanmakta, yeni gelişmeleri birbirleri sayesinde takip edebilmekte ve kullanabilmektedir. Toplumlar, birbirlerinin yeniliklerini kendi kültürel değerlerine göre adapte edebilirler ve bu sayede ilerleme kaydedebilirler. Örneğin, günümüzde bilgisayar kullanımı ile internetteki yeni gelişme ve değişimler sayesinde insanların yaşamsal faaliyetleri kolaylaşmaktadır. Ancak, kültürler arası etkileşimden kaynaklanan ve yaşamı kolaylaştıran yeniliklerin kötü olduğunu söylemek mümkün değildir. Kültürel değerler ile hakların birlikte değerlendirilmesinin altında yatan düşüncesi, farklı kültürlerin ve ülkelerin ürünlerinden yararlanabilme konusunda temel yeteneklere sahip olduğunu ifade etmek ve kültürlerarası etkileşimin ortaya çıkabilmesi için derin bir bilgiye sahip olunması gerektiğini ifade etmektedir. Kültürler arası alışverişin önemini Bengalli şair Tagore şu şekilde ifade etmiştir: “Anladığımız ve hoşlandığımız insan ürünü her şey, kökeni nerede olursa olsun bizimdir. Başka ülkelerin şairlerini ve sanatçıları kendim kadar bildiğimde insanlığımdan gurur duyarım. Bırakın insanlığın bütün ihtişamını kendime ait görmenin o

⁸⁷³ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 322-323.

saf mutluluğunu hissedeyim.” Buradan yola çıkarak her kültürün kendine özgü değerleri olduğunu ve bunların kültürlerin devamlılığı açısından çok önemli değerler olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁷⁴

Ayrıca, Sen’in üzerinde durduğu yetenek ve yapabilirlik yaklaşımlarından yola çıkarak kültürel yaşama katılma hakkının bireylere yeteneklerini ve yapabilirliklerini geliştirmek üzere özgürlük tanıdığını da söylemek mümkündür. Sen, insanların yaşadığı şehirlerdeki etnik ayrımcılığın kültürel ve sosyal oluşumu etkileyeceği görüşündedir. Örneğin, sosyal ve kültürel özelliklerin yoksulluk ve suç arasındaki ilişkinin anlaşılmasında önemli etkileri olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷⁵ Dolayısıyla toplumlar arasında istenen ve beklenen adalet düşüncesi, ekonomik fırsatlarda olduğu kadar kültürel fırsatlarda da önemli hale gelmektedir. Çünkü bu düşünce küreselleşen dünyada ortak sorgulama alanı yaratmaktadır.⁸⁷⁶ Son olarak Sen, her bölgenin kültürünün bir diğerine benzemediği ve eşsiz olduğu düşüncesini onaylamaktadır. Ancak insanların başka bölgelerin ya da ülkelerin kültürlerini kendi kültürlerine adapte etmelerinin çok da kolay bir durum olmadığını ifade etmektedir. Aksine bu durumda derin bir bilgi birikimine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 327-332.

⁸⁷⁵ Sen, ibid. (2011), p: 19.

⁸⁷⁶ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 329.

⁸⁷⁷ Sen, (Çeviren: Yavuz Alogan), a.g.e. (2004), s: 332.

SONUÇ

Çalışmada birlikte değerlendirildiğinde geniş bir çerçeveye sunan özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramları bir bütün olarak ele alınmıştır. Özgürlük, eşitlik, sosyal hak ve adalet kavramlarının toplumda yeteri kadar anlaşılmadığı ve çözülmesi gereken sorunların temelinde bu kavramların yer aldığı gerçeği bizi bu kavramları araştırmaya sevk etmiştir. Sen, toplumsal sorunların çözümünde etik yaklaşımdan uzaklaşılmasının insanları hırsa sürüklediğini ifade etmektedir. Bu düşüncesi onu, insanın iyiliği üzerine çalışmalar yapmaya yöneltmiştir. Özgürlük, eşitlik, sosyal hak ve adalet kavramlarının temelinde insan yer almaktadır. Bu nedenle kavramlara ilişkin tüm düzenlemeler insan odaklı yapılmaktadır. Çünkü bu kavramlar insanın varlığı ile anlam kazanmaktadır. Sen'in de görüşü bu yönde olmakla birlikte Sen, çalışmalarında en önemli değerin insan olduğunu vurgulamaktadır. Tüm bu kavramların ortak değerinin insan olduğu gerçeği bizi çalışmalarında insanı temel alan Amartya Sen'e yöneltmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde özgürlük kavramı kapsamında bir değerlendirme yapılmıştır. Özgürlüklerin insanların başkalarına olan bağımlılıklarının ortadan kalkmasıyla başladığını söylemek mümkündür. Özgürlük, soyut bir kavram olarak değerlendirildiği için onu görünür kılan şey kişisel yetenekler, ihtiyaçlar ve amaçlardır. Diğer bir ifade ile özgürlük, insanların baskı ve zorlama yapılmaksızın kendi duygu ve düşünceleri doğrultusunda karar verebilmesi halidir. Ayrıca özgürlük bireylere bir taraftan fırsat sunarken diğer taraftan sorumluluk yüklemektedir. Bu durumun altında aslında, bir kişinin özgürlüğünün bir başkasının özgürlüğüne müdahale ettiğinde sınırlandırılması gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Doğal olarak bu düşünce bir başkasının özgürlüğünün kısıtlanması noktasında bireylere sorumluluk yüklemektedir. Temel özgürlükleri genişletme süreci olarak ele aldığı kalkınma yaklaşımını özgürlüklerin bir aracı olarak değerlendiren Sen, özgürlüğü genelde bireysel özgürlük boyutuyla ele almıştır. Çünkü bireysel özgürlüklerin artırılması yönünde yapılan her çalışmanın aynı zamanda toplumsal yaşamda ve kalkınma sürecinde de etkisinin hissedileceği düşüncesini benimsemiştir. Sen'e göre bireylerin iyi bir hayata sahip olması, hayatlarında özgürlüklere yer verildiğini göstermektedir. Bu

doğrultuda özgürlüğü içsel ve araçsal özgürlükler olarak sınıflandırmış ve özgürlüğün araçsal rollerinin bireylerin yaşam kalitelerini etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca özgürlüklerin içsel rolünün, bireylerin iyi bir hayat kurmasında kurucu rol üstlendiğini ifade etmektedir. Sen, bir kişinin neyi gerçekten yapabilip yapamayacağıyla ilgilenir. Bu nedenle özgürlük nosyonu pozitifdir. Sen'e göre pozitif özgürlükler, bireyin yapabilirliğini destekler niteliktedir.

Farklı özgürlük anlayışları, farklı özgürlük türlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada özgürlüğün bilinen türleri olan negatif ve pozitif özgürlüğün yanı sıra üçüncü bir özgürlük türü olarak değerlendirilen tahakkümsüzlük olarak özgürlük de ele alınmıştır. Negatif özgürlük, bireyin bağımsızlığına herhangi bir müdahalenin olmamasıdır. Ayrıca kişinin davranışlarında bağımsız hareket ettiği, engelleme ve kısıtlamanın olmadığı ve kişiye dışarıdan bir müdahalenin yapılmadığı bir alanda seçme ve faaliyete geçme olarak ifade edilmektedir. Pozitif özgürlük ise, kişinin toplumsal ve siyasal haklar çerçevesinde belirlenmiş yapıya katılmasıyla sağlanır. Pozitif özgürlükte bireyin kendi hayatına amaçları doğrultusunda yön verme ve bu yolda izleyeceği programı yapma rolü vardır. Kısacası, pozitif özgürlük kişinin hayatını kontrol edebilmesidir. Tahakkümsüzlük olarak özgürlük ise, demokratik kurum ve oluşumlar tarafından şekillenen özgürlük türüdür. Tahakküm altında olan bireylerin özgürlükten mahrum olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü özgürlüğün tahakküm ile birlikte varlığından söz etmek mümkün değildir. Tahakkümsüzlük olarak özgürlük, bireylerin maruz kaldığı keyfi müdahalelerin azaltılmasını gerektirir.

Bireyler yapabilirlikleri aracılığı ile özgürlüklerini kullanma fırsatı bulmaktadır. Bu durum, özgürlüğün fırsat ve süreç yönüyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca yapabilirlikler, bireylerin tercihlerinde bir kısıtlamayla karşı karşıya gelmesini engellemektedir. Kısacası yapabilirlikler, bireylerin fırsatlar karşısındaki gücünü göstermektedir. Sen yapabilirlik yaklaşımında, bireylerin kendi kapasitelerine uygun bir şekilde kendilerini geliştirebilecekleri bir ortamın oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle, kadınların yoksulluğunu yapabilirlik yoksunluğu çerçevesinde açıklamaktadır. Bunun nedenini *Kayıp Kadınlar* adlı çalışmasında detaylı bir şekilde ele almaktadır. Yapabilirlik yaklaşımının yanında sosyal seçim yaklaşımını da özgürlükler kapsamında ele almamızın

sebebi, özgürlüklerin aynı zamanda bireysel tercihler doğrultusunda şekillenmesidir. Çünkü sosyal seçim teorisi, toplumsal tercihlerin yanı sıra bireysel tercih fikrini de içermektedir. Sosyal seçim, bir grup bireyin mevcut seçenekler üzerinde farklı tercihlere sahip olduğunda yaptıkları tercihler ve tercihlerinin altında yatan ilkelerle ilgilidir. Sosyal seçim teorisi ise, bireysel tercihleri bir grup tercihinde yansıtmamanın arzu edildiği anlamında, tercih toplama ilkelerini ele almaktadır. Sen'in sosyal seçim teorisi, dolaylı güç gerektiren özgürlüğü temsil etmektedir. Sosyal seçim teorisinde, bir grup insanın karşılaştığı kollektif kararların demokratik bir yöntem ile nasıl verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Özgürlüğün sosyal seçim karakteri ise, bireysel seçimler ile ortaya çıkmaktadır. Çünkü bireylerin iyi bir yaşam sürebilmesi, yaşamlarının merkezine özgürlüklere ne kadar yer verdikleri ile ilişkilendirilmektedir.

Nasıl ki seçimler ve yapabilirlikler bireysel özgürlük ile ilişkilendiriliyorsa Sen, beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçların yanı sıra özellikle eğitim alma, siyasal alana katılma gibi özgürlüklerin de insan hakları kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım bize özgürlükler ile sosyal haklardan faydalanmanın bir bütün olduğunu göstermektedir. Buradan yola çıkarak çalışma özgürlüğü ile çalışma hakkının, sendika özgürlüğü ile sendikal hakların kullanımının birbirine paralel bir çizgide olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda çalışma hakkı, baskı ve zorlama durumunda çalışmama özgürlüğünü saklı tutan bir kavram olarak ifade edilmektedir. Çalışma hakkından yararlanmak isteyen bir birey çalışma özgürlüğünü kullanmak isteyecektir. Çalışma kavramı, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları gereksinimlerini karşılamak üzere kabul gören paranın kazanılması ve elde edilen ücret ile birlikte diğer sosyal haklardan da faydalanması durumunu ifade etmektedir. Bu hakkı kullanmak bireyin özgür iradesine bırakılmış bir durumdur. Çünkü çalışma hakkı bir özgürlük ya da bir zorunluluk şeklinde değerlendirilmesinden ziyade, sosyal hakların gelişmesiyle hayata geçen bir haktır. Belirtelim ki çalışma özgürlüğü çalışma hakkı sayesinde değer kazanmaktadır.

İnsanların maddi bir getiri elde ettiği tek yeteneğinin çalışma yeteneği olması Sen'in çalışma özgürlüğüne bakışını yansıtmaktadır. Bireyler yaşamlarını elde edecekleri gelir

sayesinde sürdürebileceklerdir. Aksi takdirde çalışma özgürlüğünü kullanamayan bireylerin mahkum bir hayat yaşayacağı gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bireylerin çalışma özgürlüğüne ilişkin Sen, *Özgürlükle Kalkınma* adlı eserinde Kader Mia isimli kişiyi örnek göstermektedir. Kader Mia iş bulup para kazanabilmek için dışarı çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak Mia'nın çalışma özgürlüğünü kullanmak istemesi Dakka'da yaşanan cemaat ayaklanmaları sırasında sırtından bıçaklanmasına ve yaşamını yitirmesine sebep olmuştu. Sen, yalnızca çalışma özgürlüğüne değil aynı zamanda bireylerin çalışma hayatında yer almasıyla elde ettiği sendikal hak ve özgürlüklerin önemine de değinmektedir. Ancak salt sendikalar ile ilgili spesifik bir değerlendirme yapmaktan kaçınmış bu konu ile ilgili görüşünü yalnızca sendikal alandaki hak ve özgürlüklerin değil; aynı zamanda bireylerin baskı ve zulme karşı kendilerini savunabilecekleri siyasi katılım haklarının olduğu düşüncesiyle pekiştirmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde eşitlik kavramı temelinde bir değerlendirme yapılmıştır. Eşitlik, insanca yaşamının ön koşulunu oluşturmaktadır. Herkesin doğuştan eşit yaratılışı düşüncesinden yola çıkarak eşitlik ilkesi, benzer pozisyonda olan herkese eşit bir şekilde davranılmasını ve bireyler arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılmasını öngörmektedir. Ayrıca, eşitlik özgürlük kavramına kıyasla ifade etmesi daha kolay ve somut bir kavramdır. Aynı olan iki kavramın varlığını ifade ederken kullanabileceğimiz bir kavramdır. Aynı renk ve özellikte ip ile sarılı ve boyutları aynı olan iki makaranın eşit olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bizim ele aldığımız eşitlik kavramı genelde bireyler arası gelir, kaynak ve refah dağılımındaki eşitlik üzerinedir. Çünkü eşitsizliğin çoğunlukla bu alanlarda yaşandığını görmekteyiz. Ayrıca çalışmamızın temel dayanağı insan ve insanı ilgilendiren ilişkili diğer öğeler olması sebebiyle eşitliğin özünü insan onuruna yaraşır bir yaşamın oluşturduğunu söylemek mümkündür. Eşitsizlikler ancak, bir toplumdaki en yoksul konumda olan insanların ekonomik durumlarının iyileştirilmesine yönelik uygulamalar olursa kabul edilebilir. Bu nedenle toplumdaki refah dağılımının toplumun her kesimine eşit olarak yapılması gerekmektedir. Ayrıca evrensel nitelikte bir değer olması sebebiyle eşitlik, toplumdaki herkesi kapsama almakta ve bireyler arasındaki hakkaniyet duygusunu güçlendirmektedir. Hakkaniyet ve eşitlik, hukuk düzeninin

korunarak bireylerin temel hak ve özgürlüklerini kullanmalarına fırsat tanımaktadır. Öte yandan eşitlik temelli uygulamalar, toplumsal gelişmeyi sağlayarak toplumda köklü değişikliklere yol açmaktadır. Toplum tarihi incelendiğinde eşitliği sağlamak için farklı örgütlenme modelleri ile karşılaşılacaktır. Bu girişimlerin amacı, toplumsal huzurun sağlanması ve imkanlardan herkesin eşit bir şekilde yararlanması gerektiği düşüncesidir.

Toplumda en çok bilinen eşitlik türü fırsat eşitliğidir. Çünkü düşünce olarak fırsat eşitliğinin hareket noktası, işleyişi ve değerlendirilmesi nispeten diğer eşitlik türlerine göre daha anlaşılır kabul edilmektedir. Herkese yeni bir başlangıç yapabilme imkanı sunan fırsat eşitliği, aynı zamanda şartların eşitliği olarak da ifade edilmektedir. Fırsat eşitliği çerçevesinde eşitsiz uygulamalara maruz kalan dezavantajlı gruplara yapılan ayrımcılığın sona erdirilmek istenmesi, herkesin değerlerine karşılıklı saygı duyulmasını teşvik etmek ve toplumsal dışlanmanın ortadan kaldırılarak bu grupların toplumsal hayata katılımındaki rolü arttırmak hedeflenmektedir. Çünkü dezavantajlı grupta yer alan bireylerin temel hak ve özgürlüklerini bilmesi, ihtiyaçlarını giderebilmesi ve karşılıklarına çıkacak olan fırsatları değerlendirebilmesi zorlaşmaktadır. Temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesine yönelik herkesin insan haklarını ve özgürlüklerini bildiği bir ortam yaratmak ve konu ile ilgili kamu kurumlarını teşvik etmek gerekmektedir. Hem mevcut hem de gelecekteki kuşaklara eşit fırsatların sunulması toplumun devamlılığı açısından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, dünyadaki hakim olan toplumsal refah ve barış düşüncesi, kadınların erkeklerle eşit şartlarda her alanda maksimum düzeyde katılımını gerektirmektedir.

Toplumda herkesin temel ihtiyaçlarını bir başkasına ihtiyaç duymadan gerçekleştirebilmesi Sen'in dikkat çektiği insani gelişme kavramını işaret etmektedir. Bu doğrultuda fırsat eşitliğini insani gelişme kavramının unsurları arasında değerlendirmek mümkündür. Sen'in temel aldığı bireysel özgürlük düşüncesinin eşit fırsatlar sunulduğunda kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. Aksi bir durum söz konusu olduğunda bireysel özgürlüklerin, fırsatlar nedeniyle kısıtlandığı bir ortam yaratılacaktır. Sen'in eşitlik ile ilgili "*neyin eşitliği?*" sorusuna verdiği cevap, insanların birbirinden farklı özelliklerinin olduğu ve eşit ya da eşitsiz davranışların altında yatan sebeplerin incelenmesi gerektiği üzerinedir. Bu doğrultuda Sen eşitliği faydacı eşitlik, toplam fayda eşitliği ve Rawlsçu eşitlik olmak

üzere üç kategoride değerlendirmektedir. Faydacı eşitliğin amacı, bireyler arasındaki homojen dağıtım sorunlarına katkıda bulunmak ve toplam faydayı maksimize ederek marjinal fayda eşitliğini sağlamaktır. Toplam fayda eşitliğinde, gelir düzeyi düşük bireylerin gelir transferleriyle gelirlerinin artırılması, toplumsal faydayı arttıracak ve hayatı daha kolay yaşanılır hale getirecektir. Böylelikle adaletli bir dağılımdan söz etmek mümkün olacaktır. Rawlsçu eşitlikte ise, iki adalet ilkesinden bahsetmek mümkündür. Rawls, bunları birincil toplumsal mallar olarak adlandırmakta ve eşitliğin önemini vurgulamaktadır. Sen Rawls'un bu görüşünde evrensel bir yol izlemediğini düşünmektedir. Sen'in konu ile ilgili Rawls'a yönelik eleştirisi ise, birincil mallar olarak ifade edilen temel hak ve özgürlüklerin tek başına kişinin refahını göstermede yeterli olmayacağıdır. Çünkü Sen, birincil malların eşit olması bireylerdeki kapasite eksikliğini tamamlamadığı için kapasite eksikliğini farklı sonuçlar doğurabileceğini düşünmektedir. Kapasite bireylerin özgürlüğünü yansıtmaktadır. Dolayısıyla kapasite, toplumda yer alan bireylerin ihtiyaç duydukları mutlak gereksinimleri ve seçim yapabilme özgürlüklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle Sen, kapasite yoksunluğunun gelir yoksunluğundan daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Gelir yoksunluğunun araçsal öneminin yanında kapasite yoksunluğunun, insanın varlık alanı ile ilgili bir sorun olduğunu belirtmektedir. Ayrıca insanların gelirlerini, kapasitelerini geliştirmek üzere kullandıklarını ve iyi bir hayatın kapasite ve özgürlüklerin artırılarak elde edilebileceğini öne sürmektedir.

Sen, bir toplumda eşitsizliğin hoşgörüsüzlüğü de beraberinde getireceğini düşünmektedir. Öte yandan eşit olmayan uygulamaların bireyleri yoksulluğa sürükleyeceğini belirtmektedir. Ancak yoksulluğun yalnızca gelir üzerinden değerlendirilmemesi gerektiğini düşünür. Sen'e göre yoksulluk, bireylerin bazı yetenekleri elde etmelerine yönelik başarısız olması anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla Sen'e göre eşitsizlik toplumsal yapıya zarar verecektir. Sen eşitsizlikleri değerlendirirken en zor alanın cinsiyet temelinde yapılan eşitsizlikler olduğunu ifade etmektedir. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin değerlendirilebilmesi için fayda ve refah unsurlarının öneminden bahsetmektedir. Çünkü toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin doğrudan insan yaşamını ilgilendiren konular olduğunu vurgulamaktadır. Bir toplumda kadın ve erkek arasındaki

eşitsizliklerin ölüm oranlarındaki eşitsizliği, temel imkan eksikliklerinden kaynaklanan eşitsizliği, mesleki eşitsizliği, fırsat eşitsizliği, mülkiyet ve hane halkı eşitsizliği gibi konular üzerinde yoğunlaştığını belirtmektedir. Bu kapsamda Sen, toplumsal cinsiyet temelli sosyal politikaların yapılırken kadın ve erkeklerin içinde buldukları farklı durumların ve bireysel yapabilirliklerin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca toplumsal zeminde böyle bir yaklaşımın geliştirilebilmesi ve ilerletilebilmesi için örgütlere büyük görev düştüğünü belirtmektedir.

Öte yandan Sen, eşitsizliğin toplumsal ve ekonomik alanda ikileme sebep verdiğini düşünmektedir. Bu ikilemin özellikle rekabet içeren sorunlarda ortaya çıktığını belirtmektedir. Sen'e göre ortaya çıkan bu rekabet çatışmaya ve iç mücadeleye neden olmaktadır. Çatışmanın yaşandığı alan genellikle ekonomik eşitsizlik ve gelir eşitsizliğine yönelik durumlardır. Ekonomik eşitsizlik bireysel refah ve özgürlüklerle ilişkilendirilirken gelir eşitsizliğinde yalnızca gelir dağılımına odaklanıldığı görülmektedir. Sen de bu durumu onaylamayarak eşitsizlik ile ilgili karşılaştırmaların salt gelir üzerinden yapılması ile ekonomik ve sosyal etkilerin yaşam kalitesine olan etkisine göre yapılmasının birbirinden farklı sonuçlar ortaya çıkaracağını düşünmektedir. Bu nedenle Sen'in gelir eşitsizliğine değil ekonomik eşitsizliğe odaklandığını söylemek mümkündür. Öte yandan Sen, bir toplumdaki demokrasinin yokluğunu özgürlükler ve siyasal haklar alanında yaşanan eşitsizliklere bağlamaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde adalet kavramı ve sosyal hak kavramı birlikte ele alınmıştır. Adaletin çıkış noktası, herkesin ortak bir paydada buluşabilmesi isteğidir. Adalet ile toplumsal ilişkiler sağlam temellere dayandırılmaktadır. En önemlisi adalet insan olmanın bir erdemi olarak değerlendirilmektedir. Demokrasinin egemen olduğu toplumlarda adalet anlayışı bireylerin adil davranışları sergilemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bir toplumun adalet ilkeleri doğrultusunda hareket edip etmediğini anlayabilmek için o toplumda yaşayan bireylerin gelirlerinin, hak ve sorumluluklarının, fırsatlarının, makam ve statülerinin nasıl dağıtıldığını bilmek yeterlidir. Çünkü adil bir toplumda bu değerlerin adil dağıtıldığını söylemek mümkündür. Toplumda yaşayan bireylerin adalet ihtiyacını, içinde buldukları yaşam koşullarıyla ilişkilendiren Rawls'un

adalet anlayışında temel aldığı görüş *cehalet perdesi* modelidir. Rawls, cehalet perdesinin adil ilkeler ile bir usul kurmayı amaçladığını ve teorisinin temelinde adalet unsurunun olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, bireylerin avantajlı olduğunu düşündükleri özelliklerini istismar eden durumların ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmektedir. Bireylerin bunu yapabilmesi için cehalet perdesinin arkasında durduklarını varsaymaktadır. Çünkü hiç kimsenin bu pozisyondaki kişiye ait yetenek, sosyal statü, sınıf, zeka gibi tüm özellikleri bilmesi mümkün değildir.

Demokratik toplumlarda adalet unsurunun bu denli önemli bir yerinin olmasının nedeni, herkesin bölüşümden eşit şekilde pay almasıyla özdeşleştirilmiştir. Bölüşümde adaletin sağlanması bizi adalet türlerinden hakkaniyet olarak adalet kavramına götürmektedir. Hakkaniyete uygun bir bölüşüm, dağıtımın eşit olarak yapılması ve uzlaşmazlık durumunda tarafsız bir hakemin görevlendirilmesiyle gerçekleşecektir. Bunun yanı sıra birey ile toplumun ilişkilerini düzenleyen sosyal adalet kavramının da herkese hak ve sorumluluklarını hatırlatması konusunda önemli olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal adaletin amacı, toplumda “*ortak iyi*” ye ulaşmaktır. Özellikle, sınıf çatışmalarının ortadan kaldırılması ve sınıflar arası gelirin adil dağıtılması gibi konularda sosyal adalet düşüncesine başvurulmaktadır. Sen’in adalet düşüncesi tam da burada karşımıza çıkmaktadır. Adalete, adaletsizlikten yola çıkarak daha kolay ulaşılabileceğini söylemektedir. Bu doğrultuda sağlıklı olmayı, dengeli ve yeterli beslenmeyi, iyi eğitim almayı adaletin amaçları arasında sıralamaktadır.

Sen, faydacılık temelinde ele alınan adalet teorisinin en etkili teori olduğunu savunmaktadır. Ancak faydacılık yaklaşımdaki en belirgin eksikliğin, bireylerin seçimlerinin birbirinden bağımsız bir şekilde ele alınması ve bireyler arası kıyaslama yapılamıyor olmasına bağlamaktadır. Bu durumu da *Annapurna* örneğinden yola çıkarak açıklamaya çalışmaktadır. Bu örnekte olduğu gibi adalet ile ilgili sorunları yoksulluk durumu ile ilişkilendirdiğini görmekteyiz. Özellikle yoksulluğun önlenmesinde ya da ortadan kaldırılmasında kamu yardımlarının önemli olduğunu belirtmektedir. Çalışmada adalet kavramı Sen’in yeterlilik yaklaşımıyla ilişkilendirilmiştir. Çünkü bu yaklaşımın, sosyal adalet ve yoksulluğun ampirik ölçümü gibi alanlarda uygulandığında etkili sonuçlar

verdiği aşıkardır. Yeterlilik kavramını adalet düşüncesiyle ele aldığımızda, mümkün olduğunca her bir bireyin yeterli miktarda yardım almasını sağlamakla ilişkilendirilmektedir. Sen, adalet teorilerinin temelini oluşturan Rawls'un yaklaşımının en güçlü yaklaşım olduğunu savunmakla birlikte, Rawls'un adalet yaklaşımının ideal bir şekilde adil kurumlara odaklandığını ve bunun için pratik bir rehberlik sunamayacağını da ifade etmektedir. Oysa Rawls'un amacı, adil bir toplumun kamu kurumlarını şekillendirmeye yardımcı olacak bir ilke elde etmektir. Bu doğrultuda Sen'in eleştirisi, adaletsizliğin azaltılmasına ve adaleti nasıl ilerleteceğine karar vermenin yollarını içermesi gerektiği şeklindedir. Sen, Rawls'un birincil mallara dayalı eşitlikçi adalet yaklaşımını eleştirirken, yalnızca temel hak ve hürriyetlerin bireylerin refah düzeylerini gösteren bir ölçüt olmadığını belirtmektedir.

Sen, hakları insancıl değerler üzerinden ele almaktadır. Bu nedenle sosyal haklar kapsamında Sen'in yetenek yaklaşımını ele alınmıştır. Yetenek, bireylerin farklı farklı konularda başarı elde etmesi anlamına gelmektedir. Yetenek yaklaşımı, iki kişinin sahip olduğu araçlar aynı olsa bile, her ikisinin de birbirinden farklı fırsatlara sahip olabileceklerini ifade etmektedir. Sen, insanların yeteneklerinin değerli olduğunu ve yeteneklerin ekonomik büyüme ve gelişme ile farklılaşabileceğini belirtmektedir. Yetenek yaklaşımı ile bireyler ve toplumlar mevcut durumlarını değerlendirebilme fırsatı yakalamaktadır. Sen'in yetenek yaklaşımı, yoksulluk kavramına genel bir bakış açısı kazandırmaktadır. Yetenek yaklaşımında, bireylerin insan onuruna yakışır bir şekilde değerli işler yapabilmeleri için temel hak ve özgürlüklerinin desteklenmesi ve yapılacak yardımların evrensel bir hale getirilmesi amaçlanmıştır. Sen, yetenek yaklaşımıyla felsefe ve sosyal bilimler alanına önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda yetenek yaklaşımı kalkınma araştırmaları, politika geliştirme, refah ekonomisi, sosyal politika alanlarında da kullanılan bir yaklaşım haline gelmiştir. Yetenek yaklaşımı politikaları, kişilerin yetenekleri ve gerçek işlevleri üzerindeki etkilerine göre değerlendirir. İnsanların sağlıklı olup olmadıklarını ve bu yeteneğe uygun temiz su, yeterli sağlık hizmeti temini, doktorlara erişim, enfeksiyon ve hastalıklardan korunma gibi araç ve kaynakların mevcut olup

olmadığını sorgular. İnsanların yeterli beslenip beslenmediklerini, özellikle bu yeteneklerinin geliştirilmesi için uygun koşulların oluşturulup oluşturulmadığını inceler.

Sen, tüm çalışmalarında insanı temel almıştır. Daha iyi bir yaşam sunulabilmesi için gerekli önlemlerin alınması ve hakların boyutunun genişletilmesi gerektiğini söylemekte ve toplumdaki herkesin insanca yaşayabilmesi için çalışmalar yapılmasını öngörmektedir. Sen'in özgürlükler konusunda araçsal özgürlüklere yer vermesi aynı zamanda sosyal hakları temel alması ile de ilişkilidir. En çok önem verdiği ve üzerinde durduğu sosyal haklar ise, eğitim ve sağlık hakkıdır. Bu iki hakkı, özellikle çocuklar boyutuyla bakıldığında ürkütücü bulmaktadır. Sen'in eğitim ile ilgili düşüncesi, yetenek yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Yetenek yaklaşımının eğitime yaptığı katkı, eğitimin uluslararası anlamda önemini vurgulayan, "*İnsani Gelişme Endeksi*"dir. Sen ayrıca, eğitim ile ilgili yaşanan erişim sıkıntısının iş bölümünden ve toplumda kadına verilen rollerin bu hakkı kullanmasına izin vermemesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Eğitim hakkı, sosyal devlet anlayışının en önemli ögesi ve bireyler için en temel yurttaşlık haklarından birisidir. Eğitim hakkı özellikle, fırsat eşitliğini sağlamada önemli bir etken olup toplumdaki sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılmasına yönelik sosyo-ekonomik alanda bir dizi önlemin alınmasında önemli bir yere sahiptir. Sen sağlık hakkını ise, insan hayatının en önemli değerleri arasında görür ve sağlığı insan yeteneklerinin kritik bir unsuru olarak ele alır. Adaletli bir dağılım ihtiyacını ve insan kapasitesinin etkili bir şekilde oluşturulması gerektiğini kabul eden bir sosyal adalet anlayışının, insan hayatı için sağlığın rolünü ve sağlıksız uygulamaların varlığını görmezden gelemeyeceğini düşünmektedir. Sen, haklar ile ilgili bireysel olarak düşünülmesinin etik olmayacağını vurgulamaktadır. Çünkü haklar konusunda yalnızca tek bir kişinin çıkarı gözetilmemeli, toplumun geneli esas alınmalıdır. Ayrıca, haklar ile ilgili bir önem sıralaması yapmanın da doğru olmayacağını ifade etmektedir.

Özetle çalışmada, özgürlük, eşitlik, adalet ve sosyal hak kavramlarının Amartya Sen ekseninde nasıl yorumlandığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Sen'in yaklaşımları temelinde ele aldığımız kavramların, toplumsal refahın sağlanması ve bireylerin barış içinde yaşayabilir hale gelmesi için yapılacak olan çalışmalara rehber

olması amaçlanmıştır. Çalışmada özellikle tüm bu kavramların evrensel nitelikte bir değer olarak ele alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Sen'in çalışmalarında önem verdiği etik yaklaşım sayesinde toplumsal alanda yaşanan sorunların çözümünde, niteliklere dayanan bir yol izlemesi insanca bir yaşama ulaşmak için benimsediği değerlerden kaynaklanmaktadır. Çünkü Sen, toplumsal alanda çalışan tüm düşünürlerin kusursuz toplumu aramak yerine, yaşam koşullarını iyileştirmek için çalışmaları gerektiğini düşünmektedir. Bu kavramları çalışan kişilerin toplumsal düzenlemelere, kurallara ve kurumlara odaklanmak yerine insan hayatına odaklanmaları gerektiğini ifade etmektedir. Gerçek bir gelişmeden, yalnızca bu şekilde söz edebileceğimizi vurgulamaktadır. Ayrıca, Sen ele almış olduğu konular gereği sil baştan bir sistem yaratmaktan ya da daha önce yapılan faydalı uygulamaları ortadan kaldırmaktan bahsetmemektedir. Sen'in amacı, insanların yaşam standartlarının yükseltilebilmesi adına daha iyi bir sistemin oluşturulması yönünde çalışmalara yön vermektir.

Sen'in düşüncelerinden yola çıkarak ele almış olduğumuz yaklaşımlarının derinlemesine incelenmesi ve sosyal politika ile ilgili düzenlemeler yapılırken dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Bunun nedeni, toplumsal düzenlemelerin insan odaklı yapılmasının yanı sıra insanların da yetenek ve yapabilirlikleri vesilesiyle farklılaştığının göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Sen'in çalışmalarının pratik değeri özellikle eğitim ve sağlık ile ilgili düzenlemelerin yapılması noktasında önem kazanmaktadır. Çünkü Sen, bir ülkenin ilk olarak uygulaması gereken önceliklerin temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ile ilgili olduğunu düşünmektedir. Bu konulara gereken özeni gösteren ülkelerde aşırı bir yoksulluktan ve adaletsizlikten bahsedilemeyeceğini öne sürmektedir. Dolayısıyla Sen'in yaklaşımlarının günümüzde ihtiyaç duyulan adalet özlemine destek olma noktasında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Sen'in adaletsizliklerden yola çıkma düşüncesinin adalete ilişkin hassasiyeti ve toplumsal farkındalığı arttırıcı nitelikte olduğu ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Sen'in adalete ilişkin saptamalarının önceki dönemlerde yapılan adalet ile ilgili bulgulara kıyasla daha değerli bulunmaktadır. Bu doğrultuda Amartya Sen'in amacı insan yaşamının geliştirilmesi ve iyileştirilmesine yöneliktir. Çalışmada, Sen'in insan refahına

çok boyutlu yaklaştığı görülmektedir. Bunun önemi, günümüzde düşük ve yüksek gelirli bireyler arasındaki yaşam kalitesi farklılıklarının artmasında ve bireylerin bu doğrultuda eşitlik, adalet ve sosyal haklara daha fazla ihtiyaç duymasında ortaya çıkmaktadır. Sen, globalleşen dünyada özgürlük, eşitlik, adalet temelli sorunlara tüm insanların barış ve refahı gözetilerek sosyal adalete ulaşılabilceğinin altını çizmektedir. Bu noktada adaleti soyut bir kavram olarak değil aksine pratikte uygulanması mümkün bir gerçek olarak sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- AGARWAL Bina, Jane HUMPHRIES, Ingrid ROBEYNS, “Exploring The Challenges of Amartya Sen’s Work and Ideas: An Introduction”, *Feminist Economics*, Vol: 9, No: 2-3, 2003.
- AKBULUT Olgun, “AİHS ile AİHM Kararlarının İç Hukuka Etkisi”, *İş Hukuku’nda Güncel Sorunlar-5*, (Editörler: Ali GÜZEL, Deniz UGAN ÇATALKAYA, Hande HEPER), Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- AKINCI Merter, *Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki*, Dora Yayınevi, 1. Baskı, Bursa, 2014.
- AKTAN Can C., İ. Yaşar VURAL, Özgürlük Bildirgeleri, Çizgi Kitabevi Yayınları: 93, 1. Baskı, Konya, 2003.
- AKTEL Mehmet, “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 1998.
- ALADA A. Dinç, “Amartya Sen’in Niçin Okumalı?”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 10, 2005.
- ALBAYRAK Özlem, *Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa ve Refah İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Abuzer PINAR, Ankara, 2003.
- ALKIRE Sabina, “The Capability Approach and Human Development”, <http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/OPHI-HDCA-SS11-Intro-to-the-Capability-Approach-SA.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.06.2015).
- ALKIRE Sabina, “Development”, Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010.

- ALPAGUT Gülsevil, “6356 Sayılı Kanunun Avrupa Konseyi, AB ve ILO Normlarına Uyumu Açısından Değerlendirilmesi”, *İş Hukuku’nda Güncel Sorunlar (3)*, (Editör: Ali GÜZEL, Deniz UGAN ÇATALKAYA), Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2013.
- ALPER Yusuf, Pir Ali KAYA, *Uluslararası Çalışma Örgütü ve Uluslararası Çalışma Standartları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Bursa, 1995.
- ALPER Yusuf, “Sosyal Güvenlik Hakkı ve Sosyal Güvenliğin Finansmanı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- ALTINBAŞ Deniz, “Leviathan Ne Kadar Gereklidir? Anthony de Jasay”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 53-54, Ankara, 2009.
- ALTUNTAŞ Betül, “Sosyal Haklar ve Sosyal Adalet Bağlamında Türkiye’de Kurumsal Sosyal Hizmetler ve Yardımların Değerlendirilmesi”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009.
- ANAND Sudhir, Fabienne PETER, *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006.
- ANDERSON Elizabeth, “Symposium On Amartya Sen’s Philosophy: 2 Unstrapping The Straitjacket Of Preference: A Comment On Amartya Sen’s Contributions to Philosophy And Economics”, *Economics and Philosophy*, No: 17, Cambridge University Press, 2001.
- ARENDT Hannah, (Çeviren: Bahadır Sina ŞENER), *İnsanlık Durumu*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003.
- ARENDT Hannah, (Çeviren: Bahadır Sina ŞENER), *Geçmişle Gelecek Arasında- Siyasi Düşünce Konulu Altı Deneme*, İletişim Yayınları 351, Politika Dizisi 17, 3. Baskı, İstanbul, 2010.

- ARENDDT Hannah, (Çeviren: Bülent PEKER), *Şiddet Üzerine*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Baskı ve Cilt: Sena Ofset, İstanbul, 2011.
- ARICI Kadir, “Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Sosyal Güvenlik Hakkı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- ARON Raymond, (Çeviren: Turhan ILGAZ), *Özgürlükler Üzerine Deneme*, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- ARON Raymond, (Çeviren: Turhan ILGAZ), *Özgürlükler Üzerine Deneme*, 2. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005.
- AROW, Kenneth J., *Social Choice and Individual Values*, Second Edition, Yale University, United States of America, 1963.
- ARISTOTLE, (Translated by: Thomas Alan SINCLAIR), (Revised and Represented by: Trevor J. SAUNDERS), *The Politics*, Published by: Penguin Group, England, 1992.
- ARISTOTELES, (Çeviren: Mete TUNÇAY), *Politika*, Remzi Kitabevi, 17. Basım, İstanbul, 2014.
- ARJONA Cesar, Arif A. JAMAL, Carrie MENKEL MEADOW, Victor V. RAMRAJ, Francisco SATIRO, “Review Essay Senses of Sen: Reflections on Amartya Sen’s *Ideas of Justice*”, Center For Transnational Legal Studies Research, Paper No: 12-015, London, 2012.
- ASLAN Taner, “Osmanlı Devleti’nin Siyasi ve İdari Tarihinde Adalet ve Müsavat Meselesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 21, 2010.
- ASHFORD Nigel, (Çeviren: Can MADENCİ), *Özgür Toplumun İlkeleri*, Basımevi: Brommatryck&Brolins, ISBN 978-91-977569-2-1, 2009.
- AŞKIN Zehragül, “Kant ve Heidegger’de Özgürlük Sorunu”, *Kaygı-Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 11, Bursa, 2008.

- AVŞAR Hüseyin, *Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Kerem ALTIPARMAK, Ankara, 2006.
- AVRUPA SOSYAL ŞARTI, Strasbourg, 1996, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2015).
- AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ ve EK PROTOKOL, Strasbourg, 2010, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2016).
- AY Ahmet, Ceyhun Can ÖZCAN, “*The Relationship Between Growth and Economic Freedoms, A Causality Panel Approach: The Case of Transition Economics*”, Clute Institute International Conference, Italy, 2012.
- AYHAN TÜRKBAZ Rezzan, Ferihan POLAT, “Neoliberalizmde Özgürlük Paradoksu ve Sosyal Haklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, 2011.
- BAL Hüseyin, “Siyaset Felsefesinde Ele Alınış Biçimiyle Özgürlük Meselesi (Üç Farklı Özgürlük Anlayışı)”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/2, Ankara, 2014.
- BALKIR Zehra Gönül, “Küreselleşmenin Ekonomik Özgürlüklere Yansıması: Sosyal Hakların Daraltılması”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009.
- BALKIR Zehra Gönül, “Konut Hakkı ve İhlalleri: Kentli Haklarının Doğuşu”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, 2010.
- BARRY Norman P., (Çevirenler: Mustafa ERDOĞAN, Yusuf ŞAHİN), “*Modern Siyaset Teorisi*”, Liberte Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2004.
- BASTIAT Frederic, (Translated by: Jane WILLEMS, Michel WILLEMS), *The Man and The Statesman: The Correspondence and Articles on Politics*, (General Editor: Jacques de Guenin), Published by: Liberty Fund, Indiana, 2008.

- BASU Kaushik, “Achievements, Capabilities and the Concept of Well-Being A Review of Commodities and Capabilities by Amartya Sen”, *Social Choice and Welfare*, Vol: 4, No: 1, 1987.
- BAUMAN Zygmunt, (Çeviren: Vasif ERENUS), *Özgürlük*, Sarmal Yayınevi, Baskı-Cilt: Umut Matbaası, İstanbul, 1997.
- BAUMAN Zygmunt, (Çeviren: Abdullah YILMAZ), *Sosyolojik Düşünmek*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.
- BAUMAN Zygmunt, (Çeviren: İsmail TÜRKMEN), *Parçalanmış Hayat*, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- BENHABIB Seyla, (Çeviren: Berna AKKIYAL), *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- BENICOURT Emmanuelle, “Amartya Sen Again”, *Post-Autistic Economics Review*, Issue No: 24, Article: 5, 2005, <http://www.paecon.net/PAERReview/issue24/Benicourt24.htm>, (Erişim Tarihi: 01.09.2015).
- BERBEROĞLU Berch, (Çeviren: Can CEMGİL), *Klasik Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş Eleştirel Bir Perspektif*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 255, 1. Baskı, İstanbul, 2009.
- BERLİN Isaiah, “Two Concepts of Liberty”, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Pres, 1969.
- BERLİN Isaiah, “İki Özgürlük Kavramı”, *Cogito*, Sayı: 32, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- BERLİN Isaiah, (Çeviren: Mustafa ERDOĞAN), “İdeal Arayışı Üstüne”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 12, Ankara, 1998.

- BEŞKAYA Ahmet, Asuman KOÇ, “Ekonomik büyüme ve Kalkınmada Ekonomik Özgürlüklerin Rolü ve Önemi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Baskı: Aydan Ofset, Yıl: 11, Sayı: 43, Ankara, 2006.
- BEŞKAYA Ahmet, Ömer MENAN, “Ekonomik Özgürlükler ve Demokrasi İle Ekonomik Performans Arasındaki İlişkinin Zaman Serileri İle Analizi: Türkiye Örneği”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, 2009.
- BEZCİ Bünyamin, “Hegel’in Felsefesinde Etik, Politik Olan ve Özgürlük”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2006.
- BİLDİRİCİ Zeki, *Avrupa Birliği’nde Yoksullukla Mücadele ve Türkiye’nin Uyum Sürecindeki Yeni Uygulamalar*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nihal TUNÇER, İstanbul, 2011.
- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” 1948, <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf> (Erişim Tarihi: 15.08.2017).
- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”, 1966, <http://www.edb.adalet.gov.tr/mevzuat/Ekonomik%20Sosyal%20Haklar%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2015).
- BOZ Çiğdem, *Amartya Sen’in Yetkinlik Yaklaşımı: Teori ve Uygulama*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turan YAY, İstanbul, 2009.
- BOURDIEU Pierre, Loic J. D. WACQUANT, (Çeviren: Nazlı ÖKTEN), *Düşünümsel Bir Antropoloj İçin Cevaplar*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003.
- BRAVO Hamdi, “Hegel’in Tarih Tasarımında Özgürlük ve İlerleme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2004.
- BRIGGEMAN Jason, “Amartya Sen [Ideological Profiles of the Economics Laureates]”, *Econ Journal Watch*, Volume: 10, Number: 3, 2013.

- BROCK Dan, “Quality of Life Measures in Health Care and Medical Ethics”, (Editör: Martha NUSSBAUM – Amartya SEN), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- BROWN Chris, “On Amartya Sen and The Idea of Justice”, http://eprints.lse.ac.uk/31273/1/On_Amartya_Sen_%28LSERO_version%29.pdf, 2010, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).
- BUCHANAN James, “An Ambiguity in Sen’s alleged Proof of the Impossibility of a Pareto Libertarian”, *Analyse&Kritik*, Vol: 18, 1996.
- BUĞRA Ayşe, “Yoksulluk ve Sosyal Haklar”, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, *Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Derneği İçin Hazırlanan Danışman Raporu*, 2005.
- BUĞRA Ayşe, Çağlar KEYDER, *Sosyal Politika Yazıları*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- BUĞRA Ayşe, (Editörler: Gökhan ATILGAN, Burcu YAKUT ÇAKAR), “Yoksulluk ve Sosyal Haklar” Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma, *DOSYA TES-İŞ Dergisi*, 2007, <http://docplayer.biz.tr/6090298-Dosya-yoksulluk-ve-sosyal-dislanma-editorler-gokhan-atilgan-burcu-yakut-cakar.html>. (Erişim Tarihi: 08.10.2015).
- BUĞRA Ayşe, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.
- BUMİN Tülin, *Hegel Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği Praksis Felsefesi*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 1987.
- BURY John, (Çeviren: Durul BATU), *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Erdini Basımevi, İstanbul, 1978.
- BUTLER Eamonn, (Çeviren: Hakan ŞAHİN), *Özgür Toplumun Temelleri*, Liberte Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

- BÜRKEV Yalçın, Metin ÖZUĞURLU, “21. Yüzyılda Toplumsal Hak Mücadelelerinin Sınıf İçeriği”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, (Editörler: Yalçın BÜRKEV, Metin ÖZUĞURLU, Yasemin ÖZDEK, Ersin Vedat ELGÜR), NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011.
- CALLINICOS Alex, (Çeviren: Yasemin TEZGİDEN), *Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*, İletişim Yayınları: 983, Politika Dizisi: 47, İstanbul, 2005.
- CANDOĞAN Gökhan, “Teoriden Pratiğe; Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu-III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 116, İstanbul, 2011.
- CASLIN Terry, *Devlet ve Ekonomi, Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler*, (Editör: Kemal SAYBASILI), Bağlam Yayınları, Ankara, 1993.
- CHEVALEYRE Yann, Uille ENDRİSS, Jerome LANG, Nicolas MAUDET, *A Short Introduction to Computational Social Choice*, <http://www.lamsade.dauphine.fr/~lang/papers/sofsem07.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.10.2016).
- COHEN Gerald Allan, “Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities”, (Editör: Martha NUSSBAUM, Amartya SEN), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- ÇOŞKUN Seyit, *Çağdaş Siyaset Felsefesinde Negatif ve Pozitif Özgürlük Ayrımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erdal CENGİZ, Ankara, 2003.
- CROCKER David A., Ingrid ROBEYNS, “Capability and Agency”, Edited by: Christopher W. MORRIS, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- ÇAĞLAR Selda, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı: 3, Ankara, 2012.

- ÇALIŞKAN Zafer, “Sağlık Hizmetlerinde Önceliklerin Belirlenmesinde Ekonomik Değerlendirme Yöntemi Olarak Maliyet-Etkililik Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 14, 2009.
- ÇAYIR Kenan, Müge AYAN CEYHAN, *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- ÇELİK Aziz, “AB Sürecinin En Uyumsuz Alanı: Sosyal Haklar”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 184-185, 2004, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4761/ab-surecinin-en-uyumsuz-alani-sosyal-haklar#.VzRxkY9OKP8>.
- ÇELİK Aziz, “Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası”, *Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar*, (Derleyen: Fikret SAZAK), Epos Yayınları-37, İnceleme Araştırma Kitapları-19, Ankara, 2006.
- ÇETİN Evra, *1982 Anayasası’nda Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı’na Dair Spesifik Sorunlar*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bertil Emrah ODER, İstanbul, 2008.
- ÇETİN Evra, (Editörler: Ali GÜZEL, Deniz UGAN ÇATALKAYA, Hande HEPER), “Çalışanların Özel ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı, Düşünce ve İfade Özgürlükleri”, *İş Hukuku’nda Güncel Sorunlar-5*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- DAHL Robert A., (Çeviren: Levent KÖKER), *Demokrasi ve Eleştirileri*, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993.
- DAHL Robert A., (Çeviren: Betül KADIOĞLU), *Demokrasi Üzerine*, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2010.
- DALKILIÇ Elvin Evrim, (Editörler: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN – Filiz KARTAL – Yeliz ŞANLI ATAY), “Sosyal Hakların ‘Yeniden’ Keşfinde Sosyal Kamu Hizmetleri ve ‘Sosyal Yurttaş’ın Türk İdare Hukukundaki Yeri”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.

- DAVE Nomi, “Music and the Myth of Universality: Sounding Human Rights and Capabilities”, *Journal of Human Rights Practice*, Vol: 7, No: 1, 2015.
- DEAN Hartley, “Social Policy and Human Rights: Re-thinking the Engagement”, *Social Policy & Society*, Vol: 7, No:1, Cambridge University Press, Printed in United Kingdom, 2007.
- DEĞERLİ Aslı, *Avrupa Birliği'nde Eğitim Hakkı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK, İzmir, 2016.
- DERELİ Toker, “Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Normları Açısından Türkiye’de Sendika Özgürlükleri ve Yeni Yasa Taslağının Değerlendirilmesi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 54, 2008.
- DEWEY John, (Çeviren: Vedat GÜNYOL), *Özgürlük ve Kültür*, 2. Baskı, Gün Basımevi, Çan Yayınları, İstanbul, 1964.
- DOĞAN Binali, *Örgüt Kültürü*, Beta Basım, 1. Baskı, İstanbul, 2007.
- DURĞUN Serpil, “İnsan Sermayesinden İnsan Yeterliliklerine: Ahlak, İnsan ve Eğitim Olgularının Değerlendirilmesi”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2008.
- DURĞUN Serpil, *John Rawls ve Amartya Sen’in Bakış Açısından Adalet Kavramının Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sara ÇELİK, Mersin, 2012.
- DURĞUN Serpil, “Amartya Sen: Adalet Küresel Bir Bakış”, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, Sayı: 6(1), 2013.
- DWORKIN Ronald, “What is Equality? Part 1: Equality of Welfare”, *Philosophy and Public Affairs*, Published by Princeton University Press, Vol: 10, No: 3, 1981.

- ECKERT Amy, “A More Original Position: Toleration In John Rawls Law of Peoples”, *Working Papers*, 2004, <http://www.du.edu/gsis/hrhw/working/2004/18-eckert-2004.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.10.2015).
- EGE Ragıp, “Friedrich A. Hayek’in Descartes’i Okuması”, *İktisadî Felsefeyle Düşünmek*, (Derleyenler: Ozan İŞLER, Ferudun YILMAZ), İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- EKİN Ali, *Adil ve Makul Koşullarda Çalışma Hakkı Kapsamında İşçi Onurunun Korunması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haluk Hadi SÜMER, Konya, 2013.
- ERDOĞAN Mustafa, “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Siyasal Yayınevi, Yıl: 6, Sayı: 21, Ankara, 2001.
- ERDOĞAN Mustafa, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007.
- ERDOĞAN Mustafa, “Adalet ve Eşitlik”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008.
- ERGÜNGÖR Bener, *Bireysel Özgürlük ve Kültürel Özgürlük Tartışmalarına Katkı Olarak Amartya Sen’in Kapasite Yaklaşımı*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşegül YARAMAN LORDOĞLU, İstanbul, 2010.
- EROL Gonca, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Yoksulluk”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-IV Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 117, İstanbul, 2012.
- ERTAN Birol, “Yeni İnsan Hakları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, (Editör: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN), TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013.
- ERTAN İzzet Mert, *Avrupa Konseyi Düzleminde Sosyal Hakların Korunması*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oktay UYGUN, İstanbul, 2008.
- ERTAN İzzet Mert, “Sosyal Hakların Özü: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Standartlarında Öz/Çekirdek Yükümlülükler”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları:*

- Sosyal Haklar*, (Editörler: Kuvvilm AKKOYUNLU ERTAN, Filiz KARTAL, Yeliz ŞANLI ATAY), TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.
- ERTÜRK Şükran, *Uluslararası Belgeler ve Avrupa Birliği Direktifleri Işığında Çalışma Hayatımızda Kadın Erkek Eşitliği*, Belediye-İş Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2008.
- ERYILMAZ Enes, “The Idea of Justice Kitap Değerlendirmesi”, *Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 34, 2013.
- EŞTÜRK Özlem, Arzu KILIÇ, “Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu”, *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2016.
- ETİLER Nilay, Kuvvet LORDOĞLU, “Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010.
- EVANS Peter Evans, “Collective Capabilities, Culture and Amartya Sen’s Development As Freedom”, *Studies in Comparative International Development*, Vol: 37, No: 2, 2002.
- FINE Ben Fine, “Amartya Sen: A Partial and Personal Appreciation”, *Centre for Development Policy&Research Discussion Paper: 1601*, 2001.
- FINE Ben Fine, “Economics and Ethics: Amartya Sen As Point of Departure”, *New school Economic Review*, Volume: 1 (1), 2004.
- FLORESCU Sam Maarit, “The Compatibility of Pettit’s Freedom as Non-Domination to Rawls’s Theory of Justice”, *Romanian Review of Political Sciences and International Relations*, No: 1, Bucharest, 2013.
- FOLLESDAL Andreas, “John Rawls Theory of Justice as Fairness”, *Contemporary Philosophy*, 2014.

- FREDIANI Alexandre Apsan, “Amartya Sen, the World Bank, and the Redress of Urban Poverty: A Brazilian Case Study”, *Journal of Human Development*, Vol: 8, No: 1, 2007.
- FRIEDMAN Milton, Rose, FRIEDMAN, *Free to Choose*, Harcourt Brace Jovanovich, London, 1980.
- FRIEDMAN Milton, (Çeviren: Doğan ERBERK, Nilgün HİMMETOĞLU), *Kapitalizm ve Özgürlük*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988.
- FROMM Erich, (Çeviren: Bozkurt GÜVENÇ), *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Bayraktar Yayınevi, 2. Baskı, Baskı-Cilt: Şafak Matbaası, Ankara, 1982.
- FROMM Erich, (Çeviren: Şemsa YEĞİN), *Özgürlükten Kaçış*, Payel Yayınları / Fromm Kitaplığı Dizisi, 4. Basım, 1996.
- GIDDENS Anthony, (Çeviren: Mehmet Ali SARI), *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.
- GOROWITZ Samuel, “John Rawls: Bir Adalet Kuramı”, *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, (Derleyen: Anthony de CRESPIGNY, Kenneth R. MNOGUE)2. Baskı, İstanbul, 1994.
- GÖÇMEN Doğan, “Hegel’in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme”, <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2009/07/hegelin-felsefe-kavrami-uzerine1.pdf>, 2009.
- GÖKÇEOĞLU Şebnem, “İnsan Hakları Perspektifinden Sosyal Güvenlik Hakkının Anlamı ve Kapsamı”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- GÖKDENİZ Kutay, “Ekim Devrimi’nden Federasyon’a Rusya’da Rejim Yapılanması”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 57, 2016.

- GÖRMÜŞ Ayhan, (Editörler: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN, Filiz KARTAL, Yeliz ŞANLI ATAY), “Refah Devletinde Sağlık Hakkının Dönüşümü: Kamu Hizmeti Paradigmasından Piyasa Hizmeti Paradigmasına”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.
- GÖZLER Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Bursa, 2004.
- GÖZLER Kemal, “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008.
- GÖZLER Kemal, *Hukukun Temel Kavramları*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, 11. Baskı, Bursa, 2013.
- GÖZLER Kemal, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa, 2017.
- GÖZTEPE Ece, (Editör: İoanna KUÇURADI), “Çokboyutlu Hukuk Düzleminde Temel Hak ve Özgürlüklerin Korunması Meselesi”, *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri, İnsan Hakları ve Anayasalar*, T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011.
- GÜL İdil Işıl, “Eğitime Erişim: Eğitimde Ayrımcılık Yasağı ve Fırsat Eşitliği”, (Derleyen: Işık, TÜZÜN), *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mevzuatın Değerlendirilmesi*, Yelken Basım, İstanbul, 2009.
- GÜLMEZ Mesut, *Dünya’da Memurlar ve Sendikal Haklar*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayın No: 267, 1. Baskı, Ankara, 1996.
- GÜLMEZ Mesut, *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi-Egemenlik İnsanıdır*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayın No: 303, 2. Baskı, Ankara, 2001.

- GÜLMEZ Mesut, “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009.
- GÜLMEZ Mesut, “İnsan Haklarında Ayrımcılık Yasaklı Eşitlik İlkesi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 11. Kongre/Özel Sayı, 2010.
- GÜLMEZ Mesut, “Sosyal Güvenlik Mi, Sosyal Koruma Mı? Uluslararası Boyut ve Evrimi Üzerine Aykırı ‘İlk’ Düşünceler”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- GÜR Esmâ Gültüvin, “Dezenformasyona Uğratılan Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, 2010.
- GÜRSES Didem, “İnsani Gelişme ve Türkiye”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 21, 2009.
- HACİB Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, <https://kutadgubiligmetni.appspot.com/xviii.html> (Erişim Tarihi: 01.10.2017).
- HAMAMCI Can, (Editör: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN), “Üçüncü Kuşak İnsan Hakları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Başlangıcından Bugüne Özgürlük Düşüncesi*, Varlık Yayınları, Ekin Basımevi, Sayı: 1192, İstanbul, 1966.
- HART Caroline, “Aspirations, Education and Social Justice: Applying Sen and Bourdieu”, *Sheffield Hallam University Research Archive*, Bloomsbury, 2012.
- HATİBOĞLU EREN Burcu, “Barınma Hakkı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tartışmaları Işığında Kentsel Dönüşüm: Ankara-Aktaş Mahallesi Örneği”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.

- HAYEK Friedrich, (Çeviren: Mustafa ERDOĞAN), *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Cilt: 2, İstanbul, 1995.
- HAYEK Friedrich, (Çeviren: Mehmet ÖZ), *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Cilt: 3, İstanbul, 1997.
- HAYEK Friedrich *The Constitution of Liberty*, (Edited by: Ronald Hamowy) The Definitive Edition, Volume: XVII, The University of Chicago Press, Printed in The United States America, 2011.
- HAYEK Friedrich, (Çeviren: Yusuf Ziya ÇELİKKAYA), *Özgürlüğün Anayasası*, BigBang Yayınları: 4, 1. Baskı, Ankara, 2013.
- HEGEL Georg Wilhem Friedrich, (Translated by: S. W. DYDE), *Philosophy of Right*, Batoche Books Limited, Canada, 2001.
- HELLER Peter Heller, *Challenges and Opportunities: Civil Society in Globalizing World*, UNDP Human Development Report Office Occasional Paper, No: 6, 2013.
- HENDERSON David R., (Çeviren: Hayrettin ÖZLER), “Hastalığımızın Nedeni Aşırı Deregülasyon Mu?”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 72, Ankara, 2013.
- HEYMAN Steven J., “Positive and Negative Liberty-Chicago-Kent Dedication Symposium: Topics in Jurisprudence”, *Chicago-Kent Law Review*, Volume: 68, Issue: 1, Chicago-Kent Dedication Symposium, 1992.
- HISTED Wendy, Amartya SEN, *Ethics and Economics in The Health Care Sector*, (Master Thesis), Johannesburg, 2011.
- HOFFER, Eric, (Çeviren: Erkil GÜNÜR), *Kesin İnançlılar*, Plato Film Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- ILO Worker’s Education and Environment Project INT93/M12/NOR, *Booklet 5-Equality of Opportunity and Treatment*, Trade Unions and Environmentally Sustainable Development, <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--->

ed_dialogue/actrav/documents/publication/wcms122102.pdf ,(Erişim Tarihi: 05.02.2017).

IŞIKLI Alpaslan, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 1990.

İNALCIK, Halil, “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar’lar”, (Editors: İsmail E. Erünsal, Christopher Ferrard, Christine Woodhead), *The Journal of Ottoman Studies VII-VIII*, İstanbul, 1988.

İNSEL Ahmet, “Özgürlük Etiği Karşısında İktisat Kuramı: Amartya Sen’in Etik İktisat Önerisi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 86-Güz, Birikim Yayınları, İstanbul, 2000.

İNSEL Ahmet, (Çeviren: İsmail ÇEKEM), “İktisat Aklına Sokulan Siyasal Çomak: Vatandaşlık Geliri”, (Derleyenler: Ayşe BUĞRA, Çağlar, KEYDER), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

İNSEL Ahmet, *Neo-Liberalizm Hegemonyanın Yeni Dili*, Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

İZDEŞ Özge, “Çalışma Hakkı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: İstihdam Yaratma Programları”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016.

KABAŞ Tolga, *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluğun Nedenleri ve Yoksullukla Mücadele Yolları*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Murat DOĞANLAR, Adana, 2009.

KABOĞLU İbrahim Özden, “Yerleşme ve Konut Hakkı: Temel Özgürlük Sosyal Hak Birleşmesi”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 17, Sayı: 1, 1996.

KABOĞLU İbrahim Özden, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”, *Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı*, Türkiye Barolar Birliği Yayın No: 12, Ankara, 2001.

KABOĞLU İbrahim Özden, *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2002.

- KABOĞLU İbrahim Özden, “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, 2010.
- KANT Immanuel, (Çeviren: Zeki EYÜBOĞLU), *Pratik Usun Eleştirisi*, Say Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1989.
- KANT Immanuel, (Çeviren: Aziz YARDIMLI), *Arı Usun Eleştirisi*, İdea Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1993.
- KAPANİ Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, 20. Baskı, Ankara, 2007.
- KAPAR Recep, *Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi*, Birleşik Metal-İş Yayınları, Baskı-Cilt: Uğur Matbaası, No: 17, İstanbul, 2005.
- KAPAR Recep, “Sosyal Adalet İçin Daha Fazla Sosyal Koruma”, *II. Ulusal Sosyal Politika Kongresi*, Ankara, 2006, <http://www.sosyalkoruma.net/pdf/bildiri.pdf>.
- KAPAR Recep, “Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinde Sosyal Koruma Hakkının Genel Çerçevesi”, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- KARA Bülent, *Sosyal Haklar ve Özel Olarak Korunması Gereken Kişiler*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Yüksel METİN, Isparta, 2008.
- KARA Uğur, İlker Gökhan ŞEN, Atilla NALBANT, Ayşe Işıl KARAKAŞ, (Editörler: Ayşe Işıl, KARAKAŞ, İlker Gökhan ŞEN), *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2990, Açıköğretim Fakütesi Yayını, No: 1943, 1. Baskı, Eskişehir, 2013.
- KARAÇAY ÇAKMAK Hatice, “Sen’in Yetenek Yaklaşımı Anaakım İktisada Alternatif Bir Paradigma Sunmakta Mıdır?”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 68, 2008.
- KARADAĞ Mehmet Ali, Bedriye SARAÇOĞLU, “Çok Boyutlu Yoksulluk Analizi: Türkiye-AB Karşılaştırması”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 4, 2015.

- KARAGÖZ Yıldız, “Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, 2002.
- KARAHANOGULLARI Onur, “Haklar Mücadelesinde Bir Direnç Mevzisi Olarak Hukuk”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, (Editörler: Yalçın BÜRKEV, Metin ÖZUĞURLU, Yasemin ÖZDEK, Ersin Vedat ELGÜR), NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011.
- KARAKAŞ Adem, Salih ALP, “F. A. Hayek’in Yaklaşımıyla Piyasa Mekanizması ve Özgürlük”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Baskı: Aydan Ofset, Yıl: 11, Sayı: 43, Ankara, 2006.
- KARAN Ulaş, *Türkiye’de Sosyal Hakların Mahkemeler Önünde İleri Sürülebilirliği ve Yüksek Yargı Organlarının Sosyal Haklara Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut TARHANLI, İstanbul, 2006.
- KARAN Ulaş, “Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkan: ‘Bütüncül Yaklaşım’”, *Amme İdare Dergisi*, Cilt: 40, Sayı: 3, 2007.
- KARAN Ulaş, “Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve” <http://secbir.org/images/haber/2011/01/12-ulas-karan.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).
- KAYA Pir Ali, “Sosyal Adaletin Teorik Çerçevesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Nusret Ekin’e Armağan*, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, No: 38, Ankara, 2000.
- KAYA Pir Ali, *Avrupa Birliği ve Türk İş Hukuku Bağlamında Eşitlik İlkesi*, Dora Yayınları, 2. Baskı, Bursa, 2009.
- KAYA Pir Ali, “Uluslararası Normlar Bağlamında Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nun Değerlendirilmesi”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu-V Bildiri Kitabı*, Petrol-İş Yayını-118, İstanbul, 2013.

- KAYA Pir Ali, *Çalışma Hukukunda Eşitlik ve Ayrımcılık Karşılaştırmalı Teorik Bir Bakış*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
- KEANE Martin, *Social Rights A Literature Review*, Comba Poverty Agency, July, 2000.
- KEYMAN Fuat, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2002.
- KILIÇ Azer, “Toplumsal Cinsiyet, Yapabilirlik Yaklaşımı ve Sosyal Politika”, *Amargi*, Sayı: 8, 2008.
- KIRMANLIOĞLU Hülya, “Amartya Sen’in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, Seri: 47, Yıl: 2005.
- KORAY Meryem, “Gerçekliklerin ‘Stilize’ Edildiği Bir Dünyada ‘Ötekileşen’ Yoksulluk”, *Toplum Bilim Dergisi*, Sayı: 89, 2001.
- KORAY Meryem, *Sosyal Politika*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- KORAY Meryem, “Görölmek İstenmeyen Gerçek: Sosyal Refah Politikaları ve Demokrasi İlişkisi”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 5, 2005, <http://www.calismatoplum.org/sayi5/Makale5/makale2.pdf>.
- KORAY Meryem, “Büyüyen Yoksulluk ve Yoksunluk Sorunu Karşısında İnsan Hakları Tartışması”, *Toplum ve Demokrasi*, Sayı: 3 (5), 2009.
- KORAY Meryem, “Sosyo-Ekonomik Hakların ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İstemlerinin Liberalizmle Sınava”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016.
- KÖKER Levent, *Demokrasi Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi Yayınları: 56, Baskı: Feryal Matbaası, Ankara, 1992.

- KÖKSAL Duygu, “AIHM’nin Sosyal Haklara Bakışı ve Uyguladığı Yorum Metodu”, *İş Hukuku’nda Güncel Sorunlar-5*, (Editörler: Ali GÜZEL, Deniz UGAN ÇATALKAYA, Hande HEPER), Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.
- KURT Senem, “Hayek’in Özgürlük ve Adalet Teorisi”, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Zonguldak, 2006.
- KUTLU Denizcan, “Neo-Liberal Dönüşüm ve Çalışma Hakkı İlişkisi: Çalışma Hakkı Mücadelesi Üzerine Notlar”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-IV Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını: 117, İstanbul, 2012.
- KÜÇÜKALP Derda, *Politik Nihilizm-“Nietzscheci Bir Yaklaşım”*, Aktüel Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.
- KÜÇÜKALP Derda, *Siyaset Felsefesi*, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- KÜÇÜKALP Derda, *Siyaset Felsefesi*, Dora Basım, 2. Baskı, Bursa, 2016.
- LOCKE John, (Çeviren: Hakan ZENGİN), *Eğitim Üzerine Düşünceler*, Morpa Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- LOCKE John, (Çeviren: Aysel DOĞAN), *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, İlyas Felsefe Dizisi-23, 3. Baskı, İzmir, 2011.
- LACLAU Ernesto, (Çeviren: Ertuğrul BAŞER), *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, Birikim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2000.
- MACCALLUM Gerald, “Negative and Positive Freedom”, *The Philosophical Review*, Volume: 76, No: 3, 1967.
- MACPHERSON Crawford Brough, “Property As Means Or End”, *Theories of Property Aristotle to the Present*, (Edited by: Anthony Parel and Thomas Flanagan), Published for The Calgary Institute for the Humanities by Wilfrid Laurier University Press, Canada, 1979.

- MAGNA CHARTA, (Çeviren: Çiğdem DÜRÜŞKEN), Kabcacı Yayınvevi: 329, Humanitas Dizisi: 17, 1. Baskı, İstanbul, 2009.
- MAKAL Ahmet, “İnsan Hakları/Sosyal İnsan Hakları ve Sanat”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VIII Bildiriler Kitabı*, Disk Yayınları No: 70, İstanbul, 2016.
- MARLEAU Veronique, (Çevirenler: Zülfü DİCLELİ, Ahmet KARDAM), “İş Yaratma Stratejisi, İstihdam Politikası ve İş Hukukunun Rolü: ABD ve AB İstihdam Stratejilerinin Karşılaştırmalı Analizinden Çıkan Dersler”, *İş Yaratma ve İş Hukuku*, Editör: Prof. Dr. Marco Biagi, Mess Yayınları, No: 405, Baskı ve Cilt: Acar Matbaacılık, İstanbul, 2003.
- MARMOT Michael, “Social Causes of Social Inequalities in Health”, *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006.
- MARSHALL Thomas Humphrey, “Citizenship and Social Class”, Published by The Syndics of the Cambridge University Press, Printed in Great Britain, 1950.
- MARX Karl, (Çeviren: Alaattin Bilgi), *Kapital-Ekonomi Politğin Eleştirisi*, 3. Cilt-Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci, 6. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2009.
- MCQUOID-MASON David, Edward L. O’BRIEN, Eleanor GREENE, (Çeviren: Kasım AKBAŞ), *Herkes İçin İnsan Hakları-Hak Kültürüne Yönelik Eğitim*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 3160, Hukuk Fakültesi Yayınları No: 18, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 2014.
- METİN Banu, “Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen’in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme”, *Journal of Yaşar University*, Sayı: 9 (36), 2014.
- MIKKOLA Matti, *Social Human Rights of Europe*, Publisher: Karelacti Legisactio Ltd, Printed by Bookwell Ltd, 1st Edition, Finland, 2010.

- MILL John Stuart, (Çeviren: Alime ERTAN), *Özgürlük Üstüne*, Belge Yayınları, Düşünce Dizisi, 2. Baskı, Cilt: Güven Mücellithanesi, İstanbul, 2000.
- MONTESQUIEU, (Çeviren: Fehmi BALDAŞ), *Kanunların Ruhü Üzerine-I*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1963.
- MORAN Ricardo, “Early Childhood Investment and the Intergenerational Transmission of Poverty”, (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003.
- MORAN Ricardo, Tarsicio CASTANEDA, Enrique ALDAZ-CARROLL, “Family Background and Intergenerational Poverty in Latin America”, (Edited by: Ricardo MORAN), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003.
- MOUFFE Chantal, (Çeviren: A. Cevdet AŞKIN), *Demokratik Paradoks*, Epos Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2009.
- MUKERJEE Gautam, “Capabilities and Indeterminacy”, *Post-Austistic Economics Review*, Issue No: 26, Article: 3, 2004, <http://www.paecon.net/PAERreview/issue26/Mukerjee26.htm>, (Erişim Tarihi: 01.09.2016).
- MÜTEVELLİOĞLU Nergis, Rabia, BATO ÇİZEL, “İşsizlik ve Sosyal Haklar: Bir Alan Araştırmasının Bulguları”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu- II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010.
- MÜTEVELLİOĞLU Nergis, “Sermayenin Küreselleşmesine Karşı Sosyal Haklar”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını-116, İstanbul, 2011.

- MYERS Robert G., “How to Invest in Early Childhood Care and Development”, (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003.
- NAVARRO Vicente, “Development and Quality of Life: A Critique of Amartya Sen’s Development As Freedom”, *International Journal of Health Services*, Volume: 30, Number: 4, Baywood Publishing, 2000.
- NOZICK Robert, *The Nature of Rationality*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.
- NOZICK Robert, (Çeviren: Alışan OKTAY), *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- NURU Zahra, *Sahra Altı Afrika’da Sağlık Sorunları Kalkınma Yardımlarının Rolü Zorluklar ve Fırsatlar*, 2. *Uluslararası Türk-Afrika Kongresi*, TASAM, İstanbul, 2006.
- NUSSBAUM Martha C. “Capabilities As Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice”, *Feminist Economics*, Vol: 9, No: 2-3, 2003.
- OMAY Umut, “Sosyal Hakların Manipölasyonu: Sosyal Haklar Kapitalizmin Hizmetinde (Mi?)”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009.
- OMAY Umut, “Sosyal Haklar Kapitalizmin Tek Taraflı Anlaşması Mı?”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 113, İstanbul, 2010.
- OMAY Umut, *Sosyal Haklar*, Beta Basım, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- ORHAN Özgüç, “J.J. Rousseau’da Genel İrade Kavramı”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 14, ISSN: 1306-9535, 2012.
- ÖĞÜTÇÜ Muhlis, “Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk Işığında İnsan Hakları Alanındaki Bazı Kavramlar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, 2005.
- ÖKÇESİZ Hayrettin, “Hukuka Felsefe Düşünmek”, *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri, İnsan Hakları ve Anayasalar*, (Editör: İoanna KUÇURADİ), T.C.

Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011.

ÖKTEM Niyazi, Ahmet Ulvi TÜRKBAĞ, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2003.

ÖKTEM Niyazi, “Ronald Dworkin ve Hukuk Felsefesi”, *Anayasa Yargısı*-28, http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/niyazi_oktem_1.pdf, 2011.

ÖZÇEBE Hilal, “Okullarda Sağlık Hakkı”, *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mevzuatın Değerlendirilmesi*, (Derleyen: Işık TÜZÜN), Yelken Basım, İstanbul, 2009.

ÖZDEVECİOĞLU, Mehmet, “Algılanan Örgütsel Adaletin Bireylerarası Saldırgan Davranışlar Üzerindeki Etkilerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2003.

ÖZÇINAR Şahin, “Doğa-Kültür Karşıtlığı Bağlamında Özgürlük Sorunu”, *Kaygı*, Sayı: 20, 2013.

ÖZDEK Yasemin, “Marksizm ve Haklar”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, (Editörler: Yalçın BÜRKEV, Metin ÖZUĞURLU, Yasemin ÖZDEK, Ersin Vedat ELGÜR), NotaBene Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011.

ÖZKAN Cengiz İskender, Hüseyin Fırat ŞENOL, Harun TEPE, *Siyaset Felsefesi-1*, (Editör: Harun TEPE), Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2270, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1267, 2011.

ÖZTÜRK Armağan, “Rawls’ın Adalet Teorisi Ya da Biçimsel Hak Anlayışının Teorik Açmazları Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 37, 2007.

ÖZTÜRK Armağan, (Editörler: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN, Filiz KARTAL, Yeliz ŞANLI ATAY), “Kant Liberalizmi Arka Planında ve Sosyal Adalet Sorunsalı

Özelinde Rawls'un Adalet Teorisinin İdeolojik Sınırları", *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.

ÖZVERİ Murat, "Türk Hukuku'nda Sosyal Hakların Dava Yoluyla Gerçekleştirilmesi", *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu- III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını- 116, İstanbul, 2011.

ÖZVERİ Murat, Türkiye'de Toplu İş Sözleşmesi Yetki Sistemi ve Sendikasılaştırma (1963-2009), Legal Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2013.

PETER Fabienne, "Health Equity and Social Justice", *Public Health, Ethics and Equity*, (Edited by: Sudhir Anand, Fabienne Peter, Amartya Sen), Published by: Oxford University Press, Printed in Great Britain, First Published in paper back, 2006.

PETTIT Philip, "A Theory of Justice?", *Theory and Decision 4*, Published by D. Reidel Publishing Company, Holland, 1974.

PETTIT Philip, *Republicanism –A Theory of Freedom and Government*, (Editors: David Miller, Alan Ryan), Clarendon Press, Oxford, 1997.

PETTIT Philip, (Çeviren: Abdullah YILMAZ), *Cumhuriyetçilik- Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 1998.

PETTIT Philip, "Symposium on Amartya Sen's Philosophy:1 Capability and Freedom: A Defence of Sen", *Economics and Philosophy*, No:17, Cambridge University Press, 2001.

PETTIT Philip, "Liberty and Leviathan", *Politics, Philosophy & Economics*, No: 4(1), Sage Publications, London, 2005.

PIKETTY Thomas, (Çeviren: Hande KOÇAK), *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015.

PLATON, (Çevirenler: Sabahattin EYÜBOĞLU, M. Ali CİMCOZ), *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 24. Basım, İstanbul, 2013.

- POLANYI Karl, (Çeviren: Ayşe BUĞRA), *Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2000.
- RAND Ayn, “Kapitalizm Nedir?”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 37, 2005.
- RAWLS John, *A Theory of Justice*, Cambridge MA: Harvard University Pres, 1971.
- RAWLS John, (Çeviren: Mehmet Fevzi BİLGİN), *Siyasal Liberalizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- RAWLS John, (Çeviren: Vedat Ahsen COŞAR), *Bir Adalet Teorisi*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.
- REHMAN Javaid, *International Human Rights Law - A Practical Approach*, Pearson Education Limited, First Published, Printed in Great Britain, 2003.
- ROBERTS Marc J., William HSIAO, Peter BERMAN, Michael R. REICH, *Sağlık Reformunun Doğru Yapılması: Performans ve Hakkaniyetin Geliştirilmesi İçin Bir Klavuz*, (Editörler: Recep AKDAĞ, Salih MOLLAHALİLOĞLU, Hakkı GÜRSÖZ, Banu AYAR, Hüseyin DEMİREL), Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı Hıfzısıhha Mektebi Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı NO: 784, HMM Yayın No: 2010-21, Baskı: Onur Matbaacılık, Ankara, 2009.
- ROBERTS Kevin, “Social Choice Theory and the Informational Basis Approach”, Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- ROBEYNS Ingrid, “Sen’s Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities”, *Feminist Economics* 9 (2-3), ISSN: 1354-5701, 2003.
- ROBEYNS Ingrid, “The Capability Approach: a theoretical survey”, *Journal of Human Development*, Vol: 6, No: 1, 2005.

- ROUSSEAU Jean Jacques, (Çeviren: Hakan ZENGİN), *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine*, Morpa Kültür Yayınları, Baskı: Yaylacık Matbaası, Cilt: Yedigün Mücellit, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- RUBY Christian, (Çeviren: Aziz Ufuk KILIÇ), *Siyaset Felsefesine Giriş*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- SAITO Madoka, “Amartya Sen’s Capability Approach to Education: A Critical Exploration”, *Journal of Philosophy of Education*, Vol: 37, No: 1, 2003, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9752.3701002/epdf> , (Erişim Tarihi: 19.12.2016).
- SAĞLAM Fazıl, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 506, S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları: 4, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 1982.
- SAĞLAM Rabia, “Liberal Adaleti İki Farklı Görünümü: John Rawls ve Robert Nozick ‘Hakkaniyet Olarak Adalet’ Eleştirisinden ‘Yetkisel Adalet’ Eleştirisine”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1-2, Erzincan, 2007.
- SAĞLAM Ömer, *Sosyal Devlet ve İnsan Hakları*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. İoanna KUÇURADI, İstanbul, 2011.
- SANDEL Michael J., (Çeviren: Mehmet KOCAOĞLU), *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, Big Bang Yayınları:3, 2. Baskı, Ankara, 2013.
- SARI İbrahim, *Türklerde Adalet*, NotaE-Book Publishing, Net Medya Yayıncılık , 1. Baskı, Antalya, 2016.
- SARIBAY Ali Yaşar, *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Asa Kitabevi, İz Yayıncılık, Bursa, 1998.
- SARIİPEK Doğa Başar, “Sosyal Vatandaşlık ve Günümüzde Yaşadığı Dönüşüm: Aktif Vatandaşlık”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Sayı: 9, Yıl: 2006/2.

- SARTRE Jean-Paul, (Çeviren: Gülseren DEVRİM), *Özgürlük Yollar 1- Akıl Çağı*, Can Yayınları, Baskı ve Cilt: Özal Matbaası, İstanbul, 2007.
- SARTRE Jean-Paul, (Çeviren: Asım BEZİRCİ), *Varoluşçuluk*, Say Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, 2010.
- SARTORİ Giovanni, (Çeviren: Deniz BAYKAL), *Demokrasi Kuramı*, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, No:23, Ankara, 1924.
- SARTORİ Giovanni, (Çeviren: Tuncer KARAMUSTAFAOĞLU, Mehmet TURHAN), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993.
- SARTORİ Giovanni, (Çeviren: Tuncer KARAMUSTAFAOĞLU, Mehmet TURHAN), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.
- SCHEPPELE Kim Lane, “Thirteenth Annual Grotius Lecture Response: Amartya Sen’s Vision for Human Rights - and Why He Needs the Law”, *American University International Law Review*, Volume: 27, Issue: 1, 2012.
- SCHMIDT Manfred, (Çeviren: M. Emin KÖKTAŞ), *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2001.
- SEÇER Barış, “Refah Sistemlerini Değerlendirmede Chan ve Bowpitt Kriteri: İnsanlık Onuru”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu-III Bildiriler Kitabı*, Petrol-İş Yayını: 116, İstanbul, 2011.
- SEN Amartya, “Preferences, Votes and the Transitivity of Majority Decisions”, *The Review of Economic Studies*, Published by Oxford University Press, Vol: 31, No: 2, 1964.
- SEN Amartya, “The Impossibility of a Paretian Liberal”, *Journal of Political Economy*, Published by: The University of Chicago Press, Vol: 78, No: 1, 1970.
- SEN Amartya, “Choice Functions and Revealed Preference”, *The Review of Economic Studies*, Published by Oxford University Press, Vol: 38, No: 3, 1971.

- SEN Amartya, "Behaviour and the Concept of Preference", *Economica*, New Series, Vol: 40, No: 159, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Political Science and The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, 1973.
- SEN Amartya, "Liberty, Unanimity and Rights", *Economica*, New Series, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Related Disciplines The Suntory and Toyota International Centers for Economics and Related Disciplines, Vol: 43, No: 171, 1976.
- SEN Amartya, "Social Choice Theory: A Re-Examination", *Econometrica*, Vol: 45, No: 1, 1977.
- SEN Amartya, "Equality of What?", *The Tanner Lecture on Human Values*, Delivered at Stanford University, 1979.
- SEN Amartya, "A Reply to Welfarism: A Defence Against Sen's Attack", *The Economic Journal*, Published by: Wiley on behalf of the Royal Economic Society, Vol: 91, No: 362, 1981.
- SEN Amartya, *Poverty and Famines*, Published in the United States by Oxford University Press, New York, 1981.
- SEN Amartya, "Liberty and Social Choice", *The Journal of Philosophy*, Vol: 80, No: 1, 1983.
- SEN Amartya, "Poor, Relatively Speaking", *Published by: Oxford University Press*, New Series, Vol: 35, No: 2, 1983.
- SEN Amartya, "The Living Standard", *Oxford Economic Papers*, Oxford University Press, Vol: 36, 1984.
- SEN Amartya, *The Standard of Living*, The Tanner Lectures on Human Values, Cambridge University Press, 1985.

- SEN Amartya, "Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *The Journal of Philosophy*, Vol: 82, No: 4, 1985.
- SEN Amartya, "A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Reply to Professor Peter Townsend", *Oxford Economic Papers*, New Series, Vol: 37, No: 4, Published by: Oxford University Press, 1985.
- SEN Amartya, *Food and Freedom*, Sir John Crawford Memorial Lecture, Washington, 1987.
- SEN Amartya, *Freedom of Choice: Concept and Content*, World Institute for Development Economics Research of The United Nations University, Alfred Marchall Lecture at the Annual Meeting of The European Economic Association, Copenhagen, 1987.
- SEN Amartya, *Hunger and Entitlements*, World Institute For Development Economics Research of the United Nations University, Printed by Auranen, Finland, 1987.
- SEN Amartya, *On Ethics and Economics*, Blackwell Publishing, Oxford, 1987.
- SEN Amartya, "Freedom of Choice" *European Economic Review*, Vol: 32, North Holland, 1988.
- SEN Amartya, "Women's Survival as a Development Problem", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Published by: American Academy of Arts&Sciences, Vol: 43, No: 2, 1989.
- SEN Amartya, "Food and Freedom", *World Development*, Vol: 17, No: 6, Printed in: Great Britain, 1989.
- SEN Amartya, "More Than 100 Million Women Are Missing", *The New York Review of Books*, 1990.
- SEN Amartya, *Development as Capability Expansion*, Human development and International Development Strategy for the 1990s, Edited by: Keith Griffin and John Knight, London, 1990.

- SEN Amartya, "Minimal Liberty", *Economica*, New Series, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Related Disciplines The Suntory and Toyota International Centers for Economics and Related Disciplines, Vol: 59, No: 234, 1992.
- SEN Amartya, "Internal Consistency of Choice", *Econometrica*, Published by The Econometric Society, Vol: 61, No: 3, 1993.
- SEN Amartya, "Capability and Well-Being", (Editör: Martha NUSSBAUM, Amartya SEN), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993.
- SEN Amartya, "Does Business Ethics Make Economic Sense?", *Business Ethics Quarterly*, Published by: Cambridge University Press, Vol: 3, No: 1, 1993.
- SEN Amartya, "How to Judge Voting Schemes", *The Journal of Economic Perspectives*, Published by: American Economic Association, Vol: 9, No: 1, 1995.
- SEN Amartya, "Demography and Welfare Economics", *Empirica*, Kluwer Academic Publishers, Vol: 22, Printed in the Netherlands, 1995.
- SEN Amartya, "Rights: Formulation and Consequences", *Analyse & Kritik*, No: 18, 1996.
- SEN Amartya, Resources, *Values and Development*, First Harvard University Press, Cambridge, 1997.
- SEN Amartya, "Editorial: Human Capital and Human Capability", *World Development*, Published by Elsevier Science, Vol: 25, No: 12, Printed in Britain, 1997.
- SEN Amartya, "Maximization and the Act of Choice", *Econometrica*, Published by The Econometric Society, Vol: 65, No: 4, 1997.
- SEN Amartya, "Inequality, Unemployment and Contemporary Europe", *International Labour Review*, Vol: 136, No: 2, 1997.
- SEN Amartya Sen, "From Income Inequality to Economic Inequality", *Southern Economic Journal*, Vol: 64, No: 2, 1997.

- SEN Amartya, "The Possibility of Social Choice", *Nobel Prize Lecture*, 1998, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1998/sen-lecture.pdf.
- SEN Amartya, "Mortality As An Indicator of Economic Success and Failure", *The Economic Journal*, No: 108, Published by Blackwell Publishers, Oxford, 1998.
- SEN Amartya, "Democracy as a Universal Value", *Journal of Democracy*, National Endowment for Democracy and the Johns Hopkins University Press, 1999.
- SEN Amartya, "The Possibility of Social Choice", *The American Economic Review*, Published by: American Economic Association, Vol: 89, No: 3, 1999.
- SEN Amartya, "Individual Freedom as Social Commitment", *India International Centre Quarterly*, Published by: India International Centre, Vol: 25/26, No: 4/1, 1999.
- SEN Amartya, *Development as Freedom*, A Division of Random House, First Anchor Books Edition, New York, 2000.
- SEN Amartya, "Work and Rights", *International Labor Review*, Vol: 139, No: 2, 2000.
- SEN Amartya, Social Exclusion: Concept, Application And Scrutiny, *Social Development Papers* No: 1, Published by the Asian Development Bank, Philippines, 2000.
- SEN Amartya, "A Decade of Human Development", *Journal of Human Development*, Vol: 1, No: 1, 2000.
- SEN Amartya, "Economic Theory, Freedom and Human Rights: The Work of Amartya Sen", *Overseas Development Institute Briefing Paper*, November, 2001.
- SEN Amartya, "The Many Faces of Gender Inequality", *The New Republic*, 2001.
- SEN Amartya, "Many Faces of Gender Inequality", *Frontline*, Volume: 18, Issue: 22, 2001.
- SEN Amartya, "Open and Closed Impartiality", *The Journal of Philosophy*, Published by: Journal of Philosophy, Vol: 99, No: 9, 2002.

- SEN Amartya, “Why Health Equity?”, *Health Economics*, Published online in Wiley Inter Science, No: 11, 2002.
- SEN Amartya, “Response to Commentaries”, *Studies in Comparative International Development*, Vol: 37, No: 2, 2002.
- SEN Amartya, Amartya Sen, “Demokrasi, Sürdürülebilir Gelişmenin Talebi Olmalıdır”, *New Perspectives Quarterly*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002.
- SEN Amartya, (Çeviren: Ali SÜHA), *Etik ve Ekonomi*, Doğan Kitapçılık, 1. Baskı, İstanbul, 2003.
- SEN Amartya, “The Role of Early Childhood Investment in Development”, (Edited by: Ricardo Moran), *Escaping The Poverty Trap*, Published by The Inter-American Development Bank, The Johns Hopkins University Press, Washington, 2003.
- SEN Amartya, (Çeviren: Yavuz ALOGAN), *Özgürlükle Kalkınma*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2004.
- SEN Amartya, “Elements of a Theory of Human Rights” Published by Blackwell, *Philosophy and Public Affairs* 32, No: 4, 2004, http://www2.hull.ac.uk/fass/pdf/Amartya%20Sen_Elements%20of%20human%20rights%20theory.pdf, (Erişim Tarihi: 03.08.2016)
- SEN Amartya, *Rasyonality and Freedom*, The Belknap Press of Harvard University Press, First Harvard University Press Paper Back Edition, London/England, 2004.
- SEN Amartya, “Dialogue Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing The Conversation”, *Feminist Economics*, Vol: 10, No: 3, 2004.
- SEN Amartya, “Human Rights and Capabilities”, *Journal of Human Development*, Vol: 6, No: 2, 2005.
- SEN Amartya, “The Three R’s of Reform”, *Economic and Political Weekly*, Published by: Economic and Political Weekly, Vol: 40, No: 19, 2005.

- SEN Amartya, “Why and How is Health a Human Right?”, *The Lancet*, Vol: 372, No: 9655: 2010-2010, 2008.
- SEN Amartya, *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2009.
- SEN Amartya, (Çeviren: Ahmet KARDAM), *Kimlik ve Şiddet*, Optimist Yayınları, İstanbul, 2010.
- SEN Amartya, (Edited by: Christopher W. MORRIS), *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- SEN Amartya, “Adam Smith and The Contemporary World”, *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, Volume: 3, Issue: 1, 2010.
- SEN Amartya, *Peace and Democratic Society*, (Edited by: Amartya Sen), OpenBook Publishers, Cambridge, 2011.
- SENNETT Richard, (Çeviren: Aylın ONACAK), *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2009.
- SERİM Bülent, “Yasa Önünde Eşitlik İlkesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, 1994.
- SRINIVASAN Thirukodikaval Nilakanta, “Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel?” *American Economic Review*, Papers and Proceeding of the Hundred and Sixth Annual Meeting of the American Economic Association, Vol: 84, No: 2, 1994.
- STAMMLER Rudolf, (Çeviren: Ali ACAR), “Adalet İdesi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2 (2), 2012.
- STANDING Guy, (Çeviren: İsmail ÇEKEM), “Temel Gelir: Küreselleşen Dünyada Yoksullukla Bir Mücadele Yöntemi”, (Derleyenler: Ayşe, Buğra, Çağlar, Keyder), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2007.

- STIGLITZ Joseph E., (Çeviren: Ozan İŞLER), *Eşitsizliğin Bedeli- Bugünün Bölünmüş Toplumunu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- SUMBAS Ahu, “Kayıp Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Kapasite Yoksunluğu”, *Journal for Women’s Studies*, Vol: 16, Issue: 1, ISSN: 1302-9916, 2015.
- SUPIOT Alain, (Çeviren: Bilge AÇIMUZ ÜNAL), *Homo Juridicus-Hukukun Antropolojik İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2008.
- ŞAHİN Kemal, *Farklı Özgürlük Anlayışları Çerçevesinde İfade Özgürlüğünün Temellendirilmesi ve Sınırlandırılması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oktay UYGUN, İstanbul, 2008.
- ŞAHİN Tijen, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, (Danışmanı: Dr. Selim COŞKUN), Ankara, 2009.
- ŞENKAL Abdülkadir, Yaşar BÜLBÜL, “Kalkınma İktisadı ve Sosyal Yapılar Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 4, 2007.
- ŞENKAL Abdülkadir, Mahmut DOĞAN, “Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2012.
- ŞİRİN Sinem, “Hangi Anlamda Sürdürülebilirlik: Gelişme mi, Dönüşme mi?”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, (Editörler: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN, Filiz KARTAL, Yeliz ŞANLI ATAY), TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.
- TALAS Cahit, Talas, “Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Yeri ve Önemi”, *TODAİE*, İnsan Hakları Yıllığı Sayı: 1/1, 1979.
- TANÖR Bülent, *Anayasa Hukuku’nda Sosyal Haklar*, May Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1978.

- TAŞKIRAN Şule, *Türkiye’de Yurttaşlık: Ekonomik ve Sosyal Haklar (1961-2008)*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Doç. Dr. Eren Deniz TOL GÖKTÜRK, Muğla, 2010.
- TEPE Harun, “İnsan Hakları ve Evrensellik Tartışmaları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, (Editör: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN), TODAİE Yayınları, No: 371, 1. Baskı, Ankara, 2013.
- TERJESEN Siri, “Amartya Sen’s Development As Freedom”, *Graduate Journal of Social Science*, Vol: 1, Issue: 2, 2004.
- TİMUÇİN Ali, *John Locke’un Siyaset Anlayışı*, Felsefe Dizisi, Bulut Yayınları, İstanbul, 2006.
- TOCQUEVILLE Alexis de, (Translated by: Henry REEVE), *Democracy in America*, Volumes I&II, From a 1840 Edition:, The Floating Press, 2009.
- TOKSÖZ Gülay, (Editörler: Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN, Filiz KARTAL, Yeliz ŞANLI ATAY), “Bakım Hakkı, Bakım Emegi”, *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, TODAİE Yayın No: 379, 1. Baskı, Ankara, 2014.
- TOKOL Aysen, *Sosyal Politika*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları, No: 163, 2. Baskı, Bursa, 2000.
- TOPUZKANAMIŞ Engin, *Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Meltem DİKMEN CANIKLIOĞLU, İzmir, 2013.
- TOSUN Cengiz Mesut, “Liberalizm ve Sosyal Darwinizm Karşısında John Rawls”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:10, ISSN: 1306-9535, 2010.
- TOSUN Cengiz Mesut, “John Rawls’un Sosyal Hakların Taşıyıcısı ve Demokratik Toplumun Temeli Olan ‘Etik Kişi’si””, *Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu-VII Bildiriler Kitabı*, Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 1. Baskı, Ankara, 2015.

- TOURAINÉ Allain, (Çeviren: Hülya TUFAN), *Modernliğin Eleştirisi*, Yapı Kredi Yayınları, Baskı: Şefik Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1995.
- TUNÇEL Ahu, *Bir Siyaset Felsefesi Cumhuriyetçi Özgürlük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2010.
- TURHAN Aydın, “İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 4, Malatya, 2013.
- TURNER Bryan, (Çeviren: Bahadır Sina ŞEN), *Eşitlik*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- TÜRKYILMAZ Çetin, “Hegel’de Gerçekleşme Kavramı”, *Monokl-Cogito Uluslararası Hegel Kongresi*, 14-16 Kasım, İstanbul, 2008.
- UĞUR Mehmet Sedat, *İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Murat DOĞANLAR, Adana, 2011.
- ULUCAN Devrim, “Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Özel Sayı, İzmir, 2013.
- URHAN Veli, “Siyaset Felsefesinde Adalet, Eşitlik, Özgürlük”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 26, 2016.
- UYGUN Oktay, *Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü: 270, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi: 12, Birinci Baskı, Ankara, 1996.
- UYGUN Oktay, “Çağımızın İnsan Onuruna Yöneltilmiş Tehditler Karşısında İnsan Haklarının Önemi”, *Hukuk Felsefesini Yeniden Düşünmek: Hukuk Teorileri, İnsan Hakları ve Anayasalar*, (Editör: İoanna KUÇURADİ), T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları, No: 43, İstanbul, 2011.

UYGUR Gülriz, “Adalet ve Hukuk Devleti”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 3, 2004.

ÜNLÜ Tuğba, *Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yavuz ATAR, Konya, 2009.

VALLENTYNE Peter, “Sen on Sufficiency, Priority, and Equality”, Edited by: Christopher W. Morris, *Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York, 2010.

VIZARD Polly, *The Contributions of Professor Amartya Sen in the Field of Human Rights*, Centre for Analysis of Social Exclusion, Paper: 91, London, 2005, http://eprints.lse.ac.uk/6273/1/The_Contributions_of_Professor_Amartya_Sen_in_the_Field_of_Human_Rights.pdf.

WAGNER Peter, (Çeviren: Mehmet KÜÇÜK), *Özgürlük ve Cezalandırma*, Ayrıntı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2005.

WALKER Melanie, “Amartya Sen’s Capability Approach and Education”, *Educational Action Research*, Volume: 13, Number: 1, 2005.

WELLS Thomas Rodham, *Reasoning About Development: Essays On Amartya Sen’s Capability Approach*, (Phd Thesis), Advisor: Prof. Dr. H. G. SCHMIDT, Rotterdam, 2013.

WIKIPEDIA,

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_ve_Yurtta%C5%9F_Haklar%C4%B1_Bildirisi, (Erişim Tarihi: 09.12.2015).

WIKIPEDIA, https://tr.wikipedia.org/wiki/Marx%27in_yabancılaşma_teorisi, (Erişim Tarihi: 01.03.2016).

WIKIPEDIA, https://tr.wikipedia.org/wiki/Goriot_Baba#Vautrin, (Erişim Tarihi: 01.03.2016).

- WIKIPEDIA, https://tr.wikipedia.org/wiki/Robert_Nozick (Erişim Tarihi: 01.04.2016).
- WOLLHEIM Richard, Isaiah BERLİN, “Equality”, Proceedings of the Aristotelian Society, New Series, Vol: 56, Published by Wiley on behalf of The Aristotelian Society, 1956.
- WRIGHT Erik Olin, (Çeviren: İsmail ÇEKEM), “Temel Gelir, Paydaş Geliri Transferleri ve Sınıf Analizi”, (Derleyenler: Ayşe BUĞRA, Çağlar KEYDER), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.
- YASAMAN Hamdi, “Sartre’de Özgürlük”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 42, Sayı: 1-4, 1976.
- YAYLA Atilla, *Özgürlük Yolu Hayek’in Sosyal Teorisi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Baskı: Adalet Matbaacılık, Ankara, 1993.
- YAYLA Atilla, *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1993.
- YAYLA Atilla, “Hayek’in Büyük Feraseti ve Cesareti”, <http://www.yenisafak.com.tr>, (Erişim Tarihi: 19.03.2015).
- YAZICI Göksun, “Özgürlük Toplumbilimi ve Siyaset: Bourdieu Kavramlarının Özgürleştirici Siyasette Kullanımları”, <http://istifhane.files.wordpress.com/2012/04/bourdieu-ozgurlestiricisiyaset.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.05.2015).
- YILDIRIM Filiz, *Üniversite Gençliği “Sosyal Adalet”ten Ne Anlıyor? Sosyal Adalet İlkeleri Bağlamında Bir Eğilim Belirleme Araştırması*, (Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şengül HABLEMİTOĞLU, Ankara, 2011.
- YILDIRIMALP Sinem, Akın ÖZDEMİR, “Yapabilirlikten Yoksunluk Bağlamında Türkiye’de Kadın Yoksulluğu”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 2 Yıl: 2, Sayı: 4, 2013.
- YILMAZ Zafer, “Hannah Arendt’in Özgürlük Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9/1, Erzurum, 2007.

- YORGUN, Saim, “Anayasa Mahkemesinin 6356 Sayılı Yasaya İlişkin Kararının Sendikal Özgürlükler Boyutuyla Değerlendirilmesi”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 50, 2016.
- YUPANQUI A. Maria Eugenia, *Amartya Sen’s Notion of Freedom A Conceptual History of a Universalist Presumption*, (Master Thesis), Supervisor: Martin Hall, Lund University, 2011.
- YÜCEL DERİCİLER Özge, “AİHM İçtihatları Çerçevesinde Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Gösterilmesi Hakkı Bağlamında Sağlık Hakkının Korunması”, *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu-VI Bildiri Kitabı*, Petrol-İş Yayını-119, İstanbul, 2014.
- YÜKSEL Sevgi, *Constructing A Justice Model Based On Sen’s Capability Approach*, (Yüksek Lisans Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan ERSEL, İstanbul, 2008.
- YÜNCÜ L. Demet, “İki Yoksulluk Yaklaşımı: A. Sen’in Yapabilirlikten Yoksunluk Teorisi ve Toplumsal Dışlanma Çerçevesinin Karşılaştırılması”, *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu*, İstanbul, 2011.

ÖZGEÇMİŞ		
Adı, Soyadı	: Gülşen ÇETİN AYDIN	
Doğum Yeri ve Yılı	: İzmir /1986	
Bildiği Yabancı Diller	: İngilizce (İyi) – Fransızca (Başlangıç)	
Eğitim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2000 - 2004	Aydın Yabancı Dil Ağırlıklı Lisesi
Lisans	2004 - 2008	Uludağ Üniversitesi/ İ.İ.B.F/ Çeko
Yüksek Lisans	2008-2011	Uludağ Üniversitesi/ S.B.E./ Çeko
Doktora	2011- ...	Uludağ Üniversitesi/ S.B.E./ Çeko
Yayımlar:		
ÇETİN, Gülşen, “ İş Yaşamında Kadına Karşı Psikolojik Taciz Davranışı ”, Uluslararası Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı, Sakarya, Mart-2009.		
ÇETİN, Gülşen, “ Kadın ve Eşitlik Kavramı ”, Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi- Değişim ve Güçlenme, İzmir, Ekim-2009.		
ÇETİN, Gülşen, BAŞOL, O. , “ Üniversite Öğrencilerine İlişkin Toplumsal Cinsiyet Algısı, Değer Yargıları ve Şiddet Eğilimleri ”, Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi- Değişim ve Güçlenme, İzmir, Ekim -2009.		
ÇETİN, Gülşen, “ Çalışma Hayatına İlişkin İş Güvenliği ve İşçi Sağlığı Önlemleri ”, 15. Ulusal Ergonomi Kongresi- Değişen Dünya Ekonomisi ve Ergonomi, Konya, Ekim-2009.		
ÇETİN, Gülşen, BAŞOL, O., “ Kişinin İş İle Uyumu: Yöneticiler ve Yönetici Adayı Üniversite Öğrencilerinin Değer Yargılarının Karşılaştırılması ”, 15. Ulusal Ergonomi Kongresi- Değişen Dünya Ekonomisi ve Ergonomi, Konya, Ekim-2009.		

ÇETİN, Gülşen, “6111 Sayılı Kanun (Torba Yasa) ile 4857 Sayılı Türk İş Kanunu Çerçevesinde Yapılan Değişiklikler”, Electronic Journal of Vocational Colleges, Aralık-2011.

ÇETİN AYDIN, Gülşen, “Hanehalkı İşgücü İstatistikleri Bağlamında Son Dönemde Türkiye İşgücü Piyasalarına İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, Kırklareli Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, No:2013/02

ÇETİN AYDIN, Gülşen, BAŞOL, O. “X ve Y Kuşağı: Çalışmanın Anlamında Bir Değişme Var mı?”, Electronic Journal of Vocational Colleges, Aralık-2014.

ÇETİN AYDIN, Gülşen, AYTAÇ, Serpil, SERT ETEMAN, Fatma, REÇBER, Bircan, SEZEN, Hayrettin Kemal, “Kadına Yönelik Şiddetin Dünü, Bugünü, Yarını: Kestirim Tabanlı Bir Araştırma”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, İstanbul, 2016.

Diğer: İletişim (e-posta): gulsencetin1986@gmail.com

Tarih : 24.11.2017

İmza :

Adı Soyadı: Gülşen ÇETİN AYDIN

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Gülşen ÇETİN AYDIN
Tez Adı	Amartya Sen'de Özgürlük, Eşitlik ve Adalet: Sosyal Haklar Açısından Bir Değerlendirme
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Tez Türü	Doktora Tezi
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Pir Ali KAYA
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindkiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 24.11.2017

İmza :

